

Др. ІВАН ФРАНКО.

СТУДІЇ

НАД УКРАЇНСЬКИМИ НАРОДНІМИ ПІСНЯМИ.

ТОМ ПЕРШИЙ. *Частина 2^а*

Відбитка з „Записок“, т. LXXV, LXXVI, LXXVIII і LXXXIII,
XCIV, XCV, XCVIII, CI, CII, CIV, CV, CVI, CVII, CVIII,
CX, CXI і CXII.

ЛЬВІВ, 1913.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.

Ціна 5 коп.

УВАГА.

Хто має окрему брошуровану першу часть отееї книжки, зволить відділити від неї окладку та остатню непагіновану картку з надрукованими на ній доповненнями, а решту зложити разом із отсею другою частию, що обі разом творять цілість одностайно пагіновану.

Іван Франко.

Передать слово
"Записки НТШ." 1907 г. кн. I,
Т. LXXV.
Стр. 14.

Др. ІВАН ФРАНКО.

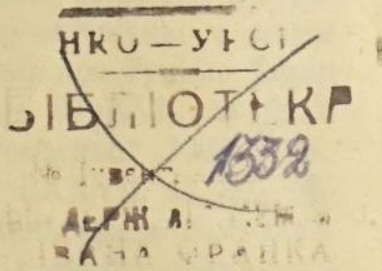
СТУДІЇ

НАД УКРАЇНСЬКИМИ ☆ ☆ ☆ ☆ ☆ ☆

☆☆☆☆☆ НАРОДНІМИ ПІСНЯМИ.

ТОМ ПЕРШІЙ.

Відбитка з „Записок“, т. LXXV, LXXVI, LXXVIII і LXXXIII, XCIV, XCV, XCVIII, CI, CIII, CIV, CV, CVI, CVII, CVIII, CX, CXI і CXII.

ЛВІВ, 1913.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

С. П. ПЕТРОВ

С. П. ПЕТРОВ

С. П. ПЕТРОВ

С. П. ПЕТРОВ

С. П. ПЕТРОВ

С. П. ПЕТРОВ

Від автора.

Видаючи перший том моїх „Студій над народніми піснями“ поперед усього українського народа окремою відбиткою з Записок Наукового Товариства імени Шевченка в дуже обмеженім числі примірників, вважаю потрібним подати тут дещо про те, як зложив ся сей том.

Студії над народніми піснями нашого народа почали ся в мене вже досить давно, а з важнійших праць на тім полі згадаю тільки: „Козак Плахта, українська народня пісня, друкована в р. 1628“, студію друковану 1902 р. в XLVII. т. „Записок“, ст. 1—28, і студію „Пісня про правду і неправду“, друковану в р. 1906 у LXX т. „Записок“, ст. 5—70. В тім же році в осени я розпочав довший ряд студій над українськими народніми піснями, думами та віршами на основі друкованих та рукописних матеріалів, і написав зразу студійки про бандурку, про „Пісню про Варшаву“, про битву під Хотиним, і просторійшу студію над піснями про комаря. Та одержавши від д. В. Гнатюка розвідку Потебні про пісню про Стефана воеводу, я головно на її основі написав свою студію про сю пісню, а потім зробивши інвентар історичних народніх пісень про Турків, Татар і козаків, я написав дальший ряд студій (ч. II—XVI), що були друковані в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ 1907 р., т. LXXV, ст. 14—84, т. LXXVI, ст. 39—63, т. LXXVII, ст. 90—145 і 1908, т. LXXVIII, ст. 5—30. В тім році наслідком мого занедужання настала перерва в моїх „Студіях“, і опубліковані доси числа видав д. В. Гнатюк зі своїми доповненнями окремою брошурою як часть першу. Аж у початку 1910 р., віднайшовши між моїми паперами давнійше написані розвідки (чч. XXVII—XXXII) і доповнивши їх подекуди новими матеріалами, а роз-

почав у „Записках“ друкувати дальшу серію „Студій“, що появлялася в тій публікації в томах XCIV (ст. 40—57), XCV (ст. 30—53) та XCVIII (ст. 31—54), далі в р. 1911. т. CI (ст. 39—62), т. CII (ст. 28—53), т. CIV (ст. 38—72), т. CV (ст. 18—49) і т. CVI (ст. 25—40), а нарешті в р. 1912 т. CVII (ст. 10—38) і т. CVIII (ст. 39—56).

Мої „Студії“, друковані протягом кількох літ, звернули на себе увагу деяких старших і молодших дослідників нашої історії та етнографії і викликали з їх боку деякі уваги. Їх згадує в різних місцях своєї „Історії України-Руси“ тт. VI і VII проф. М. Грушевський, а більш або менше важні поправки та припинки подали др. С. Томашівський, В. Гнатюк, М. Тершаковець, др. Б. Барвінський, пок. В. Доманицький та др. Я. Окуневський. Надто в мене самого прибиалося не мало нового рукописного та друкованого матеріалу, з якого зложилися „Додатки й поправки“ до першої частини сих „Студій“, що заняли в тт. CX (ст. 5—30), CXI (ст. 25—52) і CXXII (ст. 29—58), а ст. 451—532 окремої відбитки.

По невеличкій екскурсії в XVIII. в., до якого належать пісні про битву під Хотиним, про Варшаву, про бандурку, та по частині про комаря (ся остатня розвинула ся ширше аж у XIX в.), я вернув знов у половину XVII. в., і в просторій студії про початки Хмельнищини поспробував дати розбір памяток нашої народньої творчости, що відносять ся до памятных подій 1648 р., на основі сучасних і пізнійших історичних жерел. Метою досліду було показати, скільки в памятках народньої творчости, піснях, думах та віршах, міститься історичної правди, і на скільки їх можна вважати історичними жерелами, а в дальшій лівні, в якім часі повставали вони і які устні чи писані традиції входили в їх основу. В тій студії про Хмельнищину в думах, піснях та віршах я дав зразок аналітичної історіографії і видобув сею методою не одно таке, чим може покористувати ся також автор т. зв. прагматичної історії нашого краю. Тою самою аналітичною методою оброблена також вірша „Жарт непотребний“ про події 1702 р., яку я вважав можливим обробити тепер, перериваючи ряд студій про Хмельнищину.

Хоч і писані без уложеної наперед програми, і складані подекуди навіть досить випадково, мої „Студії“ дали все таки досить основно науково оброблений, майже повний цикл пісень, який можна би назвати циклом пісень про Турків. Сей цикл починається хронологічно піснею про смерть королевича

в битві з Турками, яку я вважаю народньою пам'яткою битви під Варною в р. 1444. До сего циклю належать оброблені в моїх студіях пісні про Стефана воеводу, про Івана та Маряну, далі н-ри III—XV. Дальший ряд пісень відносить ся до козаків і Татар, і хронологічно належить до XVII. віку.

На основі отсих студій треба прийняти, що пісні першого циклю походять із XV. до XVI. віків. Необробленою в тім циклю лишилася пісня про Байду, для якої збираєть ся в мене невизисканий доси матеріал. До циклю памяток про зносини нашого народа з Турками належать також найстарші козацькі думи, особливо про бурю на Чорнім морі, про Марусю Богуславку та про Самійла Кушку. Ті думи повстали в часі від кінця XVI. до половини XVII. в. і будуть оброблені в дальшій томі моїх студій.

Не зайвим буде зазначити тут, що найдавніші пісні нашого народа, про які дійшли до нас писані згадки, вказують на зносини з Волощиною. Польський історик із другої половини XVI в. Сарніцький згадує про смерть братів Струсів у битві з Волохами в р. 1506 і додає, що про них „іще й тепер співають ся елегії, звані у Русинів думами“ (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, ст. 363). Про зміст сеї пісні може дати деяке понятє оповіданє польського історика Кромера про події 1506 р. Се був остатній рік панованя короля Александра. З початком року відбув ся сойм у Люблині, на яким між иншим ухвалено, „aby król nowę ze srebra monetę bić rozkazał, i też, aby pobór zwyczajny na żołnierza, którego dla bronienia ruskich i podolskich granic, a zaraz dla wyparcia y pokuckich dzierżaw Bogdana wysyłano, mieszczanie i wieśniacy składali“. Далі оповідає Кромер, що волоський воевода Богдан старав ся о руку сестри короля Єлисавети, а одержавши від неї відмову, „gniewem przejęty z wojskiem plondrującem na Pokucie wtargnął, gdzie iż najmniej ludzi warunkowych, ani też miast mocnych nie było, krom wielkiej trudności pod moc swoją wszystko zagařnął. Przeto cztery tysiące ludzi pieniężnych z nakazania sejmowego do Rusi wyprawionych, pod sprawą i pod chorągwiami na Pokucie przypadło, którzy porażwszy i wypędziwszy sześć set warunkowych Wołochów, wszystko on powiat nie z wiele większą trudnością, jak był podbity, odbili, a potem grunty wołoskie szkodliwymi najazdami orężnie wojowali. Kędy dwaj Strusowie, bracia rodzeni, szlachetni, zacni i waleczni młodzieńcy, ruskiej szlachty ozdoby, z poczem pięćdziesiąt koni opodał zagnawszy się, na nierówno większy orszak Wołochów trafunkien wpadli, z któremi śmielszem sercem, aniż

było potrzeba, uderzywszy się, na ostatek gęstych nieprzyjaciół nawalnością potłumieni zginęli. Aczci wprawdzie Szczęsny mężnie potykając się w boju zrażony poległ, ale zaś Jerzy, gdy bratu unaglonemu środkiem nieprzyjaciół serdecznie przebijając się ratunku dodać siłuje, wnet z konia przebitego na ziemię spada, a do hospodara zaprowadzony przed oczyma tyrana onego pod miecz głowę dać musiał.“¹⁾ Як бачимо, тема дуже вдячна для героїської пісні, хоч можливо, що оповіданє являєть ся вже відгуком такої пісні.

До сего видання долучено фотографічну подобизну рукописного тексту пісні про воєводу Стефава, а також голоси вісьмох пісень, записані від мене проф. Філяретом Колессою, якому за його поміч висловляю сердечну подяку.

Писано д. 28. лютого 1913.

Іван Франко.

¹⁾ Marcina Kromera Kronika polska, wyd. Turowskiego. Sanok 1857, str. 1369—70.

З М І С Т.

Від автора	III—VI
Зміст	VI—VIII
Переднє слово	1—6
Фотографічна подоби́зна чеського рукопи́су пі́сні про Сте́фана воє́воду	
I. Штефан воєвода	6—19
II. Іван і Маряна	19—34
III. Батько продає дочку Турчинови	35—45
IV. Брат продає сестру Турчинови	35—45
V. Турчин купує сестру-полонянку	55—64
VI. Теща в полоні у зятя	64—71
VII. Плач невільниць	72—77
VIII. Степова сторожа	77—82
IX. Смерть козака в степу	82—84
X. Смерть королевича в битві з Турками	84—87
XI. Викуп із неволі	87—94
XII. Пісня про Байду	94—95
XIII. Уривки пісень про Татар і Турків	95—96
XIV. Здобуте Варни	96—106
XV. Дівчина воячка	106—110
XVI. Козак і Кулина	110—114
XVII. Колядка про св. Софію в Київі	114—128
XVIII. Пісня про Кочубая	128—131
XIX. Пісня про Ляшка	132—143
XX. Лямент України	143—145
XXI. Ведмедівка	145—151
XXII. Проба систематики укр. пісень XVI в.	151—157
XXIII. Брат брата вбив за дівчину	157—161
XXIV. Два козаки б'ють ся за дівчину	161—163
XXV. Тройзіле	164—171
XXVI. Подолянка	171—176
XXVII. Пісня про здобуте Варни (нова реконструкція)	177—182
XXVIII. Пісня Київській Братській Богородиці	182—188

XXIX. Битва під Хотиним 1739 р.	188—191
XXX. Пісня про Варшаву	191—196
XXXI. Баяндурка	196—200
XXXII. Пісні про комаря	200—230
XXXIII. Хмельницщина (думи, пісні та вірші)	230—404
1. Козаки і Хмельницький	230—276
2. Хмельницький, Чаплінський і Барабаш	277—337
3. Битва на Жовтих Водах	337—348
4. Битва під Корсунем	348—368
5. Стоянка під Білою Церквою в червні 1648 р.	369—381
6. Жидівські погроми літом 1648 р.	381—404
XXXIV. „Жарт непотребний“. Історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі	405—450

Додатки й поправки.

I. Стефан воєвода	451—471
II. Іван і Маряна	471—476
III. Батько продає дочку Турчинови	476
V. Турчин купує сестру-полонянку	476—477
VII. Плач невільниць	477
VIII. Степова сторожа	477—488
IX. Смерть козака в степу	480—481
X. Смерть королевича в битві з Турками	481—487
XII. Уривки пісень про Татар і Турків	488—489
XV. Дівчина-воячка	489—490
XVI. Колядка про св. Софію в Києві	490—501
XVIII. Пісня про Кочубая	501—502
XIX. Пісня про Ляшка	502—503
XXI. Ведмедівка	503—509
XXIII. Брат брата вбив за дівчину	510
XXIV. Два козаки б'ють ся за дівчину	510—514
XXVI. Подолянка	514—517
XXVIII. Пісня Київській Братській Богородиці	517
XXXII. Пісні про комаря	517—521
XXXIII. Спаленє Бершади	521—524
XXXIV. „Жарт непотребний“	524—528
Post scriptum	528—529
Голоси деяких пісень, поміщених у отсих „Студіях“, із голосу автора списав проф. Філярет Колесса	530—532

Žižerí Hloučenská, od Konečného, kdesi
 bývala zřítelna Hlaváči neb Chaz,
 uatí, přinejmenší od
 Hynčové.

Dunagu Dunagu čemu smuten biesi
 Ne weszi Dunagu tvoj noty bu sto gu
 Serujska noka Čuracka
 Družba noka Čaharyjska
 Čuracka noka Čaharyjska
 W Čurackym noki sčelami sčermu
 W Čaharyjsym noki sčelami sčermu
 W Čaharyjsym noki Ožeghen wogwada
 W Ožeghen noki Dzwonika pluic sčel
 W pluinu sčel sčel Ožeghen Ožeghen
 Ožeghen wogwada, albo mi pugmi albo mi liffi *pugmi*
 Ai tosto mi wiesi Ožeghen wogwada,
 Knezna Dzwonika pugmi brytci Dzwonika
 Dzwonika mi yes, liffi brytci, milenka mi yes
 Ožeghen mi wiesi Dzwonika, pugmi mi Ožeghen
 Ožeghen ye w Dunag, w Dunag Glubok
 Až to mi Dzwonika ye ye w Dunag
 Až to mi Dzwonika Knezna Dzwonika

myel

De pſymil dymwito pſymil wygusoda
Wiozul dymwito zabyl ji xmitu
dymwito dymwito, milenka mi bude ſ.

A M E N.

Vine piſſen, padebna' bled: kverauſſem
ſyngal w Dazity x Gelenia ad Chax
waki dabo ſowa w ſebi ma', ſyngliko
Andeſka boia me pwygony. ſynglike,
to dzt. kadobnost xciema plicena, t,
pwygadenena, to dzt. Obrazo Andeſky.
To dzt, ſebnia dabo Andel Boia x
cui, kexiſto, kixiſto Me, me yſum
ego. ſyngony, pwygony ſe, na blos
nen ſem x quam ego diligo.

Obſeru.

Awij ſeſowe magj. u, tu ſowau, xi
dabo, kexiſti, kixiſti, kixen, kexen:
oni x badi, kexiſti kexiſti kexen, m u,
a dabo ſe na dzo, kexiſti kexiſti ſeſowe

Подобизна рукопису пісні про Стефана воєводу в граматиці
Благослава, стор. Б.

XXVII. Пісня про здобуте Варни.

(Нова реконструкція).

Ю. А. Яворскій, Два замѣчательныхъ карпато-руськихъ сборника XVIII в., принадлежащихъ университету св. Владиміра. Описаніе рукописей и тексты. Кіевъ 1909, велика 8^о, ст. 1—95.

Окремою відбиткою із „Университетскихъ Извѣстій“ київського університету вийшла сими днями отся праця. Головна часть її (ст. 35—95), се сирий матеріял, пісні і оповідання із двох карпато-руських рукописів XVIII віку, за яких точно опубліковане наука мусить бути вдячна авторови. Можна хіба пожаліти, що публікуючи той матеріял він при кінці своєї розвідки (ст. 20—21) задовольнив ся тільки показанем паралельних текстів у інших виданнях, не вдаючи ся бодай при деяких інтересніших текстах в докладніший розбір того, що нове вносять опубліковані ним тексти в дотеперішній стан наших відомостей. При кінці сеї рецензії подам деякі свої уваги до сих матеріялів, особливо до тих, що відповідають опублікованим мною матеріялам і науковим публікаціям.

Головний зміст того, що можна назвати духовою працею самого автора в отсій публікації, міститься на її перших 20-и сторонах і займає ся в повні науковою суперечкою, яку викликала відома пісня про взятє козаками Варни, опублікована з разу в „Русалці Дністровій“ 1837 р., а потім Желотою Паулі в його збірці „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“ 1839 р. Ся суперечка, в якій головне слово забирав Головацький, вложена мною в Записках у моїх „Студіях над народніми піснями“ (ст. 96—106 окремої відбитки) і я не потребую повторяти її тут. Скажу тільки, що д. Яворському пощастило знайти в університетській бібліотеці київського університету оба рукописи, передані для неї Головацьким через Антоновича, і в обох тих рукописах по одному варіантові сеї пісні. Докладне опубліковане обох сих варіантів, — се головна заслуга д. Яворського в сій спірній справі. Оба варіанти різнять ся значно між собою, але декуди доповнюють або поправляють себе обопільно, і хоча перший варіант, декуди з вини записувача, а в однім місці з вини того, що обрізував рукопис, значно попсований, то про те він дає підставу до ліпшої реконструкції деяких рядків пісні, ніж се було можливе з порівняння обох найстарших друкованих варіантів,

себто Русалки Дністрової і Жеготи Паулі. Тому, що така реконструкція не входила в плян Яворського, я позволю собі тут подати пробу такої реконструкції, на основі того, що було зроблене мною в „Студіях“ (ст. 97—98), приймаючи на увагу той новий матеріял, який дають оба варіанти опубліковані д. Яворським.

- Кляла цариця, вельможная ¹⁾ пані
 Чорное море проклинала:
 „Да бодай ²⁾ море не процвітало ³⁾,
 Вічними часи висихало ⁴⁾,
 5 Що мого сина одиначка ⁵⁾,
 Одиначка в себе взяло ⁶⁾.
 Ци би я войску не заплатила
 Червоними золотими
 Да білейкими ⁷⁾ талярами?
 10 Ци би я войска не приоділа ⁸⁾
 Червоною китайкою
 За услужейку ⁹⁾ козацкую?“
 А в неділейку по ранейку ¹⁰⁾
 Збирали ся громадойки ¹¹⁾
 15 До козацкої порадойки ¹²⁾.
 Стали ради доставати ¹³⁾,
 Отколь Варни міста достати ¹⁴⁾,

¹⁾ В обох доси опублікованих варіантах і в вар. П. Яворського: вельможна, так і в мене.

²⁾ Рус. Дн. Бодай-же, Ž. Р. Bodajže.

³⁾ Рус. Дн. і Ž. Р. процвітало.

⁴⁾ Яв. I... хало, Яв. II. сей рядок вас.

⁵⁾ Я. I. одинач..., Я. II. се слово вас., Р. Д. єдиничика, Ž. Р. jedyniczka.

⁶⁾ Яв. I. сей рядок обрізаний, Яв. II. два рядки стягнені в один: Що мого сина в себе взяло.

⁷⁾ Так у Яв. I, Р. Д. Да біленькими, Ž. Р. Та білейкуму, Яв. II слова „би“ і „да“ вас.

⁸⁾ Так у Яв. II, Р. Д., Ž. Р. wojsko, Яв. I войску не заплатила.

⁹⁾ Так Яв. I і Ž. Р.; Р. Д. услугу, Яв. II заслугу.

¹⁰⁾ Так Яв. I і II і Ž. Р., а Р. Д. неділеньку по раненьку.

¹¹⁾ Так Яв. I, Р. Д. Збирали ся громадоньки, Ž. Р. Zebrały się hromadojki, Яв. II Збирала ся громадойка.

¹²⁾ Так у всіх текстах, тільки Яв. II козацкая пороїка.

¹³⁾ Р. Д., Ž. Р. і Яв. II додавати.

¹⁴⁾ Так Яв. I, Яв. II і Р. Д. міста вас. Ž. Р. miasta; Яв. II доставати. Яв. II має далі ще один рядок: І всіх Турков в ней забрати, який тут вставляю в текст. Далі в тім тексті нема рядків 19—20.

І всіх Турков в ней забрати.
Ой ци з поля, ци ли з моря,
20 Ци ли ¹⁾ з тої річки невелички?

Послали посла аж ²⁾ под Варну.
Поймав же посел Турчанина ³⁾,
Старейкаго ворожбита; ⁴⁾
Стали ся ⁵⁾ его випитовати,

25 Откол Варни міста достати ⁶⁾
І всіх Турков в ней забрати:
„Ой ци з поля, ци ли з моря,
Ци ли з тої річки невелички?“

„Ані з поля, ані з моря,
30 Іно з тої річки невелички“. ⁷⁾

А в неділейку по ранейку ⁸⁾
Бігнут ⁹⁾, пливут ¹⁰⁾ човенцями,
Поблискуют весолцями ¹¹⁾.

Вдарили разом з самопалов,
35 Седми пядий от запалов ¹²⁾,
Як полсодою ¹³⁾ із гармати.

Стали усі коза[чей]ки ¹⁴⁾
До неї ся добивати,
Стали Турки утікати ¹⁵⁾.

¹⁾ Яв. II Ци іс; Ž. P. Cy ly s toj.

²⁾ Ž. P. až pod; P. D. як під.

³⁾ Яв. II Поймали Турка старейкого.

⁴⁾ Яв. II ворожбита турецького.

⁵⁾ „ся“ в тільки у Яв. I.

⁶⁾ Яв. II додає далі ще раз рядок: І всіх Турков в ней забрати, який знов вставляю тут у текст.

⁷⁾ Сих двох рядків нема у Яв. I, але є у Яв. II, у P. D. і у Ž. P.

⁸⁾ P. D. неділеньку по раненьку.

⁹⁾ Так Яв. I. і Ž. P., Яв. II і P. D. Бігнут. ¹⁰⁾ P. D. пливут.

¹¹⁾ Так Яв. I і P. D., Яв. II і Ž. P. веселцями.

¹²⁾ Сей рядок у перших виданнях неясний: в P. D. Седми пядес... от запалов, а у Ž. P. W sedmi piadesiat zapalow, Яв. I має: Седьми п... W запалов, а Яв. II має зовсім поправний текст: Седми пядий от запалов. Ся лекція ліпша і яснійша від моєї конектури: Седмипядених запалов, бо виразно означає гармати, в яких від місця запалу до кінця дула було 7 пядий.

¹³⁾ Так Яв. I, Яв. II сего рядка не має; P. D. полсодкою, Ž. P. polsotkoju. Очевидно Яв. I. подає найвірнійший варіант, але слова „полсода“ не вмію пояснити.

¹⁴⁾ Яв. I. козаки, Яв. II, сей рядок вас.

¹⁵⁾ Повний рядок тільки у Яв. II, Яв. I має тільки: Стали... ати.

- 40 Стали Варни доставати ¹⁾,
 Стали Турки нарікати,
 Тую річку проклинати:
 „Бодай річка не проквітала,
 Вічними часи висихала ²⁾,
 45 Що нас Турков в себе взяла! ³⁾
 [Бодай тії козачейки поздихали,
 Що] нас Турков в ней забрали!“ ⁴⁾
 Била Варна, била Варна ⁵⁾,
 [Била вона] з давна славна;
 50 Славнійшії козачейки,
 Що тої Варни міста достали
 І всіх Турков в ней забрали ⁶⁾.

Ся реконструкція переконує нас, що пісня первісно що до свого діалекту мала бойківський характер, а принаймі в одязі того діалекту дійшла до нас найстарша її версія. Поправки еньки, оньки замість ейки, ойки мусимо признати пізнійшими, зробленими може Маркіяном Шашкевичем.

Порівнюючи тексти, опубліковані д. Яворським, з текстами Русалки Дністрової і Жеґоти Паулі, можемо переконати ся довідно, що Жеґота Паулі не держав ся докладно рукопису коваля Грушатицького (Яв. I), а тим менше того другого рукопису, з якого опублікував д. Яворський свій другий варіант. Чи він сам комбінував де в чому свій текст, чи мав може під руками ще якусь копію, не можемо рішити. На ст. 150 першого тому його збірки читаємо ось що з приводу руської вірші про оборону Відня Поляками 1683 р., яку він помістив там під заг. „Odsiecz Wiednia i bitwa pod Parkanami“. Подавши на стор. 148—149 короткий нарис історичних подій того року, він додає: „Duma zaś niniejsza opisująca owe wojenne zdarzenia, znalezioną została w starym rękopisie z r. 1690, w obwodzie kołomyjskim przez gorliwego badacza starożytności narodo-

¹⁾ Яв. I сего рядка нема, єсть тільки в Яв. II; Р. Д. і Ж. Р. Стали Турки нарікати, у Яв. II дальших двох рядків нема.

²⁾ Яв. I сих рядків не має, Яв. II має лише р. 43.

³⁾ Так у Яв. II, Р. Д. і Ж. Р.

⁴⁾ Се проклятьє, взяте в скобки — моя конектура, якої домагаєть ся рядок 47-ий, що з висемком першого слова містить ся в рукописі Яв. I.

⁵⁾ Повторено у Яв. I, де очевидно через пропуск одного або двох слів стягнуто два рядки в один. Додаю ті два слова далі в скобках.

⁶⁾ Так Яв. I, Р. Д. і Ж. Р. „всіх“ час.

wych: Mirosława z Horodenki". Жеґота Паулі не подав докладнішої відомости ані про того заслуженого мужа, ані про зміст рукопису, в яким зберегла ся в повні одинока, яка дійшла до нас копія, не жадної народної думи, але вірші львівського єпископа Йосифа Шумлянського, що брав особисту участь у віденській поході Яна Собеского, і в тій вірші потім гірко дорікав задніпровим козакам, що не захотіли взяти участі в тім поході. Що автором сеї вірші був не хто инший, як Йосиф Шумлянський, се було справджене мною в Записках (т. XXII) на підставі свідоцтва козацького літописця Величка, який із сеї пісні або думи зачитував три строфи, не з початку, а з середини. Як бачимо отже, Жеґота Паулі при своїй знайомости з ріжними східно-галицькими панами міг мати доступ до таких рукописів, про які міг не знати Головацький. Рукопис Грушатицького, в яким містить ся найстарший текст пісні про Варну, Головацький не в повні передав до бібліотеки київського університету, але відділив від нього поміщене на кінці житіє св. Володимира, яке мав переслати до Праги Шафарикови. Одначе між паперами Шафарика се житіє не знайшло ся. Подаючи в „Записках“ в р. 1900 на основі значного числа рукописів характеристику карпато-руського письменства, я згадав на основі уваги Жеґоти Паулі також про рукопис Грушатицького і написав про нього тільки те, що він „мабуť був одним із найстарших збірників нового карпато-руського типу“ (ст. 12). На якій підставі д. Яворський закидає мені з сього приводу, що поміщене в тім збірнику житіє св. Володимира, чи може що инше „возбудило преувеличення предположенія также и у современнаго галицко-русского ученаго И. Я. Франка“ (ст. 15 нотка), сього не можу зрозуміти, бо, не бачивши рукопису, я не міг робити ніяких „предположеній“ про його вартість.

Другий важний причинок до історії українсько-руської пісні, поміщений у праці д. Яворського, се два варіанти „пісні козацької“ про козака і Кулину, якої найстарший варіант, друкований у польській брошурі Дзвоновского в Кракові 1625 р. враз із порівняною студією помістив я в „Записках“ т. XLVII, додавши пізнійше деякі причинки в XVI-ім розділі „Студій“. Д. Яворський подає між своїми матеріалами два варіанти сеї пісні, один із рукопису ч. 21, який містить варіант другий пісні про Варну, а другий із свого власного рукопису, знайденого ним у селі Тиличі і писаного в першій половині XVIII в.

Оба варіанти визначають ся тим, що текст пісні, первісно чисто драматичний, має епічний початок:

Ой їхав козак з України
 Да надібав дівчиноньку при долині;
 Вона стоїть край дороги,
 Вимиває собі ноги.
 Козак бачив, конем скочив,
 А прибігши з коня скочив:
 „Стій, стій дівчинонько, не лякай ся,
 І зо мною, козаком, привитай ся“.

Порівнюючи тексти Яворського з найстаршим текстом, друкованим 1625 р., ми бачимо, як і скрізь у таких випадках, значне псоване розміру, а тут спеціально значний зріст цинізму у відношенню козака до дівчини. Оба варіанти д. Яворського мають так само, як варіанти пісні про Варну, язикові прикмети, що давнійше були мабуть більше розповсюджені, а тепер зберегли ся лише в гірських діалектах, в роді форм: „дівчинонька“, „козачейко“ і т. и.

XXVIII. Пісня Київській Братській Богородиці.

Хоча пісні й вірші духовного змісту виключені на разі з плану моєї праці, бо се розширило би її рамки по над усяку міру, то про те по неволі приходить ся зробити висмок для деяких пісень того рода чи то задля їх мови й популярности, чи задля оброблених у них історичних моментів або фольклорних мотивів.

Ще 1900 р. в додатку до мого нарису „Карпаторуське письменство XVI—XVIII в.“, описуючи під ч. XX Кам'янський Богогласник із р. 1735, подав я з того рукопису поміщену там „Пѣснь Кіевскую“ (стор. 130—131), полишивши її зрештою задля сильно попсованого і декуди зовсім незрозумілого тексту без ніяких уваг. Знайшовши повніший і поправніший текст сеї пісні (хоча все таки декуди його приходить ся поправляти лекціями кам'янського тексту), подаю тут її в повні і в формі скільки можна справлених на підставі сих двох копій.

Друга копія містить ся в інтереснім співаннику, зложенім із самих духовних пісень та віршів, що входить у склад музею А. Петрушевича в бібліотеці Народного Дому під ч. 233. Рукопис у подовжнім „кантичковім“ форматі писаний різними руками десь у половині XVIII в. (впрочім єсть записи також пі-

знійші) читким і гарним скорописом, і що до свого складу являєть ся інтересним матеріалом для досліду духовних пісень перед зрадаюванем почаївського Богогласника 1790 р. Найбільша часть пісень у співаннику 233 не ввійшла в „Богогласник“, правдоподібно задля свого виразно православного характеру, або як отся київська, за те, що величали православну святиню. Зрештою кам'янський варіант, у яким пропущено строфи про напад Радивиля на Київ 1651 р., показує, що були й політичні мотиви, які спиняли розширене сеї пісні.

Пѣснь прѣстой Бѣи Кіевской застаючей в монастыри
Братском.

1. Побѣдителнаѣ всѣм кіевскимъ странни,
Воспойте Мѣцѣ бжѣй пришедшей ѿ брани,
Ѣ Вишгорода Днѣпромъ Кнѣва Подоли,
Ѣгда варварскимъ полкомъ преславно ѿдоли.
2. Преизбраннаѣ ѿ всѣхъ родовъ воевода
Потопи силѣ [в] Днѣпрѣ агарянска рода,
Ико иногда ¹⁾ в морѣ фараѿна силна,
Пѣдѣ Константиномъ полемъ скитска звѣра дивна.
3. Въ тисѣщномъ шестѣсотѣ рокѣ шестѣдесятомъ второмъ
Хотѣчи плыти презъ Днѣпрѣ зо своимъ таборомъ ²⁾,
Взяли иконѣ на плоть ³⁾ [в] Выжгородскомъ храмѣ,
В Днѣпровой Агаряне да не втонѣтъ ѣмѣ.
4. Стопоша за ⁴⁾ иконѣ врази вси во водѣ ⁵⁾.
Славна побѣда, славна силной воеводѣ:
Столпомъ ѿгненимъ страшнимъ надъ Днѣпромъ ѣвленнимъ,
Шѣмомъ бѣрнимъ воднимъ и ѿблакомъ дождевнимъ.
5. Богородичина же икона намѣстна,
Дѣа пречѣдно славна, мѣти безневѣстна,
Носѣщаѣ на рѣкахъ єдночадна сѣна,
Прѣятѣ на свой ѿбразѣ и врага Татарина.
6. И не стоѣ ни на странѣ Днѣпра ѣннѣ,
Лечѣ Днѣпромъ вдолжѣ понесе в Кіевскѣ долину;
Ѣгда же ста подѣ Кіевѣ Марѣи невѣста,
Плѣненна Кієвиѣне взявши, не видѣста.

¹⁾ В рукоп. иѿна, в Кам. иногда.

²⁾ Беремо знов лекцію Кам., у Петр. спором.

³⁾ Петр. плить, Кам. плоть.

⁴⁾ Обѣ копѣи мають: на. ⁵⁾ Так Кам., Петр. родѣ.

7. Образомъ быти плоть вси, Мѣи Бѣа жива,
Пѣстиша плести Днѣпромъ, ѿ преславна дива!
Рождшїа ¹⁾ творца свѣтѣ, ѿ рѣкъ стремленїю
Противо идетъ, Бѣа по повеленїю.
8. В монастыр братцкїй просто по Днѣпрѣ змѣряетъ;
Же недвижно против ста, вещь ты звѣряетъ;
Познавши люди ²⁾ чѣдо, иноци пришедши,
Сосѣдѣ взяли божественъ бисеръ произведшїй ³⁾.
9. Охъ такъ щасливїе сѣтъ води Днѣпровїе,
Ибо родять сосѣди неба перловїе;
Ѣ води взяли ⁴⁾ ковчегъ, Мойсея новаго;
Желалъ Кїевъ усердно здавна таковаго.
10. Ѣсѣченный ѿ горы камень Вышѣгорода
Взытий, Татарѣв в Днѣпрѣ поразивый рода.
Над воды выхоть, брацтво, дщери фараѡны!
Къ твоємѣ брегѣ спѣшитъ гора та Сїѡнна,
11. В нейже Бѣтъ явленъ ей и блѣговоли жити.
Гора сїѡа хочетъ твой Іорданъ здобити.
Зъ такимъ триумфомъ мѣсто по войнѣ приходитъ,
Знакъ ⁵⁾ побѣди — ѿ Татаръ єднаго приводитъ.
12. Зподоби сѣа кѣпцѣ Владимирѣ ѿщѣсѣ
Бисеръ Хѣ, и поткалъ дѣсѣю несѣсѣ;
Ѣрѣжне корни стають княжїе два брата,
До брацтва, в княжїй свой двор Ѣмикають врата.
13. Где црѣ со князи, тамо да бѣдетъ црїца,
Принесши црїѣ всемѣ свѣтѣ владычица;
Знати, в князей росїйскихъ Бориса и Глѣба
Не ставало в' трапезѣ небеснаго хлѣба.
14. В трапезѣ ⁶⁾ хлѣбъ аггѣлскїй принесшѣю вносятъ,
До каменной полати црїѣ ѿба просятъ,
Да зкрѣпитъ ѿнокомъ всѣмъ сердце тѣлесно,
Ѣдоитъ сѣсѣщихъ млеко мѣдница словесно.
15. Оцкни сѣа, црїї Могило, витай Бѣа маткѣ!
Приходить фѣндаторка тебѣ в недостаткѣ.
Ѣкрый, Могило, смерти могилѣ и ѿмѣ:
Изволи сѣа зде быти премѣдрости храмѣ.

¹⁾ Так Кам., Петр. рождши.²⁾ Так К., П. людѣ.³⁾ П. произведши. ⁴⁾ П. зыти. ⁵⁾ П. знай. ⁶⁾ П. трапезѣ.

16. Утвердит ся твой домъ сей на мечахъ дѣдичнихъ
Премудрости бо, якъ на столпахъ седморичнихъ;
На мечахъ вижде домъ ти, мечемъ осѣченна,
Тысящъ щитовъ на всѣхъ враги ѿполченна.
17. Пріємша иногда ѿзвѣ в тварь пречистѣ
Геретика желѣзомъ ѿ рѣкъ нечистѣ:
Радивилъ вождъ литовскій в Вышгородѣ градѣ
На спадокъ гонилъ іды в кїевскоѣ ѿградѣ,
18. И ѿишолъ со вои во снѣ наказанный
Ивлєнїемъ, абы былъ смѣртїю каранный:
Уязвивый ѿбразъ, и ѿбвѣшенъ естъ вервомъ
В рокъ тысящомъ шестъ сотъ пѣтдесятомъ первомъ.
19. Ѿбразъ любѣ маларскаѣ рѣка малѣѿвала,
Незамалѣѿваннаѣ ѿзва в немъ зостала;
Ѿ лѣвѣхъ страны кто предстанешъ, назначишъ:
В' тварь ѿбразъ с правой страны сызвлєнъ ѿбачишъ.
20. Бѣгодарственнаѣ всѣхъ російскіѣ ¹⁾ страны
Воспойте воеводѣ бующей Агаряни!
Бо не тогда толко, и днесъ гонить ѿко волки,
Ѿ Кїева ѿгонить дѣмонскіѣ полки.
21. Та и инїѣ чѣда хартїѣ покажетъ
При иконѣ списанна; кто дознал, самъ скажетъ;
Скажетъ и той, который ѿ молебєнъ просилъ,
По молебнѣхъ матерню бѣгдѣ ѿносилъ.
22. Повѣстъ икони силѣ и самое брацтво,
Ѿ тридцати лѣтъ и болшѣ берѣчи богатство.
За що бѣгодарствуємъ: „Радѣй ся Сѣбботнымъ!“
Поючи акафисти словомъ добротнымъ.
23. И хвалити ся бѣдемъ во вѣчнїѣ роди:
Естъ ѿбразъ — Мойсей, ѿко взяхъ его ѿ воды.
24. Бѣгодарственнаѣ всѣхъ російскіѣ страны
Воспойте матцѣ божой ²⁾ пришедшой ѿ брани!
Пойте свободшой васъ ѿ рѣки Агаряни,
Бѣгодарственнаѣ, всѣхъ російскіѣ страны!

Судячи по мові і складі сеї пісні, її треба вважати витвором кїївської Братської школи, написаним незабаром по зазна-

¹⁾ Кам. кїевскіє.

²⁾ Кам. Братцкой.

ченгх у пісні подіях, отже по р. 1662. Мова в ній церковна, тверда, декуди аж темна задля неприродної складні (пор. зараз рядок 3, р. 4 у шестій стр., ціла стр. 7 і 9), та декуди якось поневолі проблискує жива, народня говірка в роді тої, що у руських князів Бориса і Гліба не стало небесного хліба, або поклик до пок. Могили, щоб відкрив свою смертну могилу і побачив нову фундаторку свого храма. Отсей текст показує нам інтересне явище, як Київо-братський монастир силкував ся скріпити своє становище супроти інших храмів, особливо супроти Печерської Лаври, самотнім у тих часах практичним способом, циклем чудесних легенд, що торкаючи патріотичні почуття народньої маси мали притягати її до церкви та до монастиря з його школою. Перенесене Вишгородської ікони Матери божої, памятної вже тим, що на ній (як зрештою на многих чудотворних іконах Богородиці, в тім числі й на Ченстоховській) видно на правім лиці два шрами від шаблі — рани задані Пречистій еретичою рукою князя Радивиля в часі його захоплення Київа в р. 1651 — із Вишгорода до Братської церкви в р. 1662 робить ся темою легенди, що буцім то образ із Вишгорода взяли Татари на свій пором, яким хотіли перевезти ся через Дніпро в бурливу хвилю; взяли сей образ на те, щоб його чудотворна сила була їм охороною, але перечеислили ся: хвиля затопила їх усіх окрім одного, що сидів на образі, тай сей на тім же образі поплив до гори Дніпром, поки не доплив до київського берега проти Братського монастиря.

Що торкаєть ся історичного підкладу легенд, що лягли в основу сеї вірші, то бодай що до першого факту крім побіжних літописних записок маємо інтересне свідoctво вишгородського попа Василя Прокоповича, що в часі нападу Поляків під Янушем Радивилом 1651 р. був на місці в Вишгороді і потерпів при тім повну руїну. Втікши з жінкою й дітьми до Путивля в Московщину він лишив там свою рідню, а сам подав ся до Москви, і там у цвітні 1652 р. написав „челобитную“, себто просьбу до царя Олексія Михайловича, благаючи за помочи. „Въ прошломъ 159 (1651) году — читаємо в його писаню — внезапно пришло лядское войско и церковь божію сожгли, меня до конца разорили, а отца моего и брата, священниковъ, и Ивана Нѣмца разстрѣляли. И я, Государь, слышачи твою неизреченную милость, вышелъ въ твое Государево имя на вѣчное житье. А мать моя съ женишкою моею и съ дѣтишками живутъ въ Путивлѣ городѣ и помирають голодною смертію, всѣхъ 12 душъ,

а я нинї скитаю ся здѣсь до Москвѣ“ (Акты Южной и Зап. Россіи, т. III, ст. 481). Як бачимо, про те, щоб Радивил шаблею рубав ікону, піп Василь не згадує, хоч його оповідане велить догадувати ся, що коло вишгородської церкви мусїли тоді відбувати ся дуже драматичні і кроваві сцени. Та важнїйше ось що: піп Василь каже, що церков спалено, тимчасом загальна традиція впевняє, що Поляки бажаючи перебрати ся на той бік Дніпра і не знайшовши матеріалу на пором розібрали церкву, і з її делінія та з ікон збудували пором, яким і переїхали на другий беріг¹⁾. Можливо, що се й була правда, бо в звістках про напад Татар на Вишгород з р. 1662 (коли наша пісня датує перехід ікони з Вишгорода до Київа), маємо знов відомість про те, що Татари розбирали церкву і робили з неї пором.

Коли на тлі отсих подій виросла ся легенда оповідана в нашій вірші і коли була уложена вірша, годї на певно сказати; в усякім разі думаю, що се стало ся швидко по самих подїях, при кінці XVII в. В таких бурливих часах легенди ростуть як гриби під дощем.

Що до фольклорної теми, положеної в основу легенди, обробленої в нашій вірші, то найближчу, але все таки досить далеку літературну паралелю до неї маємо в „Чтенію на крещеніє Господне“, перекладенім із грецького отця церкви Григорія Богослова. Се властиво перерібка із двох слів Григорієвих „*Eis ta ayia fota*“ і „*Eis to ayion baptisma*“, що визначаєть ся досить численними вставками і додатками перекладача Славянина. По дослідах А. Н. Попова (А. Н. Поповъ, Библиографическіе матеріали, выпускъ II—VII, Москва 1880, ст. 263) ся перерібка була dokonана ще в IX в. в Панонії в крузі учеників св. Методія, і в тій своїй старій формі вчасно, певно ще в XI або XII в. перейшла також на Русь. Між славянськими вставками того Чтенія найцікавійша і найважнїйша для нас ось яка:

Тѣм же оубо, понеже мнози ѡбразы соуть великыіе сїе таины, сего ради соущи тамо хрїстіанїи тѣмъ ѡбичаємъ не ѡбразъ, нъ самоу ѡстїноу твореть сѧ великою чьстїю, да бы и вѣрѣмїи незавьена была, ѡ лѣти многы непокрьвена толика благодать. аще бо ѡсми слышали ѡ многъ, на коєже лѣто, рече, сѧ чинишм чинишмъ и пѣсньми хвалнами и славнами и хвалою бжїією великою ставше на рѣцѣ сѣго Иордана, мѣтви твореть. на дьскахъ свѣще поставльше, и въврьгше къ рѣкоу, да вьнегда

¹⁾ Див. Н. Закревскій, Описаніе Кіева, т. I, стор. 261.

смоутит се вода, ѡбвиє дѣски съ свѣщами въспеть плесоути възрѣкоу. и разоумѣвши ѡ того, ѡко благдѣть стѣго дѣа скинде на воды въ тоужде годину, въ ню же и въ то врѣме велиємъ веселиємъ начноутъ скакати въ рѣкоу. а друзи кропеще се чръпати на стѣвню тѣлесь и дѣи ѡ домовъ и на прогонѣннє всакого зла. тѣмъ же ѡ всѣхъ ѣзыкы стѣа цркви хрѣстианьскаа на конжде странѣ земли ѡ мѣстѣ тѣмъ се подобеще тожде творить на конжедо лѣкто в врѣме тожде. поставльше во сѣсоуды чѣстныє по срѣд цркви, наплънше воды чисти, свѣще своє въжегше поють пѣсни красны и чтоутъ чтеннє поѣбнаа того праздника. и светецимъ ѣерѣшмъ водоу, веселеть се тѣлесно и дѣивно, ѡко тамо соущи тогда. и потомъ разоудѣтъ се съ великою радостию. тѣмъ же ѡбразомъ намы прѣѣмши ѡтоудоу и римьскаа цркви сѣеннє, и сама дръжещи доселѣ, и всемоу западоу семоу подала ѣсть. ѡ мнозѣхъ бо слышали есмы, ѡко же рече, въ Иерѣслимѣ оу всѣхъ люди и всемоу шгню оугашеноу, въ стѣи цркви въскрѣсѣи над грѣбѣмъ Гѣиємъ, въ ню же годину въскрѣсноуль, в тѣжде самою свѣтилникъ възгараєтъ се блѣтью стѣго дѣа, ѡ ѡ того новаго свѣкта разносетъ люднє вси ѡ възгнѣщають шгнь на всако лѣкто¹⁾.

Чи авторови нашої піснї відоме було те Чтеніє, чи може легенда про чудо ікони Богородиці дійшла до нього з устного переказу, не можна поки що рішити, так само як не можна рішити питання, відки взяв ту легенду автор моравсько-панонського тексту. Із цитованого висше оповідання видно, що він узав сю легенду з устної традиції, але чи се була традиція грецька, чи латинсько-германська, чи може місцева славянська, — бо всі три ті комбінації на мораво-панонським ґрунті були можливі, — сього на разі не можна рішити.

Надію ся в протягу отсих студій вернути ще до сеї теми.

XXIX. Битва під Хотинѡм 1739 р.

Про сю битву, в якій брало участь не мало Українцѣв і яка закінчила ся славною побѣдою Росїї над Турками, відома здавна пісня, друкована ще Вацлавѡм з Олеська (Pieśni pol. i ruskie, стор. 481) і передрукована Головацьким (Пѣсни I, ст. 21 ч. 16). Подаємо тут її текст:

¹⁾ Се оповіданє було перекладене на українську мову в моїй статї „До історії небесного огню в Єрусалимі“, Л.-Н. Вістник 1908, т. XLII, ст. 166—169.

- В славнім місті під Хотіном, гей, гей, у потоку,
Ой бє ся Турок з Москалем більше як пів року.
Коли стали тай Москалі від рана до ночі,
Та не єден Турок баша замкнув свої очі.
5. Коли стали тай Москалі яко в половині, —
„Нехай знає Турок баша, которий день нипі“.
Коли крикнув Турок баша та на свої¹⁾ Турки,
Голос іде: „Досить буде! Погинемо тутки!
Утікаймо в Волощину, в волоськое місто,
10. А чей би нас боронило від Москалів міцно“.
Чорні кави, чорні врони круту гору вкрили,
А молодих Турків башів Москалі побили.

Ся пісня записана мабуть із уст народа; польонізма такі як „у потоку“ зам. при потоці або „врони“ зам. ворони можливі і в устах нашого чоловіка, особливо міщанина, що привик до польської мови. Інтересний і тут брак конкретних рисів і шаблонний малюнок битви та втеки Турків. Сей брак велів би догадувати ся істнованя старшого, повнійшого варіанта сеї пісні, а може аналогічно до пісні про Ведмедівку велів би догадувати ся старшої, сучасної самим подіям вірші, з якої потім обривки перейшли в уста народа. Маємо, що правда, одну руську сучасну віршу про хотинську битву 1739 р., віднайдену і опубліковану о. А. Петрушевичем²⁾, але ся вірша певно не була взірцем висше наведеної пісні. Про те для доповнення матеріалу репродукую її тут зазначаючи, що о. Петрушевич знайшов її в збірці духовних пісень та віршів, що належала до церкви в Добрянах біля Стрия і була списана в другій пол. XVIII в.

Пѣснь о войнѣ.

- Охъ несчастная година,
Котра прійшла зла новина:
Кроля въ Польщи не достало,
И на свѣтѣ зле ся стало.
5. Тысячъ сѣмсотъ трицать девятого года
Идетъ фелмаршалъ зъ охотою
Хотѣи мѣсто разорити,
Бѣсурмановъ побѣдити.

¹⁾ Так у Гол., у W. z Ol. na swojeji.

²⁾ А. С. Петрушевичъ, Сводная галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца августа 1772, часть I. Львовъ 1887, стор. 146.

А гды прійшли ку Днѣстрови,
 10. Мовиѣ фелтимаршалѣ вахмѣстрови:
 „Ступай въ воду, ступай скоро,
 А мы посполу съ тобою,
 Богъ съ нами!“

А гды прійшли ку Хотѣню,
 15. Мѣли въ Бозѣ всю надѣю.
 Казалъ войско шихтовати,
 Набоженство отправляти.
 А гды прійшли въ Буковину,
 Просилъ Бога о причину,
 20. Бы ся войско не достало
 И до купи ся зобрало
 Въ Туреччину.

Гды выѣхалъ оглядати,
 Геретиковъ разсмотряти,
 25. Якъ моцъ може войска быти,
 Абы єго побѣдити, —
 Сталъ ся вельми дивовати,
 Же не можетъ враговъ стати ¹⁾.
 Росказалъ ревне плакати,
 30. Посты войску задавати.

А гды Турчинъ наступаєтъ,
 Вельми яко левъ рыкаєтъ,
 Въ той часъ въ Москвы огню дали,
 Геретиковъ спотикали.
 35. Гды казано наступати,
 Солтанъ старшій сталъ утѣкати.
 Турчинъ вѣчне погибаетъ
 И въ неволю ся достаетъ
 Баша хотинскій.

40. „Охъ нещасная година,
 Фортеція южъ загибла!
 Ласку въ царя утратилемъ
 И въ неволю ся досталемъ, —
 Щожъ маю чинити!“

¹⁾ У Петр. стати.

45. За поганскої держави
Церкви божіє пусто стояли, —
Фелтимаршалъ ихъ поправилъ
И презвитеровъ поставилъ
По всіхъ церквахъ.

50. За помістю пресвятыя
Иконы Буцневскія,
Же не дала христіаномъ
Въпасти въ руцѣ бисурманомъ,
У неволю.

55. Даруй ласку королеви,
[Даруй] побѣду на враги,
И на тронѣ посадити,
Покой въ Польщі учинити.
Такъ тежъ преосвященному

60. Онуфрѣю Шумлянському
Зъ кардиналомъ долго жити,
Святую Троицу уполити
За насъ грѣшнихъ.

Із закінчення вірші бачимо, що автором її був якийсь Русин і священник, що вважав себе польським підданим і стояв у близьких зносинах із Онуфрієм Шумлянським, який тільки що в серпні того самого 1739 р. силою запису перемиського єпископа Єроніма Устрицького досягнув можливості старати ся о висвяченє на єпископа (пор. Петрушевич, ор. cit. 147).

XXX. Пісня про Варшаву.

В гарній рукописній збірці народніх пісень, списаній Теодором Яцівом десь у початку 80-их років мин. віку в жидачівським та калуським повітах (на жаль не зазначено при кожній пісні місцевости) знайшов я пісню, яка не попала анї в збірку Головацького, анї в жадну иншу друковану доси. Наводжу її тут, транскрибуючи з тодішньої етимольогії на сучасний правопис.

1. Ой чи чував хто о ляховській славі,
Котрі доступили до міста Варшави?
Ой почали Ляхи бунти починати,
Однак перед рускими мусіли втікати.

2. Як в кошару вівці, так їх запудили,
Коло Варшави всіх їх обступили;
Вдарили в гармати, аж баня упала;
В той то час на Ляхів вся тривога зпала.
3. Любилисте, Ляхи, в той час панувати,
Любіт же в неволи тепер zostавати!
Любилисте, Ляхи, їсти кури, гуси много,
Сидіт же в неволи, не їжте нічого.
4. Дають мало Ляхам їсти, а ще менше пити,
Аби Ляхи памятали, як бунти чинити.
Оден Ляшок каже: „Биймо!“ другий: „Утікаймо!“
Третий [каже]: „Всі ся російським піддаймо“.
5. „Будут мене, будут тебе на граніци хваліць:
Годзен Пулавскі од Француза збавіць“¹⁾.
Жапдар сто коменди взяв,
До Француза одіслав —
О, то зле, то зле, то зле, не добре!

Читаючи сю пісню зразу можна б подумати, що вона передає народні спомини подій 1831 р., коли російські війська по 11-місячнім повстанню здобули Варшаву і повязнили багато Поляків. Правда, остатня строфа зовсім не вяжесть ся з попередніми і говорить щось недоладне про Пулавского, значить, переносить нас у 60-ті роки XVIII віку, в часи Барської конфедерації. Се мабуть чи не остатній уже в устах нашого народа відгук пісні про Пулавского, що колись, уложена великоруською мовою, була розширена і у нас, як можна догадувати ся з того, що Головацький помістив її в першім томі своєї збірки (Пісні I, ст. 27—28). Се пісня зовсім не народня і недоладна; Донці козаки просять ся у Пулавского, щоб не губив їх і не нівечив так як Конрадова, якого зарубав із його комендою. Вони, „Москва“, обіцяють Пулавському не лише бути його приятелями, але ще вставити ся за ним до царя, щоб зробив його фельдмаршалом. Се власне ся строфа, що попала в нашу пісню:

А на столиці будем тя хвалить:
Достойн Пулавскій фельдмаршалом быть.

У попередній строфі говорить ся про геройські вчинки Пулавского, який „всім офіцерам пардон дав“, а „наші ребята всі

¹⁾ В рукоп. биць.

розігнав“, і далі йдуть два рядки, що також перекручені попали в нашу пісню:

Штандар гусар коменду погромив,
Дуниців, бранців загонив.

Коли судити по тексті Головацького, то пісня про Пулавського — польський фабрикаст уложений навмисно з тою метою, щоб передати її в уста козаків і загалом російських вояків. На се вказує її антімосковська тенденція, докір ніби то салда-тів, що вони йдуть у похід присилювані і ще до того

В так малій дружині
Крутит нас по всій країні.
Ах, ах, ах, ах, превосточний цар!

Зрештою й сама мова вказує мимовільні польонізми автора, допущені з незнання московської мови, в роді незрозумілого для Москалів і Русинів „штандар“, із чого в руським відгуку зробився „жандар“, і просто недорічна заява російських вояків до Пулавського:

Як ся покой зділаєт,
Нехай Полска з нас маєт
Ах, ах, ах, ах, вірних воїнов.

І польська форма „Полска“ і ще більше сама тенденція тих слів показує виразно їх жерело — *pia desideria* барських конфедератів — повернути навіть Москалів на службу польської справи.

Але щож значать перші строфи нашої пісні і як вони вяжуться з ремінісценцією про Пулавського? Сказати відразу — вяжуться дуже слабо, силою частого в народніх піснях зілляня двох фактів хронологічно розділених кількома або кільканацятьма роками. І Варшава в тій пісні первісно ні при чім, і заступила в ній місце первісного иншого міста — Станіслава. Ось що писав я про се 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. II, ст. 273—4), не знаючи ще про істноване нар. пісні про Варшаву. „Як відомо, д. 5 жовтня 1763 р. вмер польський король Август III у Дрездені. В часі безкоролівства завязали ся в Польщі дві конфедерації: в Бересті литовським і в Галичі, в ціли

ніби пильнована внутрішнього супокою і ладу в Польщі, а на правду для того, щоб переперти свого кандидата на польський престіл. Тим часом у марті 1764 р. король пруський заключив з Росією умову, в якій ніби то обіцяно боронити цілості Польщі і не допустити, аби польський престіл переходив у спадку з батька на сина, чого тоді дуже бояла ся польська шляхта як ущербу в її праві вибирання короля. Та на правду, як можна легко догадати ся, метою тої умови було удержане Польщі в стані слабости й неладу. Не чекаючи на вибір короля війська російські війшли до Польщі, щоб порозбивати шляхетські конфедерації, які б могли противити ся тому кандидатови на престіл, якого хотіла би на нїм бачити російська цариця Катерина II.

„Згадана вже мною галицька конфедерація стояла під булавою маршалка Потоцького, старости любачівського. До неї пристали ще два Потоцкі, староста снятинський і староста блонський. Головним збірним місцем конфедерації був Станіславів, якого людність певно не мало мусіла терпіти від сваволі гордих панів і їх жовнірів та добровольців-товаришів. Аж ось дня 7 серпня, в четвер військо російське зайшовши від Каменця Подільського, вдарило на Станіславів, обступило його і почало бомбардувати. Впала фронтowa вежа єзуїтського костела (нині руської єпископської церкви), розбита кількома кулями. Конфедерати боронили ся довгий час, та на решті не могли остояти ся проти перемоги; Росіяни здобули місто, забрали все, що знайшли в міських складах і маґазинах, а на місто наложили контрибуцію. Конфедератське військо мусіло зложити оружє, а начальників, усіх трьох Потоцьких, узято до неволі і держано під арештом у Станіславові, аж поки д. 26 вересня не випущено їх „на пароль“, тобто за словом чести, що не будуть виступати проти Росії. Росіяни господарювали в Станіславові аж до 5 жовтня, по чім вирушили до Львова, а відси до Варшави.

„О. А. Петрушевич, із якого „Сводної літописі“ беру се оповіданє, виписане з метрики хрещеня львівської лат. катедрі, наводить із своєї рукописної збірки інтересну руську сучасну віршу про сю пригоду“. До написаного тоді додаю, що рукописний співанник, із якого взято текст вірші, міститься тепер у музеї А. Петрушевича в Народнім Домі під ч. 194, з якого й передруковую її тут із деякими моїми додатками, вимаганими розміром та взятими в гранчасті скобки.

Піснь свѣцка ѡ Ляхахъ из Москалями (к. оѣ. — оѣ.)

1. Гей чи чзававъ хто ѡ ляховской [славѣ],
Которой достали въ мѣстѣ Станѣславѣ? ¹⁾
Йкъ почали бѣли мѣсто рабѣвати,
Передъ Москалями почали вѣтѣкати.
2. Йкъ в кошарѣ вѣ[в]цѣ, такъ ихъ запѣдили,
А въ Станѣславовѣ южъ йхъ ѡсочили;
Москалѣ й[в] жартѣ почали стрилати,
А Ляхи во страхѣ почали вмирати.
3. Оударили з гарматѣ, ажъ банѣ дѣпала
З певнаго костела, тамъ ментрога стала;
Виходатъ Ляхи, аби не пѣстити, —
Москаловъ ѡ мѣста не могли ѡбити.
4. Лечъ не доказали, бо не годни [того],
Москаловъ ѡбити, хоць ихъ [и] не много:
Дали собѣ палорѣ на середѣ рано,
А дргимъ Москаломъ в той часѣ знати дано,
5. Аби на всю ноць ишли на ратѣнокъ.
В той часѣ дѣпавъ на нихъ велики фрасѣнокъ.
Бденъ каже: „Быймо!“ десѣть: „Оутѣкаймо!“
А сто каже: „Всѣ сѣ Москаломъ поддаймо!“
6. Били сѣ ѡ ранѣ, ажъ [мали] доволѣ,
А въ вечерѣ zostали в Москаловѣ в неволѣ.
Любилисте, Ляхи, йсти кѣрїи, гѣсїй мнѣго,
Седѣтъ же в неволѣ, не ѣждте нѣчого!
7. Такъ Москалѣ вмѣють Ляховѣ частовати,
Жеби сѣ зарекли болше рабѣвати:
Даютъ мало ѣсти, а ще менше пити,
Щоб сѣ зрекли ²⁾ болше бѣнговѣ [не] чинити.

Рукопис, із якого взято сю віршу, був списаний при кінці XVIII в. і зберегався в церкві в Добрянах біля Стрия, відки й дістався до музею о. Петрушевича. В записці д. Яціва маємо інтересний доказ, що ця вірша в XVIII в. справді співала ся —

¹⁾ В рукоп. в' котромомъ.

²⁾ В рукоп. зарекли.

певно, не простим народом, а в сферах руської інтелігенції, в попівських та міщанських родинях. Чи в тій самій сфері повстала пізнійше, по 1831 р. й її перерібка на тему здобуття Варшави, не можемо сказати, не знаючи, від кого саме д. Яців записав свою пісню; та припущенє про те, що вона і в тій формі держала ся лише в вузшій, міщанській сфері, скріпляється також притуленєм до неї шматка зовсїм уже не руської пісні про Пулавського, а надто й тим, що з уст руського селянства доси ніде ані шматочка не записано. Маючи на увазі також ту обставину, що рукопис вірші зберіг ся в Добрянах, а пісня про Варшаву була записана в жидачівськїм повіті, а може й у самім Жидачові, я просив би тих, хто се може зробити, пошукати на місці за іншими її слїдами або евентуально за копіями в інших співанниках.

XXXI. Бандурка.

Коли я в р. 1868—75 був у дрогобицькій гімназії, там серед ученицьких кружків була дуже улюблена ось яка пісня:

Ой їхав козачок долї рікою —

Гоп дзень-дзень, гоп дзень-дзень, долї рікою.¹⁾

Надибав дівчину з бандуриною.

„Добрий день, дівчино, як ми ся маєш?

Позич ми бандурки, що на нїй граєш“.

5. „Я бим ти бандурки не боронила,

Коби мая матуся за ню не била.

Бо моя бандурка з самої міді,

Хто на нїй заграє, не знає біди.

Бо моя бандурка з самого срібра,

10. Хто на нїй заграє, трясє го фрибра.

Бо моя бандурка з самого злота,

Хто на нїй заграє, знесе охота“.

Пісня уложена гладко, співаєть ся на досить веселу нуту і школярі співали її радо, навіть у присутности вчителїв, бож у нїй не було нічого доганного. Та мені тодіж впало на увагу, що в селї я ніколи не чув тої пісні, і скілько собі пригадую,

¹⁾ Повторяєть ся по кождім рядку з другою половиною того рядка при співаню.

її приніс був та розповсюдив між гімназістами мій товариш Рихлицький, син економа зі Снятинки.

В збірці Головацького, скільки бачу, сеї пісні нема, певно лише через звичайний недогляд при редагуванню збірки. Бо вона була друкована давно перед тим, у збірці Жетоти Павлі (*Pieśni ludu ruskiego w Galicyi zebrał Zegota Pauli. Tom II. Lwów 1840, стор. 158*) п. з. *Kozak* ось у якій формі:

- Jichaw kozaka hory z wodoju,
Hej! hej! z wodoju.
Taj nadybał diwczynu z bandurynoju,
Hej! hej! z bandurynoju.
5. „Pomahaj Bih! jak mi sia majesz,
Hej! hej! jak mi sia majesz?
Ta daj meni bandurku, szczo w neju hrajesz,
Hej! hej! szczo w neju hrajesz!“
„A moja bandurka z samoho zolota.
10. Hej! hej! z samoho zolota —
Kto w neju zahraje, zbere ho ochota,
Hej! hej! zbere ho ochota.
A moja bandurka z samoho serebra,
Hej! hej! z samoho serebra —
15. Kto w neju zahraje, strese ho febra,
Hej! hej! strese ho febra.
A moja bandurka z samoi midi,
Hej! hej! z samoi midi,
Kto w neju zahraje, ne znaje bidy,
20. Hej! hej! ne znaje bidy“.

Як бачимо, Жетота Паулі очевидно сам записав сю пісню з уст невідомого співака. Мабуть мелодія, якою сей співак виконував пісню, була троха відмінна від нашої дрогобицької, бо вірші тут довші і рефрен відмінний, та в головному, лишаючи на боці помилки допущені мабуть самим записувачем, оба варіанти пісні дуже близькі до себе, майже ідентичні, тільки що дрогобицький упрощений, вигладжений що до форми і мови так, що далі вже годі.

Та ось у мене два варіанти сеї пісні з XVIII в., один руський, тоб то писаний Русином, а другий писаний Поляком. Руський варіант старший; він містить ся в рукописній збірці о. Свідзінського, писаний 1726—28 р. (Бібліот. Нар. Дому, му-

зей о. Петрушевича ч. 102). Подаю його тут дословно, поправляючи в нотках деякі очевидні помилки копіста.

Піснь козацкая.

1. Ой там за Дніпро^м, тамъ над водою
Стояла дѣвчина з бандѣркою своею.
Ой ихавъ козакъ дай з України,
Надидавъ дѣвчинѣ з чорными вчина.
2. „Бѣтъ помагай бѣгъ, дѣвчино, та якъ же ся маешъ?
Дайже ми зарати, бо бандѣркѣ маешъ“.
„А в мене бандѣрка велми красная,
Чорная якъ жѣкъ, жѣкъ, тай волосыная“.
3. „Дай же ми, дѣвчино, на бандѣркѣ грати,
Маю я слѣшний палець перебирати“.
Дѣвчина ему тай дозволила,
Бандѣрки дала, вчи закрила.
4. Ох якъ взялъ козакъ на бандѣркѣ грати,
Стала ся дѣвчина велми смѣяти.
„Ох цитъ дѣвчино, прошѣ, мовчи же,
Передъ маткою ничъ не кажи же“.
5. „Ой рада ж бы я тай не казати,
Может ся панѣ matka сама здогадати“.
„Охъ цитъ, козаче, вхъ бѣдажъ менѣ,
Сказивъ есъ бандѣркѣ, не забѣдѣ тебѣ“.
6. „И еще молодъ¹⁾ тай не женив ся,
На бандѣркѣ грати рад бы^м навчив ся.
„Бѣдже ты, дѣвчино, на тое здорова,
Тилко ты за мене тай проси Бога“.²⁾

В такій формі обертала ся та пісня в кругах тодішньої руської інтелігенції і належала очевидно до репертуару „веселих“ пісень, що співали ся по котрійсь там чарці, „не при дамах“ або й при дамах, бо тодішні дами (не лише руські попаді, ні! Спомини з тих часів, за панованя „Августа Сильного“ в Польщі, показують нам серед високої польської аристокрації

¹⁾ В рукоп. мовивъ. ²⁾ Текст сеї пісні був опублікований В. Петцом у LXXXVI т. „Записок“, ст. 143.

норови мало чим делікатнійші, як у класичнім Петронієвіж „Бенкеті Трімальхіона“) вміли толерувати веселе і в дотепній формі сказане, хоч і грубовате слово.

Погляньмо, як виглядає се слово в перерібіці на норови і смак польського панства. У мене є незвичайно богата збірка польських віршів та пісень, списана десь коло р. 1780 (одна з остатніх поміщених там пісень має сю дату). Обік великої сили польських ся збірка, очевидно зладжена для потреби якогось двірського рапсода, без яких тоді не обходила ся ніяка панська забава, містить у собі також звиш 20 руських пісень, вїби то народніх, а властиво так званих дворацьких, тоб то таких, що або брали поодинокі мотиви звісних уже руських нар. пісень і вплїтали їх у свої відмінні концепції, або користували ся руським словом лише для оригінального та досадного висловлювання ріжних цінїзмів та насміхів. Я дістав сю збірку в половині 80-их років за посередництва Михайла Подолинського від д. Валашкевича, антикаря тоді у Львові, а пізнійше в Заїшниках. Ось у якій формі маємо тут нашу пісню про бандурку:

Eu płynął kozak doły wodoju,

Hey dziu, hey dziu, doły wodoju¹⁾.

Nadybaw diwczynu z bandurynoju.

„Den dobry, diwczyno, jak my sia majesz?

Day mini bandurki, szczo z sobu majesz“.

5. „Jabym tobi dała, ne boronyła,

Żeby mene maty za to ne była.

U mene bandurka z samoho złota,

Kto na nei zahraiet, beret ochota.

U mene bandurka z samoho srebra,

10. Kto na nei zahraie, trese ho frebra.

U mene bandurka z samoi stali,

Kto na nei zahraie, to sie zapali.

U mene bandurka z samoi midy,

Kto na nei zahraie, zabude bidy.

15. U mene bandurka z samoi blachy,

Hrały już żołnire, jeszcze budut Lachy.

Ty chody, żołnire, z sini do chaty,

Dam tobi bandurku na wsu nocz hraty“.

Ne dokazał żołnir Lachowy sprawy:

20. „Eu chody, Lasze, do toj poprawy!“

¹⁾ Очевидно рефрен, що в співаню повторяє ся по кождім рядку.

- I usił Laszok w poprawu hraty,
 Aż sia diwczyna wznak wypynaty.
 „Ot teper Laszok dohodyt myni,
 Rozkołow bandurku na połowyni.
 25. Teper mene maty budet łajaty,
 Żem dała bandurku rozkołupaty.“
 „Ot skażesz matery ¹⁾, szczos z hory wpała,
 Aż ty sia bandurka rozkołupała“.
 „U mene bandurka ne po takomu,
 30. Brałam ja wid nei po czerwonomu.
 Na moiey bandurci ne małam straty,
 Brałam ja od nei po try dukaty.
 Na moiey bandurci wołosiany strony,
 Toy tylko zachraie, kto ne maiet żony.
 35. Ba y toy zachraie, kto maiet żonu,
 Da koły widide w dalekuiu stronu.
 Ne żaluy że tynfa, zostaka, talara,
 Budet ty bandurka na wsiu noc hrała“.
 Diwczyna płocha ne chotyła werzec,
 40. Ja za nią, fik na nią, musiała leżec.

Пісня в копії Свідзінського з р. 1726 певно не належить до скромних та невинних, але всеж таки порівнюючи її з отсею дворацькою ампліфікацією можемо зрозуміти, яку масу цинізму, деморалізації та зневаги до людини вносила в нашу пісню, і певне також у наше народне житє дармоїдна, розпущена польська двірня.

Що до походження сеї пісні годї сказати щось рішучого. Народньою вона не була і не є. Інтересна в найстаршім варіанті згадка про Дніпро, але вона занадто голословна, не вяжесть ся ні з якою конкретною картиною і не наводить ні на який слід. Думаю, що се було складане козаків-двораків.

XXXII. Пісні про комаря.

Гумористична пісня про комаря, що внав із дуба, розбив собі голову, вмер і був з парадю похований, розповсюджена скрізь по Україні і в Галичині. Д. Грінченко нотує (Етнографические материалы III, стор. 669) варіанти надруковані у Чу-

¹⁾ В рукоп. мату.

бінського V, 1169, 1170 і 1171, у Головацького II, 503, 514, у Лукашевича ст. 81, ч. 22, передрукований у Коціпінського під ч. 87, та у того-ж Лукашевича ст. 126, ч. 13. Сам д. Грінченко подав ще три варіанти пісень про комаря (ч. 1626, 1627 А і Б і 1628, стор. 665—667). Не зазначено Жеґоти Павлі II, 95—96, де передруковано якийсь український варіант. Не зазначено також (пропущений зрештою й Головацьким) варіант друкований у Зор'ї Галицькій 1851 р. стор. 103—104.

Попробуємо звести всі ті варіанти до купи. Поперед усього треба зауважити, що українські варіанти коротші від галицьких, і хоч збудовані на тій самій епічній основі, розвивають інші моменти, ніж галицькі. Українських співаків цікавить поперед усього те, які були відносини між комарем і мухою. В галицьких варіантах ті відносини не означені ближше, а властиво означені досить характерно: комар упав із дуба і вмирає; муха вилітає з хати, заявляє йому своє співчуте, рада б допомогти йому, та коли він умер, справляє йому похорон. Се аллегоричний малюнок долі бурлаки, над яким хоч при смерті милосердить ся чутлива жіноча душа. Українські співаки розвивали сей момент зовсім інакше.

- Ой щож то за шум сочинив ся?
 То комарь на мусі оженив ся.
 Та взяв собі замишлянку,
 Та не вмів шити ні білити,
 5. Ні хороше комарика поводити.
 Ой знявсь, полинув на діброву,
 Тай сів собі на дубочку,
 Схилив свою головоньку ік листочку,
 А ніженьки к кореньочку.
 10. Де взялись буйні вітри, збуйшували,
 Та комаря на поміст ізвалили.
 Як упав комар на помості,
 Побив, потрошив комар кості. (Чуб. V, ст. 1169)

Інші співаки залюбки переробляють сей мотив. У Грінченковім варіанті 1627 читаємо:

- Комарь на муху залицяв ся,
 Він її взяти обіцяв ся.
 Тая муха не вмів ні шити, ні прясти,
 Тільки вмів сметану красти,
 5. Бідного комаря годувати,

- По під стріхою зиму зимувати.
 Знявсь той комарь тай полетів,
 Тай сів той комарь та на дубочку
 І схилив і склонив свою головочку
10. Ік зеленому та листочку.
 Де взяли ся буйнії вітри,
 Іздули, ізмели комаря з дубочка.
 Стукотить, гуркотить,
 Комарь з дуба летить.
15. Ой упав той комарь на помості,
 Тай побив, потрощив свої кості.

Далі в обох варіантах нема вже згадки про муху, тільки відразу переходить до похорону комаря і переносить ся зі сфери звірів у сферу людську. Грінченків вар. 1627 Б. сю саму тему обробляє коротшим розміром, очевидно для іншої мелодії:

- Ой що сьогодні таке буде?
 Комарь муху сватать буде.
 А я муха полетуха,
 Шить і прясти охотуха.
5. Я в погребі зимувала,
 Сир і масло поїдала,
 Комарика годувала.
 Сидить комар на дубочку,
 Схилив свою головочку
10. Аж із верху до долочку.
 Де взяла ся шуря-буря,
 Комарика з дуба здула.
 Упав комарь на помості,
 Розсипались його кості.

І знов далі ані слова про муху. У всіх трьох варіантах комарь не бездомний бурлака, а муж зажурений поводженням своєї жінки. В вар. Чуб. V, ч. 207 фантазія співака пішла ще далі і робить із нього зажуреного вдівця:

Ой був комарь, оженив ся,
 Та з мушкою не нажив ся:
 Вона вмерла,
 По колки¹⁾ ніжками задерла.

¹⁾ мб. Від кольки.

Пішов комарь у лісочок,
Й а в лісочок на дубочок.
Ой впав комарь з високости,
Побив, поломав свої кости.

Мало що не самовбійця! Можемо сказати на певно, що се мотив секундарний, пізнійше розвитий і причеплений до пісні про комаря, що первісно мала инший характер. Доказує нам се ясно в звязку з тим, що буде сказано далі, Чубинського вар. ч. 206, де комар виступає вже не як скривджений муж або вдовець, а як „Комар-комарище, Із великої армії козачище“. Тут нема вже ані сліду мотивів про женячку комаря з мухою, і пісня зачинаєть ся відразу комаровою катастрофою:

Був собі комарь-комарець,
Виліз на дубище, важурих ся,
Пробив головочку на пиньочку.

Варіант очевидно дуже неповний, забутий співаком, який згадує з нього лише шматочки без звязку. Те саме треба сказати про Грінченків вар. ч. 1628, де з усього початку лишили ся лиш три рядки:

Стукнуло, гримнуло в лісі,
Комар з дуба повалих ся,
Великий грім учинив ся.

І тут фітура комаря стоїть у звязку з козацтвом; пісня кінчить ся словами:

Ой тут лежить комарище,
Славний донський козачище.

Певно, що те „донський“ не належало до первісного тексту, та не менше певно й те, що початкові рядки сього варіанта зберегли автентичний початок пісні, яка прим. у галицьких варіантах, а також у польських починаєть ся передачею того гуку, що зчинив ся в лісі через упадок комаря.

До сеї самої групи, що й обговорені доси, належить і той варіант, що передрукував Жеґота Павлі — може з Лукашевича. Що правда, згадки про семейне жите комаря з мухою тут нема, але вірші схожі:

Siw komar na duboczku,
Sklonyw holowoczku na lystoczku.
De wziały sia bury (у Паулі hurry) i witry,
I stuczat i hruczat,
Komara do dołu mczat.

Ані опису самої катастрофи, ані згадки про муху нема — потім іде опис похорону, про який буде мова далі.

Із галицьких варіантів найстарший друкований маємо в збірці Вацлава з Олеська під ч. 206 (стор. 364—365):

1. Oj stuknuło w bujnom lisi,
komar z duba powaływ sia,
istowk sobi hołowyszcze
o dubowu [sic!] korenyszcze.
2. Wyletiła mucha z chaty
komarońka ratowaty:
„Oj komaru, gospodaru,
żał my tebe nepomału.
3. „De sia każesz pochowaty,
kosti twoji szanowaty?“
„Pochowajteż mene w lisi,
w bujnom lisi pry horisi.
4. „Posijteż na mni rutoczku
z zelenoho barwinoczku;
kto tu rutu bude rwaty,
bude mene spomynaty“.
5. Oj tut leżył komaryszcze,
toj welykij hultajiszcze;
ne jednemu hraw na nosi,
teper tiło jeho w prosi.
6. Oj du, dudu, dudu, dudu,
komareńka ne zabudu:
oj tut leżył jeho tiło,
szczo wczera z duba zletiło.

Рукописні галицько-руські варіанти сягають що найменше кінця XVIII в. і мають характер не чисто народній, а того характерного для XVIII в. типу віршованя, який можна би назвати дворацько-школярським. Один із тих варіантів містить ся в польсько-руським співаннику, одержанім мною від д. Валашкевича і писанім коло 1780 р. Він так само як вар. Вацлава з Олеська має 6 строфок:

1. Oy szczoś tam puknuło w lisi!
Komar z duba obaływ sia,
Oy sztołk sobi chołowyszcze
O dubowe konaryszcze.

2. Wyletyła mucha z chaty,
Komaruczka ratowaty :
„Oy komaruż mij, komaru,
Toż mi te żal nępomału.
3. „Gde sia każesz pochowaty,
Twoiu starość szanowaty ?“
„Pochowayte mene w lisi
Tam na moiey Hory Łysi.
4. „Nasiiaty tam rutoczki,
Zelenoi marunoczki,
Budud [sic!] iei lude rwaty,
Komaruczka wspomynaty.
- 5 „Oy tu leżyt komaryszcze,
Welykoie hultaiszcze,
Ne iednomu hrał na nosi,
Teper o mołytwu prosit“.
6. Zlitayte sia ptyci z lisa,
Pochowaty toho bisa.
Oy du dudu, dudu, dudu,
Komaruczka ne zabudu.

Другий рукописний, далеко просторійший варіант містить ся в рукописнім співаннику, списанім очевидно з давнійших рукописних збірок 1839 р. Іваном Дронжевським, парохом Білобожниці, з якого копія владжена 1857 р. Францішком Скібінським у Могильниці, входить у збірку рукописів музею о. А. Петрушевича під ч. 107. Дещо з сеї збірки опублікував я вже в своїй праці „До історії українського вертепа XVIII в.“, ст. 93 і далі, а тут подаю текст пісні про комаря, поміщений у рукописі під ч. 30.

Пѣснь 30 о комарѣ.

1. Ахъ стѣкнѣло ѣ бѣиномъ лѣсѣ,
Комаръ въ дѣба повалив' ся;
А пѣдъ дѣбомъ коренищя
Розбивъ собѣ головищя.
2. Вилитѣла мѣха въ хати
Комарен'ка ратѣвати:
„Ахъ комаръ господаръ,
Жалю ты нѣпомалъ.

3. „Чимъ ты маю ратѣвати,
И такъ ти радъ дати?
Скажи, бѣдиѣй, нехай знаю,
И ѿ лѣкарство стараю“.
4. „Не можешъ ми ратѣвати,
Анѣ минѣ ради дати.
Рѣшивъ ся мозокъ оу головѣ,
Кости поломавъ здоровѣ.“
5. „Поломавъ ты ноги, рѣки,
Не требажъ миѣ бѣлшой мѣки.
Жили ся во миѣ пѣрвали,
И болю тыжко додали.“
6. „Вѣже миѣ треба сумерати
И васъ всѣхъ тѣ пожегнати.
А такъ ви ся добре майте,
О комарѣ памятайте“.
7. „Ахъ нещаслива година,
Коли потѣха не мила!
Братъ мѣй вѣдѣ мене ѿходитъ
И тяжкій жалъ въ сердцѣ робить.“
8. „Вже и ты жити не хочѣ
И на того дѣба скочѣ,
Зъ него оупадѣ на долину
И зъ комаремъ разомъ зъгинѣ.“
9. „Кто колвекъ на мене гланеть,
Нехай собѣ припоманеть,
Же жалъ горкій зъ бѣдной мѣхи
Остатнїи вигнавъ дѣхи.“
10. „Ал'бѣ тежѣ меча достаѣ
И тимъ зроблю въ сердци ранѣ,
И такъ зъ комаремъ тѣ мѣшѣ
Положити свою дѣшѣ.“
11. „А кто мою кровъ ѿбачить,
Нехъ вѣспѣмнѣти собѣ рачить,
Же милата въ житю страта
Для рѣдногѣ свого брата.“
12. „Ал'бѣ скочѣ въ бистрѣ водѣ
И затоплю свою вѣродѣ,

- И на долѣ самомъ станѣ,
Такъ жалости перестанѣ.
13. „Кто тѣло моє споймаєть,
Нехай собѣ спам'ятаєть,
Же слези такъ рѣки плили,
Гди вже ѿмеръ братъ мой милій.
14. „Але то я такъ гадаю:
Комаръ смерти самъ хтѣвъ, знаю.
Не треба ся клопотати,
Треба тѣло поховати.
15. „Злѣтайте ся зъ лѣса птицѣ,
Сови, коси и синицѣ,
Бѣдетъ погрѣбъ комаровы,
Великомъ трембачови.
16. „Въ лѣсѣ єго поховаймо,
Вѣчню память спѣваймо!
И нагробникъ тѣ лишѣмо,
Тїи слова напишѣмо:
17. „Ахъ тѣтъ лежить комарище,
Великое гѣлтаєще;
Не едномъ на носѣ гравъ,
А теперъ зъ дѣба тяжко въпавъ.
18. „Ахъ тѣтъ лежать его рѣки,
Же дознали тяжкой мѣки,
И тѣтъ лежать его ноги,
Же дознали злой дороги.
19. „Ахъ тѣтъ лежить его трѣба,
Же летѣла вразъ зъ нимъ зъ дѣба,
И тѣтъ лежить его салъ,
Що кожного смаровалъ.
20. „Насѣймо емъ рѣтѣчки,
Пахнющой марѣнѣчки,
Бѣдѣтъ собѣ люде р'вати,
Комарен'ка споминати.
21. „Типеръ же ся розлѣтайте,
Вѣчню память спѣвайте!
Нехай вѣчній покій маєть,
Мене мѣхъ споминаєть!“

Характерний для сеї перерібки монольої мухи, що з жалю за своїм улюбленим комарем, якого вона називає своїм братом, хоче сама зробити собі смерть, і то аж трояким способом (упасти з дуба, застрілити ся і втопити ся), та нарешті, роздумавши, що комар сам собі шукав смерти, і в таким разі не варто так дуже жалувати його, справляє йому похорон.

Від сього епізоду віє духом сантіментальних романс XVIII в., що були попередниками польського романтизму першої половини XIX в. Се й заставляє мене віднести сю, очевидно в дворацькій сфері доконану перерібку до кінця XVIII, або початку XIX в.

В иншу сферу, а власне в круги руських священиків, дяків і народніх учителів, отже того, що в першій половині XIX в. можна було називати галицько-руською інтелігенцією, веде нас третя простора перерібка пісні про комаря, яку можна назвати нагуївською. Вона була опублікована 1851 р. в „Зорі Галицькій“ ч. 12, ст. 102—104 разом із листом невідданого міщанина з Яворова, який вводить нас по троха в духову сферу руського маломіщанства, в яким після подій 1848 р. почало будити ся національне самопізнанє. Подаю тут сей лист дословно, переміняючи тільки правопис.

„З Яворова. Читаючи нискілька чисел Вѣстника, що в Відни чесніі Господинове і тамошніі Русини хорошо вечерниці отправляють, сего ради забагло ся і нам спробовати доселі ще не ізвістних розривок; понеже вперед не дуже часто посіщали ми друг друга, тим більше, що наше состояніє не позволяло нам в сії сліди вступати, но по вашем приміру на Бого-явленіє по западі сонця сойшлисьмо ся до г. Іоанна, з праці рук жиючого человека, а отспівавши кондак Просвіщенія і многая літа, благосклонное почтеніє і долгое житіє поручилисьмо сему достойному Господину. Крім того запросил сей газда з иної стороны гостеньків, межи иними находил ся також наймолодший учитель і реєнт міскої церкви, котрий своїм дзвінким голосом восхищал нашіі серця пініями і стихами народно-рускими, де люблю і доселі ще не извѣстную пісоньку заготовалисьмо в памяти: „Нуже, нуже, встань Русине“ і „Я щастный Руску Матерь маю“. Далі перечитал нам Петра і Сенька з книжочки Перемишлянина, а порозумівши тіі стихи радовали ся ними серденька, що руский нарід мовби жайворонок висше все підлітає. Може хто закине з всеч. читателей, щосьмо си співали Соловія, Воробія, Щигла тай Комара? Абож то не суть

пісні наших отців і матерей руских? Ми кажемо: наші попередники не могли укласти стихи о отечестві, понеже вражда була на нас такая, що наші очі не могли прозирати, наші ушеса недочували, наша слава під ногами оставала, а діла наших отців если засіяли коли, то цурал ся ними кождий. А зносивши так много пакостей не мішали ся до жадних дійствій, токмо з серпом или з косою виходили на ниви і луги, а по воздусі літающая птиця восхищала їх серденька, а навіть при западі сонця і комарі докучали. Про тоє їх ум, їх уста укладали для них стихи, бо знали, що їм ся не спротивлять. І так сидячи у нашого чесного Івана видобулисьмо одну пісоньку вже давно от людей співаємую, но в году 1846 от преставльшого ся учителя бувшого в Нагуєвичах докладнійше вироблену. Переспівавши ю потім за приміром честних віденьських господинів, котрі многая літа за живих Русинів співали і перекидали порціями в їх здоровля, ми вічная память сотворили покойному рабу, котрий комареви, що з дуба впал, остатню волю дописал“.

Не вважаючи на не зовсім чисту мову тої дописи (тут мабуть винна дещо сама редакція Зор'я Гал.) її зміст дає дуже інтересний культурний образок із життя галицько-руського міщанства з того ранку народнього відродження. Спеціально що до пісень тзв. звірячого циклю (Соловія, Воробія, Щигла, Комаря) автор натякає на їх укриту, сатиричну тенденцію і для її ілюстрації цитує пісню про комаря як раз у такій перерібці, яка виявляє сю тенденцію яснійше від давнійших, відомих варіантів. Автором тої перерібки він називає не пойменованого на жаль народнього вчителя в Нагуєвичах¹⁾, який сю роботу довершив у р. 1846, очевидно під вражінем слухів про кроваву пімсту польських селян на тих „комарях“, що довгі літа ссали їх кров, ще й безкарно та безцеремонно „грали їм на носі“. Се збільшує наше зацікавлене сим варіантом, і я подаю його ось тут, знов змінючи правопис Гал. Зорі.

1. Гримнуло, тупнуло в лісі,
Комар з дуба повалив ся,
Розбив собі головище
На дубовім конарищи.

¹⁾ З устного переказу можу сказати, що сей учитель називав ся Петрика. Він очевидно тішив ся у місцевих селян великою прихильністю, коли ще по довгих роках старі люди згадували його приємно.

2. Вилетіла муха з хати
Комаренька ратувати:
„Ой комару-ж мій, комару,
Тож ми тя жаль непомалу!
3. „Чим же я тя тепер влічу?
Вір ми, що ти добре зичу!
Піду масти купувати,
Головоньку смарувати“.
4. Кліщі з дуба поспадали,
Головоньку постискали;
Свірки почали співати,
Би біль могли розірвати.
5. Мурашечки ¹⁾ тож прибули,
Подушочки підстелили;
Пчоли з поля прилітали,
Плястри з меду прикладали.
6. Всі комара посіщають,
Жалість над ним обявляють.
„По щож ся ви тут зібрали?“
„Би ми тобі раду дали“.
7. „Як же по собі зважаєш,
Чи умреш, чи подужаєш?“
„Кінчат ся життя години,
Нема смерти без причини“.
8. „На когоч то все лишаш?
Таж жони, дітей не маєш“.
„Єдну часть на боже даю,
Другу на умственність краю.
9. „Трету на акт погребовий,
Дві на сироти і вдови,
Шесту на шпиталь убогих,
Старих, слабих, калік многих.
10. „Сему, осму тра тим дати,
Що мя будут жалувати,
До гробу мя спроваджати
І рочне мя одвиджати.

¹⁾ В друку через помилку: Комареньки.

11. „Дві най возьмут кривні, ближні;
Тільки маю в готовизні.
Довги довжникам дарую,
Би ся змогли, се віншую.
12. „Гори, ліси, луки, поля
Най діличит чия воля,
Лиш би ся не колотити, —
Кождому тра в світі жити“.
13. „Деж ся кажеш поховати,
Твою старість шанувати?“
„Поховайте мене в лісі,
Там при зеленім горісі.
14. „Та насійте на мя зіля!
Як прийде свята неділя,
Будуть люде зіля рвати,
Комаронька споминати.
15. „Десь тут лежить комарище,
Той великий піячище;
Десь тут лежить єго труба,
Котра вчора впала з дуба.
16. „Десь тут лежить єго тіло,
Не одного ся наїло;
Десь тут лежить єго жила,
Не одного ся напила.
17. „Десь тут лежат єго кости,
Що робили много злости;
Десь тут лежить єго сало,
Не одного ся насало.
18. „Десь тут лежат єго зуби,
Що робили много згуби;
Десь тут лежат єго руки,
Що робили много муки“.
19. І деж лежат єго ноги,
Що порєбили дороги?
Злітайте ся птиці з ліса,
Споминайте того біса!

20. Десь гут лежить комарище,
 Той великий піячище;
 Не одному грав на носі,
 Тепер вже лежить в поросі.

Яворівський міщанин пишучи про сю пісню не дармо підносить як заслугу її перерібника лише те одно, що він „дописав остатню волю комарови, що впав із дуба“. Нагуївський учитель Петрика справді дозволив собі тут простору вставку, о скільки інтересну і чоловіколюбну саму собою, о стільки неорганічну в самій пісні. Варіант Головацького (II, 503—504) в першій половині залежний від отсього з Зорі Гал. Перших 6 строф у обох сходять ся майже дословно (відміни у Гол. 1 стр. Ой grimнуло в буйнім, На дубове коренище, 2 стр. Ой комару господару, стр. 4 Щоби болість, стр. 5 повторено навіть помилку з Зорі Гал. Комареньки зам. Мурашечки, бож не комарі, а „мурашки мають подушки“, як каже нар. приповідка; стр. 6. Всі комара відвіджають — чистий польонізм *odwiedzają*, зам. церковного посѣщають покладеного в З. Гал.). Аж від стр. 7 починаєть ся у Гол. троха самостійний варіант:

7. „Чим же я вам нагорожу,
 Ваші труди осоложу?
 „Нагородить сам Біг з неба,
 Умирати всім потреба“.

А далі пропущено всю вставку нагуївського вчителя (стр. 7—12) і навязано до стр. 13, де Гол. має вар. „Свої кости шанувати“ і „В буйнім лісі при горісі“. Стр. 14 у Гол. виглядає ось як:

14. Посійте на мні руточку,
 Зеленого барвіночку,
 Будуть люде рутку рвати,
 Будуть мене споминати.

В стр. 15 зам. „піячище“ Гол. має „гультайще“ і зам. „Котра вчора впала з дуба“ менше конкретно: „Що упала із ним з дуба“. Далі у Гол. маємо иншу, також штучну, вставку з трьох строф про трагічну долю мухи, взяту із варіанта Дронжевського:

16. Хто тільки на мене гляне,
 Той най собі іспомяне,
 Що жаль тяжкий з бідной мухи
 І остатні вигнав духи.

17. Або я меча достаю,
Ним зділаю в серці рану,
І так з комаром тут мушу
Положити свою душу.
18. Ой насійтеж там рутоньки,
Пахнющої маруноньки;
Будут собі люде рвати,
Комаронька споминати.

І потім знов повторяєть ся друга половина 15 стр. попереджена двостихом :

Ой тут лежить єго тіло,
Що із дуба ізлетіло.

Кінчить ся варіант другою половиною стр. 19 і двостихом :

Ой ду, дуду, дуду, дуду,
Комаренька не забуду.

Варіант Духновича зовсім короткий (6 строф) і залежний від вар. Головацького; в стр. 1 На дубовий коренище, стр. 2 Комарушка жаловати, мабуть відгук варіанта Валашкевича, стр. 2 Твое тїло честовати і При дубовім конарисі — очевидно помилка зам. конарищі. Стр. 4 :

Насадьте ми петрушоньки,
Зеленої маруноньки,
Тоту будут дівки рвати,
Комарушка шановати.

Не диво, що ті просторі перерібки або зовсім не переходили в уста люду, або коли переходили, то держали ся в них у неповній, іноді попсованій формі. Із великого числа рукописних збірок народніх пісень, які пописувала в 60-их і 70-их роках галицько-руська народолюбна молодіж, найбільша часть не має ані одного варіанта тих просторих версій пісні про комаря, що співали ся ще в першій половині XIX в. Тільки в одній рукописній збірці, підписаній буквами П. Ст. Б., писаній 1865 р., маємо під ч. 16 ось який короткий варіант пісні про комаря, записаний від якоїсь баби, як зазначає автор збірки, та невідомо в яким селі.

1. Ой у лісі бук розвив се,
Комар з дуба повалив се,
Розбив собі головище
На дубовім конарищи.
2. Мушки з ліса прилітают,
Їму меду приношают,
Головоньку намащають.
3. „Ой комаре, господару,
Жаль ми тебе не помалу.
Та де-ж тебе поховати,
Твоє тіло шанувати?“
4. „Поховайте мене в лісі
При зелененькім горісі;
Будут мушки прилітати,
Комаренька навіжати“.
5. „Ой тут єго лежить тіло,
Не єдного воно їло;
Ой тут єго лежить сало,
Не одного воно ссало“.
6. Ой тут єго лежат кости,
Не єдному робив злости“.

В остатніх неповних рядках можна добачити спомини панщизняних порядків, де „комар-господар“ був паном, що мав можливість не одному робити злости і не одного висисати.

У Поляків, Мораван і Чехів маємо також пісні про комаря, і то також двох редакцій. Найблизша до обговорених доси галицько-руських буде мабуть польська, записана мною у Львові:

1. Oj coś w lesie huknęło,
Oj coś w lesie puknęło!
Oj to komar z dęba spad,
Złamał sobie w karku gnat.
2. Pyta mucha komara:
„Czy trzeba ci doktora?“
„Nie trzeba mi doktora,
Jeno księdza przeora;
Ani leków z japyki,
Jeno rydla, motyki“.

3. Był to pogrzeb nie mały,
Wszystkie muchy płakały,
I spiewały rekwije,
Że nasz komar nie żyje.

Се варіант певно неповний, середня строфа певно була колись зложена з двох.

Найстарший відомий нам польський варіант, записаний на Мазовші, опублікував Войціцький у другім томі своєї збірки „Pieśni ludu Biało-Chrobatów“, ст. 269—270, який подаю тут для повноти:

1. Coś tam w boru stuknęło,
Coś tam w boru puknęło —
Komar ci to z dębu spadł,
Złamał sobie w karku gnat.
2. Złamał sobie golenie
O dębowe korzenie.
Dowiedziała się mucha,
Że już komar bez ducha,
3. Przyleciała do niego,
Poratować chorego.
Pyta mucha komara,
„Czy nie trzeba doktora?“
4. „Nie trzeba mi doktora,
Tylko księdza z klasztora;
Ani żadnej apteczki,
Tylko rydla, motyczki“.
5. Mucha się go pytała,
Gdzie go pochować miała?
„Spraw mi pogrzeb w dębinie,
Pochowaj mnie w leszczynie,
6. „Zaspiewaj mi requiem,
Requiem, requiem“.
Był tam pogrzeb wspaniały,
Wszystkie muchy płakały.

Як бачимо з закінчення, текст пісні записаний не зовсім докладно. Повнійші варіанти позаписував Кольберт у Познанщині¹⁾. Подаю тут варіант із т. XII, ч. 592:

¹⁾ Oskar Kolberg, Lud, jego zwyczaje, pieśni, podania i t. d. Serya VI, № 415—16 i Serya XII, № 592—3.

1. Na boru coś ciuchnęło,
Na drodze słyhać było:
Pewno komar z dębu spadł,
Złomał sobie w karku gnāt.
2. Potłuk sobie golenie
o dębowe korzenie,
potłuk sobie paluszki
o dębowe gałązki.
3. Przyszła mucha do niego,
odwiedzając chorego;
pyta mucha komara:
„Czy ci trzeba doktora?“
4. „Nie potrzeba doktora,
tylko księdza przeora“.
Pyta mucha kolegi:
„Czy ci trzeba apteki?“
5. „Nie potrzeba apteki,
tylko rydła, motyki.
Nie płacz mnie ty, siojstrzyczko,
ostanie ci tu wszystko.
6. „A z kolanów dwa sadła,
co będziesz miała jadła;
a z goleni pieczenie,
będziesz miała jedzenie“.
7. Pyta mucha komara:
„Gdzie cię będę chowała?“
„Chowajcie mię w dębinie,
sprawcie pogrzeb w olszynie“.

Досить близько до цього польського варіанта підходить Кашубський, уділений мені ласкаво В. Гнатюком, опублікований у збірці дра Ценови¹⁾. Ось його текст із захованем його правопису:

¹⁾ Sbjór pjesnj svjatovih, które lud słovjanjskj v królestvje pruskjm spjevacj lubj, vidał Dr. Florjan Cenôva, Wójkasin ze Sławôśésza. Sejit trzecj. Frantóvkj, Sętopórkj, Prosjbi na vesele i t. d. V Svjecja nad Vjsłā, 1878, ст. 5—6, ч. V.

K o m ó r.

1. Raz tès komór z dębu spadł,
Złamał sobie v łebku gnat.
Hej, hej! ha, ha! Złamał sobie v łebku gnat.
Połamał tès pałuškj
O dębove koruškj.
2. Połamał tès golenje
O dębove korzenje.
Nie trzeba tu doktora,
Anj xjędza przeora,
3. Anj sadněj aptekj,
Tilko ridła j motikj.
Dovjedzjała się muha,
Że komór już bez duha,
4. Przilecjała do njego,
Pozdrowjła mjłego.
„Ah, mój mjłi komorze,
Juz nje będzjem zicj v parze!“
5. I zalała sję łzamj
Nad kohanka mękamj.
„Ah, nie płac se, sjostrzičko,
Zotrzimaj po mnje vsitko,
6. Zotrzimaj po mnje rogj,
Takse tès i ostrogj“.

Другий варіант Кольберта (XII, № 593) складається з двох частин; перша говорить про комарове весіле з мухою — про се далі, а друга (стр. 5, 6 і 7) дуже близько підходить до попереднього варіанта (стр. 5: A cóż to tam stukło, co na boru hukło? а кінець стр. 7: Zaśpiwajcie wilije (або raduwije), bo już komar nie żyje). Сей упрощений польський варіант інтересний головню тим, що майже в дословнім перекладі попадається у Мораван:

1. Co tak mocně zvunčelo,
a tak hrozně šuštělo?
A to komar z nebe spad,
zlamał sobě križem zad.
2. Pýtali se komara,
či je třeba lekara?

Ej ne treba lekara,
treba kněza farara.

3. Pýtali se komára,
či je treba aptéky?
Ej ne treba aptéky,
treba ryla, motyky.

4. Býl to pohreb nemalý,
všecky muchy plakały
a řikały rekvije,
že naš komár nežije.¹⁾

Що се не оригінальний чеський твір, а переклад із дуже скупого польського варіанта, се видно відразу, а потверджується й таким забавним непорозумінням перекладача, який польське „z debu“ перемінив на чеське: z nebe. Та є у Моравян инша, давнійша пісня про комаря, а власне про його весіле. У Бартоша (ор. cit. ст. 337) зараз за цитованим тут варіантом читаємо другий:

1. Komáři se ženili,
Troška vina ně meli.
Přiletěl tam slaviček,
Přiněs vina židliček.
2. Komáři se opili,
Až komara zabili.
Komar leží v komoře,
Muška pláče na dvoře.
3. „Ně plač, muško, co ti je?
Ešče komar ožije“.
„Těžke jeho ožiti,
Dy už něma puř řiti“.
4. „Mamy desku dubovu,
Urobimy řit novu“.

Сей мотив є й у давнійшій збірці Сушіля в трьох варіантах, без цинічного закінчення.

1. Dyž komára ženili,
Krapky vína ²⁾ ne měli.

¹⁾ František Bartoš, Národní písně Moravské v nově nasbírané. V Brně 1889, ч. 570, ст. 336—7. ²⁾ Kouska chleba.

Přiletěl k nim slaviček,¹⁾
Dal jim²⁾ vína židliček.

2. Jak se vína napili,
Hned komárka zabili.
Komár leží na dvoře,
Muška plače v komoře.

3. „Ne plač, muško, co ti je?
Šak komárek ožije“.
„A jak mně má ožiti,
Dyž je na smrt zabitý?“

4. Sádlo z něho vybrali,
Za sto zlatých prodali.³⁾
Kůžu ešče za tolar.
To byl Bože za komár!⁴⁾

У Чехів ся пісня, здається, ще менше популярна, як у Моравії. Чеський варіант поміщений у збірці Челяковського, ще скупіший змістом ніж моравський. Ось його текст, який подаю з книжки *Pieśni ludu Biało-Chrobatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu*, z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich. Zebrane przez Kazimierza Władysława Wojcickiego. Ozdobione rycinami i muzyką, wydania Józefa Kaczanowskiego. Warszawa, w drukarni Piotra Baryckiego 1836, t. II, стр. 287—8:

1. Ked komára ženil,
Ferdunk wjna wypili.
Prilétel k njm slawjčok,
Nalial gim on žegdljčok.

2. Tak se oni napili,
Že komára zabili.
Komar ležj w komore,
Muška pláče na dwore.

¹⁾ По сій стрічці йде нова: Dal jím chleba krajiček.

²⁾ К тому. ³⁾ Далі:

Prodali ho řeznici
Na turecké hranici.

⁴⁾ F. Sušil, *Moravské národní písně s napevy*. Brno 1853, стр. 694, ч. 810. Під сим числом подано три варіанти сеї пісні, з яких відміни подаю в нотках.

3. „Ne plač, muška, nič ti je,
Wed ti komar odžije“.
„Horke jeho odžiti,
Ked je na smert zabity!“
4. Sadlo z něho vybrali,
Za sto zlatých předali,
A kožtičku za meru,
Na moj prawdu a weru.¹⁾

Порівнюючи ті варіанти можна сказати, що у Чехів і Мораван у початках XIX в. була більше менше спільна коротка пісня про весіле комаря з мухою і смерть комаря на тім весілю. З Моравії сей мотив, хоч дуже неповний, перейшов також до польських Мазурів, бо в цитованій висше збірці Войціцького маємо на ст. 269 ось який чотиростих:

1. Poszła mucha po wodę
Do zimnego zdroju,
Napotkał ją komar w lesie,
I nie dał pokoju.
2. „Oj komarze, komarze,
Com ci na przeszkodzie?
Zajechałeś mi drożynę,
Ku chłodzącej wodzie“.

Се виглядає на залицяне комаря до мухи, що могло попереджувати опис весіля комаря з мухою. В інших польських варіантах сього уривка мова йде про ударемнене сватане комаря до мухи. І так у Козловського читаємо:

Posła mucha po wodę do zimnego zdroju,
Komar za nią, komar za nią, nie dał jej pokoju.
„Komarze, komarze, com ci na przeszkodzie,
Zastępujes muse drogę w zdroju, zimnej wodzie?
Nie widziałeś mnie, komorze, jakim była panna,
A teraz cie ocka bolą spoglądając za mną“.

У Кольберга (XII, ч. 593) маємо варіант сього уривка, також неповний, але додано промову комаря:

„A pamiętasz ty mucho, kiedym był młodzieńcem,
Jakim to miał kapelusik z lewendowym wieńcem.“

¹⁾ F. Ladisl. Čelakovský, Slovanské národní písně. V Praze, 1822, t. I.

Цілої пісні, де-б розвитку сей мотив, у Поляків нема. Та се відповідає по троха моравському варіантові у Сушіля :

1. Chtěl so komár ženiti,
Chtěl sobě brat muškú.
Přiletélo hovado,
Chtelo byt za družku.
2. Cuky, cuky, hovado k hovadu!
Ne maľ se nam do řadu.
Vezmu li já sekyrku,
Já ti utnu hlavu.
3. A šel komar do šenku,
Ubožátko chudý,
Upadl tam přes slámku,
Vyrázil si zuby.

Як бачимо, текст дуже поплутаний і звязок поодиноких строф зовсім не ясний. Що оवाद хоче бути дружбою комарю, се ще не рація, щоб комар за те хотів стяти йому голову. Ще менше рації бачимо в варіанті до середньої строфи, поданим також у Сушіля :

A hovade, hovade,
Vypuča si metlu;
Ty potvoro, skaredá,
Já ti hlavu zetnu.

Все те свідчить про факт, що пісня про весіле комаря з мухою на чесько-моравськім ґрунті або не виробила ся на стілько, щоб утворила більшу заокруглену пісню в роді тих, що у нас оспівують смерть комаря, або може в ту пору, коли Чехи почали записувати свої народні пісні, давня цілість уже забула ся і держала ся в пам'яті народа тільки в різнородних уривках. Я схиляю ся до першої альтернативи, а власне, що пісня про комаря в Чехо-Моравії не виробила ся в одну більшу цілість, і лишила ся in statu nascendi в ріжних мотивах. За сим промовляє третій варіант Сушіля, де мотивом являєть ся стріча комаря з мухою при кошеню та грабаню сіна :

1. Seče komar votavu,
Muška nahrabuje,
Komár házi do žebřiu,
Muška našlapuje.

2. Skladali ju na půdu,
Muška pravi: „Ne půdu,
Ja bych spadla dolů,
Zlámala bych nohu“.
3. Vlk seče, liška nahrabuje,
Komár na vůz dáva,
Mucha utlačuje.
4. Komár sa přísahá,
Že sa ženit bude;
Liška boty natahuje,
Že na svadbu půjde.

Бачимо тут немов відривки двох ріжних пісень: в одній косить комар, а в другій вовк; та оба ті відривки зв'язані органічно тим, що в першій комар жартує з мухою велючи їй іти на копицю, з якої вона боїть ся упасти, а в другій комар уже присягає ся, що буде з нею женити ся. Сей відривок цікавий для нас головню тим, що без сумніву з Моравії перейшов в уста нашого люду, а власне лемківських гірняків, грибівського повіту, де о. Лещишак записав коло р. 1880 ось яку пісню:

1. Комар косит заграду,
Мушка заграбує;
Комар копи накладат,
Мушка потоптує.
2. Рад би комар з нѣм гварити,
Рад би ся женити;
Навут бути обуват,
Рад би му дружбити.
3. Блещиця ся опасала,
Била за кухарку,
Мацька ¹⁾ хвостом помирдала,
Била за шафарку.
4. А вош ся уфундрувала, ²⁾
Нарту ³⁾ поставила,
Аби шуна ⁴⁾ була,
Вшитким ся свачила. ⁵⁾
5. Як комара женили,
Жидлик вина лем мали;

¹⁾ Кітка. ²⁾ Упудрувала. ³⁾ Викладана хустка. ⁴⁾ Гарна.
⁵⁾ Подобала, пор. польське *spatrzeć się komu*.

- Пришол їу ним чоловічек,
Налял він їм жидлечек.
6. Так они ся попили,
Аж комара забили.
Лежит комар во дворе,
Плаче фафта ¹⁾ в коморе.
7. „Не плач, мушко, чьто ти є?
Ще твоя комар ожив“.

Порівнюючи сей текст з мораво-чеськими бачимо, що руська запозика заховала мотив сватання і весілля комарового подекуди повнійше, ніж чеські оригінали, не додавши зі свого боку нічого.

Цікава річ, що мотив про сватане мухи з комарем у досить самостійнім обробленю, досить механічно склеєний з мотивом смерти комаря, записано з уст люду минулого року в селі Теклівці, скалатського повіту. Текст пісні, записаний Павлом Стадником, був ласкав уділити мені д. В. Гнатюк. Хоча записаний з уст люду, він виявляє досить виразні сліди літературного оброблення.

1. Ой там в лісі на бискруху (?)
Там засватав комар муху.
Де там, мамцю, де там, де там?
Там засватав комар муху.
2. Дала муха роду знати,
Що єї буде віддавати.
3. Летят хрущі, летят джмільї
Та до мухи на весіле.
4. Летят пчоли, летят оси
Розплітати муєї коси.
5. Вбрали єї в білу сукню, —
Грайте віват, ней си тупну.
6. Взули єї в черевики, —
Грайте віват всі музики.
7. Дала муха чвертку пива, —
Що там було чуда-дива!
8. Тай випили всі по скляньці, —
Грайте віват, разом таньці!
9. Дуб на дуба похилив єї,

¹⁾ Молода вдова.

- Упав комар тай забив сї.
10. Вилетїла муха з хати
Комаренька ратувати:
 11. „Ой комарю мій, комарю,
Жалую тї не помалу.
 12. „Пїду масти купувати,
Головоньку смарувати;
 13. „Повезу тї до аптіки,
До дохтора, до Микити“.
 14. „Не поможе ми аптіка,
Анї дохтор, нї Микита, —
 15. „Поможе ми штири дошки,
Саджїнь землі, зїля трошки.
 16. „Не ховайте ми в долині,
Бо там вириют ми свинї;
 17. „Поховайте мене в лісі
При яворі, при ўорісі.
 18. „Та насїйте рути-зїля:
Як прийде сьвата недїля,
 19. „Будут дївки зїля рвати,
Комаренька споминати“.

Тї чесько-моравські варіанти з їх східними паростями польськими та лемківсько-руською стоять у безпосереднім свояцтві з західно-європейськими народніми піснями про муху й хруща, а власне німецькими та датськими. В багатій збірці німецьких народніх пісень: *Deutscher Liederhort. Auswahl der vorzüglichsten deutschen Volkslieder nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart, gesammelt und erläutert von Ludwig Erk, neubearbeitet und fortgesetzt von Franz M. Böhme, Leipzig 1893, т I, ч. 164, ст. 517* і далі поміщено два варіанти пісні п. з. „*Romanze von der Fliege*“, з яких один узятий із збірки Ерляха (III, 289) виглядає ось як:

- Ein Käfer auf dem Zaune sass (brum, brum)
Die Fliege die daneben sass (sum, sum).
„Fliege, willst du mich heiraten?
Ich hab noch drei Dukaten“.
5. „I, dass ich nicht ein Narre wär,
Und mir nen solchen Käfer nāhm!“
Die Fliege flog zum Bade,
Viel Leute musste sie haben :

- Die erste trug den Badestuhl,
10. Die zweite trug das Tuch dazu,
Die dritte trug die Seife,
Die vierte muss sie streiche,
Die fünfte trug die Kanne mit Wein,
Die sechste musste Schenke sein.
15. „Wo ist meine Magd die Mücke?
Sie soll mir streichen mein Rücke,
Sie soll mir streichen meine Hand,
Denn ich bin eines Käfers Braut“.
Die Fliege flog vom Bade,
20. Viel Leute musst sie haben;
Sie tanzten wohl so öte (leicht),
Dass sie die Braut nicht träte.
Sie tanzten all im Sprunge,
24. Der Käfer und der Brumme.

Як бачимо, пісня виказує досить далеко свояцтво з західно-славянськими варіантами, а натомість досить виразно вказує на жерело, з якого виплила, а власне на відоме кожному обсерваторови літньої природи явище роїв дрібних мушок та комарів, що уносячи ся в повітря то спускають ся в низ, то знов підіймають ся в гору чи то в полудневу спеку, чи частійше в вечірній прохолоді. Для означеня сього явища німецька мова має навіть влучне слово Mückentanz.

Другий варіант із надренської Франконії взятий із збірки „Jungbrunnen“ ст. 164 і виглядає ось як:

Ein Käfer auf dem Zaune sass,
Der hat ein goldnes Hemdlein an.
Es sass eine Fliege drunter,
Der Käfer nahms gross Wunder.
„Ein Jungfer Fliege wollt ich nicht han,
Ich bin ein wackrer Käfersmann“.
„I, dass ich nicht ein Narre wär,
Und mir den goldnen Käfer nähm“.

Далі йде опис танцю, а потім рядки:

Ich weiss nicht, was sie taten,
Dass sie die Braut zertraten.
Da gieng der Käfer in Leide
In seinem schwarzbraunen Kleide.

Da gieng der Käfer im Harme
 Mit seinem ganzen Schwarme.
 Da kam der Hahn gesprungen,
 Der hat den Käfer verschlungen.
 Nun haben die Hochzeitleute grosse Not,
 Denn Braut und Bräutigam sind todt.

Датська пісня, взята видавцями із розвідки пані Тальві (Talvj, Charakteristik der Volkslieder verschiedener Nationen ст. 276), виглядає в німецькій перекладі ось як:

- Bremse zog Stiefeln und Sporen sich an,
 Und klopft an Flieges Hoftor an.
 Und als er kam an Flieges Tor,
 In Marder gehüllt stund sie davor.
5. „Und hör, du Fliege, schön und fein,
 Willst du mein Allerliebste sein?“
 »Dein Lieb zu sein passt nicht für mich,
 Denn du bist arm und reich bin ich.
 Wenn ich sitz auf König Schüssel und Krug,
10. Ist dir der Pferderücken gut genug!“
 Da nahm er sie an dem Schwingebein,
 Und schleudert sie in den Rinnstein hinein.
 Auf stand Frau Flieg, im Herzen rein:
 „Wann soll denn unsre Hochzeit sein?“
15. „Marientag, der im Herbste fällt,
 Giebts Bremsen und Fliegen zumeist in der Welt“.
 Bremse drauf Fliege inbrünstig umfasst
 Und trägt sie ins fertige Bett in Hast.
 Das war ein Lust im Hochzeitschmaus,
20. Da hüpfte der Floh, da tanzte die Laus.

Як бачимо, фантазія різних народів досить різна, хоч усе антропоморфічно розмальовувала природне явище танцю мух і комарів.

А тепер вернемо до кінцевого мотива українських варіантів пісні, до похорону комаря. Ми бачили, що польські тексти лиш голословно згадують, що „był to pogrzeb niemały“; в українських варіантах розвивається образ цього похорону по троха. У Чуб. V, ч. 207 кажесть ся по немотивованій нічим смерті комаря:

Прилетіли дві мушки,
 А дві мушки щебетушки,

Взялиж вони щебетати:

„Деж би свого комаронька поховати?

Поховаймо в садочку,

В квітчастім барвіночку“.

В варіанті Грінченка 1628 „мухи старухи, славні громотухи“ питають комаря, де його поховати, а він їм каже:

Поховайте мене в полю

Під зеленою тополею,

Там козаки проїжджають,

Мед і вино попивають,

За комаря споминають:

„Ой тут лежить комарище,

Славний донський козачище“.

Уривок подібної пісні подано у Чуб. V, ч. 212, ст. 1171, де читаємо — питає невідомо хто:

„Ой що се лежить за войовник,

Чи цар, чи гетьман, чи полковник,

Чи з чужої сторони чужестранець?“

„Се не царь, не гетьман, не полковник,

Нї з чужої сторони чужестранець.

Ой сеж лежить комарище,

Славного війська козачище“.

Сей уривок велить думати, що була й ціла пісня в сій формі, з тою тенденцією — змалювати комаря як славного козака. Дальші уривки з неї маємо в варіантах Жеґоти Павлі, Чуб. та Грінч. Описавши випадок комаря з дуба вар. Ж. П. (II, 96) так говорить далі:

Oj tam tesły tesłowały,

Komarowi trunu zbudowały,

Dorohymy suknamy okładały,

Zołotymy cwiakamy pobuwały.

Pochowały komara w czystom poli

Kraj dorożeńky.

У Грінч. вар. 1627 А. „майстри майстрували“, труну „срібними бляхами обкували“,

Глибокую яму йому викопали,

Там того комаря й поховали.

Замість сього Чуб. V, ч. 205 каже лише, що його „Між шляхами, між дорогами схоронили“. Та на тім не кінець, комарю й по смерті значні особи віддають честь. У Чуб. V, ч. 205:

Їхали купці стародубці,
Стали думати і питати:
„Ой щож то лежить за покійник?
Чи князь, генерал чи полковник?“
„Ой сеж той комар, комарище,
Над усіми комарями командище“.

В варіанті 206 „Іде майор і полковник, Питають ся, що лежить за покойник?“ А в Жеґоти Павлі амбіція співака сягає ще висше:

Oj idut tuda cary i pany:
„Oj szczo se leżył za pokojnyk,
Czy car, czy hetman, czy polkownyk?
Czy z czużoj storony czużozemec?“
„Se ne car, ne hetman, ne polkownyk,
Ni z czużoj storony czużostranec,
Oj seż leżył komaryszcze,
Sławnoho wojska kozaczyszczec“.

Дуже добрим потвердженням сього догаду являєть ся найстарший відомий нам варіант пісні про комаря, захований у рукописній збірці Леонтія Ягольницького, списаний мабуть у Ягольниці 1719 р. і опублікований проф. Грушевським у Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XV¹⁾. Ось текст сеї пісні:

1. Стукнуло, грануло в лѣсѣ,
Комар з дуба звалив ся;
Трафивъ на коренище,
Збив собѣ голѣн, плечище.
2. Почули мухи-горухи,
Принесли єму кожухи:
„Наш комару, сподару,
Жал тя намъ не помалу.“
3. Не чомъ ти в насъ не буваєш?
Аж ти ся зле маваєш“.

¹⁾ М. Грушевський, Співання з початку XVIII в., ст. 17. Рукопис Леонтія Ягольницького, переданий о. Петром Білинським із Зарваниці крилошанину о. А. Петрушевичу, містить ся тепер у бібліотеці Народного Дому у Львові між рукописами Музея Петрушевича ч. 135.

4. „Поховайте ви мене в поли
При зеленой дубравѣ;
Коли я буду вмирати,
Кажѣт мою дружину зобрати.
5. „А хрущъ буде нести,
А овадь буде густі,
А журавел буде спѣвати,
А муха буде плакати.
6. „Обгородѣтежъ ви мене
Друбненкими стрѣлойками;
Положѣтеж ви на мнѣ
Мой тугесейкій лучокъ.
7. „Коли будуть козаки ѣхати,
Мене будуть споминати:
„Тутъ лежить комарище,
Славній наш козачище“.

Як бачимо, варіант не зовсім повний, але похорон комаря, уявленого тут козаком, описаний ще докладнійше, як у попередніх уривках.

Коли можна з приводу тих варіантів (а їх збірка певно не повна) висловити свою думку, то я формулував би її ось як. У тих варіантах маємо два окремі мотиви, які на українському ґрунті пару разів зливалися до купи. Перший мотив повстав під впливом народнього вислову „Müskentanz“ у Німеччині, перейшов через Чехію і Мораву до Польщі і дійшов на Україну не поминаючи й Галичини: се мотив сватання комаря з мухою та їх спільного життя, що у нас перемінив ся (під впливом другого мотива) в образ нещасного мужа або вдівця, що знаходить собі наглу смерть. Другий мотив, се смерть бурлаки чи бездомного козака, що вмирає від злої пригоди, і якому при смерті і по смерті робить услуги милосерна жінщина або більше їх. На сей мотив мусіла бути в Україні дуже гарна пісня, яка одначе дійшла до нас лише в уривках. В Галицькій Русі була мабуть у XVIII в. зложена инша пісня про комаря, де представлено його як гільтая або паницю, що погибає марно; ся пісня не була народнього, лише книжного складання, але з часом увійшла в народ, і в XIX віці була кілька разів (що найменше двічі) перероблювана інтелігентними людьми, що розширювали її текст своїми вставками та поправками. Сі нові редакції подекуди затемнювали змісл первісного тексту і мабуть

тому не ввійшли в уста народу. Можливе припущення, що мотив про смерть і похорон комаря власне з України або з Галичини перейшов до Поляків і в однім відприску дійшов аж на Мораву.

XXXIII. Хмельницщина (думи, пісні та вірші).

Чотири попередні студії (про битву під Хотиним, про Варшаву, про бандурку і про комаря) являють ся екскурсом у нашу народню та полународню творчість XVIII—XIX в., отже хронологічно відбігають від попередніх студій. Я помістив їх тут між иншим тому, що вони були написані перед усіма попередніми студіями і доси лежали в рукописі. Студію про комаря мені довело ся тепер значно доповнити і поправити.

Після сего невеликого відскоку, спричиненого, так сказати, потребою часу, вертаю знов до другої половини XVII в. і розгляну тут у хронологічному порядку пісні, думи та вірші про українських гетьманів та козаків того часу, починаючи Богданом Хмельницьким і його товаришами. Кладучи в основу своїх студій поперед усього українські пісні, думи та вірші, я користую ся для провірення їх історичної та літературної вартости також історичними жерелами, писаними та друкowanими на різних мовах і працями новочасних істориків. Значне місце в тих помічних матеріялах займуть польські вірші, писані, а по часті також друкovanі сучасниками, які доси занадто мало були використані істориками Хмельнищини.

Значну скількість польських віршів опублікував і коментував я у своїй розвідці „Хмельницщина 1648—1649 років в сучасних віршах“, друкovanій у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. XXIII—XXIV і поданого там матеріялу не буду тут повторяти. Ряд спеціальних розвідок, що повинен складати сей розділ, розпічну деякими загальними увагами про козаків і Хмельницького перед його виступом на широку арену політичної діяльности при кінці 1647 р.

1. Козаки і Хмельницький.

Маючи майже від самої половини XVI в. не мало діла з козаками, польська суспільність загалом досить слабо обзнайомлена була з походженням і побутом козаків. Переважав погляд, що се були „схлорі“, піддані польських панів, що цураючи ся роботи на панських ланах та при панських дворах

утікали в степи, де займали ся головно розбоєм, а попри те ловами на диких звірів та рибальством. Ті, що жили близько заселених міст, привикали звільна також до хліборобської праці, хоча ненастанні напади Татар змушували їх жити раз-у-раз на воєнній стопі. Ось як характеризує Самуїл Твардовський жите окраїнних козаків коло половини XVI в.:

Wszakżeż ci z nich daleko byli swowolnieyszy,
Którzy morzu y pladze tamtey przylegleyszy,
Ustawicznym rozbojem w polach się bawili,
Lubo to wirozuby po Dnieprze łowili,
Lubo łądem lisice strzelali i kozy,
(Zkąd zowią się kozaki), to w tajemne łozy
I trawy przypadając, kogo gdzie napadli,
Turki li, Tatary li koczujące kradli.
Do takiego w lekkości swego przyrodzenia
Przykładając z zwyczaju oraz i ćwiczenia,
Żyli jednak bez rządu i żadney zwierzchności,
Prócz, gdy zima wstawiała, schodzili na włości.
Na wiosnę zaś i nowe rozpary słoneczne,
Jako muchy ożyli, i mając tamteczne
I lasy i sposobność wszystkę do żeglugi,
Wodą się opuszczali w ostrowy i ługi,
Których tam jest nie mało, przez Dnieprowe progi¹⁾.

Далі польський поет згадує, що король Степан Баторій дав тим козакам воєнну організацію, якою вони

Kontenci przestawali. I z tego początku
Wiele dokazowali w takim swym porządku
Na morzu y na ziemi. A dzieł ich dawniejszych
Tu nie licząc, co mogło naszych lat późniejszych
Turkom być straszeniejszego, jako kiedy dali
Nad tysiąc mil w Azyę samą zaieżdżali,
Wyścinali Trapezunt, Synop z gruntu znieśli,
I pod Konstantynopol nieraz sam podeśli,
Prętkością niesłychaną mury okurzywszy.
Ale nie mniej i ziemią bywali szczęśliwszy,

¹⁾ Woyna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się, na cztery podzielona części oyczystą Muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, opus posthumum, Calissii 1681, Część I, стр. 3—4.

Nadewszystko z Osmanem, gdy nam wszystko czoło
I przedmur wytrzymali.

Автор натякає тут на славу битву під Хотиним 1621 р., в якій козаки під проводом Петра Сагайдачного відіграли дуже важну роль. Може се відносити ся також до битви на Цецорі в р. 1620, в якій турецький комендант Скендер-паша по тяжких боях побідив польське та козацьке військо і в якій поляг польський гетьман Жолкевський, а також козацький сотник Михайло Хмельницький, батько Зиновія (Богдана) Хмельницького, а він сам був узятий Турками до неволі¹⁾.

Для Твардовського, що на війну Хмельницького з Поляками дивив ся по троха власними очима, незрозуміле завзяте козаків проти Поляків.

Zkąd wam ta złość, o chłopie, i rankor zażarty
Ku swym panom? Nie był że inny świat otwarty
I morze pozwolone, gdziebyście te byli
Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
Nie podobniey na Turki y brzydkie pohance
Wywrzeć było tych jadów, nie mizerne brańce
W turmach przepadające i ciężkich robotach
Po Rodysach i morskich różno Galeotach
Bracią swoje wyzwolić, albo jedney wiary
Z sobą wspólne narody, Serby y Bułgary,
I cożkolwiek około Dniestru y Dunaiu
Sobie tak przyległego oswobodzić kraju? *)

У Твардовського, як і загалом у Поляків, була очевидно коротка пам'ять, бо пишучи ті, потроха навіть славянофільські рядки після погромів Хмельницького він не тямив мабуть, що одною з найважніших причин попередніх польсько-козацьких війн було власне те, що Польща не хотіла пускати козаків на море і навіть у Крим, аби не дразнити могутньої Турції, і воліла платити Турції дань і руйнувати власні пограничні посілости та вирізувати тисячами не тільки уоружене козацтво, але також безоружних селян, аби тільки не дати розрости ся сему ненависному народови.

¹⁾ Лѣтопись событій въ Юго западной Россіи въ XVII вѣкѣ, составилъ Самойлъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго 1720, т. IV, Кіевъ 1864. Приложение, Записки Матвея Титловскаго 1620—21, ст. 157.

²⁾ Op. cit. ст. 1—2.

Переходячи до особи самого Хмельницького, вважаю потрібним висловити деякі загальніші уваги про відносини двох галузей історичної науки, а власне тої, що називає ся історіографією в тіснішій значіню і яку можна вважати або відтворюванем розвою політичних та суспільних відносин з узягдненем більшого або меншого впливу визначних людських одиниць на розвій тих відносин, або відтворенем подій, dokonаних визначними одиницями при помочи більших або менших народніх мас із узягдненем суспільного та політичного стану тих мас, — і тої, що називає ся французьким терміном традиціоністикою, а англійським фольклором і займає ся слідженем народніх традицій у найріжнійших формах, себ то слідженем зображення минулого життя, відносин, вірувань і фантазійних витворів ріжних поколінь, збережених при помочи чи то устного переказу, чи писаного або друкованого слова. Вдумуючи ся глибше в відносини сих двох галузей історичної науки побачимо, що між ними не можна потягнути докладної границі. Бо коли історіографія в тіснішій значіню змагає до відтворення того, що ми привикли називати історичними фактами, то для осягнення сеї мети вона розпоряджає засобами або матеріальної натури (такими як могили, шанці, замки, будівлі, зброї, убраня і т. и.), що творить т. зв. матеріальну культуру людського роду, або писаними, друкованими чи устними переказами та свідощтвами, що майже всі, з виємком хіба таких як урядові реєстри, збірки законів, судові та цивільні акти та статистичні викази новіших часів, входять у обсяг також традиціоністики. Кожде людське оповідане про факт людського життя, а особливо про подію dokonану більшою масою людей, містить крім фактичної основи домішку фантазії, і ніяке людське оповідане, хоч би найточніше і найтверезіше, не може передати ані одного т. зв. історичного факту у всій повноті його звичайно незлічених деталів та його звичайно укритих у глибинах людських душ та невловимих для ніяких спостережень ріжнородних обставинах. Оттим то кожда проба історіографії являєть ся або більше-менше поетичною конструкцією подій на основі більш або менше критично провірених (через порівняне деталів), доступних авторови свідощтв, при чім у талановитого автора випукло виступають визначні історичні діячі на тлі їх оточення, або більш або менше вірним представленем суспільно-політичних відносин, у якому за масою нагромаджених для сього з конечности деталів бліднуть або майже зовсім щезають визначні історичні діячі.

Особа Богдана Хмельницького і ті суспільно-політичні рухи українського народу, в яких він відіграв важну роль, дійшли до нас у великій масі різнородних сучасних та пізніших свідочств, із яких значна частина, прим. судові акти галицько-руських бунтівників, листи самого Хмельницького та його численних сучасників, урядові трактати, універсали та реєстри мають визначну історіографічну вартість, хоча й тут не треба забувати, що в листах, протоколах і навіть у трактатах та універсалах стрічає ся багато незгідного з дійсністю, що крім автентичних документів до нас дійшло багато пізніших фальсифікатів, а всі історіографічні проби, писані або друковані чи то сучасними чи пізнішими, подають масу деталей про один і той сам факт суперечних, та масу видумок, у яких дійсні факти перенесено з одної особи на другу або перемінено до непізнання.

Поклавши собі метою в'яснити історичне та літературне значіння тих поетичних памяток зложених нашою мовою різними людьми і в різних часах, що вяжуть ся з іменами Хмельницького та його товаришів, я вважаю потрібним сягнути глибше в ту традиційну історіографію і притягнути для перевірки її вартості як найбільше і як найхарактерніших свідочств, не маючи зрештою претенсії ані потреби вичерпати всі свідочства, або дійти при кождім спорнім факті до зерна історичної дійсності. Моя ближша мета, при помочі літературно-історичного порівняння зложити критичний апарат для оцінки поетичних памяток нашої нації. Сей апарат може придати ся також спеціальному історіографови, охороняючи його від помилок, які неминуче впливали з користування матеріалами більше традиційними ніж історіографічними.

До таких, більше традиційних ніж історіографічних памяток нашого письменства треба зачислити головне жерело звісток про життя Богдана Хмельницького перед 1647 р., а власне т. зв. „Руську достовірну літопись“, що не дійшла до нас у самостійній формі, а тільки в формі виписок, dokonаних в р. 1770 козацьким полковим обозним Степаном Лукомським у Прилуках у його доповненню до перекладу оповідання польського письменника Матвія Титловського про дві війни Турків з Поляками в рр. 1620 і 1621. Сей переклад разом із доповненням Лукомського був опублікований у четвертій томі літопису Величка¹⁾. Не можна сказати, чи Лукомський у своїх виписках

¹⁾ Самоиль Величко, *op. cit.* ст. 155—182.

вичерпав увесь текст „Руської достовірної літописи“, та думаю, що задля її важности і невеликого об'єму, а також задля того, що вона фаховими істориками доси вважає ся зовсім затраченою, не від річи буде тут подати новий текст усіх виписок Лукомського, цитованих як узяті з тої літописи.

1. „1606 году Петръ Конашевичъ Сагайдачній, отозвавшись гетманомъ, хотячи своего щастія отвѣдати, ходилъ съ войскомъ запорожскимъ водними судами подъ Кефу, городъ турецкій; тотъ городъ своеавши и зъ неволѣ многихъ христіанъ освободивши, съ пребогатими користми изъ Чорного моря въ Украину возвратилъ ся, ради котрой знатной прислуги его Поляки зѣло его возлюбили, и козаки, его весьма почитаючи, ему доброжелательствовали.

2. 1620 года гетманъ козацкій Самойло Кошка съ козаками, при гетманѣ коронномъ Жолковскомъ, во время султана турецкаго Османа Гордаго, на коварной, подъ видомъ мира съ Поляками, на урочищѣ прозиваемомъ Цоцьора войнѣ находилъ ся, но взятъ ли онъ Турками въ полонъ и викупили его козаки изъ того полону, такъ якъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, или ни, не извѣстно, токмо сіе за подлинно вѣстимо, что онъ гетманъ Кошка въ городѣ украинскомъ Каневѣ погребенъ, чего въ доказательство тамъ его гробъ свѣдѣтельствуєтъ.

3. Тогожъ года по гетманѣ Кошкѣ избранъ козаками гетманомъ Бородавка, которій Кримъ воевалъ, однако его за непостоянство и за пянство его Петръ Конашевичъ Сагайдачній убилъ, и онъ Сагайдачній гетманомъ отъ козаковъ избранъ и отъ короля Жигмонта III подтвержденъ, понеже его, якъ више сего сказано, не токмо козаки, но и всѣ Поляки любили.

4. Михайлъ Хмельницкій, сотникъ козацкій, которій съ Чигирина съ козаками тамошними въ више реченій походъ былъ взятъ, тамъ же убитъ, а синъ его, Михайла — Зѣновій Хмельницкій съ нимъ, отцомъ, въ тотъ же походъ для присматриванія къ военному дѣлу былъ взятъ, онаго живаго непріятеля въ полонъ взяли, однако по двухъ годахъ козаки плѣнникомъ же изъ той неволи его викупили.

5. Михайло Хмельницкій родомъ изъ Украинскаго города Лисянки, и когда старинній городъ козацкій Чигиринъ отъ короля Польскаго вновь на староство перемененъ, и тоє староство воеводѣ Рускому, Ивану Даниловичу Жолковскому жаловано, то онъ, Михайло Хмельницкій, пришедъ туда съдѣланъ былъ писаромъ для записки податей, изъ народа тамошняго оному старостѣ

принадлежащихъ, въ которомъ званіи мало поживъ сплодилъ сего сина Зѣновія, котораго отъ младихъ лѣтъ отдалъ въ наученіе: первѣе въ Кіевъ, а потомъ въ городъ, что надъ рѣкою Саномъ, въ Ярославле до Єзуитовъ, и тамъ въ наученіи проводилъ свои лѣта до совершеннаго возраста. Будучоужь ему тамъ еще отрокомъ, приключилъ ся такіи случаи удивленія достойніи: когда онъ около костела съ соучениками прохажался, то вихоръ изъ той компаніи его самого бѣгающаго ногами подхвата, трижды вокругъ онаго костела обнес, и на томъ мѣстѣ, изъ котораго подхваченъ, опять его поставилъ. Єзуиты сіе странное, небывалое приключеніе разніи розно разсуждали, однакожь тѣмъ согласно заключили провѣщая: будетъ де отъ сего отрока великое на костель Римскій гоненіе. И такъ онъ Хмелницкій Зѣновій окончивъ тамъ свои ученія къ отцу своему Михайлу въ Чигиринъ возвратилъ ся.

6. Тогожь 1620 года гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачній къ королю Жигмонту III. писалъ съ прошеніемъ, чтобъ унія изъ Русѣ была изнесена. Хотя король ему въ прошеніи его не отказивалъ, однако проводѣкая ничего не здѣлалъ. Однако гетманъ Сагайдачній тую унію такимъ образомъ опровергъ: святѣйшій патріархъ іерусалимскій Теофанъ ѣдучи изъ Москви прибылъ въ Кіевъ, и за позволеніемъ короля Жигмонта нѣсколко времени прожилъ въ Кіевѣ. Гетманъ Сагайдачній яко ревнитель святаго благочестія, его, святѣйшаго патріарху, съ радостью принялъ и со сподручными своими, православными Руссами, онаго патріарха упросили, чтобъ онъ имъ православныхъ на мѣсто унѣятскихъ владиковъ посвятилъ тѣхъ, коихъ они сами чеснихъ и умнихъ согласно избрали. Святѣйшій патріархъ, увидѣвшись съ эксархомъ престола апостолскаго Константинопольскаго, тогда въ Кіевѣ бывшимъ, тѣхъ особъ избранныхъ, а имянно: Іова Борецкаго на митрополию Кіевскую, а въ другіе епископства достойнихъ людей хиротонизовалъ. Когдажь тотъ святѣйшій патріархъ изъ города Кіева въ Грецію отѣздилъ, то гетманъ Сагайдачній за вѣдомомъ короля Жигмонта даже до границы волоской съ козацкимъ войскомъ его проводилъ, со всякимъ отъ всѣхъ благодареніемъ, и такъ, отъ святѣйшаго онаго патріархи получа со всѣмъ войскомъ благословеніе, въ домъ свой въ Кіевъ возвратилъ ся.

7. Часто упоминаемій свѣтлѣйшій принцъ Владиславъ, главній войсковій предводитель, по отшествіи Турокъ и Татаръ, заразъ своихъ больныхъ и раненихъ куда кому надлежало съ подъ Хо-

тина въ доми отпустилъ, а самъ съ виборнѣйшимъ и зъ дворовимъ полскимъ войскомъ, а съ козаками всѣми, въ томъ числѣ съ болными и ранеными, въ старомъ своемъ лагирѣ остался, и перво, рады любопытства, всѣ непріятельскія укрѣпленія: рвы, окопи и другія мѣста осматривалъ, потомъ изъ своего онаго лагиря просмердѣвшаго въ полѣ милѣ на свѣжее мѣсто лагиръ свой перевелъ, всякую предосторожность учредивши. Въ семъ новомъ лагирѣ съ генералитетомъ, съ полковниками и съ другими полскаго войска офицѣрами, при пушечной и мушкетной палбѣ разнихъ увеселеній употреблялъ, котораго увеселенія и козаковъ участниками здѣлалъ: ибо отиравилъ онъ къ нимъ, въ ихъ лагиръ, на вистрѣлъ съ лука отъ полскаго отстоящій, въ которомъ гетманъ козацкій Сагайдачній раненій лежалъ, разнихъ съ харчевими припасами, напитками, какъ то: волоскаго вина, меду питейнаго, горѣлки простой по нѣскольку десятковъ бочокъ; прислалъ гетманужъ Сагайдачному выборнѣшихъ харчей, также разнихъ конфектовъ (или заидокъ) и большой ящикъ съ штофами серебряными, пестро визолоченими, водками аптекарскими наполненными, винъ разнихъ по бочкѣ, а венгерскаго, самого первѣйшаго, седмъ анталовъ, и свою палатку подарилъ. Междужъ тѣмъ, посѣщая само-персонально его, Сагайдачнаго, и увидя простой возокъ, ковромъ покрытій, которымъ его раненаго везутъ, подарилъ ему коштовную свою подъ балдахиномъ коляску и лошадей пару съ шорами богатыми, визолоченими, а сверхъ того потретъ въ семьдесятъ червонцовъ, на которомъ отца его, короля Жигмонта персона, съ одной стороны рубѣнами, а съ другой гербъ корони полскої: орелъ одноглавній, шафѣрами дорогими осипание, пожаловалъ, на него самъ сложилъ и, въ голову его поцѣловавши, къ ручкѣ допустилъ, и при томъ такъ его, гетмана, какъ и все войско козацкое, подъ Хотеномъ и на Черномъ морѣ бывшее, тѣмъ обнадежилъ, что онъ для нихъ у короля, отца своего, исыпроситъ жалованье, которое и прислано къ нимъ быть имѣеть. И такъ съ нимъ, гетманомъ, какъ и со всѣмъ войскомъ козацкимъ простился, однакожъ козаковъ 5.000 при хотинскомъ гарнизонѣ на время оставилъ, а прочіихъ съ гетманомъ Сагайдачнымъ въ Украину отпустивши, самъ съ полскимъ войскомъ сегожъ октября 24 пошолъ въ Краковъ.

8. По прибитіи гетмана Сагайдачнаго въ домъ свой, въ Кіевъ, козаки съ нимъ изъ Хотина пришедшіи заразъ ему начали жаловатися на господъ полскихъ и на ихъ старостовъ или

прикащикова, что они по отходѣ ихъ въ походъ къ Хотину, въ домахъ ихъ матерямъ, женамъ и дѣтямъ ихъ неспоснїя обыди дѣлали, мучили и къ работизнамъ господскимъ ихъ принуждали. Гетманъ Сагайдачній за болѣзнію своею о тѣхъ козацїихъ обыдахъ докладивать королю до спободнаго вѣремени поудержался, однако принцъ Вѣладиславъ, за прибытіемъ своимъ въ Краковъ, его, гетмана Сагайдачнаго и козаковъ, храбрїе ихъ дѣйства и вѣрніи услуги отцу своему, государю королю зѣло восхвалялъ, представляя, что достойними они за тѣ свои кровавіи труды великого награжденїя. И такъ у его величества по обѣщанїю своему исходатайствовалъ имъ довольно жалованье, которое къ гетману Сагайдачному въ Кїевъ и прислано, при грамотѣ королевской 1622 году, генвара 1 числа на полскомъ языкѣ, такого на російскомъ діалектѣ содержанїя:

„Жигмонтъ третїй, Божїею милостїю король полскїй, великїй князь литовскїй, рускїй, прускїй, мазовецкїй, кїевскїй, жмудскїй, волинскїй, инфляндскїй, смоленскїй, чернѣговскїй, готскїй, вандалскїй дѣдичнїй король.

Урожденному, намъ вѣрнолюбезному и искрено желателному Сагайдачному, войска запорожскаго гетману, со всею старшиною и съ цѣлимъ рицарствомъ козацкимъ украинскимъ, милость и поздравленїе наше королевское“.

Въ сей грамотѣ своей король Жигмонтъ, такъ его, гетмана Сагайдачнаго, какъ и всего войска запорожскаго непоколебимую къ нему, королю, и коронѣ полской вѣрность, а противъ непрїятеля вѣри христїанской богатырскую козацїю храбрость и дѣльность весьма похваляя, права и волности ихъ стародаванїе отъ антецессоровъ своихъ, какъ то: отъ великаго Казимера, отъ Стефана Баторїа и отъ другихъ королей полскихъ наданїе и утвержденїе подтвердилъ, и при томъ подтвержденїи жалованїе, а имянно: на козаковъ съ ихъ старшинами такъ на тѣхъ, кои подъ Хотинемъ дѣйствовали, какъ и на онихъ, кои съ Хмелницкимъ на Черномъ морѣ въ проискахъ воинскихъ находились, а кто съ нихъ убитъ или въ тѣхъ походахъ натуральною смертію умре, то на ихъ свойственниковъ, а всѣхъ на 50.000 челоуѣкъ, чрезъ подскарбія своего надворного, въ равнїй подѣлъ 400.000 таларей битыхъ, къ гетману Сагайдачному въ Кїевъ, а ему, гетману и старшинѣ войсковой 400.000 червонцовъ на подѣлъ, подъ разсмотрѣнїе его, гетмана, прислалъ. Самому же ему, гетману знамя свое королевское и булаву, цѣною же 1.000, а портретъ въ 500 таларей битыхъ пожаловалъ, и впредѣ

такъ его, гетмана, какъ и все войско Запорожское украинское, во всякихъ ихъ нуждахъ и прошеніяхъ своею королевскою милостію и благопризрѣніемъ обнадѣжилъ.

9. Тогожь 1622 году февраля 15 Сагайдачній листомъ своимъ королю Жигмонту III. за присилку на войско козацкое, подъ Хотинемъ и на Черномъ морѣ съ Хмелницкимъ бывшее, съ старшинами ихъ, такъ же и ему, гетману и старъшинѣ войсковой денежнаго жалованія, а особливо за знамя и за булаву и за портретъ всеподаннѣйше благодарилъ, чтобъ войско запорожское украинское содержимо и сохраняемо было при своихъ правахъ и стародавнихъ волностяхъ, отъ королей полскихъ имъ наданныхъ и утвержденныхъ. Да при томъ же онъ, гетманъ Сагайдачній жалился ему, королю, на господъ полскихъ, на Вишневецкихъ, на Конецполскихъ, на Потоцкихъ, на Калиновскихъ и на иныхъ, представляя, что они въ предвѣчной козацкой отчизнѣ власть свою широко распространяють, хотячи козацкую славу погребти въ пепелѣ, а ихъ, козаковъ, братію свою, королю, государю своему и коронѣ полской слугъ вѣрныхъ, въ подданство поработити. Къ тому же и сіе прибавилъ: не такъ де жалко козакамъ на тѣхъ господъ, какъ на ихъ прикащиковъ, няницъ и суетратцовъ, ни къ чему годныхъ, кои ни Бога не боясь, королевскихъ указовъ не слушаясь, какъ только козаки въ походъ подъ Хотинъ и на Черное море изъ домовъ выступили, такъ тотчасъ они женъ, дѣтей и матерей ихъ на всякія господскія работизни гонить, вязать и мучить начали, а козакамъ, изъ службы королевской съ ранами еще не улѣченными и червей полными въ дома пришедшимъ, толь тяжкія своихъ мученія видѣть и слышать такъ было несносно, что едва и утерпѣть возмogli. Къ тому же сюда вѣсти приходятъ, что Татары Азовскіе, Кубанскіе, Черкескіе, вишедши, намѣреваются напасти на Украину, а безъ козаковъ, кои для обороны Украины всегда потребни и нужни стоятъ, противъ тѣхъ непріятелей весьма былобъ трудно. Того рады гетманъ Сагайдачній тѣмъ листомъ у короля Жигмонта наусерднѣйше просилъ, отъ такихъ лядскихъ напастей строгаго защищенія, представляя, ежели де козаки отъ того защищены не будутъ, то чтобъ отъ нихъ (какъ то уже пошмеруютъ или поговориваютъ) не возросла какая новостъ, рады которой не толко господа, но и всѣ Ляхи сами на себе впредь нарекать и жалѣть будутъ принуждены. При семъ же онъ, гетманъ Сагайдачній, надѣясь себѣ уже близкой смерти, того доктора, котораго принцъ Владиславъ еще при Хотини

въ лагирь для излѣченія его ранъ ядовитыхъ ему далъ былъ, къ королю Жигмонту съ глубочайшимъ благодареніемъ отпавилъ.

10. Тогожъ 1622 году, оній Петръ Конашевичъ Сагайдачній, славній гетманъ войска запорожскаго украинскаго, великій церкви православнія, каеолическія, апостольскія поборникъ и ревнитель, Кіевскаго братскаго монастыра ктиторъ и школъ латинскихъ любитель, въ маи мѣсяцѣ въ Кіевѣ на Подолѣ жизнь свою на смерть переменилъ. Въ трапезѣ того монастыра тѣло его православнимъ митрополитомъ кіевскимъ, Іовомъ Борецкимъ честно погребено, съ неутолимымъ всего войска запорожскаго украинскаго и всѣхъ людей православнихъ плачемъ и риданіемъ.

11. По смерти гетмана Сагайдачнаго и прежде его смерти князя, воеводы и старосты, въ Кіевѣ и въ другихъ украинскихъ городѣхъ и мѣстахъ, церкви Божія православнія украинскія благочестно почитали, сами будучи православними, и народу благочестивому украинскому, наипачежъ козакамъ никакихъ утѣшеній и озлобленій не дѣлали. Когдажъ на Ляховицахъ поженились, то отъ благочестивой, апостолской, каѳолической вѣри отступивши, къ костелу римскому, по прошенію тѣхъ своихъ женъ, присоединились, и тогда церкви рускіе и православнихъ къ той же уніи или присоединенію съ костеломъ римскимъ силою приводить, а подданимъ своимъ великія труды и подати налагать начали. Къ томужъ гетманъ коронній Конецполскій ради болшаго народа православнаго украинскаго отягощенія, по окончаніи съ Шведами войны, въ кіевскомъ воеводствѣ полское войско виведши на Украину, въ городахъ и въ селахъ на квартирахъ розставилъ, кои постоялци еще тяжчайшіе народу православному украинскому обыды причиняли, каковаго народного отягощенія козаки не возмogli утерпѣть и, вжѣстѣ собравшись, Ляховъ постоялцовъ такъ побѣдили, что оставшіисъ въ живыхъ, куда кто уллучивъ, разбѣглись.

12. 1628 году козаки, всѣ собравшись, гетманомъ себѣ знатнаго заслугами козака, именемъ Тараса, избрали. Гетманъ коронній Конецполскій, о семъ собраніи козаковъ послышавши, многую полскую силу на нихъ виправилъ. Козаки, при своемъ гетманѣ Тарасѣ, съ оними Ляхами подъ Переясловлемъ въ баталію вступивши, тоlikое ихъ число побили, сколько ихъ чрезъ многіе года во всей шведской войнѣ не побито. Сверхъ же того и золотое ихъ гусарское знамя за Днѣпромъ въ бору

стрѣлбою своего все подиравили и разбили; однако наконецъ Ляхи сказали, чтобъ имъ и Русѣ никакихъ обидъ не дѣлать, помирились.

13. 1629 году Богданъ Зѣновій Хмельницькій, при другихъ своихъ службахъ, двухъ Кантемировъ привелъ и отдалъ плѣнниками королю полскому, отъ коихъ король много о тайныхъ турецкихъ на Польшу замыслахъ увѣдомился.

14. Въ тѣже и въ слѣдующіе времена Ляхи, желая козакамъ отмстить подѣ Переяславлемъ надъ собою приключшуюся отъ нихъ побѣду, первѣе убогихъ людей податями и постояльцами начали жесточайше отягощать, а потомъ козаковъ знатнѣйшихъ тайно, а начальнѣйшихъ явно захватывая, различными смертми убивали.

15. 1631 году Іовъ Борецкій, православній митрополитъ кіевскій, преставился и погребенъ въ монастырѣ кіевскомъ Свято-михайловскомъ, а на мѣсто его посвященъ митрополитомъ кіевскимъ архимандритъ печерскій, воеводичъ молдавскій, Петръ Могила, великій поборникъ греческаго православія и защитникъ вѣры благочестивія. Сей очистилъ церковь митрополитанскую святіи Софїи отъ Униатовъ.

16. 1633 году Сулима, гетманъ войска низоваго запорожскаго, въ моносилахъ или въ судахъ веселныхъ морскихъ, изъ Сѣчи по Днѣпру, чрезъ Босфоръ Киммерійскій въ Меотическое или Азовское море заплывши, прекрѣпкій въ Азіи городъ Азикъ или Азовъ взялъ. Сему гетману Сулимѣ король Владиславъ IV голову отсѣкти повелѣвъ въ Аршавѣ, по жалобѣ на него, за взятіе Азова отъ Турковъ.

17. 1637 году козаки, чувствуя на себе отъ Ляховъ очевидную, всекрайнѣйшую гибель, опять собравшись, избрали изъ межъ себе Павлюка гетманомъ своимъ, пошли подѣ Кумейки, гдѣ гетманъ полскій Николай Потоцкій съ Ляхами козаковъ оболстивши, декабря 6 числа побѣдилъ, а потомъ подѣ Боровицею миръ съ ними заключилъ; но вскорѣ гетмана козацкаго, онаго Павлюка, лестно словивши, въ Варшаву его отослалъ, гдѣ Ляхи ему голову отрубили съ повелѣнія королевскаго.

18. Тогожъ 1637 году согласились 4.000 человекъ храбрыхъ козаковъ, которіе часто помянутыхъ лядскихъ утѣсеній болѣе нести не могли, искать своего щастія въ другихъ краяхъ; пошли къ Персіянамъ, чтобъ на войнѣ противъ Турковъ служить. Они прошли чрезъ кримскіе и нагайскіе орды со всякою осторожностію къ Дону, и имѣли на дорогѣ частой случай сра-

жаться съ Татарами. Тамъ встрѣтились они съ 3.000 человекъ Донскихъ козаковъ, которіе приняли ихъ весьма пріятно, и при томъ освѣдомились о ихъ намѣреніи и походѣ; услышавъ причину онаго, представляли тамъ они имъ опасности похода чрезъ толь многіе народы и сомнѣніе свое, что найдутъ ли они у Персіянъ то, чего желаютъ. Они говорили имъ: „Мы де имѣемъ для васъ, браття, запасу довольно. Чего вы такъ далеко искать намерени, то найдете вы у насъ. Будемъ другъ другу вѣрни. Вотъ Азовъ! Когда мы возьмемъ этотъ городъ, то будемъ имѣть способной проходъ въ Меотическое или въ Черное море, гдѣ мы въ одинъ походъ можемъ столько взять добычи, сколько вы во всехъ кровопролитіяхъ сраженія у Персіянъ никогда не получите“.

Запорожскіе Козаки, посовѣтовавъ между собою, согласились на послѣдокъ на предложеніе Донскихъ, пошли они вмѣстѣ подъ Азовъ, гдѣ турецкій гарнизонъ, котораго отъ трехъ до четырехъ тысячъ человекъ было, ихъ предпріятію посмѣялись. Козаки начали тотчасъ въ землю врываться и продолжали день и ночь свою работу съ такою ревностію, что они при непріятельской стрѣлбѣ отъ яничаръ въ городъ вошли и непріятеля принудили отступить въ замокъ. Яничари находились тогда въ столь великомъ страхѣ, что и замокъ немедленно здали, хотя козаки толко четыре фалконеты при себѣ имѣли, которыми бы никакого пролому учинить не могли. Они ограбили городъ и здѣлали тотчасъ надлежащее учрежденіе: Донци овладѣли Азовомъ, а Запорожцы съ добычами въ Сѣчь возвратилися.

19. З покликомъ на „Руську достовірну літопись“ подає Лукомський ще одно оповіданє про Богдана Хмельницького під р. 1639, яке тут подаю в перекладі на нашу мову: „1639 р. гетьманъ коронний Станіславъ Конецьпольський боячи ся, аби козаки, до крайности роздратовані, не виходили з українськихъ міст, і збираючи ся в Запорозжі не множили ся та не мести ся на Ляхахъ за свої кривди, скликавши найстаршихъ у своєму війську прирадивъ спільно з ними, щобъ запобігти козацькимъ замисламъ і виставити надъ першимъ горішнімъ порогомъ Дніпра містечко Кодакъ із замкомъ, буцімъ то для того, що турецький султанъ жалувавъ ся у польського короля на козаків, що ходять на Чорне море і нападають на близькі міста його держави, руйнують городи й села, а на правду тільки для згуби козаків. Збудувавши той замокъ гетьманъ посадивъ у ньому німецький гарнізонъ для його береження, а на Запороже виправивъ значну свою ко-

манду, щоб Ляхи пробуваючи там, переловлювали всіх, хто би з України йшов на Запороже, топили в Дніпрі, або в степах убивали всякими способами, тай самих Запорожців погубляли за найменші провини. Трапило ся раз гетьманови бути в Кодаци в супроводі Хмельницького, який як чигиринський сотник був при гетьмані зі своїми козаками. Проходячи поуз Богдана Хмельницького гетьман для дошкулена запитав козаків хвастливо: „Як вам, панове козаки, подобає ся сей Кодак?“ На се козаки мовчали, а тільки Хмельницький обізвав ся: „Що людські руки зробили, те й розвалити можуть.“ Чуючи таку смілу відповідь Хмельницького, Конєцпольський повзяв проти нього деяке підозріне, але знаючи його досвід і вірні заслуги для польської корони, що він у часі війни султана турецького Османа з Поляками і козаками, яка була під Хотином, на Чорнім морі бувши головним командантом, потопив у тімже морі більше як 20 турецьких кораблів із запасами, двох Кантемирів королеви Жигмонтови III. як полонянників доставив, від яких король довідався про лихі замисли султана на Польщу, і його, Хмельницького, поминаючи сенаторів, уживав до поради та повірював йому головну коменду морської фльоти, він, гетьман Конєцпольський не важив ся зробити йому, Хмельницькому, за сю відповідь ніякого лиха“. (ор. cit. ст. 299—300).

Чи сей текст, переданий Лукомським, вичерпує весь зміст „Руської достовірної літописі“, се можна поставити під знаком питання, але супроти того, що вона фактично дає, се байдуже. Важнійше питанє, чи маємо текст літопису в вірній копії, чи може в більше або менше свобідній перерібці. Деякі признаки промовляють за тим, що Лукомський передав текст літопису досить вірно; до таких признаків належить татарська форма назви города Кафи (тепер Теодосія), що по татарськи називаєть ся Кефе. Також досить незугарний та невироблений стиль промовляє за давністю тексту. Натомісь деякі великорусізм, що досить часто трапляють ся в тексті, приміром такі, як „подлинно вѣстимо“, „виступя въ походъ“, „податей“, „подхвата“ і т. и., можна покласти на карб значно вже русіфікованого українського письменника другої половини XVIII в. Один уступ літопису, який показує в її автора близьку знайомість з місцевостями Канева, а власне з тим, що за його часів на канівському кладовищі показувано гріб козацького гетьмана Самійла Кушки, можна взяти за свідectво, що літопис був зложений у Каневі. Не підлягає сумнівови, що автором літопису був письменний козак, знайомий

з козацькою традицією від початку XVII в., хоч ся традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди. Що до часу написання літопису, то одинокє внутрішнє свідощтво мали-б ми в уступі 5, в якому оповідає ся про чудесну пригоду Богдана Хмельницького біля єзуїтського костела в Ярославі. Се оповіданє має для нас двояку вартість: одно те, що позволяє звістку „Достовірної літописи“ про побут Хмельницького в Ярославі на науці в Єзуїтів віднести до ряду легенд, а друге те, що коли по звичайній психології твореня подібних легенд вони повстають *ex post*, треба догадувати ся, що й се оповіданє, з рештою вандрівно-фольклорного характеру, причепило ся до особи Хмельницького аж по вчиненій ним заверусі 1648 р. Автору очевидно було цікаво подати на письмі дещо про жите славного вже козацького ватажка, про якого задля недалекого сусідства Канєва з Чигирином він міг знати на певно тільки те, що Зиновій Хмельницький був сином Михайла Хмельницького, чигиринського старшини, вбитого на Цоцорі, і що тодіж молодим парубком дістав ся до татарської неволі, з якої був викуплений козаками по двох літах. Усе инше, що він подає про Хмельницького, з виїмком пригоди з Конєцпольским на Кодаці, треба віднести або до творів фантазії автора, або до досить забавних непорозумінь. Перейду за порядком усі точки „Руської достовірної літописи“, прикладаючи до них те, що зроблено доси історичною критикою для їх оцінки.

Найстарший факт, про який згадує „Руська достовірна літопись“, здобутє козаками Кафи під проводом Сагайдачного, можна вважати фактом історично ствердженням, хоча можна сумнівати ся про те, чи Сагайдачний був тоді гетьманом, чи може правдоподібнійше тільки атаманом Запорожської Січи¹⁾. Про гетьмансто Сагайдачного треба сказати, що воно ніколи не було подтвердженє королем. Гетьманом війська запорожського підписав себе Сагайдачний у письмі до гетьмана Жолкевского з остатнього жовтня 1617 р.²⁾ Одначе вже в письмі до того-ж гетьмана із 17 жовтня 1619 р. Конашевич підписує ся не гетьманом, а „starszy na ten czas“ запорожського війська. Так само не було ані часу, ані змоги Сагайдачному в вересні 1621 р. в часі хотинської війни узискати від короля затвердженє сво-

¹⁾ Пор. М. Максимовичъ, Собрание сочинений, т. I, Сказание о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ, ст. 359.

²⁾ Pisma Stanisława Żółkiewskiego, wydał August Bielowski. Lwów 1861, ст. 318, 322.

його гетьманства, досягненого вибором запорожського війська. Взагалі треба зазначити, що запорожське військо і вся його старшина аж до часів Хмельницького по душі польських державних законів і соймових ухвал усе стояли на нелегальнім становищі. Їх толеровано, поборювано, з ними пактовано, або їх каптовано, але ніколи не трактовано як легальну, державну організацію.

Далеко цікавіша друга відомість про козацького гетьмана Самійла Кушку, що буцім-то 1620 р. був з козаками при гетьмані Жолкевським на Цоцорі і там дістався до турецької неволі. В своїй цінній розвідці „Происхождение малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ“¹⁾ д. В. Науменко звів до купи історичні звістки про Самійла Кушку на ст. 218—221.²⁾ Не можна сказати, щоб сей звід був систематичний або критичний. Д. Науменко починає дуже пізною і майже наскрізь фантастичною „Історією Русовъ“, у якій згадано про козацького гетьмана Демяна Кушку, котрого буцім-то козаки в р. 1598, скинувши з гетьманства Сагайдачного, вибрали гетьманом із сотника, і котрий того самого року недалеко города Акерману був узятий до неволі Татарами чи Турками. Далі приводить автор ряд козацьких літописців та істориків із XVIII та XIX в., що повторяють або сю звістку „Історію Русовъ“, або звістку про полонене Кушки в битві на Цоцорі 1620 р. Науменко цитує відомість про се „Руської достовірної літописі“ як відомість літопису Величка, не зазначаючи виразно, що вона взята з жерела правдоподібно невідомого Величкови.

Супроти тих звісток, а також супроти не менше сумнівної вартости листу атамана Сірка до кримського хана, поміщеного в літописі Величка т. II, ст. 380, д. Науменко згадує також оба жерела безсумнівної історичної вартости, а власне 6 листів Кушки до Станіслава Жолкевського з років 1600—1602 і лист

¹⁾ Киевская Старина, 1883, т. VI, ст. 212—232. Для усунення непорозумінь, які виступають з прозвищем сего козацького ватажка і також героя одної з найкрасніших козацьких дум, якого одні називають Кошкою (з московська: кіткою), а інші Кишкою (сімя Кишок була в Білій Русі і з неї походив відомий митрополит Лев Кишка), не вадить тут зазначити, що „кушка“, се дерев'яний прилад уживаний косарями при кошеню, який вони носять за ременем і в якому держать кам'яну оселку намочену в воді, потрібну для підострювання коси в часі кошення. Сам Кушка під своїми польськими листами підписував ся Koszka.

²⁾ Новіший перегляд звісток в VII т. Історії України-Руси проф. М. Грушевського, с. 248 і далі.

кошового Гаврила Крутневича із 24 марта 1602 р., в яким згадано про смерть Самуїла Кушки; ці листи містять ся в виданю „Listy Stanisława Żółkiewskiego 1574—1620“, Kraków 1868, і були вказані вже видавцями „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“, т. I, ст. 227. Друге жерело, вказане Науменком, се т. зв. Боркулабівський літопис, опублікований Кулішем у першій томі його „Матеріаловъ для исторіи возсоединенія Руси“, Москва 1877, ст. 45—88. З огляду, що д. Науменко подає тільки один короткий цитат із того літопису на ст. 220, наведу тут оба уступи, в яких згадується Кушка.

„Року 1600 панове волынские, панове литовские, также козаки запорожские, змовивши ся и знявши ся вси въ купе Волохи отгамовали, войска Могиллови побили, артиллерию отняли. Воевода Молтянский втекъ изъ Мигалемъ. Троха не поймали, и много за нимъ гонили ажъ до границы Молтянское. Троха ся было успокоило. За то была дана козакамъ лежа у Києве. Гетманомъ былъ Самуель Кошка. Лежали у Гомли, въ Речицы, въ Рогачеве, у Баркулабове на пристанстве, ажъ уехали“ (ст. 75).

„Тогожь року 1601 были у Швеции козаки запорожские люду четыре тысячи. Надъ ними былъ гетманомъ Самуель Кошка. Тамъ же того Самуїла убито, а поховано у Києве. Нижли тамъ у Швеции козаки запорожские ничего доброго не вчинили, ани гетманови и пану королю жадного ратунку не дали, только зъ Швеции утекли, а тутъ на Руси Полоцку великую škodu чинили, и место великое Витебскъ звоевали, злата, сребра множество побрали, мещанъ учтивыхъ порубали, и такъ škodu, содомию чинили горше злыхъ неприятелей альбо злыхъ Татаръ“ (ст. 77).

Із цих свідощів, безсумнівно автентичних, бачимо виразно, що Самійло Кушка вмер у початку 1602 р., не був мабуть у татарській або турецькій неволі, і хоч був атаманом, не гетьманом (у листах він підписував себе, так само як Хмельницький іще в червні 1648 р. в листі до короля „старшим“ війська запорожського), а що до своєї воєнної діяльності на Білій Русі, де був писаний Боркулабівський літопис, заслужив собі на назву не чесного та хороброго лицаря, а радше розбійника та грабівника.

На скільки правдива звістка Боркулабівського літопису, що він був похований у Києві, не можна сказати нічого певного; тут літописець занотував тільки з наслуху, і можливо, що поклав Київ замість Канева. В таких разі фантастичну записку

„Руської достовірної літописи“ про полонення Самійла Кушки 1620 р. Турками на Цоцорі треба вважати локальною канівською легендою, що повстала значно пізніше, десь у 40-их роках XVII в., рівночасно з легендою про довголітній полон Кушки в турецькій неволі та про романтичне визволення з неї християнських невільників, яка під впливом відомих нам тепер писаних жерел мусіла виробити ся серед українського козацтва в тих же 40-их роках XVII в. і тодіж, а не вчасніше дала початок відомій кобзарській думі про втеку Самійла Кушки з товаришами з турецької неволі.

Третя точка „Руської достовірної літописи“ під тим самим 1620 р. подає кілька фактів, які на перший погляд виглядають поплутані, однак новішими дослідженнями підтверджують ся в значній частині. Найстарший козацький літописець, який користувався „Руською достовірною літописю“, Григорій Грабянка¹⁾, оповідає про ті факти під р. 1621 ось що: „Но между симъ въ р. 1621, егда Османъ, царь турецкій, избивши на Цоцорі полскую силу, прійде въ годъ на полскую землю зъ неіщетными силами, тогда Жикгмонтъ, кроль полскій, послалъ сина своего Владислава з полскими войсками противу Турковъ. А занеже далече болшія сили турецкія бяху паче полскихъ, того ради въ крѣпкомъ обстояніи и тѣснотѣ полское войско бѣ отъ Турковъ. Тогда Жикгмонтъ посла по козаки за пороги, призывая их на помощь и мзду серебромъ и свободою дати обѣщавая. Петръ же Сагайдачній, убивши Бородавку гетмана за непоспѣх для ратунку королевичови за пянствомъ, принялъ на себе повторе гетманство і собралъ шесть тысячъ козаковъ реестровыхъ и запорожскихъ такожде виборныхъ, поиде королевичу на помощь подъ Хотѣнъ яко найскорѣй, и пробивши ся чрезъ войско зъ великою турецкою шкодою, ста при королевичу во облеженію. Идеже егда брани прійде время, поставлено бѣ войско запорожское на предѣ, на него же огнь і мечъ Турки испустиша и всю свою силу, але оперли ся аки о муръ крѣпокъ. И бистъ того дне сѣтъ вели-

¹⁾ „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кравшой, небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского съ Поляки за найяснѣйшихъ Королей полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира въ року 1648 отпраговати ся начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого не оконченой, зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу трудомъ Григорія Грабянки собранная и самобитныхъ старожиловъ свѣдѣтельства утвержденная року 1710“, видане в Києві „Временною комісією для разбора древнихъ актовъ“ в р. 1854 п. з. „Лѣтопись Григорія Грабянки“.

кая, и много тогда паде турецкой сили, козацкой же и полеской мало, тако Богу защищающу отъ поганъ христіани. Нашедшей же нощи, Туркомъ спящимъ, козаки впадоша въ обози ихъ и всю нощъ убиваху Турковъ по наметахъ. И егда бисть утро, узрѣвши Турки безчисленнихъ своихъ побитихъ, возвѣстиша царю своему. Ужасе ся сердце его, и начать просити мира у Владислава королевича, и сотвори ся миръ вѣчный. За что Сагайдачній у кроля и у Рѣчи Посполитой зъєдналъ милость и свободу великую народу Малороссійскому. И когда би гетман сей запорожскій Сагайдачній зъ козаками Туркамъ и Татарамъ не воспятилъ, то би Турки въ Россіи і Полши зъ церквей ѣ костеловъ для коней стойла поробили“.

Як бачимо, Грабянка взяв звістки „Руської достовірної літописи“ про Бородавку і Сагайдачного in crudo і прикрасив їх оповіданем про хотинську побіду, держаним більше в біблійнім стилі, ніж відповідно історичній правді.

Новіші досліді ¹⁾ вияснили ряд фактів, зібраних у тій записці „Руської достовірної літописи“, що dokonали ся на протязі рр. 1619—1621. Їх вихідною точкою можна вважати умову польських комісарів з козаками над Растваницею, заключену 8 жовтня 1619 р., яка викликала між козаками роздвоєне, при чім значна партія незадоволених замість дотеперішнього гетьмана Петра Сагайдачного вибрала Якова Неродича Бородавку, який на перекір змаганням миролюбного Сагайдачного літом 1620 р. попровадив Запорожців на Чорне море. Сагайдачній із гетьмана на якийсь час став полковником, і в тій ранзі супроводив єрусалимського патріарха Теофана в цвітні 1621 р. з Київa до Молдавії.

Під Хотин у липні 1621 р. ішли козаки під проводом Бородавки, коли тим часом Сагайдачній з єпископом Курцевичем, з поручення Іова Борецького їздив у посольстві до короля в Варшаву. Він приїхав з поворотом 21 серпня до польського табору за Дністром, але козаків не застав іще на місці; гетьман Бородавка 8 серпня переправив ся з козацьким військом через Дністер біля Могилева, і замість іти просто під Хотин, почав пустошити Молдавію. Ще 21 серпня Поляки не знали, де стоїть козацьке військо. Пробираючи ся до козацького табору Сагайдачній

¹⁾ I. Tretiak, *Historya wojny chocimskiej*, 1889; П. Жуковичъ, *Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей*. Третій выпускъ (1620—1621), 1906; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VII, 1909.

наткнув ся на табор турецького відділу, від якого ледво втік; під ним забито коня і його самого ранено кулею в руку. Се стало ся 26 або 27 серпня. Скоро тільки одначе Сагайдачний появив ся в козацькім таборі, козаки зкинули з гетьманства Бородавку і вибрали його гетьманом. Відперши дня 30 серпня напад 5.000 відділу Татар і продираючи ся ще дві доби немов крізь огонь турецьких відділів, Сагайдачний мабуть вечером 1-го вересня злучив козацьке військо з польським. Дня 9 вересня козаки відрубали Бородавці голову, правдоподібно без участі в тім Сагайдачного; так бодай можна судити з записки в дневнику опублікованім Амброзієм Ірабовским, де читаємо: „Tegoż dnia Zaporozcy Brodawkę, który nimi w niebytności Sahajdacznego regimentował, ścięli dla tego, że nimi źle rządził“. Проф. Жукович силкуєть ся (op. cit. ст. 182—3) регабілітувати пам'ять сего ефемерного запорожського гетьмана, признаючи йому заслугу навіть у відновленю православної єрархії патріархом Теофаном. Супроти сего все таки певне значіне має „Руська достовірна літопись“, та її свідоцтво, що Бородавка був убитий „за непостоянство і за п'янство“.

Четверта точка подає відомости про батька Хмельницького і першу появу Богдана Хмельницького на історичнім ґрунті. В її достовірности не маємо причини сумнівати ся, і з неї можемо прийняти за певні історичні факти, що 1) батьком Зиновія Богдана Хмельницького був Михайло Хмельницький, 2) що той Михайло був убитий у битві на Цоцорі, в якій брав участь разом із чигиринськими реєстровими козаками, і 3) що його син Богдан у тій самій битві був узятий до неволі, в якій пробував два роки і з якої викупили його козаки не грішми, а обміною за якогось татарського бранця. З тої остаточної відомости випливає само собою, що Богдана взяли в неволю Татари, а не Турки, і що він ті два роки пробув у Криму, а не в Константинополі.

Клясичним доказом правдивости сих звісток служить лист Хмельницького до короля Яна Казимира, писаний у таборі під Зборовом дня 15 серпня 1649 р., надрукований у оригінальнім польським тексті 1864 р. в збірці Якова Міхаловського „Księga pamiętnicza“ під ч. 143, ст. 431—2. Наводжу з сего листу в оригінальнім тексті найважніший уступ, що має автобіографічне значіне: „Widzi Pan Bóg, że ja najniższym podnóżkiem będąc N. Majestatu WKMcі, z dzieciństwa lat moich, urodziwszy się Urodzonym Chmielnickim (се можна розуміти:

шляхтичем) do tych sędziwych lat moich (виходило би з тих слів, що Хмельницький мав тоді коло 60 літ) nie byłem w żadnej rebelliej przeciwko Majestatowi WKMcі. Jakoż to znaczy wierna moja usługa jeszcze pospołu z sławnej pamięci niebożczykiem rodzicem moim Michałem Chmielnickim, podstarościem czehryńskim, który na usłudze śp. Ojca WKMcі jako i wszystkiej Rzpltej na Cecorze głowę swą położył, gdzie ja przy niebożczyku ojcu mym srogie więzienie przez dwa roki przecierpiałem. Gdy mię Pan Bóg z tej niewoli wyzwolić raczył, zawszem bywał wiernym przy wojsku Rzpltej, i teraz Bogiem świadczę, że bym bardzo rad, aby się krew chrześcijańska więcej nie lała“ (op. cit. ст. 431).

З того, що Хмельницький називає свого батька podstarościem, а не сотником, виходило би, що Михайло Хмельницький був адміністраційним урядником при чигиринським старостві, а не воєнним старшим, яким пізнійше був його син. Із того, що Хмельницький запевняє, що по своїм виході з неволі завсїди служив вірно Річи посполитій, можна догадувати ся, що він ніколи не був членом Січи Запорожської, в якій служба з польського погляду була нелеґальною.

В звязку з тою звісткою про дволітню неволю Богдана Хмельницького стоїть також оповіданє турецького історика Хаджі Саад-ед-Діна про прийняте Хмельницьким ісламу, перекладене на польську мову І. І. Сенковским, яке подаю тут у перекладі на нашу мову. В другім томі літопису того історика на ст. 377 читаємо: „В місяці Мугарремі р. 1065 (падолист і грудень 1652) прибув до Царгорода один мусулманин з листом від гетьмана козаків до одного муфтія (турецького духовного), запевняючи, що він близько знайомий з гетьманом, мав нагоду розмовляти з ним сам на сам і пізнати його найтайнійші наміри. З його запевнень і признань самого гетьмана стало відомо, що той хоробрий, діяльний і дуже оглядний та дотепний козак був колись у Константинополі бранцем одного урядника султанської фльоти і жив у дільниці Касім-паша, відки втік у супроводі кількох інших осіб із свого народа недовірків. Значний рід, особиста хоробрість і незвичайний розум вивели його ступнево на гідність найвисшого начальника. Та що в часі своєї неволі він прийняв музулманську віру, то й тепер, стоячи на вершку достоїнства, заховав усе прихильність до ісламу, і коли не признає ся до того прилюдно, то тільки тому, аби володіючи над умами своїх недовірків, тим лекше міг прислужити ся оттоманській державі. Сильно взявши

в руки найвищу власть над козаками, він відкрив свої наміри кримському ханови, і бачучи ся з Іслям-Ґіраєм, коли сей не хотів вірити щирости його признання, переконав його вповні відправленем разом із ним вечірньої молитви і читанем Корану звичаєм правовірного мусульманина. Ся його проба переконати хана про його вірну належність до раз прийнятої віри пророка наразила його на небезпеку утрати життя; бо козаки, що складали його дружину, почувши про сей поступок свого гетьмана, почали бурити ся і грозити йому смертю. Переляканий перспективою страшних наслідків, які могло би се потягнути за собою, постарав ся як найшвидше заспокоїти тривогу своїх недовіроків присягою, виконаною після їх обряду, збудованем церкви і виконанем у їх присутности всього того, що могло переконати козацьку юрбу про незмінну приналежність його до християнської віри. Се вдало ся йому дуже добре. По тім випадку він написав лист до муфтія і повірив його знайомому мусульманинові, якому разом із тим поручив донести про все те турецьким властям. В листі гетьман запевняв, що має під своєю властю більше як 100.000 хоробрих і добре узброєних вояків на услуги падишаха і жде тільки його розказу, щоб міг ділом доказати свою прихильність до ісламу¹⁾. Легко догадати ся, що се оповідане, не вважаючи на його ніби документальну форму, не має історичної основи і повстало тільки наслідком звісток про успіхи Хмельницького при помочи Татар у рр. 1648—50, про які кримський хан ніколи не забував повідомляти турецького султана (пор. *Collectanea I*, ст. 200—201).

Пята точка подає деякі ближші подробиці про обох Хмельницьких. Навівши свідоцтво польського історика Веспазіяна Коховского, який Михайла Хмельницького виводить із жмудської землі, Лукомский наводить супроти того відмінне свідоцтво „Руської достовірної літописі“, по якому Михайло Хмельницький був родом із Лисянки і служив т. зв. провентовим писарем при дворі чигиринського старости. Тим чигиринським старостою мав бути воєвода руський Іван Данилович Жолкевський. Ся відомість о стілько недокладна, що ніякого руського воєводи Івана Даниловича Жолкевського не було, а був руський воєвода і якийсь час також чигиринський староста Іван Данилович. Невідомо, від коли й доки він був чигиринським ста-

¹⁾ I. I. S. Sękowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących*, t. I, Warszawa 1824, ст. 201—206.

ростою. Про те можна прийняти за певне, що власне при ньому служив Михайло Хмельницький і дослужився до уряду підстарости. Що міг досягнути такий уряд при дворі польського магната, се можна вважати доказом його шляхецького роду.

Можна припустити, що в р. 1619 обставини змінилися настільки, що чигиринське староство перейшло в посідання Станіслава Конєцпольского, який у тім році був іменований полем гетьманом (М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VII, ст. 442). Із цитованих у дальшій розділі свідощів побачимо, що літом 1620 р. чигиринським старостою був зять коронного гетьмана Станіслава Жолкевского, який до помочи йому в війні з Турками припровадив між иншим і чигиринську сотню реєстрових козаків, у якій був також Михайло Хмельницький зі своїм сином Богданом. Відомо, що Ян Данилович і Станіслав Конєцпольський оба були зятями гетьмана Жолкевского. Відомо також на певно, що Станіслав Конєцпольський брав участь у нещасливій для Поляків битві на Цедорі, в якій поляг коронний гетьман Станіслав Жолкевський, а польний гетьман Конєцпольський разом із 1800 недобитками польського війська дістався до турецької неволі, з якої вийшов аж по трьох літах¹⁾. Вернувши з неволі Конєцпольський як польовий гетьман визначився в кількох битвах з Татарами та козаками і вмер 6 мая 1646 р. в своїй маєтності Бродах, кілька тижнів після третьої женячки з панною Опалінською, і то вмер досить незвичайною смертю, як подає Єрліч, „od konfortatywy, którą zażywał dla młodej żony, a którą przesadzono, bo mu aptekarz na razę kilka był dał, co on razem zażył, i tak swego życia wiek dokonał“ (Latopisiec, t. I, ст. 49). Нема сумніву, що при його дворі служив також Богдан Хмельницький весь час від свого повороту з неволі аж до його смерті, пробуваючи весь той час у ненарушенім посіданні дарованої його батькови маєтності Суботів. Що поміщене в тій самій точці оповідане про шкільну науку Хмельницького в Ярославі у Єзуїтів і чудесну пригоду його біля ярославського костела треба вважати пізнішою видумкою, може не самого автора „Руської достовірної літописи“, се було зазначено вище. Більше віри заслуговує свідощтво Коховского, цитоване далі, що Хмельницький відбув шкільну науку „in gymnasium Kijoviensi“, себто в київській братській школі, заснованій

¹⁾ Wielka Encyklopedia powszechna ilustrowana, seria I, tom XXXVII. Warszawa 1904, стаття Koniecpolski, ст. 602–5.

1616 р., в якій від самого її початку крім церковно-славянської та грецької вчили також польської та латинської мови.

Точки 5—9 можна вважати головною *pièce de resistance* „Руської достовірної літописи“. Вони говорять про Сагайдачного і його заслуги коло відновлення руської єрархії 1620 та в хотинській битві 1621 р. і про його смерть. Те, що говорить наш літописець (точка 6) про ролю Сагайдачного в справі відновлення православної української єрархії, на основі найновіших дослідів проф. Жуковича і проф. М. Грушевського можна вважати зовсім правдивим. Натомість досить просторе оповідане про те, що стало ся по закінченю хотинської кампанії, являєть ся одиноким історичним жерелом власне для сього моменту тої історичної події. На жаль се свідоцтво так просторе і докладне, що тяжко йому дати віри в такім зглядно пізнім жерелі, особливо супроти цілковитої мовчанки сучасних, що правда, польських жерел. Не диво отже, що найновіші історики сеї події глянули скептично на се оповідане, і хоча прим. І. Третьак передрукував його в польськім перекладі в додатку до своєї монографії, то все таки анї він, анї проф. Жукович, анї проф. Грушевський не вважали потрібним користувати ся ним хоч по части. Одначе деяке потверджене оповіданя нашого літопису про співчуте королівського двора, в першій мірі, розуміеть ся, королевича Владислава до хвороби Сагайдачного, маємо в цитованих проф. Грушевським (ор. cit. ст. 486) словах Саковича, що Сагайдачний „На докторы отъ кроля самого коштъ мѣвалъ“. Треба піднести ще одну дрібницю, яка могла збудити підозріне новіших істориків що до вірности сеї реляції, а власне уступ про те, як королевич Владислав допустив Сагайдачного до поцілованя своєї руки, „и при томъ такъ его гетмана, какъ и все войско козацкое, подъ Хотеномъ и на Черномъ морѣ бывшее тѣмъ обнадужилъ“, що випросить для них королівську заплату. Згадка про козацьке військо, що було на Чорнім морі рівночасно з хотинською кампанією, вставлена правдоподібно самим Лукомським і не належала до первісного тексту „Руської достовірної літописи“. Про се переконує мене маленький фальсіфікат, пришпилений тимже Лукомським до реляції Титловського, саме перед оповіданєм „Руської достовірної літописи“ про зносини королевича Владислава з Сагайдачним. Читаємо там: „А донскихъ козаковъ 20.000 тогда уже къ полскому обозу пришли, когда уже Поляки съ Турками начали мирити ся, и не были

они ни на одному съ Турками сраженіи“. Доси очевидно текст Титловського, а далі читаємо додаток очевидно Лукомського: „Особливожь подъ предводительствомъ Богдана Зѣновія Хмельницкаго было на Черномъ морѣ козаковъ 10.000, кои суденъ турецкихъ пушками и розными припасами наполненыхъ болше 20 на томъ же морѣ потопили. Здѣсь кончит ся исторія Титловскаго“¹⁾. Не треба, здасть ся, й порівнювати друкованого тексту Титловського з перекладом Лукомського, щоб бути певним, що сеї зовсім фантастичної подробности у нього нема. А раз переконавши ся, що Лукомський підсунув сю відомість Титловському, можемо бути певні, що він на тій основі вставив згадку про неї в реляцію „Руської достовірної літописи“ в точці 7 і другий раз у переповіди королівських листів у точках 8 і 9.

Для історії сего питання варто зазначити, що Максимович у своїх „Письмахъ о Богданѣ Хмельницкомъ“, писаних у роках 1859—60 з приводу появи монографії Костомарова, обстоював за історичністю морської побіди козаків над Турками в р. 1621, і задля того готов був факт дволітнього полону Хмельницького посунути в зад перед р. 1620. Він опирав ся головню на листі запорожського кошового Сірка до кримського хана, поміщенім у другім томі літопису Величка²⁾. Поминаючи одначе те, що Сірко в тім листі згадуючи про морську побіду Запорожців над Турками в р. 1621 не називає виразно Хмельницького як їх проводиря, сам лист Сірка, як і загалом майже всі документи, поміщені в літописі Величка, підлягають закидови фальсифікатів.

Точка 8 містить між иншим ніби то свобідний переказ листу короля Жигмонта III до Сагайдачного. Сей переказ не має ніякої історичної вартости, і коли не був скомпонований Лукомським на основі пізнійшої козацької традиції, то міг опирати ся на дійсно виданім Сагайдачному королем Жигмонтом III похвальнім листі з р. 1619, хоч своїм змістом він зовсім неподібний до нього³⁾.

Точка 9 містить знов зміст листу короля Жигмонта до запорожського війська, в яким найкраще буде бачити фальсифікат самого Лукомського, власне задля згадки про побіду Хмельницького над Турками на Чорнім морі. Натомість дальше оповідане

¹⁾ С. Величко, Літопись, т. IV, ст. 174.

²⁾ М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, ст. 452—459.

³⁾ Пор. М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VII, ст. 379—80.

сеї точки про зажаленя Сагайдачного, подані перед його смертю до короля Жигмонта III, заслугують на близшу увагу істориків, бо можуть бути відгуком дійсно написаних Сагайдачним жалів.

Може не зайвим буде тут згадати про два польські віршовані оповідання про хотинську війну 1621 р., що правда, оба писані не очевидцями, але письменниками з другої половини XVII в., та про те оба варті згадки не лише з історико-літературного, але також із історичного погляду. Першу з них написав Самуїл Твардовський п. з. „Władysław IV. król polski u szwedzki, Samuela z Skrzypny Twardowskiego. W Lesznie, u Daniela Vetterusa roku MDCL (1650) fol. str. 275“. В ній коротко описана була війна з Москвою і хотинська, в яких обох брав участь Владислав IV, але задля образливих слів про московського царя ся книжка була спалена в Варшаві наслідком домагання московських послів із наказу короля Яна Казимира, не вважаючи на те, що автор власне йому присвятив її¹⁾. Другий твір, присвячений спеціально хотинській війні, належить до найкрасших оздоб старо-польського письменства і може вважати ся найкрасшим поетичним твором у Польщі XVII в., не вважаючи на те, що не був друкований у своїм часі. Се була тільки що цитована поема „Wojna Chocimska“, видана у перше 1850 р. вченим бібліотекарем закладу Оссоліньських у Львові Ст. Пшиленцким під назвою Андрія Ліпського, але автором її швидко опісля загально признано Вацлава Потоцького, коли не найвищайшого, то певно найпліднішого польського віршописа другої половини XVII в.

Свій твір він написав десь незабаром по р. 1673, у часі панованя короля Мехайла Вишневецького. Не вважаючи на так пізний час написаня автор виявляє дуже докладну знайомість із подіями війни 1621 р. Йому без сумніву були відомі найважніші реляції про сю війну Якова Собєського та Любомірського, та можливо, що він мав у руках матеріали невідомі нам тепер або устні перекази, що позволяли йому описати дещо докладніше від відомих нам польських реляцій.

Твір Вацлава Потоцького крім віршованої та прозової деді-

¹⁾ Wojna Chocimska, poemat bohaterzski w dziesięciu częściach przez Andrzeja Lipskiego, podwojewodzego Sandeckiego, podczaszego Chelmskiego z rękopismu współczesnego wydał Stanisław Przyłęcki. Nakładem Xięcia Henryka Lubomirskiego, kuratora Zakładu narodowego Ossolińskich, We Lwowie 1850, st. 30.

кації Янови Ліпському, що обіймає 51 сторін друку, складає ся з 10 частий (427 ст. 8⁰), із яких перша знов після просторого вступу містить оповіданє про поразене Поляків на Цоцорі 1620 р., друга опис подій з кінця 1620 і початку 1621 р., третя опис подій від весни 1621 р. до злученя козаків з Поляками під Хотином, четверта до десятої просторий опис кампанії день за днем аж до заключеня мира. Автор оповідає дуже незвичайним, крутим, суб'єктивно забарвленим стилем, силе натяками та порівняннями, допускає ся що крок відскоків та рефлексій, а його мова незвичайно богата та повна неологізмів та провінціалізмів, так що вчений видавець не пожалував труду додати до поеми словарець, що обіймає 14 сторін друку. Не маючи наміру вдавати ся в подрібний розбір сеї поеми та оцінку її літературної й історичної вартости, подаю тут для проби деякі виписки, головно про Сагайдачного, про якого сучасна історіографія розпоряджає досить скупиим запасом відомостей.

Ось поперед усього характеристика Татар і козаків (часть I, ст. 69—71):

Ordy naprzód tatarskie, posiadłszy te kraje,
 Gdzie przedtym Tauryka, dziś Krym i Nahaje,
 Urywczy wiodąc żywot, o kobyli zdoju,
 Ani chcą ani mogą posiedzieć w pokoju.
 Ani handlow prowadzą lądem albo wiosłem,
 Ani się pospolitem parają rzemiosłem,
 Ani ci wsi budują, ani wprzągłszy wołu
 Plugiem w ziemi ludzkiego szukają żywiołu.
 Dom — talaga pleciona, strój — futro baranie,
 Bankiet — żrebie, w bachmacie ukontentowanie.
 Żon co trzeba któremu, z niewolników sługi,
 W domu zabawa — derhy, uzdeczki, kańczugi.
 Więc czego nie dostaje, jakby słusznem prawem,
 Jeśli ukraść nie mogą, bojem biorą krwawym.
 Ta przekłeta szarańcza tak się w Polskę wpasła,
 Że dotąd tamta ściana nigdy nie wygasła;
 Bo lada dzień, w bok koniom włożywszy ostrogi,
 Świeżym dymem, świeżemi kopcą ją pożogi.
 Tak giną wsi i miasta, a za każdym razem
 Sto tysięcy dusz weźmie, sto zgładzi żelazem.

O, jako bardzo często kwiat koronnej młodzi
Wpółród ziemi ojczystej w tej tonął powodzi!
A dziewczek krwi szlacheckiej — ciężki żal bez miary! —
Pełne i dziś pogańskich przekupniów bazy;
Z niemowlątek zaś owych, z których bite szlaki
Za nimi, w kilku leciech widzimy poturnaki,
Którzy drogą krwi Pańskiej opłaceni ceną,
Sprosnego Mahometa uspieni Syreną,
Onę myśl chrześcijańską jako paraliżem
Masłokiem ¹⁾ zaraziwszy, świętym gardzą krzyżem,
Starłszy z czoł chrześcijańskich charakterów cechy,
Krwia własną przez obrzezki wpisani do Mechy.²⁾
Takieć w Polsce rabieży robiły i mordy
Tatarskie pod skrzydlami tureckimi hordy.

Z drugiej strony kozacy, naród także ludny,
Spadłszy mskłeni ³⁾ z porohów swego Dniepru sudny,
Oświecą Czarne morze, i tej, co Podole,
Orda, trwogi nabawią Konstantynopole.
Ci pobrzeżne fortece i portowe zamki,
Których podziśdzień sterczą okropne ułamki,
Głębiej, niżli na pięć mil w krąg zapadłszy w ziemię,
Ogniem i mieczem niszczą bisurmańskie plemię.
Często po swych dzardynach,⁴⁾ gdzie się Flora poci
Balsamem, gdzie rozkoszne pomarańcze złoci,
Częstokroć po zwierzyńcach przechodząc się hardy
Sultan, gdy patrząc na lwy cieszy się i pardy,
Razem ognie kozackie urażą go w oczy.
Których flota, jeżeli na morzu zaskoczy
Ładowane okręty, zwłaszcza po swym plecu,
Część ich Neptun ma na dnie, a część Wulkan w piecu.
Aleć i w samych portach, kiedy insperacie ⁵⁾
Zbiegną kozacy, toż ich spotka na Gałacie,
A woda krwią rumieni. O hańba, o wzgarda!
Pełne dział arsenały, pełna kortygarda ⁶⁾

¹⁾ Нapiй із ріжних трав, що опияняє і доводить до одуру.

²⁾ Мека, центральна святиня ісламу.

³⁾ гнучкий.

⁴⁾ огород.

⁵⁾ несподівано.

⁶⁾ З французького corps de garde, поміщене сторожі.

Ustrzępionych janczarów; odlewani z miedzi
Ryczą smocy, po wieżach wyją hodże bledzi,
Wre miasto, ziemia jęczy, a pomorskie skały
Szkaradnych kajthaonów¹⁾ echem rozlegały.
Darmo, bo zaporożec mając to za bajki,
Sunie chyżo ku Dniepru obciążone czajki.
I jeżeli za sobą pobaczy pościgi,
Tak z bliska, jak z daleka pokaże im figi.

Takieć się w Polsce rzeczy, także w Turczach діяły,
A przecie mir zostawał na papierach cały.
Była wojna obroną tej i owej stronie,
Częściej jednak Tatarów gromiono w Koronie,
Gdzie koń konia, chłop chłopa, na morskiej zaś głębi
Okręt czółnów dogania, ni kania gołębi.
Dobrzem rzekł, że mir cały, ale na papierze.
Ktoby był chciał w obiedwie serca wejrzeć szczerze,
I Turczyn na kozaki, i Polak na ordy
Za pierwszą okazyą wecowali kordy,²⁾
Żeby ich w ichże gniazdach i w własnym popiele
Jako szkodliwe wyróżnać do korzenia ziele.
Turków to osobliwie korciło bez miary,
Gdy nasi porażali na nogę Tatary,
Naród udzielny, bitny, który dotąd głosem
Wolnym pana obierał, a im ci pod nosem
Bez wszelkiej pomsty kurzą, co Dniepru porohy
Osiedli, wzgardzonego pospólstwa motłochy.

Ось із третьої частини характеристика положення польського війська за Дністром у ожиданю з одного боку приходу козаків на підмогу, а з другого турецьких і татарських сил. Гетьман Ходкевич одержав відомість, що султан Осман зі своєю армією переправив ся через Дунай.

Kiedy takie hetmana dochodzą awizy,
Rad by wojska sprowadził, rad by wprawił w ryzy,³⁾
I choć cera wesola, ale serce w ciszy
Korci, że o kozakach nie dotąd nie słyszy.

¹⁾ шайтан, так прозивали козаків.

²⁾ оstriли шаблі.

³⁾ запровадив дисципліну.

Nie bliżu Konaszewski, rotmistrz lekkiej roty,
Szedł przeciw nim, i o tem żadnej nie masz noty.
Lwów bawi królewicza, król w Warszawie siedzi,
Szlachta się domów trzyma, ni kot gołoledzi;
Słucha jak zając bębna rychło wicie trzecie
Każą zbrojno każdemu w swym stawać powiecie,
I na one Tatary, — niechaj ich Bóg skarze! —
O samej ciągnąć wodzie i twardym sucharze.
Cóż, niżli się król ruszy, niż się szlachta zcedzi,
Tymczasem spadnie orda, przeprawy uprzedzi,
Pasy pozastępuje, że Władysław ani
Król przejdzie, i mają z kim co począć pogani!
Tego hetman z starszyzną kiedy gryzie mola,
Aleć poseł kozacki, który był u króla,
Wyprawion z Zaporozża, pomyslniej odprawy
Dostaw-zy, prosto w obóz przyjeżdża z Warszawy.
Tuszy, że swych kozaków już pod Chodkiewiczem
Na tem zastanie miejscu, których pewnie niczem
O lasce i królewskiej przeciw sobie chęci,
Dlaczego był posłany od nich, nie zasmęci.
Konaszewskim się przedtym, teraz od armaty
Sajdacznym między swymi zowie się pobraty.
Ten to przy znacznym wielkiej dzielności dowodzie
Dotrzymał wiary, rzadkiej w kozackim narodzie;
Dał słuszny kontest ¹⁾ siły i swojego męstwa,
Gdy go nieraz pogaństwa otoczyła gęstwa;
Z ich trupów groble robił, a chociaż na susze,
Kąpiel sobie i swoim naprawiał w ich jusze.
I teraz, gdy się hetman, gdy się rada miesza,
Wszystkich prawie ożywia, wszystkich jak rozgrzesza,
Upewniając, że wojsko z Dnieprowego progu
Nie omieszka przysługi ojczyźnie i Bogu,
Zwłaszcza mając od królu na to przywileje,
Że nie darmo dla polskiej korony krew leje.
Siła przytym o pańskiej powiedział dobrocie,
Siła o swych kozaków wierze i ochocie,
U których, gdy lat kilka szczęśliwie hetmani,
Że im doma surowie ich zuchwalstwa gani,

¹⁾ свідоцтво.

Zsadzili go z urzędu, a na jego ławce
Dali miejsce marnemu pijaku Brodawce.
Kędyż bez ambicyi — dla Boga! — na ziemi,
Gdy między kozakami znajdzie się biednemi!
Pod którego buławą przeto i leniwo
I rozsypką szli na to wiecznej sławy żniwo.
Aleć prędko fortuna obruciła wiosłem:
Sajdaczny, który dzisiaj do króla był posłem,
Otrzymał zaś buławę i dał się znać światu,
Brodawka za niecnoty swe szedł pod miecz katu.
Już świat znał Sajdacznego i łodzią i koniem,
Już go widał oczyma, nierzkąc słychał o niem
Wielki cesarz turecki, gdy znalazłszy przeście
Przez Dnieprowe porohy, palił mu przedmieście
Pysznego Carogrodu, któremi pożogi
Pogańskie zabobony, brzydkie synagogi
Plonęły kopcąc dymem Bramę onę jasną,
I tylko muzułmańską krwią te ognie gasną.
Tak gdy obaj Azyej i Europy klucze
Wiotchym perzem okurzy i w sadzach obrucze,
Skoro w głąb na mil kilka wszystkie brzegi zmaca,
Do swoich się porohów z korzyścią powraca.
To tak Turkom wyrządzał na pojezdnej czajce,
Koniem zasię Krymczuki gromił i Nahajce:
Albo im plon odbijał, gdy szli z ziemi naszej,
Albo im stada czatą zajmował na paszy;
Częstokroć więc bachmaty, bawoły i skopy
Pod samemi ich prawie bierał Perekopy.
Często z takiej nowiny u samego hana
Chociaż w Bakczysaraju, zadrżały kolana.
Napatrzył się Oczaków, choć nie bardzo smacznej
Krotofile,¹⁾ gdy nieraz odważny Sajdaczny,
Opędziwszy ich w mieście i zamknąwszy w skrzynce,
Słał trupem równe pola i długie gościńce.
Aleć nie tylko z Turków i ordy miał serca;
Doznał go i stokrotny Moskal przeniewierca;
Gdy prawa swego mieczem Władysław dochodził,
Lekką rotę Sajdaczny w jego wojsku wodził.²⁾

¹⁾ розривка, забава.

²⁾ Wojna Chocimska, ст. 138—140.

Тому що „Руська достовірна літопись“ широко оповідає про дружні зносини королевича Владислава в Сагайдачним по закінченню війни, а проф. Грушевський відкидаючи се оповідане як видумку Величка збуває се закінчене дуже коротко, не знаходячи в польських реляціях нічого докладнішого про відхід козаків і Поляків з під Хотина, наведу з поеми Потоцького уступ із стор. 425—6, що може троха доповнить наші відомости про сей історичний момент. Королевич Владислав, про якого Потоцький не без їдкости в передмові каже: „Władysław jako wszedł w obóz, tak z łóżka nie wstał i razu, podobien owemu królowi, co go Węgry z sobą na wojnę w kolebce wozili“, (op. cit. ст. 31) зі своїм підчасним

Sobieskiego z Lesniowskim wysła Matyaszem
Do kozaków, bo i tym wiedzieć należało,
Co za postanowienie z Turkami się stało.
Dziękują im imieniem Rzeczy Pospolitej
Za prace, które na jej podjęli zaszczyty,
Za krew chustem przelaną, ślubują, że żadną
Miarą te ich fatygi bez płacy nie padną,
Że prócz tego, na co już w ręku oblig mają,
Wszelakiej po Koronie wdzięczności doznają.
Powiedzą potym, jako poganie się byli
Na ich zgubę, swą pomstę bardzo zasadzili,
Ale by naszy raczej tu traktaty rwali,
A pociechy hardemu pogaństwu nie dali.
Więc Rzeczy Pospolitej imieniem to cały
Rozkazują, porohy żeby pokój miały;
Bowiem na tym dzisiejszy mir gruncie zawisnął,
Żeby się ani kozak na morze nie cisnął,
Ani Tatar w Podole. To przyczyna zwady,
To waśni okazyja już między sąsiady.
A potym Sajdacznego Sobieski napomni
Imieniem króla pana, żeby jak najskromniej
W ciągnienu się zachował i szkody nikomu
Nie czynił do swojego wracając się domu.
Toż każe od hetmana, aby nasze przodem
Wojska się przepawiły, on został odwodem.
Nazajutrz, skoro się wzbił Febus złotopióry
Na niebo i objaśnił świata positury,

Nim podczaszy piechoty, nim przeprawi działa,
 Drugi raz słońce zaszło i noc zaczarniała.
 Toż we wtorek rum w drogę, kędy się kto zmieści.
 Ale nam tu Sajdaczny uszedł w rękojeści.
 Albowiem hetmańskiego nie słuchając zdania,
 Swą haramzę kozacką najpierwej przegania
 Przez Dniestr mostem tureckim, czym uraził siłę,
 Że się wydarł na czoło ten, co miał strzedz tyłu.

Подаю на закінченє згадку про Хмельницького, поміщену в дедикації Ліпському, що брав участь у війні 1648 р.

I szedłeś, kędy na kiel wzięwszy Rusin gruby,
 Zniosłszy naszych kilka kroć, do tej przyszedł chluby,
 Że się xięstwem oderżnąć od Korony śmieie
 Odważył, panów miawszy za nieprzyjaciele.
 Kędy chłop nałożony cepom, pługu, bronie,
 Zwątpiwszy za niecnoty swoje o pardonie,
 Do tej przyszedł rozpaczy: woli, niżli robić
 Pługiem albo cepami, dać się śmierci dobić.
 Najgorsza z takim wojna, który za swe zbrodnie
 Życ nie może, bić może. Takiemu śmierć słodnie.
 Taki na cudzy żywot tym bezpieczniej jedzie,
 Gdy się przy swym opiera, jako kot na ledzie.

Не можна сказати, щоб сей погляд на повстанє Хмельницького був зовсім вірний; важне тільки те, що й він зазначає первісний намір Хмельницького відірвати Україну від Польщі і утворити з неї окрему державну організацію.

Точка 10, де згадано про смерть і похорон Сагайдачного, вповні згідна з історичною правдою. Так само точка 11, в якій піднесено в загальних нарисах громадну апостазію руської шляхти від православ'я і зріст натиску польської воєнної сили на українську людність у 30-их рр. XVII в., вповні відповідає історичній дійсности.

Точка 12 „Руської достовірної літописи“ вяже ся безпосередно з 14 і оповідає факт загально відомий із Шевченкової поеми „Тарасова ніч“, датуючи його роком 1628. Варто зазначити, що автор літопису не знає про нічний напад козаків на сонний польський табор, а навпаки говорить про формальну битву, „баталію“, в якій козаки побили Поляків. Дальші репре-

сії польські на Україну в початку 30-их років автор літопису вважає пімстою Поляків за переяславський погром.

Відомість подана в точці 13 про захоплене Хмельницьким двох Кантемировичів і переслане їх польському королеви, була вже предметом наукової дискусії, яка доси, скільки знаю, не вичерпала всего предмету. Тому, що Костомарів помістив сю відомість у своїй монографії, опираючи ся на літописі Грабянки, Максимович уже 1859 р. звернув увагу на те, що відомість Грабянки полягає на помилці, і що факт, приписаний ним Хмельницькому, властиво належав до Степана Хмелецького (ор. cit. ст. 411—12), а в слідуючім році у 15-ім письмі присвятив сему питанню окрему розвідку. Полемізуючи з Костомаровом, який у окремій статі боронив свого твердження, Максимович покликає ся на свідоцтво сучасника, надруковане в книжці Амброзія Грабовського „*Starożytności historyczne polskie*“, яке цитую далі, а головню на свідоцтво Єрліча, який у своїм „Літописці“ подав (ор. cit. I, ст. 35—38) дві згадки про Стефана Хмелецького, які наводжу тут у дословнім перекладі.

„Року 1626 П. Стефан Хмелецький, полковник, якому гетьман Конецпольский, ідучи з королем до Прус, поручив коменду разом із козацьким гетьманом Дорошенком і козацьким військом, аби пильнували Україну від Татар і від усякого ворога, побив Татар під Білою Церквою, де на місці полягло їх 11.000 окрім узятих до неволі.

„Р. 1630 дня 10 лютого вмер у місті Барі Стефан Хмелецький, київський воєвода, який одержавши воєводство не доїхав до нього, але зараз зійшов із сего світа. Його тіло поховали тамже (в Барі), і по нїм був великий жаль многим воєводствам, шляхті, панам і простим людям. Бувши рейментарем квартяного війська в неприсутности короля і гетьманів, зайятих війною з Іуставом, королем шведським, він держав коменду не малий час (із повисшого виходить, що від 1626 до кінця 1629 р.). Він сильно розгромлював і нівечив татарські відділи та табори, побивав на голову не тільки їх, але й самих ханів, царів татарських, страшив раз під Тернополем, другий раз під Білою Церквою, третій раз під Бурштином, а четвертий за Дніпром, де й синові Кантемировому відтявши голову віддано в дарі королеви, а другого з иншими в'язнями-мурзами живого відіслано до королівського двора“.

Пропускаю дальшу характеристику Хмелецького, яку дає Єрліч, і зазначую тільки, що на початку сеї уваги стоїть очевидно наслідком друкарської помилки замість Хмелецького „P. Stefan Chmielnicki“. Єрліч, що служив військово від молодих літ і брав участь у битві під Хотинем 1621 р., міг знати Хмелецького особисто; але не можна сказати, щоб його оповідане про сего майже лише титулярного київського воєводу вповні відповідало історичній правді. Маємо про Хмелецького ближше що до часу (Єрліч писав свій Літописець коло р. 1660) історичне свідoctво в проповіді домініканського монаха Фабіяна Бірковського, виголошеній у Варшаві 1632 р., адресованій до п. Казановського, але присвяченій пам'яті Стефана Хмелецького¹⁾. Проповідь звичаєм того часу повна реторичних фраз і біблійних цитатів, і між иншими екстраваганціями містить простору християнську притчу про однорога, з яким порівнюється Хмелецький. Варто зауважити, що ця християнська притча про однорога, зовсім відмінна від буддійської, мабуть із сеї проповіді Бірковського була перероблена Галятовським у його книзі „Ключь разумѣнія“.

Про житє й діла Стефана Хмелецького Бірковський знав дуже мало і скрізь допомагає собі загальниками. Хмелецький був нелінивий шляхтич, „żył w wierze katolickiej, bronił Ukrainy u z paszczek wilków bisurmańskich wydzierał dusze chrześcijańskie. Żył bogoboynie, u na tym był wszytek, aby szlacheckie córę u psów pogańskich nałożnicami nie były“ (ст. 6). Хвалячи його як невтомного войовника проповідник підносить шкідливість лінощів тодішньої польської шляхти. „Wiedział on o tym, co umie to spanie; wiedział, co więc głupiej szlachcie hordyniec mówi, gdy ich w spiączki zastawa: „Ty spisz, a moja horuiesz“. (Ти спиш, а я труджу ся гірко). Із воєнних діл Хмелецького Бірковський згадує особливо те, що він 1626 р. увільнив із татарської неволі багато бранців, і самих дрібних дітей вивезено кілька драбинних возів зі Львова, щоб їх роз-

¹⁾ Stefan Chmielecki albo Nagrobek Jaśnie Wielmożnego Jego Męci Pana P. Stephana Chmieleckiego, Woiewody Kiiowskiego, pobożnego, rycerskiego, szczęśliwego, pamięcią pogrzebną wspomniony przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego z zakonu Dominika Sw. W Warszawie. R. P. 1632. 4°, ст. 22, з тих 8 нeпyмepованих, а 14 пyмepованих. Примірник у Бібл. Оссоп. ч. 1345.

пізнавали родичі. В р. 1629 у днях 4—7 жовтня він побив Татар під Мартиновом, і тут убито татарського ватажка, Кантемирового сина, якого голову разом зі зброєю здобутою козаками Хмелецький вислав до Варшави. Хто саме вбив молодого Кантемира? Проповідник згадавши про похвалки старого Кантемира, який висилаючи свого сина на війну велів йому не щадити невірних і купати ся в їх крові, говорить далі про упокорення тої татарської гордості: „a mój sułtan Kantymir iusz był padł umarły do nóg kozackich, leżał we krwi swoiey zboczony posoką poganstwa swego, iusz bez duszy, a nędzny barzo“ (ст. 6). Значить, із двох полонених Хмелецьким Кантемировичів робить ся один, убитий союзниками з ним козаками. Та найважніша річ, Бірковський нічого не знає про битву з Татарами під Білою Церквою 1626 р., про яку згадує Єрліч і яка вже задля величезного числа 11.000 убитих Татар являєть ся історично дуже підозреною. Спеціально про битву під Мартиновом, що мала місце не 1629, а 1624 р. в днях від 13—23 червня, говорив Бірковський у Львові тогож року проповідь, яку незабаром по тім опублікував у Варшаві¹⁾. В тій битві мав провід Станіслав Конєцпольський. Хмелецький відіграв у ній досить видну, та все таки підрядну роль. Досить докладну реляцію про неї опублікував ще в р. 1840 Амбросій Грабовський²⁾. Бірковський у своїй проповіді величає тільки гетьмана Конєцпольського і не подає про битву майже ніяких подробиць, згадує лише про факт, який пізнійше приписав Хмелецькому, що по тій битві привезено до Львова багато християнських дітей, „na wozów kilkadziesiąt pozbieranych“, яких у білих убраннях заведено до костела і про яких проповідник на проповіді

¹⁾ Kantymir Basza porażony, albo o zwycięstwie z Tatar, przez Jego M. Pana P. Stanisława Koniecpolskiego, hetmana polnego koronnego w roku 1624. dnia 20. miesiąca czerwca w octawę s. Antoniego z Padwi, między Haliczem a Bolszowcem otrzymanym. Kazanie przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego, zakonu kaznodziejskiego s. Dominika napisane. W Warszawie r. p. 1624. 4°, карток нєнумерованих 12.

²⁾ Ambroży Grabowski, Starożytności historyczne polskie. W Krakowie, 1840, т. I, ст. 129—130. Nowiny o niesłychanem zbiciu Polaków pod Cesorą r. 1620. Обік Станіслава Жолкевського були там Станіслав Конєцпольський, князь Корецький, Калиновський, староста камєнецький і Струс, староста хмельницький; сей остатній належав до 1800 людей узятих до неволі. Пор. Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1620 dosłatecznie wypisany (ст. 134—146).

озвав ся ось якими словами: „Nuże, nuże, rozbierzcie między się ręce białychgłów miłosiernych te osierociałe, te nędzne dziateczki, od matek swych obłąkane, a wychowaycie na chwałę bożą“ (к. 4). Було в тім незвичайнім факті, про який Бірковський згадує аж два рази, щось немов польоване польських вояків на руські діти, які потім везено до Львова, аби там одержали польське та католицьке вихованє, бож тяжко припустити, щоб Татари з Кантемирової орди спеціально охотили ся за руськими дітьми, які треба було тодішніми дорогами везти на возах від Галича в Крим і годувати, щоб не померли з голоду. Зазначу в тій проповіді Бірковского ще одну особливість, а власне наведені на остатній стороні польською мовою слова, які 1639 р. мав Хмельницький сказати гетьманови Конецпольському при оглядинах Кудака: „Co ręka zbudowała, ręka zepsowała“ (по латині: *Manu facta manus destruit*).

До брошури Бірковского про Стефана Хмелецького додана була на остатній картці польська пісня, якої одначе нема в примірнику бібліотеки Оссоліньских; уділене її тексту завдячую дру Василю Щуратови, який зробив для мене її копію зі свого примірника брошури Бірковского. З огляду, що Войціцький у передмові до свого видання літописця Єрліча (ст. XXXI) ставить високо її вартість („*cudna historyczna pieśń*“), подаю тут її текст.

**Pieśń o Chmieleckim, dzielnym a nieśmiertelney pamięci
godnym mężu.**

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego czas nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Jako drzewa w okrag świata
Cicho rosna w swoje lata,
Tak tve dzieła znamienite
Poydą w głosy pospolite.

Jako rzeki nabieraia,
Im się daley oddalaia,
Tak odważne tve posługi
Czas pamięci wezmą długi.

Nie vstaną twoiey siły
Opowiadać te mogily,
Ktorych barzo gęste kupy
Bisurmańskie cisną trupy.

Z tychże trupow krowawe wały
Miasto kopcow przez cie wstały,
Żeby za nie Turek srogi
Nie zanosił swoiey nogi.

Krew, która się z trupow lała,
W regestr wieczny napisała
Twe zwycięstwa y pogromy,
Żeby ich był świat wiadomy.

Przeciw mnostwu z tobą Polska
Posyłała małe woyska;
Przecie zawsze przy wygraney
Sławę miała otrzymaney.

Szczęśliwieś ty granic bronił,
Mężnie Turki w polach gromił,
Śmieie wielkie kosze znosił,
Słusznie cię też każdy głosił.

Twe Europa chwali męstwa
Y dziękuieć za zwycięstwa,
Te y która cnotę dusi,
Sama zazdrość przyznać musi.

Takie ludzi wszystkich głosy
Staną tobie za kolosy,
Stanieć to za pyramidy,
Żeś tureckie łamał dzidy.

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego świat nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Як бачимо одначе з цього тексту, пісня задовольняє ся самими загальниками, не визначаючи виразнійше ані одного факту,

ані одної місцевости. Про те, а може власне задля того вона в своїй часі була досить популярна, коли визначний польський поет Станіслав Гроховський свою власну пісню про смерть Габрієля Кадлубка, що поляг у битві під Бичиною, супроводив увагою: „Nuta iako o Chmieleckim“. Др. Щурат додає до сих уваг іще одну, що того самого 1632 р. в Кракові вийшла инша пісня про Хмелецького, друкована на окремій картці.

В додатку до сих звісток, що вяжуться з помилкою „Руської достовірної літописи“, варто додати ще деякі подробиці про Кантемира, що в перших двох десятиліттях XVII в. був незвичайною, можна сказати, геройською появою серед Татар і певно не малим пострахом українського народу та польської шляхти. В своїх „Collectanea-x“ Сенковський у виписках із літопису турецького письменника Наіма Ефенді про хотинську війну 1621 р. кілька разів підносить незвичайну хоробрість Кантемира (пор. т. I, ст. 162, 169, 171). На остатньому місці автор пише: „Мирза Кантемир, що служив у тій війні з незвичайним завзятем, проливав хоробро кров за справу ісламу. В часі нічного нападу ворогів він сам один здержав їх напір і змусив їх до відвороту. Скільки невірних він погубив, скільки нечистих козацьких душ зіпхнув у невольну безодню!“ А в описі битви на Цоцорі р. 1620, коли говориться про нараду Турків над пропозиціями Поляків що до перемиря, і коли всі турецькі проводирі хилилися вже до заключення мира, „до шатра війшов Кантемир весь у залізній зброї з величезним шоломом на голові, лицар безмірної постави на подобу слона, що сїяв пострах самим своїм поглядом. Своїм звичаєм поздоровивши насамперед присутного везира громовим „Selám aleykium!“ і не оглядаючи на инших присутних достойників заняв найвисше місце обік сердара. На вид того Татарина польський посол пронятий страхом мимо волі встав з місця і змішаний усїв знов, а Кантемир мірячи його острим поглядом запитав везира: „Чого хоче сей недовірок?“ — „Се посол — відповів Іскендер — що просить просити мира, обіцяє данину і дарунки, але жадає закладників тебе та Гусейн-пашу, поки їх військо не перейде Дністра“. При тих словах очи Кантемира запалали шаленим огнем; вибухаючи диким гнівом він сердито крикнув до везира: „Як то, чи для жадоби паскудного золота й ти сам зробився недовірком? Я трицять літ уже своїм залізом різавши їх батьків та синів маю сьогодні віддати себе в їх руки, щоб мене живого

посадили на паль? Се поганці, з якими нема жадного мира, жадної умови, крім кінжалів“. По сих словах він скочив як розлючений лев і сквапно вийшов із шатра, весь почорнілий від гніву та лютої (ор. cit. ст. 141—142). Сей виступ Кантемира розбив дальші переговори; польського післанця увязнено, а волоського посередника вбито на паль.

В р. 1624 спіткало одначе Кантемира дуже прикре поразенє, в якому він сам був ранений. В р. 1629, знов над Дністром між Монастирискими, Устем та Галичем татарський загін був розбитий Степаном Хмелецьким, при чім один син Кантемира був убитий, а його сестрінець із кількома мурзами взятий до неволі¹⁾. Наведу на закінченє сього екскурса невеличке оповіданє Бірковського про Кантемира, поданє в його проповіді по битві під Мартиновом 1624 р. „Usiadł tyran bezecny pod baldachinem, który z iednego kościoła porwany był ręką świętokradzką iego hordyńców, rozkazał do siebie przyprowadzić brańca świętego, zakonnika karmelitańskiego, chcąc tego, aby iako Bogu ziemskiemu czołem przed nim uderzył człowiek zakonny. Mężnie się oparł tyranowi y czci, która pod tym baldachinem bywała Chrystusowi Panu, nie chciał oddać Tatarze plugawemu, który podawał mu boty swe krwią niewinnych chrześcian zbroczone do pocałowania. Ale on odpowiedział: „Chrystus mój, którego chwale, może mię wyrwać z rękę twych, tyranie; co ieśli nie zechce, wiedz o tym baszo, iż ciebie za Boga chwalić nie będę ani ia nóg twoich przedkich na wylewanie krwi chrześcianskiej całować będę“. Na które słowa rozgniewany Kantymir sam szablą swoją dwie ranie mu zadał, w głowę iedną, drugą w ramię, od których on ś. zakonnik umarł szczęśliwie“ (к. 5).

Точка 14 подає, хоч у загальній формі подробицю, на мою думку важну для означеня часу написаня „Руської достовірної літописи“. Сказано там, що в 30 і певно також пізнійших роках Ляхи крім податкових тягарів, накладаних на вбогу людність, „козаковъ знатнѣйшихъ тайно, а началнѣйшихъ явно захвативая различными смертьми убивали“. Се може відносити ся до тих козацьких старшин, що в часі польсько-козацьких війн ді-

¹⁾ Реляцію про сю битву див. Ambroży Grabowski, op. cit. I, ст. 241—2.

ставали ся в руки Полякам і бували карані ріжними, іноді дуже жорстокими родами смерти, але правдоподібнійше натякає на інтригу, якої жертвою мав упасти Хмельницький, якого в часі спокою, тільки на основі ріжних підозрінь та доносів гетьман Потоцький велів полковникови Кречовському арештувати і навіть самовладно умертвити. Се стверджувало би догад висловлений уже висше, що ся памятка козацького літописаня була зложена не ранійше, але й не дуже пізнійше 1648 року.

Точка 15, в якій автор під р. 1631 зазначає смерть митрополита Іова Борецького і настане на митрополію молдавського воєводи Петра Могили, який відібрав від уніятів київський Софійський собор, свідчить про те, що автор крім козацьких інтересів цікавив ся також справами православної церкви.

В точці 16 під р. 1633 оповідає автор про похід козацького гетьмана Сулими на Азовське море. Відомість у тій формі, як її маємо у нашого літописця, о стілько недокладна, що Сулима після походу на Азовське море 1633 р. напав на свіжо збудовану польську твердиню Кудак, і вирізав у ній польську залогу, що не надіяла ся нападу, та виданий опісля гетьманови Конецпольському власне за се був покараний смертю в Варшаві.

В точці 17 автор оповідає коротко про повстанє Павлюка і битву під Кумейками 1637 р., не зазначаючи, що в тій війні брав участь також Богдан Хмельницький у числі тих реєстрових козаків, що тоді станули проти польського війська, і що під Боровицею написаний був від імени козаків, але певно не самими козаками капітуляційний акт, під яким містить ся підпис Богдана Хмельницького як писаря військового ¹⁾.

¹⁾ Diariusz transactiey wojenney między woyskiem koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia, przez Jasnie Wielmożnego I. Mci pana Mikołaja z Potoka Potockiego, woiewodę Braclawskiego, hetmana polnego Koronnego, generała Podolskiego, Kamienieckiego, Laticzowskiego, Nizińskiego &c. &c. Starostę szczęśliwie zaczętey y dokończoney. Za dozwoleнием Starszych wydany przez W. Oyca Simona Okolskiego, Zakon. Dom. S. Kaznodzieię Woyskowego. Jędrzey Jastrzębski, roku pańskiego 1638 (Оссол. Бібл. старі друки, ч. 11.431). На карті 15 г. згадано козацьких полковників у Білій Церкві, старого Ячменка і молодого Клышу; к. 16 в. подає відозву Карпа Павловича Скидана, полковника війська запорожського, з дати з Чигирива 24 жовтня 1637, яку підписує власноручно Роман Попович, писар полковий. К. 44—46 містить акт піддання і присяги козаків, підписаний Богданом

Цікаво, що „Руська достовірна літопись“ нічого не згадує про війну Поляків з Острянином і Гунею 1638 р. Коли на основі висше цитованої реляції Окольского можна припустити, що Хмельницький 1637 р. разом із чигиринськими реєстровими козаками, як їх сотник, брав участь у війні і то по стороні Павлюка проти польського війська, то в війні з Острянином і Гунею він правдоподібно не брав уділу, і в другій брошурі Окольского п. з. „Kontynuacya ekspedycyey woienney Imci panów hetmanów z kozaki odprawionej w r. 1638“, виданій у Кракові 1639 р., імя Хмельницького стрічаємо два рази, а власне раз під днем 9 вересня 1638 р. в числі депутатів реєстрового козацтва до короля (С. Величко, ор. cit. IV, ст. 275), а другий раз у числі старшини в ранзі чигиринського сотника (тамже ст. 283). Коли під капітуляційним актом 1637 р. Хмельницький підписався „іменем запорожського війська писар військовий“, то се не значить, як коли-б він був колись постійним військовим писарем у Січі, а тільки значить, що моментально заступав місце писаря в збунтованій армії. Таким самим військовим писарем у капітуляційнім акті 1638 р. виступає Мартин Незнанський, „писар на той час войсковий“ (С. Величко, ор. cit. ст. 270). Постійна назва, якою наділяють Хмельницького думи, „козак лейстровий, писар військовий“, полягає на непорозумінню, бо в ряді реєстрових козаків Хмельницький був сотником. На таким самим непорозумінню полягає також оречене Коховского, який подає, що Хмельницький у своїй промові до козаків перед утекою на Запорожжя зимою 1647 р. між иншими своїми заслугами покликав ся також на те, що був давнійше „notarius exercitus Zaporoviensis“.

В точці 18 „Руська достовірна літопись“ подає досить просторе оповіданє про похід 4000 козаків на Дон і здобуте ними в спілці з донськими козаками Азова в р. 1637, епізод сам собою цікавий, якого історичности нема інтересу тут справжувати.

Остатня відомість „Руської достовірної літописи“, яку Луконський подає у своїм доповненню до руського перекладу дневника Окольского про війну Поляків з Острянином і Гунею 1638 р., датована р. 1639 і оповідає епізод про оглядини Ко-

Хмельницьким іменем цілого війська як писаря військового, під Боровицею в навечеріє Різдва 1637 р.

нецпольским відновленої твердині Кудака і про слова Хмельницького сказані при тій нагоді польському гетьманови. З того, що знаємо від Бопляна про збудоване Кудака і його пізніше відновлене та укріплене по нападі Сулими, можемо спростувати сю дату на р. 1636, коли Конєцпольський зі значним числом свого війська протягом чотирьох місяців працював над укріпленням Кудака, поки не довів його до кінця.

Із пізнійших козацьких літописців користувався „Руською достовірною літописю“ головню Грабянка, якого твір був писаний у першім десятиліттю XVIII в. і докінчений в р. 1710. Виписки з „Руської достовірної літописи“ містяться у нього на ст. 25—31 київського видання 1854 р. Грабянка користується тим старшим літописцем досить свobodно, плутаючи иноді зовсім безцеремонно. І так, виписавши на ст. 25 відомість про похід Сагайдачного на Кафу з р. 1606, він додає ось яку історичну нісенітницю: „Также року 1608 за Жигмонта, короля полского, не требуючи уже къ себѣ въ помощь войска Запорожского, собра въ Украины козаковъ и потягъ гетьманъ коронный Жолковскій на Цоцору въ Ляхами и козаками. Между же ими бѣ въ то время и Михайло Хмельницкій, сотникъ надъ козаками“. Розуміється, се відгук оповідання про битву на Цоцорі з р. 1620, яке Грабянка подає за раз-же на ст. 26, не дбаючи на хронологічну суперечність з попереднім. Так само некритично користується він тим літописцем і далі, подаючи пр. на ст. 30, що твердиня Кудак збудована була аж 1639 р., чого „Руська достовірна літопись“ не каже так виразно.

Пізнійший о десять літ козацький літописець Величко очевидно не мав під руками „Руської достовірної літописи“, але з двох уступів його оповідання про Хмельницького видно, що традиція „Руської достовірної літописи“ дійшла до нього мабуть в устній передачі. І так на самім початку свого оповідання він подає зовсім белетристичну перерібку історичної анекдоти про обзорини Кудака. Подаю сю перерібку в повнім тексті в перекладі на нашу мову.

„Не міг я дійти того і дослідити з книжкових історій, якого власне року оснований і докінчений у Польщі славний і сильний замок бродський. Того тільки дійшов я з оповідання деяких польських шляхтичів, що Зиновій Богдан Хмельницький, свobodний і значний син шляхти руської, пробував у Польщі

в уряді конюшого у вельможного пана Потоцького, фундатора брідського замку, в ту пору, коли той замок був зовсім на укінченню. І коли той Потоцький з многими і високими, рівними собі особами з польської шляхти прибув до Бродів, щоб оглянути ту свою фундацію брідського замку, тоді з тим своїм товариством ходячи по брідських валах тішив ся дуже, що його старанем і коштом здвигнена така значна і велика твердиня. Чуючи від своїх товаришів многи похвали собі і захвалювання тої твердині, яку всі називали нездобутою, він обернув ся також до свого конюшого, Богдана Хмельницького, що недалеко від нього ходив по тих же валах, а задля своєї природної чемности, розсудливости й науки мав у свого пана велику прихильність, і запитав його такими словами: „Пане Хмельницький, як видає ся тобі ся твердиня? Бо я вважаю, і всі признають се, що вона нездобута“. Тоді Хмельницький, забуваючи про лиху, о скільки в підпитім стані, фантазію свого пана, дав на панське слово необережно таку відповідь: „Ясневельможний пане добродію, що рука людська зробить, те й зопсувати може“. Що хоч було правда, одначе та відповідь Хмельницького дуже вразила пана Потоцького. Хмельницький зразу не завважив того, але перестережений від своїх товаришів, а особливо від слуг, найблизших до панського боку, з якими мав добрі відносини і приязнь, дізнав ся від них, що ще сего самого дня від панського мечав мав стратити свою голову. Тоді не дожидавши тої смертної чаші, коли почали приготувляти панський обід у новозбудованих замкових будинках, він, Хмельницький, вийшов із замку на свою квартиру в місті Броди; тут забравши свої найліпші коні і зложивши на них, що було тоді при ній рухомого добра, рушив зі своєю челяддю поспішно і без оповіди в намірену дорогу. Поки прийшло до половини панського обіду в брідським замку, Хмельницький тим часом здужав улузати три або чотири милі. В половині обіду, коли пан Потоцький уже добре загрів чуба вином, велить своєму покойовому винести собі в кімнати палаш, а другому слугі велів покликати конюшого Хмельницького. Той слуга не знайшовши Хмельницького в усім замку, побіг на його квартиру і там від домашніх одержав таку відомість, що Хмельницький посідлавши та навючивши свої коні рушив поспішно з квартири, не сказавши нікому, куди. Коли слуга приніс пану Потоцькому сю звістку про виїзд Хмельницького з Бродів, тоді всякий догадав ся, що Хмельницький на

віки покинув свою службу уходячи від панського гніву. Пан Потоцький почувши сю вість про виїзд Хмельницького тим дужше розсердився і зараз велів своїм слугам найліпшими своїми кінями гнати за Хмельницьким і завернути його до себе. Ся погоня за Хмельницьким, хоч і була, але на дармо, бо Хмельницький недігнаний без ніякої перешкоди щасливо з Бродів прибув на Україну. Де проживши якийсь час і обізнавши ся з добрими козацькими молодцями заїхав з ними на Низ до Запорожської Січи. А там пробуваючи кілька літ набирав потрібних собі відомостей працею і трудами военними, ходячи з запорожськими козаками по землі і морем за военним промислом під бісурманські оселі і в военних пригодах не жмурячи свого ока перед ворогом. За те мав особливу честь і повагу у запорожського війська. А коли нарешті затоскував у Запорожській Січі, відїхав до міст українських малоросійських і осівши в чигиринському повіті оженив ся з панною Анною Сомківною, з якою сплотив двох синів, Тимоша і Юрія, і третю дочку Єлену. Але що був письменний і в службі реєстрових козаків визначний, а в военних пригодах проти бісурман (особливо на Чорнім морі з 10.000 козацького війська р. 1621 за панованя в Польщі Жигмонта III і його сина королевича Владислава, в часі війни польської під Хотинем і з Османом, царем турецьким, і в інших часах та випадках) завсїди оказував королеви польському і Річі посполитій дуже значні і всякої надгороди гідні прислуги та заслуги, задля того від короля Жигмонта і його сина королевича Владислава та від Річи посполитої одержав певну часть ґрунтів і земель у чигиринському повіті в Суботові собі надану і вічним привілеєм королівського мандату стверджену, і живучи на тих своїх добрах осадив слободу Суботівську і почав доробляти ся на ній значного маєтку. Тому позавидів ворог людського добра, і через свій зняряд, Чаплінського, вигнав Хмельницького на якийсь час із дому та маєтності на Запороже“ (Величко, *op. cit.* I, 11—14).

Вже Максимович при кінці 1860 р. підніс повну неісторичність оповідання Величка про втеку Хмельницького з Бродів (Собраніє сочиненій, т. I, ст. 450—452) вказуючи на жерело сеї вигадки, а власне наказ гетьмана Миколи Потоцького, даний при кінці 1647 р. переяславському полковникови Кречовському як найшвидше арештувати або й умертвити Хмельницького, про який наказ Кречовський повідомив Хмельницького листовно,

і тим остаточно спонукав його до втеки на Запорожжя. Друга складова частина оповідання Величка, се очевидно анекдота про оглядини Кудака, яку Величко, як сам запевняє, взяв із оповідання якогось шляхтича.

Другий слід впливу „Руської достовірної літописи“ у Величка, се його натяк на морську перемогу Хмельницького над Турками в 1621 р. Коли не вважати той натяк пізнішою інтерполяцією в літопис Величка, то можна припустити також, що він дійшов до нього через усну передачу. Основувати на оповіданні Величка твердження про довголітній побут Хмельницького в Запорожській Січі, про який нічого не знає ані „Руська достовірна літопись“, ані жадне з найстарших жерел, нема найменшої підстави. Так само безпідставними треба вважати всі пізніші відомості про кількоразовий побут Хмельницького в Варшаві, а особливо в справі його спору з Чаплінським. Безсумнівним історичним фактом треба вважати одноразовий побут Хмельницького в Варшаві при кінці 1638 р. по закінченню війни з Острянином і Гунєю, в якій він, тоді чигиринський сотник, певно не брав участі, а тільки був одним із депутатів реєстрових козаків, вибраним спеціальною комісією в Києві.

Для характеристики пізнішого козацького літописання, а особливо Самійла Величка, вважаю не зайвим навести тут у дослівній перекладі признання самого Величка про головне жерело його відомостей про Хмельницького — поденні записи та матеріали Самійла Зорки, буцім то секретаря Хмельницького від самого першого його побуту в Січі в грудні 1647 р. Ось що читаємо у Величка т. I, ст. 54:

„В той час, коли Хмельницький із Чигирини прибув до Січі, були на Кошу два писарі дуже добрі і в писарських ділах славянською та польською мовою добре вправлені: один старший Степан Брацлавський, а другий молодший Самійло Зорка з Волиня. З них старший лишив ся на Кошу, а молодшого пустили з Січі з Хмельницьким, з яким був також у Криму. І весь дальший час протягом війни козаків з Поляками той Зорка вістаючи писарем і секретарем при Хмельницьким знав дуже добре всі діла та розмови і описував їх докладно і просторо в своїм дневнику. Той дневник був у могого товариша, Сильвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько, Іван Биховець, був канцеляристом при тогочасних (т. зн. правосічних) чигиринських гетьманах і там переписав був собі той днев-

ник подій Хмельницького. І з нього-ж і я, діставши його від названого його сина, а мойого товариша, дуже скорочено вичерпавши і винотувавши потрібніші та важніші военні діла Хмельницького, потрудився виложити і висловити їх у отсій книзі. А що в тім дневнику вище названого Самійла Зорки були дословно переписані (в ориг. ретелне положени) листовні кореспонденції Хмельницького про тодішні справи та події до посторонніх монархів та володарів, але я їх, хоч і дуже були мені потрібні, лишив без переписання, раз для короткості оповідання, а по друге для браку свобідного на се часу, бувши раз-у-раз зайнятий та обтяжений ненастанними і щоденними писарськими ділами в військовій канцелярії“.

А про те той сам Величко майже на кождім кроці діяльності Хмельницького подає просторі листи та універсали, в яких аж надто виразно пробиваєся стиль і тенденція радше Мазепищини, як Хмельнищини. Що одначе той сам Величко, хоч без сумніву талановитий белетрист, умів критично глянути на історичне жерело, бачимо з його дописки до перекладу „Konty-niасуї“ Окольского про війну 1638 р. з Гунею й Остриянином, яку я тут цитував замість польського оригіналу. „Увидѣвши и вычитавши, чителнику ласкавый, тотъ Окольского Діаріушъ зъ печатного польского на славянскій языкъ переведенный, увидѣлемъ въ немъ много непотребныхъ, панагиричныхъ речей и несправный переводъ неискусного переводчика. Для чого намѣрилемъ былъ и переводъ тотъ лучше исправить, и панагиричніи викинути речи. Лечъ розсмотрѣвши ся, абимъ тимъ не укривдилъ чителника, ничего не дерзнулемъ въ ономъ перемѣнити, развѣ мало що на мѣсцахъ приличныхъ приложилемъ зъ лѣтописца козацкого“ (С. Величко, ор. cit. IV, ст. 290). З того „козацького літописця“, в яким треба бачити жерело окреме від „Руської достовірної літописи“, Величко наводить досить просторе оповіданє про прихід Филоненка до козацького табору над Старцем, далі про посольство Хмельницького до короля, про напад козаків із Запорожя на Чорне море 1638 р., про татарський напад на околиці Корсуня та Переяслава в р. 1640, про вступленє на престол у Росії царя Алексія Михайловича в р. 1644, про велику саранчу на Україні в р. 1645, про польський авантурний похід на козацького ватажка Півтора Кожуха в тім же році зимою і про смерть Петра Могили в початку марта 1647 р.

2. Хмельницький, Чаплінський і Барабаш.

На початку літопису т. зв. Самовидця маємо ось яке оповідане:

„Въ Чигиринѣ мѣстѣ мешкалъ сотникъ Богданъ Хмельницький, козакъ росторопній в дѣлахъ козацкихъ воєннихъ, и у писмѣ бѣглій, и часто у двора королевского в поселствѣ будучій. И подчасъ бытности своей с козакомъ значнимъ переясловскимъ, в Іваномъ Ілляшемъ (а тотъ Ілляшъ барзо зичливимъ билъ королевѣ его милости), и упросили писмо albo привилей на роблення челновъ на море мимо вѣдомость гетмановъ коронныхъ, що и одержавши, тоє скрито держали отъ полковниковъ въ Переясловлю. А под тотъ часъ у вышѣ менованного Хмельницкого подстаросгій чигиринскій Чаплинскій, зостаючій отъ Конецпольского, отнялъ хуторъ с пасѣкою и млиномъ на урочищи Суботовѣ, полтори милѣ отъ Чигирина, и за той хуторъ посварѣ сталъ с подстаростимъ Хмельницкому. И Хмельницкій, видячи, же оного вѣчистіє добра оному квалтомъ видрано, старалъ ся фортелемъ, жебы тотъ привилей, данній отъ короля отъ его милости на роблення чолновное волное козакомъ достати, що и доказалъ: бо маючи в дому своемъ у гостяхъ того Ілляша Ормянчика переясловского, и у оного вивѣдавши ся о схованню того привилея, упоивши оного, ключъ у пьяного узавши, послалъ своего посланця по тотъ привилей, данній отъ короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзлъ его посланецъ. И такъ з снимъ привилеемъ Хмельницкій за пороги пошолъ и козакомъ ознаймилъ, же на волности козацкіє мѣетъ привилей короля его милости; до которого много войска козацкого почало ся горнути. А же на Запорожу зоставати не моглъ задля залогі, которая на тотъ часъ с полковниками лядскими посполу з жолнѣрами зоставала, пошолъ на Низъ ку мору, на поля к Лиману, и тамъ войско ку оному купило ся, утѣкаючи отъ полковниковъ лядскихъ. Которого Хмельницкого полковникове посилали на тіє поля имати и розгромити, але оній тихъ посланнихъ лядскихъ погромилъ, а козацтво до оного пристало. И такъ Хмельницкій видячи, же юже учинилъ задоръ з Ляхами,

и своего набытку албо кгрунтов жалуючи, вислалъ своихъ посланцовъ до хана кримского, чинячи з оними згоду и пріймуючи братерство, жеби ему помагали всѣска лядскіе зносити; що ханъ кримскій с солтанами и ордами з радостію на тоє позволивъ, и приславши своихъ значнихъ мурзъ до Хмельницького, межи собою присягу з обоихъ сторонъ виконали на Низу, и разъ ханъ посилаєть съ ордами великими Тугайбея до Хмельницького. С которою ордою Хмельницькій на Запороже наступилъ, до которого все войско, зостаючєе на Запорожу, пристало, и Хмельницького собѣ за старшого прийняли¹⁾. Як бачимо, оповіданє майже наскрізь недоладне і зовсім позбавлене органічного звязку. Факт відібраня Хмельницькому хутора Чаплінським ніяк не вяже ся з викраденєм королівських паперів у Іляша, якого назва Барабаш навіть невідома авторови. Королівські привилеї, що могли мати значінє для городового козацтва, не могли мати ніякого значіння на Запорожі. Автор не знає нічого про побут Хмельницького в Криму, і подає натомісь зовсім абсурдну відомість, що Хмельницький із якимись многочисленними козаками пробував довший час на Низу в чистім полі, і відтам вів переговори з кримським ханом. Усе те показує, що автор літопису Самовидця про початок і причини повстання Хмельницького мав дуже скупі та неясні відомости. Се й не здивує нас, коли пригадаємо, що літопис Самовидця писаний значно пізнійше по смерті Хмельницького, правдоподібно між роками 1672—1702, і що автор живучи переважно в Лівоберсжній Україні, подає загалом скупійші і недокладнійші відомости про Правобережну Україну, а особливо про часи Хмельницького. Пишучи початок свого літопису він певно не мав у руках першого видання поеми Твардовского „Woyna domowa z Kozaki u Tataru“, що вийшло в Кракові 1660 р., в яким події, що дали привід Хмельницькому до втеки з Чигирини і до почину повстання, оповідано досить докладно. Ось оповіданє Твардовского:

Chmielnicki skąd się wziął?

Jest posada niemała, chorążemu tedy
Koronnemu poddana, a starych niekiedy

¹⁾ Літопись Самовидця по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніємъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, „Краткаго Описанія Малороссіи“, и „Собранія Историческаго“, издана Кіевскою временною комиссією для разбора древнихъ актовъ. Кієвъ 1878, ст. 5—7.

Kozakow kolonia, niżli fozą nową
Starostwa tam nastały, Czechrynem ją zową.
Gdzie Chmielnicki nieiaki futor blisko mając,
Nie owszem mąż wzgardzony: ile który znaiąc
Y wojnę y litery, w woysku nie mniej wzięty;
Iako ztąd był humorem niezmiernym nadęty,
Że kiedy król Władysław wojnę oną knował
Przeszkodzoną do Turek, z nim komunikował,
Naprzód o tym, i wielki regiment mu dawał
Morskiey wszystkiew armaty. Więc na tym przestawał,
Cożkolwiek miał na szable do tego futoru
Gruntu wymierzonego. Aż jako z dozoru
Y iego w tym zabiegów poczęła się sadzić
Za czasem tam słoboda, wnet mu to zawadzić
U zawisnych musiało. Bo Czapliński zatym,
Nie kształt bydź rozumiejąc chłopu tak bogatym,
Y w miasta się fundować, pod nim ją uprosił.
Więc gdy ów pokrzywdzony o tym się z nim znosił,
Wrzucon za tym do turmy kilka dni przesiedział,
A patrona nie mając, co rzecz z tym, nie wiedział.
Że potym na przyczynę własney jego żony,
Nic nie wzięwszy, przynamniej wolno wypuszczony.
Z którego alterując w sobie się niewdzięku,
Snadź zaraz to wyzionął, że miał szablę w ręku.
Ani jeszcze Czapliński pobrał mu ostatka:
„Żyć Bóg, i kozacka nie umarła matka“.
Jakosz tylko wyszedszy poczał wnet spółkować
Z malkontenty drugimi i coś już budować.
Że hetman przestrzeżony list do Krzeczowskiego,
Pulkownika na ten czas Pereasławskiego,
Poszle o tym, koniecznie, żeby go poimał,
Y do informacyley dalszey swey zatrzymał.
Który iednak swoje z nim mając zachowanie,
Dał i owszem przestrożę, owo mu pisanie
Pokazawszy umyślnie, żeby czuł o sobie.
Jakosz dosiadł rączego w oney zaraz dobie.

По мітольоґічних рефлексіях автора оповідає ся далі:

Tedy ile zmoże,
Przybrać sobie drużyny, wprzód na Zaporozie
Końmi zbieży rączymi. Zkąd się nie wracając,

A tylkoż do hetmana listki posyłając,
 Zdradziecki ten postępek swój wymawiające,
 A prócz na Czaplińskiego się uskarżające,
 Czym by go tak zatrzymał, prosto szedł do Ordy.
 Gdzie wspomniawszy Tatarom przeszłe swe akkordy,
 I posielki dodane ich Sangiereiowi,
 Wzajem prosi o pomoc. Długo ta hanowi,
 Długo twarz podeyzrzana. Co by to za zgoda
 (Gdysz podobniey ogniewi pojednać się z wodą)
 Sklić mieli? Ale gdy zastawił w tym syna,
 A sam przysiągł na szablę, zaraz poganina
 Tym uchwycił. Który jusz swoje miał przyczynki
 A dotąd zatrzymane sobie upominki
 Dawno do nas, że pierwey każe się co pręcy
 Siedmiom z nim nagotować Tatarom tysięcy,
 Toż się sam obiecując, iedno by z północy
 Woyska mu nadciągnęły, w prętkiey bydz pomocy.

В обох виданнях поетичної повісти Твардовського, першим, що обіймає тільки час 1648 і 1649 р. і другим, посмертнім і повнім, виданім у Каліші 1681 р., се оповідане читаємо на ст. 5—6, у першим виданю поправнійше, як у другим.

Сучасний Твардовському польський історик Йоаким Пасторій, що жив у Варшаві і стояв близько до королівського двора, присвятив свою книжку „*Bellum Scythico-Cosacicum seu de Coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Ioanne Casimiro profligata*“ (Dantisci, anno 1652, 4° ст. 16 нenum. 269 нум. і ще 3 нenum.) головню звеличаню мудрости, хоробрости та щастя короля Івана Казимира. Його оповідане обіймає час лише від кінця 1647 до кінця вересня 1651 р. Се, як висловлює ся автор у титулі: „*narratio plenioris Historiae operi praemissa*“, тимчасовий нарис, за яким мала слідувати повнійша історія. У своїй дедикації королеви автор між иншим зазначає, що король Ян Казимир у тих перших роках свого панованя поніс три родинні страти, а власне дочки, потім сестри, а нарешті одного сина. В оповіданю про історичні події він хоч старає ся філософічно освітлювати кождий факт, усе таки не фантазує¹⁾ і досить вірно держить ся дійсности, тільки декуди дуже скупий на деталі.

¹⁾ Про те не можна відмовити йому фантазії, коли число війська, яке поставила Україна супроти Поляків у перших роках Хмельщини,

Схарактеризувавши у вступі українських козаків (ст. 1—4) автор ось що оповідає про початки діяльності Хмельницького: „Іх ватажок і справець бунту Богдан Хмельницький був козак старої міліції (реєстрового козацького війська) і окрім володіння оружжя, якого навчив ся в попередніх війнах, був також троха обізнаний з письмом (*literarum non rudis*), що рідко трапляє ся у сих варварів. Оттим то вперед із рядового він став сотником, потім послом козацьким до короля й сойму, нарешті був писарем того реєстрового козацького війська, яке з довільного і безмежного з разу числа зведене до 6000, служило під польською командою, проти якої вже й давніше не раз бунтувало ся¹⁾. Але сей чоловік видав ся хороброму королеви Владиславу IV, який приготавляв довгу війну, здібним на проводиря цілого козацького війська, що мало бути головним органом тої війни і для неї мало бути значно побільшене. Се вбило його в пиху, а коли з волі Річи Посполитої до зовнішньої війни не дійшло, він шукав роботи дома, а зайшовши випадково в сварку з Чаплінським, підстаростим Конєцпольского, за межі своєї землі, дійшов до того, що за приватну зневагу вчинену йому на його погляд постановив помстити ся публичним лихом. Спільників для свого проступка знайшов легко в місцях, де всі памятали про давню свободу і де в надії та бажанню тої свободи спокій видавав ся тяжким як основа неволі. З ними він утік до звичайного пристановка козаків, на запорожські острови“ (ст. 5—7).

Вже в маргінальній ноті до передмови сеї книжки Пасторій зазначив, що про події 1648—51 рр. має написане просторіше оповіданє, основане на документах та споминах видних діячів того часу, між иншими на дневнику князя Радивиля. Се оповіданє вийшло друком одначе аж 1680 р., що був роком смерти самого Пасторія, як бачимо з двох посмертних віршів на його память, надрукованих після його передмови. Ся книжечка має титул: „*Joachimi ab Hirtenberg Pastorii Historiae Poloniae pars prior. De Vladislai IV. regis extremis, secutoque inde interregno, et Joannis Casimiri electione ac coronatione. Interserta Cosacorum et Tataricae simul gentis descriptio, ac*

Українців і Татар разом подає на мільон і 200 тисяч (*ter quadringentorum prope millium*) (ст. 2).

¹⁾ Автор очевидно натякає тут на бунт Павлюка з р. 1637, в якого війську був Хмельницький і одинокий раз під капітуляційним актом підписав ся писарем війська запорожського.

multa alia. Gedani 1680^a. Із кінця передмови до сеї книжки, що має дату 2 мая 1680 р., довідуємо ся, що Пасторій належав до духовного стану, був апостольським протонотарієм холмським, каноніком вармінським і парохом іданським, а надто королівським секретарем. Із досить довгого ряду його писань латинською мовою варто зазначити трактат про початки Сарматії і головний твір „*Florus Polonicus*“, що в XVII—XVIII вв. мав багато видань і вєднав Пасторію прозвище лехітського Лівія.

„*Historia Poloniae*“ Пасторія складає ся з 6 книг і доводить оповідане до Переяславської угоди 1654 р. В першій книзі заслугує на увагу простора характеристика козаків (ст. 10—26) і характеристика Татар (ст. 39—70). Про початки Хмельницького довідуємо ся (ст. 27), що він 1638 р., по втихомиренню бунту Острянина, з двома іншими козаками був послом до короля, в реєстровім війську дослужив ся ранги сотника, володів латинською мовою, і що вже гетьман Конєцпольський за щось підозрівав його, натомість король Владислав IV мав намір зробити його гетьманом козацького війська з 12.000 людей, що мало розпочати війну з Туреччиною. На ст. 31—35 оповідає Пасторій троха просторійше пригоду Хмельницького з Чаплінським, буцім то на основі листу Хмельницького до гетьмана Миколи Потоцького. Автор не наводить того листу, але оповідає своїми словами досить реторично, що Хмельницький на території Чигирина мав маєтність, одідичену по батькові. Той батько, шляхтич родом із Литви, женатий із Русинкою, мав маєтність надану від гетьмана. В битві під Цецорою він дістав ся до неволі і був заведений до Туреччини, а його сина взяли Татари до Криму, відки його викупила мати. Від тоді він жив дома займаючи ся господаркою, поки Чаплінський, одержавши маєтність від гетьмана Станіслава Конєцпольського, не прогнав Хмельницького з його посілости. Коли не помогли просьби й переговори з сином Конєцпольського, Хмельницький удав ся до короля до Варшави, але й се не помогло йому, бо від Чаплінського за забрану посілости він одержав ледво 50 злп. Надто Чаплінський у Чигирині велів прилюдно побити сина Хмельницького і грозив йому самому. Небезпеку положення Хмельницького побільшили доноси козацького сотника Романа Пешти, так що нарешті на розказ молодого Конєцпольського його арештовано. З в'язниці він вийшов тільки завдяки поруці свого приятеля полковника Станіслава Кричевського, і не чуючи себе безпечним у Чигирині

втік на Запорожжя. Пасторій додає (ст. 35), що пізнійше, по смерті короля Владислава IV. Хмельницький перед козаками хвалив ся, що коли устно жалував ся королеви на свою кривду, король показав йому шаблю, яку мав Хмельницький при боці, як знаряд до шукання справедливости ¹⁾.

Одним із немногих освічених Європейців і письменників, що мали нагоду бачити на власні очі Хмельницького і розмовляти з ним, був Альберто Віміна, родом із венецького присілка Беллюни, що пробувши досить довго в Відні, а по тім два роки в Польщі, в Варшаві, літом 1650 р. був висланий до Хмельницького до Чигирина, відки вернув до Варшави з кінцем червня. Відомість про се його посольство на основі актів віденського архіва міністерства справ заграничних подав др. Мирон Кордуба в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ з р. 1907, кн. IV, ст. 51—89. Там же ст. 57—8 подано декілька відомостей про жите Віміні і реєстр його творів, а власне трьох: 1. *Historia bellorum civilium Poloniae*, вид. в Венеції 1671 р., 2. *Irruptio Moscorum in Poloniam et notitia Mosciae*, мабуть ще не оголошена друком (так догадує ся др. Кордуба) і 3. *Relatione dell' origine e dei costumi dei Cosaccai*, вид. з рукопису проф. G. Ferraro в р. 1890 і перекладена на російську мову та опублікована Н. Молчановським у „Кіевской Старинѣ“ р. 1900, кн. I, ст. 62—75 п. з. „Донесеніє Венеціанца Альберто Вимина о козакахъ и Б. Хмельницкомъ“ (1656 р.). Молчановський подає титул книжки Віміні по італійськи: „*Storia delle guerre civile di Polonia di don Alberto Vimina Bellunese*“ і зазначає, що сей твір цитує Костомаров у своїй монографії про Богдана Хмельницького.

Маючи змогу покористувати ся сим твором, якого примірники знаходять ся в бібліотеках Оссолінських і мійського архіву у Львові, подаю тут поперед усього докладно титул і опис книжки. Се звичайне 4^о, 4 нenumеровані і 368 нумерованих сторін п. з. „*Historia delle gverre civili di Polonia diuisa in cinque libri. Progressi dell' armi moscovite contra Polacchi. Relatione della Moscovia e Svetia, e loro governi, di don Al-*

¹⁾ Подаю се інтересне реченє в оригінальнім тексті: „*Quinimo postea rege mortuo iactasse is fertur, sibi cum iniurias suas et neglecta de satisfactione iussa regia quereretur, ostensum a principe, quem gestabat, gladium.*”

berto Vimina Bellunese. Dedicata all' illustrissimo et eccellentissimo Signor Cauallier Michel Morosini, per la Serenissima republica di Venetia ambasciatore ordinario appresso la santità di nostro signore papa Clemente X. Con le annotationi in margine di don Gio. Battista Casotti, Dottor di legge. In Venetia M. DC. LXXI. Appresso Gio. Pietro Pinelli Con licenza de' superiori e privilegio". Оповіданє про домашню війну між Поляками і козаками складає ся з 5 книг на 270 стор. і обіймає події до половини 1652 р., кінчаючи описом битви під Берестечком. Опис московсько-польської війни з р. 1654 п. з. „Breve racconto dei profitti dell' armi de Moscoviti contra la Polonia in Lituania" обіймає ст. 271—284. Далі на ст. 285—324 міститься „Relatione della Moscovia, dove consta il sito di quell' imperio, clima, costumi, religione, governo, force, ricchezze etcet. descritta dal medesimo autore", а на ст. 325—368 міститься „La Svetia, ossia epitome del governo, force, entrate, condition d' huomini et altre osservationi del regno di Suetia e regia corte et motivi, on de si riffolse la regina Christina a rinontiare il regno. Di don Alberto Vimina Bellunese".

З передмови, підписаної Дж. Баттістою Казотті і датованої в Венеції 31 жовтня 1671 р., довідуємо ся, що книжка видана по смерті автора з рукопису, якого достарчив брат автора Леонардо. Із другої передмови „Al lettore" довідуємо ся, що автор довгий час пробував у Відні і писав драматичні твори для віденського театру, в яким очевидно по тодішній моді панував італійський язик. На четвертій нумерованій картці поміщено на обох сторонах по одній латинській вірші дра філь. і мед. Антонія Пери, першу на смерть Віміні:

Ergo Alberte iaces? Sic Te nox ultima tandem
Occupat? Aeternum sic Tibi lingua tacet?
Lingua etenim Moscos iam Te flexisse Scythasque
Scimus, Hyporboreo quotque sub axe rigent.
At non hac licuit rigidas mollire sorores,
Ferrea vel Stygiae frangere iura Deae.
Nimirum surda stat inexorabilis aure
Persephone, Lachesi verba nec ulla placent.
Si dura humano possent sermone moveri,
Tu poteris doctis fata movere notis! ¹⁾

¹⁾ Ось той вірш у перекладі на нашу мову:

А ось як виглядає надгробний вірш, зложений із шістьох двостихів:

Hic iacet Albertus, prolixis ille viarum
Laxatus spatiis, hac requiescit humo.
Sauromatas adiit Moscamque orator in aulam
Missus, abhinc Scythicas venit ad usque domos.
Baltica dicentem stupuit regina trucesque
Submisere oculos ad sua verba Getae.
Frigora sed passus toties Aquilonis et acres
Riphoeas hiemes Sarmaticasque nives
Languorem exhaustis contraxit viribus, unde
Paulatim lenta tabuit ipse nece.
Nec lethum ingemuit, patriae sed verba iuvandae
Amplius ingemuit non superesse sibi.¹⁾

На смерть Альберта Віміна.

Так ось, Альберте, лежиш? Так тебе ніч остатня нарешті
Вкрила? Отак і по вік вже замовчав твій язик?
Знаємо, що язиком Москалів ти ворухив і Скитів
Всіх, що там мерзнуть у тих гіперборейських снігах.
Та не здолів той язик ізм'ягчити трьох сестер суворих,
Ані велізний закон Стиксу богинь ізломать.
Не дивота, бо стоїть невмолима глуха Перзефона;
Слів так солодких нема, щоб Ляхезіду вблагать.
Як би міг людський язик відмінити твердую Конечність,
Ти один був би здолів навіть Судьбу вговорить.

¹⁾ Ось і сей вірш у перекладі на нашу мову:

Нагробний напис йому-ж.

Тут той Альберто лежить, що в житю далечезні дороги
В ріжних краях проходив, в сій спочивав землі.
В Польщі був і в Москалів при дворах виступав яко речник,
І до козацьких також він заглядав домівок.
З подивом слухала слів його шведська потім королева,
Голос його зворушав навіть суворих Татар.
Та перемерзши не раз від холодних вітрів, і суворі
Зносячи зими в Москві, зносячи польські сніги,
Вичерпав сили й придбав у грудях невлічиму сухоту,
Що ненастанно жручи звільна вбивала його.
І не страшна була смерть йому; того лише пожалів він,
Як потішать вітчину слів не достало йому.

Хоча, як було згадано, Костомаров користувався сею книжкою, про те можна сказати, що взяв із неї дуже мало, а при прагматичнім характері його оповідання подробиці взяті з сеї книжки пропадають у масі інших і не дають поняття про її властивий характер. На мою думку книжка Альберта Віміна варта докладнішого висискання. В отсій праці я не можу сего зробити і тому подаю лише дещо, що торкається порушуваних тут тем.

До звісток про походження Хмельницького, кольпортованих у західній Європі в другій половині XVII в., варто додати те, що подає Віміна (ор. cit. ст. 6—7). Читаємо там: „Сей Хмельницький (з італійським оригіналі *Chimelniki*), хоч варвар, походив із польської шляхти, т. зн. був членом одної із значніших родин краю (*nato fra le meno oscure famiglie del paese*). Є відомість, що його отець був литовським шляхтичем, який утік на Запорожжя, щоб уникнути судової кари, яка засуджувала його на баніцію, що Поляки називають інфамією, і позбавляла шляхетства. В своїй молодості він пройшов якусь гуманістичну школу в Кракові, в якій, як кажуть, робив добрі поступки. Тому то був він далеко більш освічений, як звичайні козаки, які не мають ніякої науки крім воєнної, що служить їм для розбоїв на Чорнім морі“. Як причину бунту Хмельницького Віміна (ор. cit. ст. 3) подає буцім то факт, що гетьман Конєцпольський, який умер в р. 1646, безправно відібрав Хмельницькому мале сільце Суботів, а його син, королівський хорунжий, замість задоволити його жалобу, посадив його в темницю, зневаживши перед тим жорстоко. З темниці увільнили його приятелі, які допомогли йому втекти на Запорожжя.

Оповідане про нещастя, яке спіткало Польщу через повстання Хмельницького, Віміна починає ось як: „Се нещастя мало початок у р. 1646, коли вмер гетьман Конєцпольський і коли несправедливо відібрано невеличку оселю Суботів (в ориг. *Sabbatouia*) у славного козака (*vn Cosacco di molto nome*), що звав ся Богдан Хмельницький (в ориг. скрізь *Chimelniki*). Не багато помогла судова тяганина простого чоловіка з гетьманським сином, і так само не мали щастя часті просьби до сойму, щоб звернено йому в посідання його добра. Навпаки Александер Конєцпольський, великий хорунжий королівський, у якого маєтності була заграбована та невеличка оселя, почув себе ображеним, що Хмельницький жалує ся так сміливо на забрання його добра і на судову несправедливість, несподівано велів зловити

його і всадити в темницю, допустивши ся надто многих варварських жорстокостей на його особі. Але не довго довело ся Хмельницькому мучити ся в тій тюрмі, бо йому пощастило при помочи деяких приятелів не тільки узискати увільненє з неї, але надто в добрім здоровлю схоронити ся в сторону досить віддалену від його житла. Відібране маєтности, а до того ще загрожене свободи й життя викликали в душі Хмельницького не тільки жаль, але сильну постанову зірвати кайдани всякого респекту і зважити ся на рішучий виступ, тим більше, що й многі його земляки обурені на те, що стало ся з ним, готові були слідувати за ним на всякий випадок. З разу невелике було число таких, що зібрали ся довкола сього ватажка, але знов і не таке мале, щоб напад якогось малого польського відділу міг переловити або розбити їх. Оттим то обіцявши повний послух Хмельницькому для даня опору Полякам, вони подали ся Дніпром у низ на Запороже, що лежало недалеко Чорного моря“ (A. Viminia, op. cit. 3—4).

Другий освічений Європеець, що ще за життя Хмельницького опублікував оповіданє про події перших літ його гетьманованя, Петро Шеваліє, надворний радник французького короля і секретар французького посольства в Варшаві, написав історію війни козаків проти Польщі, якою ще в другій половині XVIII в. покористував ся козацький літописець Александер Рігельман і якої неповний титул наведено у вступі до монографії Костомарова „Богданъ Хмельницкій“ (т. I, ст. VIII) під числом 55, п. з. *Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne etc. par Pierre Chevalier, conseiller du Roy en sa cour des Monnoyes. Paris 1663.* Оповівши коротко про давніші війни Польщі з ріжними ворогами, яких Поляки перемагали при помочи руських військ, він підносить зміну, яка настала 1648 р., від якого почавши козаки протягом чотирьох літ зробили чотири великі напади на Польщу в спілці з Татарами і задали їй великі страти.

„Богдан Хмельницкій — цитую дословно в перекладі оповіданє Шеваліє — був першою іскрою того сгню і причиною всеї тої війни. Він був родовитий шляхтич, син польського підстарости, і вписавши ся в козацьке військо рядовим козаком дійшов по ступнях до сотництва, був депутатом запорожського війська на польські сойми, потім генеральним комісаром, а нарешті був поставлений військовим старшиною. Мав він деяке знанє руського письма, що між козаками в ті часи бувадо

дуже рідко. Польський король Владислав, коли ослаб на силах поперед усього від неробства, бо не мав звичаю так як інші християнські королі та королевичі займати ся ділами, повзяв нарешті 1646 р. намір розпочати війну з Перекопськими Татарами, яких хотів прогнати з Криму. Для сеї експедиції вважав найліпшим ужити козацьке військо, а для команди над ним призначив Богдана Хмельницького за його здібности і становище. Та коли для сего королівського підприємства інші християнські володарі, в яких він просив помочи, не могли дати її, заняті іншими ділами, а навіть Венеціани, на яких особливо надіяв ся король, відмовили йому помочи, а польська Річ Посполита пожалувала видатків для зібрання війська, король був змушений залишити свій плян і розпустити військо, на вербоване вже коштом його жінки.

„Задля того й Хмельницький лишив ся без служби, але швидко знайшов собі інше занятє задля сварки, що виникла за границі землі з Чаплінським, відпоручником і доворцею польського пана хорунжого коронного, а головню задля зневаги і лихого поступка з його жінкою й сином, якого Чаплінський через ту сварку побив палицями. Ся зневага дала Хмельницькому привід відкрити козакам свій намір освободити себе від Поляків, яких козаки чим раз більше не могли терпіти через те, що ті тіснили їх і силували до всякої роботи мов підданих. Для ліпшого довершення свого наміру, впевнивши ся в допомозі козаків і боячи ся, щоби Поляки тимчасом не зловили його, він у початку 1648 р. втік на Запорожє, де відкривши свій намір почав приготувати ся до війни“¹⁾.

Як бачимо, в оповіданнях Твардовского і сих Європейців одинокою причиною втеки Хмельницького і початку війни являєть ся його покривдженє Чаплінським. Се мусіла бути версія розповсюджена в Польщі, коли про неї дуже докладно, на підставі оповідань Станіслава Любовіцького написав Ірондский у своїй книжці: „*Historia belli Cosaco-Polonici, authore Samuele Grondski de Grondi, conscripta anno MDCLXXVI. Ex manuscriptis monumentis historiae Hungariae in lucem protulit Carolus Koppi MDCLXXXIX*“. Ірондский оповідає на ст. 38 і далі про остатні роки панованя

¹⁾ Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще..., собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-генераль-маіора и кавалера Александра Ригельмана 1785—86 года. Москва 1847, ст. 50—51.

Владислава IV, що сей утомлений до крайности інтригами та сварами польських маїнатів задумав при помочи козаків викликати польсько-турецьку війну. Подаю се інтересне оповідане Ірондського в перекладі на нашу мову.

„Король не давав пізнати по собі тяжкого болю, який почував у душі, та про те не переставав робити заходи для своєї ціли иншими способами. Кориستاючи з нагоди смерти двох сенаторів, Конєцпольского та Собеского, що померли швидко після того сойму (не без підозріння, що їх отруєно), післав на Україну Оссолінського, королівського канцлера, з довіренням йому Станіславом Любовіцьким, цеханівським підчашим, під позором буцім то ревізії пограничних твердинь, а на правду для побудження козаків, аби своїми нападами шарпали турецькі посілости, і аби сим способом не явною зачіпкою, але ніби з незначних передирок та пересварок спричинити війну і накинули на Поляків конечність самооборони.

„Козаків запевнено, що не тільки не мають боятися ніякої кари ані догляду від польських висших урядників (король вірив, що Миколай Потоцький, який по смерті Конєцпольского став великим гетьманом, держати ме королівську сторону), але для сеї ціли передано Хмельницькому від короля хоругов і військову булаву і при тій нагоді назначено його найвисшим провідником або гетьманом. Хмельницький відповів, що се діло великої ваги, але козаки під острою військовою карністю доси не власновільні і до таких наглих виступів зовсім не приготовані. Треба би про се нарадити ся і підготувити уми козаків, треба оружя і для всього того немалого часу. Тим часом він дякує його величеству за так велику ласку та довіре і обіцяє, о скільки зможе, доложити сил для сповнення плянів його величества.

„Огсі подробиці оповідав мені сам Станіслав Любовіцький, коли разом із ним я був у козацькім таборі біля Львова в р. 1655, і те саме говорив мені Іван Виговський, військовий писар козацький, коли іменем шведського короля я був послом у Хмельницького в р. 1656.

„Нагода тут сказати тепер дещо про самого Хмельницького. Він був син шляхтича Поляка, що допустивши ся якогось злочину і загрожений після польських законів карою інфамії, та винятий з під права, схоронив ся між козаків. А що був здатний до військового діла, козаки прийняли його радо, від них він одержав жінку, з якою пізнійше мав сього одинокого сина, якому на знак того, що ним сповнили ся його горячі бажання і з вдяч-

ности для козаків дав імя Богдан, що в руській мові значить Богом даний. По його смерті Богдан ріс між козаками, одержавши шкільне вихованє, і не згадуючи ніколи про батьківську родину, лишив ся при своїй матери, а дійшовши до літ виправив ся у військовій службі, маючи невеличку письменну освіту. До чого тільки взяв ся, провадив усе дуже добре і був щасливий, і був би з літами за згодою козаків легко доступив найвищих військових ступнів, але задля опору королівських комісарів не міг одержати ніякого повисненя в службі. Про те одначе Конєцпольский, гетьман польського війська, вподобав собі дуже зручність Хмельницького в веденю діл і точність у службі, і поставив його писарем козацького війська, що тоді було найвисшим урядом у військовій адміністрації. А щоб зробити його прихильнішим до себе і до держави для веденя діл, дарував йому просторий ґрунт над Дніпром, щоб там для свого власного пожитку заложив собі нову оселю. І справді по кількох роках Хмельницький устроїв там гарну оселю Суботів (в ориґіналі Sambotovo), віддалену мильо від Чигирина, старинного українського міста. Дехто оповідає одначе, що Конєцпольский чуючи себе близьким смерті, признавав ся, що жаль йому дуже, що він умирає а Хмельницького лишає живим, бо той доси тільки його добродійствами (між иншим він мав дати йому також немалі суми готовими грішми) вдержував ся від незаконних махінацій, улягаючи його повазі; колиж козаки зірвуть ся колись до бунту, і він обійме над ними провід, то він, Конєцпольский, боїть ся, що Польща зазнає від нього багато лиха, бо ніколи ще між козаками не було такого здібного та великодушного чоловіка, як він.

„По смерті Конєцпольского, як сказано було висше, Хмельницькому поручено було розпочати війну з Турками. Та поки ще дійшло до неї, незабаром по смерті гетьмана його одинокий син Александер Конєцпольский, зружений з великими надіями, що доси одначе не зробив іще ніякого геройського діла для придбаня слави своєму імени і тільки що недавно вернув ізза границі та за намовою батька оженив ся з панною з дому Замойского, бажаючи доказати, що й він може дорівняти своєму батькови, зібравши з собою коло 4000 війська свого і своїх приятелів, напав на татарські області і там зробивши великий погром увільнив кілька тисяч невільників і забрав багато стад коний та волів. Се з разу декому подобало ся і многими хвалило ся, але швидко показало ся, що для цілої держави се було

велике лихо. Якимось випадком Хмельницький не взяв участі в тім нападі. Коли-ж Александер Конєцпольський по доконаню нападу вернув до дому, один із визначнійших його дворакіз, на прозвище Чаплінський, що й перед тим був досить приближений до свого пана, а в згаданім нападі оказав дещо хоробрости, користуючи ся тим, що Хмельницький, хоч наділений добродійствами його батька, про те занедбав піти з ним у той похід, почав намовляти пана Конєцпольського, щоб дав йому посілість Суботів, яку Хмельницький власним промислом здвигнув на дарованім йому батьком пустім полі, і в якій посіданю жив спокійно вже немало літ. Чаплінський обіцявав молодому Конєцпольському далеко більше користий із своєї служби, ніж із доходів від одного невдячного козака. Конєцпольський зразу звиняв ся, що се була-б йому велика нечесть відбирати те, що дарував його батько, та Чаплінський налягав чим раз дужше доводячи, що Хмельницький безправно дістав сей дар від його панатця, а коли виложив деякі кошти на збудованє сеї оселі, то з її доходів побрав уже десять раз більше користи. Та коли й сими доказами не міг осягнути нічого, попросив у пана тільки тої ласки, щоб позволив йому на власну руку напасти Хмельницького, і, коли зможе, викинути його з його добра. А коли він ограблений таким способом удасть ся до пана і попросить його опіки, то пан нехай відповість йому, що се стало ся без його дозволу, і коли він чує себе покривдженим, нехай доходить свого в дорозі права. А що він, Чаплінський шляхтич, а Хмельницький козак, то ніяким способом не дійде свого права і не знайде собі патрона, і тоді нехай робить що хоче. На таку безличну намову подав ся пан.

„Тоді Чаплінський нишком зібрав собі товаришів для виконання свого наміру. Хмельницький, хоч чув дещо про те і бачив, як збирали ся до Чаплінського деякі вояки, не надіяв ся одначе того, що Чаплінський заміряє ся на нього, але думав радше, що Конєцпольський знов лагодить ся напасти на Татар. Зібравши відповідну силу товаришів, з якими міг надіяти ся захопити оселю Хмельницького, виконав на нього несподіваний напад. Хмельницький не сподіваючи ся нічого злого і не приготований до оборони, втік потаємно. Бажаючи одначе хоч в часті заховати своє право на свою маєтність, лишив у ній свою жінку, надіючи ся, що вона може там лишити ся безпечна. Сам же побіг до Конєцпольського і виложив йому свою скаргу на Чаплінського. Пан упереджений про все своїм слугою від-

повів, що се стало ся без його дозволу, як приватне діло Чаплінського. Не маючи ніякої потіхи з такої панської відповіді Хмельницький удав ся до правних дорадників. Ті велять йому показати запис покійного гетьмана Конєцпольского про той дар. Хмельницький показав тільки приватну записку, яка після польських законів не мала ніякої вартости; бо закон вимагав, щоб запис був облятований у городській книзі, яка надавала правне значінє всім ділам, заключеним у вєсводстві. Хмельницький по козацькій простоті не жадав від покійного пана такої безпеки і задоволив ся приватним письмом, дуфаячи більше слову свого добродія, як найсильнішим урядовим затвердженням. Оттак не маючи правних основ адвокати відправили Хмельницького, не можучи його іменем розпочинати процесу. Порадили йому лише удати ся з тим до державного сойму і предложити свою жалобу послам від усеї держави.

„Тим часом, поки ще зібрав ся сойм, Чаплінський обнявши в посіданє Суботів і бажаючи ще ліпше забезпечити себе в тім посіданю, взяв шлюб із жінкою Хмельницького, яку той полишив був дома, невідомо, чи насильно, чи тільки за намовою. Діткнений до живого сею новою зневагою Хмельницький удає ся до сойму і вносить жалобу на відібране маєтку і знасилуване жінки. Йому відповідають: „Що до маєтку, то його вина, що в своїм часі не одержав на нього законного запису; тепер держава для одного чоловіка не буде перевертати закона“. Що-ж до жінки, то Чаплінський зробив заяву, що вона не була шлюбною жінкою Хмельницького, а тільки жила з ним на віру, що він сам покинув її, а тепер вона з власної уподоби вийшовши заміж за Чаплінського, взяла з ним легальний шлюб прийнявши також католицький обряд, так, що тепер ані йому не можна відправити її, ані вона сама не хоче вертати до Хмельницького.

„Оттак покривджений і зневажений Хмельницький удає ся до короля, і оповідає йому все що стало ся. Відповідає король: „Бачу з твого викладу, що правда по твоїй стороні, але не право. Отже правною дорогою не можеш добити ся ніякого заспокоєня. Але бачу також те, що Чаплінський наступив на тебе силою, а не правом. Ти-ж військовий чоловік і повинен знати, що силу відпирають силою. Коли Чаплінський знайшов спільників і помічників, пошукай собі й ти“. По тих словах король пригадав йому торік предланий йому проєкт війни з Татарами, і обіцяв свою прихильність, коли захоче робити дещо в тім ділі.

„Вертає Хмельницький не знайшовши ніякого заспокоєня своїх кривд, але неначе висміяний усіми. По дорозі придивляється добре станови держави, якого вперед не знав, містам, кріпостям та селам, які стрічав по дорозі, і яких не видав у перед. Вернувши на Україну розповідає своїм довіреним з великим жалем про своє діло. Всі жалують його, та жалують ся також на різні свої кривди, яких уже майже стерпіти не можна; всі висловляють надію, що Бог зішле якогось месника за ті кривди і прирікають, що станули би по його стороні сильнійше та численнійше, як ставали доси. Все се приймає до відомости Хмельницький і звирює ся особливо деяким православним попом зі своїм наміром, стати местником за кривди не тільки свої власні, але також загальні, всеї релігії та руського роду і козацького стану. Коли тепер нема ще такої сили, вона буде, коли тільки з кожного села вийдуть хоч три молоді люди в козаки. Всі обіцяють, що се зробить ся легко.

„Вертає до своїх. Тут на відлюднім місці перед численним зібранем він голосно виявляє свої кривди і як у столиці він не знайшов справедливости; сповіщає, яку раду дав йому король, які утиски та кривди бачив по дорозі, і які охочі до пімсти зголошували ся до нього. Різні бесідники підносять також свої кривди приватні та публичні, викрикаючи, що годі вже довше терпіти їх, що пора вхопити за оружие і скинути з себе ярмо. Найбільшу хибу в своїх змаганнях бачуть у тім, що козаки не мають гармат; усі козацькі гармати забрали Поляки і держать їх у різних містах під доглядом комісарів. Самими рушницями козаки не докажуть нічого, не можучи навіть доступити до польського війська, яке все має при собі гармати. До того польські вояки, коли все бували добрі, тепер набрали ся найліпшої вправи і заосмотрені в добре оружие. Починати власними силами велику народню війну річ дуже небезпечна; треба би пошукати помічників, але й се дуже трудно. Бо Москалі тепер у союзі з Польщею і звязані з нею трактатом ніяким способом не дадуть перетягти себе на наш бік. А Татар кілька-ж то разів ми побивали, значить вони наші вороги.

„Тоді Хмельницький за порадою тих, котрі вже вперед були повідомлені про королівський намір розпочати війну з Турками, виголосив довшу промову: „Очевидно, що самі ми проти так сильних наших ворогів не можемо вдіяти нічого, особливо тому, що майже у всіх замках стоять польські комісарі, що дуже пильно наглядають за всіми нашими рухами, а польські військові

відділи поміщені переважно між нами на зимові стоянки. Тому то, скоро завважуть наші приготування, зараз і здусять нас. Не менше очевидно й те, що для поратунку в такій небезпеці треба нам дуже сусідньої помочи. Таку поміч можемо знайти тільки у Москалів або у Татар, бо інші наші сусіди або безсильні, або хилуться до Поляків більше, як до нас. Нема в нас фондів, щоб ми могли за гроші наняти яких вояків, а до того така поміч прийшла би за пізно. Бажав би я просити помочи в Москалів, з якими вяже нас спільність релігії. Але вони в попередніх роках почули на собі польську силу, а надто стративши кілька міст, особливо Смоленськ, і потерпівши страти в війні, ще доси не зібрали ся на стільки з новими силами, щоб могли виступити проти Польщі. І від Татар тяжко нам надіяти ся якоїсь помочи, не лише тому, що ми часто нападали їх, але також тому, що видирали у них здобич, набрану в Польщі, і тим розізлили їх проти себе. Та навіть, коли б був який спосіб перетягти їх на наш бік, велика завада була би в тім, що вони поганці, а в нас діло з христіянами. Се все треба розважити докладно.

„Деякі козаки завважили: „Вкажи нам лише, пане Хмельницький, спосіб дійти до ладу з Татарами, тоді можемо рішити ся, чи можна його виконати і що треба робити далі“. А ті, що знали про пляни короля, налягали на Хмельницького, щоб говорив докладнійше. Тоді він промовив: „Не можу довше укривати від вас, братці, того, що король уже від давна, маючи намір розпочати війну з Турками, для сеї ціли мав приготуване заграничне військо, але задля опору державних панів мусів відправити його. Тепер він намовляє нас, аби ми робили напади на турецькі краї і таким способом змусили Турків до нападу на Польщу, аби в таким разі польські можновладці хоча-нехотя мусіли організувати оборону. А щоб ви повірили, що се правда, ось вам лист короля, переданий мені канцлером у часі його відвідин, ось вам хоругов і булава, передані мені при таких і таких свідках із тим, що король хоче мене поставити гетьманом. Я не захотів прийняти сего уряду знаючи, що дехто може здібнійший від мене і не бажаючи на власну руку брати ся до такого великого діла“. Тут він предложив зібраним усе те, про що згадав у своїй промові і представив свідків, а потім мовив далі: „Маючи се все в руках думаю, що добре буде післати з поміж нас послів до Татар і сповістити їх про королівські пляни і при тім порадити їм, що коли хочуть жити

з нами в спокою, нехай допоможуть нам воювати Польщу, а коли ні, то виповісти їм війну. Думаю, що вони не довго будуть вагати ся. Бо вже й так вони були би напали на Польщу за відмову данини, коли-б ми їх не вдержали. А тепер через остатній напад Конєцпольского вони розсерджені до крайности“.

„Недво скінчив Хмельницький свою промову, всі одногласно почали гукати: „Сам Бог дає нам найкращу нагоду пістити ся за наші кривди та за кривди нашої віри. Що до того, що ми христіяни, а Татари поганці, то вони вважають нас гіршими від собак, а ми так само судимо про них. Рада Хмельницького дуже добра і практична і ми пристаємо на неї, тай сам Бог допоможе нам. Гетьманського уряду, який предложив король пану Хмельницькому, ніхто з нас не позавидує йому. Се стало ся з божого допущу, і ми годимо ся на се. Від сеї хвилі всі радо признаємо його гетьманом і готові всякими способами, порадою, послухом, услугами і своєю кровю все допомагати йому. Та замість трактувати з Татарами через послів, просимо, щоб радше сам удав ся до них, бо не знаємо нікого здібнішого для такої справи“.

„За сю заяву Хмельницький подякував, але звиняв ся, що не хотів би на власну руку вдавати ся до Татар без поради і дозволу київського митрополита. Зараз вислано до нього післанців, просячи його поради. Сей не тільки згодив ся, але благословив їх додаючи, що на кожного, хто ухилить ся від спільної справи, і чи то словом, чи ділом буде шкодити їй, упаде клятва божя. Се оповідав мені — додає у скобках Ірондський — сам Виговський, канцлер козацький, коли я був між козаками в посольстві від шведського короля“.

Отсе досить просторе оповіданє Ірондського має всі признаки романтичного стилю і літературного обробленя, і не вважаючи на покликаних у ньому двох свідків, Любовіцкого та Виговського, уже для самого свого літературного характеру далеке від історичної правди. Важно тут зазначити, що при всій детальности, з якою розмальована історія з Чаплінським, про Барабаша і викраденє у нього королівських листів нема ніякої згадки.

Як приклад подібної літературної роботи, ще з далеко меншою мірою історичної правди, хоч писаної майже рівночасно зі споминами Ірондського наведу в перекладі уступ про Хмельницького й Чаплінського з французької книжки „Casimir Roy

de Pologne. Paris 1679“, якої автор при кінці передмови підписав себе буквами D. L. V. R. Хоча в тій передмові автор запевняє, що його оповіданє, хоч може не так „fin et delicat“, як би сего можна було бажати, але за те „trés-veritable“, то про те, як побачимо далі, історичної правди в ньому хиба за макове зерно. Подаю в перекладі початок першого тому (ст. 7—11) зазначаючи при тім, що книжечка в малім форматі, оба томи разом у старій шкіряній оправі, була колись власністю Г. Домбровського, а потім належала до бібліотеки Йосифа Вольфа; перший том числить 207, а другий 248 сторін.

„Королівство польське виборне, та про те Поляки мають той похвальний звичай вибирати все короля зі свого королівського дому. І так зараз по смерті короля Владислава на його місце був вибраний його брат, королевич Казимір. Він був середнього росту, чорнявий, троха товстий. Був се добрий чоловік, о скільки ним можна бути: лагідного серця, а його головна пристрасть була любов; він був один із найліпших королевичів, яких знаємо. Він одержав диспензу від папи, щоб міг оженити ся з королевою, вдовою Владислава, відомою колись у Франції під іменем „la Princesse Marie“. Він усе шанував її, тай вона високо цїнила його, так що не було причини вважати їх пожитє за инше, як брата з сестрою. Добро держави було причиною, що їх давня прихильність одно до одного закінчила ся шлюбом. Скоро тільки відбули ся шлюбні перемонії, хуртовина занепокоїла початок його панованя, а її причиною була кривда заподіяна одним польським шляхтичем Хмельницькому¹⁾, генералови козацькому. Козацький народ складає ся з різних чужинців, а головно з польських селян, які увільняючи себе від неволі панів покидають свій край і тікають на Україну, провінцію сусідну Татарам і Туркам, і дуже далеку від того, що потрібне до житя. Вони держать ся грецької віри, якої голова-патріярх, пробуває в Києві, дуже великім і гарнім місті, що належить до власти польського короля. Козаки обовязані боронити вступу до Польщі від невірних; вони працюють завсїди уоружені, щоб їх не захопив ворог, і не одержуючи ніякої плати ні від короля, ні від республіки, благородно наражають своє житє, задовольняючи ся тільки здобичю, яку здобу-

¹⁾ Автор „дуже правдивого“ французького оповіданя називає Хмельницького Chilmilenski, а Чаплінського Jariński. В загалі в передаваню не-французьких імен власних він так само свободний від історичної точности, як і в передаваню історичних подій.

вають від ворогів корони. Вони дуже прихильні до короля, але їх ненависть до шляхти така велика, що найменша кривда спо-нукує їх хапати за оружжя і метити ся кроваво за дізнані зневаги. Вони не признають над собою ніякого пана крім того, якого виберуть собі самі; хоч би се був простий пастух, коли тільки він хоробрий і щасливий у боях, вони слухають його вірно і оказують йому велику пошану.

„Хмельницький, їх генерал, був сином мельника, але побіди, які він відносив над Турками й Татарами, зробили його так славним, що його вважають за одного з найбільших полководців XVII в. По смерті свого вітця він попросив у короля Казимира дозволу відбудувати млин, який лишив йому батько, і прибудувати до нього деякі доми для вшановання його пам'яті. Король дозволив йому се з уваги на його заслуги та на услуги, які він віддавав республіці. Але шляхтич Жарінський спротивився намірови Хмельницького і заборонив йому спровадити воду до свого млина, твердячи, що та вода робить йому шкоду. Нехай король робить собі порядки на своїм ґрунті, а він на своїм. Та ці слова не спинили Хмельницького, тому шляхтич у його неприсутности спалив його млин і будинки і побив його жінку й сина, що хотіли спротивляти ся йому. Легко уявити собі вражінє сеї напасти на душу того великого чоловіка. Для виконання своєї пімсти він постановив собі вигубити всю шляхту, а його відвага дописала йому так, що маючи на свій розказ могутню армію він зруйнував усі міста аж до Любліна, по всьому Поділю аж до Рустембурґа (мб. зам. Lemberg — Львів). Не ошаджено жінок і дітей ані храмів, а те, чого не знівечили меч і огонь, продано Туркам; дійшло до того, що за один спалений млин зруйновано більше як 60 міст“.

Сучасний Хмельницькому Станіслав Темберський, професор краківської Академії і офіційальний історіограф тої Академії, написав по р. 1660 першу часть своїх „Annales“, які остаточно довів від р. 1647 до 1656 і які не друковані за його життя опублікувала краківська Академія в р. 1897 ¹⁾. З меншим літературним талантом, ніж Ірондський, Темберський на ст. 43—44 своїх латинських Річників оповідає події між Хмельницьким і Чаплінським ось яким способом. Згадавши про похід молодого Коцепопольського та Лаща на Татар, він оповідає далі: „Вертає

¹⁾ Scriptores rerum Polonicarum, t. XVI. Stanislai Temberski, Annales 1647—1656.

щасливий, обтяжений добичею Конєцпольский і Лащ у нутро Руси і розділює добичу між свої маєтности та приятелів. Коли їх обох прийнято по повороті веселими привітаннями, виступає Чаплінський з жалобою на Богдана Хмельницького, що на границях Руси посідає велику маєтність і вдає з себе шляхтича (*iureque nobilitatis gaudere praesumit*), користуючи ся правом посідання млина, цегольні, рубання дров, куреня горілки для свого вжитку, вареня меду та пива. Се на думку Чаплінського чинило ущерб доходам і влади дворів, належних до Конєцпольского. Визначено ревізорів і комісарів для розсліду стану посідання Богдана, та вони з'їхавши на його ґрунт і прийняті людяно, почали напивати ся і протягом тридневого п'яниченя та розпусти на сам перед зневажили Богдана образливими словами, потім забрали його дочку чи служницю на знак своєї побіди, додаючи погрози, що Богдан швидко буде змушений уступити зі свого ґрунту. Про се розповів Хмельницький своїм товаришам, що були в посіданю подібних ґрунтів, закидаючи Чаплінському захланність. Він удав ся надто з писаною жалобою до хорунжого Конєцпольского, домагаючи ся спокійного посідання маєтности, яку одержав із королівського дозволу, і оповідаючи про ласку та прихильність до себе батька Конєцпольского. Заушники гордуючи простим козаком, поперли справу Чаплінського і відправили просителя ще прикрійшими відповідями. Не узискавши нічого Богдан таємними дорогами, підозріваючи засідки на своє житє, удає ся до короля Владислава і викладає йому все, що стало ся. Обурений тим, що бідні люди не мають спокою від панів, король промовив: „Дурню, хіба не маєш шаблі?“ Потім перейшла розмова на інші річі, а власне на плян війни, яку мали розпочати козаки з Турками, при помочи наїздів на чайках. Щирість Хмельницького, якої дізнав король давнійше в інших справах, була сильно вкорінена в груди короля, і він бажав знайти у нього згоду на свій намір викликання війни з Татарами, а потім із Турками. Стало на тім, що король передав йому приватне письмо до хорунжого, щоб лишив Хмельницького в спокійнім посіданю, а Чаплінського покарав за уведенє дочки чи слуги і за доконаний напад. Хмельницький добре затамив собі королівські слова в початку розмови, і вертаючи до свого дому днями й ночами раз у-раз думав, що має шаблю в руках і вміє володіти нею. Принесений королівський лист не знайшов послуху у хорунжого, але стягнув на козака нові погрози. Чаплінський наставляв на його зруйнованє. Богдан нара-

джував ся зі своїми близькими і віщував усім козакам, що незабаром постигне їх така сама руїна, коли не подбають про забезпеченє своєї цілости. А вважаючи трудним ділом прихилити до себе поспільство голими, як кажуть, словами, подав ся в дорогу до одного козацького старшини Хведора Піровського, якому приніс був від королівського двора універсали або отворені листи в справі списаня перед двома роками козаків у реєстр для приготування війни з Турками. Отсі листи задумав він тепер, входячи до дому Піровського, викрасти неспостережено. Народнім звичаєм почало ся угощенє з медом, горілкою та тютюном, а опісля з щедрим обідом. При обіді пють за здоровлє короля та гетьманів, але Богдан більше дбає про свій інтерес як про чарки та страви. Ідуть ріжні розмови, як звичайно між свободними селянами; Богдан згадує про королівські універсали і жадає їх показаня та розвідує пильно, де вони сховані. Дізнавши ся про місце схованки не охотнійше, а потім разом із господарем лягає спати. Поки Хведір і його родина поснули твердо, Богдан удавав, що також твердо спить, а виждавши відповідну хвилю виняв із схованки листи і заховав обережно. Потім заснувши ще троха збудив ся досвіта і заявивши господарю, що мусить відійти, попрощав ся з ним сердечно. Хведір не догадуючи ся його підступу, побажав йому також щасливої дороги“.

Ще більше фантазії, сим разом більше в біблійнім стилю, виявляє оповіданє заславського Жида Натана Ганновера, поміщенє в його книжці п. з. „Яван Мецуля“, друкованій по жидівськи у перше в Венеції 1653 р., а потім багато разів у ріжних місцях, між иншим також у Жовкві, і доступній мені в російськїм перекладі Соломона Манделькерна, виданім другим виданєм у Липську 1883 р.¹⁾ Читаємо там на ст. 16—22 ось яке оповіданє.

„В 5408 р. (1648) у 16-ім році панованя Владислава жив у Чигиринї один козак, що по руськи називав ся Хміль, а по польськи Хмельницький. Він був одним із козацьких сотників і був надзвичайно багатий, мав велику силу худоби, був розумний, хитрий і хоробрий вояк. Чигирин належав тоді до геть-

¹⁾ Богдавъ Хмѣльницкій. Лѣтопись Еврея современника, Натана Ганновера, о событіяхъ 1648—1653 годовъ въ Малороссіи вообще и о судьбѣ своихъ единовѣрцевъ въ особенности. Переводъ съ древне-еврейскаго языка, съ предисловіемъ и примѣчаніями Соломона Манделькерна. Второе изданіе. Лейпцигъ, Вольфгангъ Гергардъ 1883.

мана Конєцпольского, який добре знав Хмеля і його змагання, завидував його великому багатству і все трівожив ся з його приводу, повторяючи не раз своїм дорадникам та урядникам: „Бою ся, аби той чоловік не наробив біди польському королівству“. Тому то він старав ся раз-у-раз знайти притоку для його обвинувачення, щоб його стратити, але се не вдавало ся йому, бо Хміль був дуже обережний і зручний, догадував ся, чим то пахне, і остерігав ся на війні, щоб Конєцпольский не міг знайти на нього нічого злого. Коли прийшов час смерти Конєцпольского, він передав своєму синові деякі ради в військових справах, бо той син був у тім часі хорунжим, який у часі війни носив хоругов перед королем. Що до Хмеля він заповів йому ось які слова: „Тобі певно відомий Хміль і його поводжене; тому старай ся знайти який будь привід, аби погубити його“.

„Коли минула жалоба по смерти батька, хорунжий оженив ся з дуже вельможною панною, сестрою князя Замоїского, на яку він видав дуже багато гроший понад свої сили, як се водить ся в цілім польським королівстві, як у Жидів, так і в інших націй при засватаню. Коли молодий має 1000 золотих, то бере ще на довг і заставляє свій маєток, аби видати на весіле 2000 золотих. І так оженивши ся і витративши всі свої гроші хорунжий задумав зі своєю жінкою удати ся до своїх задніпрянських маєтностей, де живуть козаки, числячи на великі дарунки для новозашлюбленої, а далі також на те, що разом із козаками нападе на Татар і набере велику добичу, як водило ся у них, Поляків, від давніх часів. Зібравши своє військо він вирушив із ним у задніпрянські маєтності. Коли прибули до Чигирина, місцеві мешканці прийняли їх дуже радо і обдарували многими дарунками. Місто було в посесії одного Жида, Захарії Сабіленського, який арендував його від того пана, так як і інші Жиди на Руси, що бували володарями по всіх руських маєтностях, що й було причиною страшного нещастя, яке постигло їх опісля, бо всі завиділи їх нечесному становищу.

„Хорунжий запитав того Жида наївним голосом: „Адже ти володар сего міста. Скажи мені, котрі в ній найбільші богачі?“ Його намір був навести на них напасть, аби таким чином відусити у них багато гроший. Захарія назвав йому богачів і згадав між иншим також про незвичайне багатство Хмеля. Хорунжий промовив: „А гов, мій батько заповів мені щось про сего лукавого чоловіка. Тай справді, відки взяло ся у нього таке незвичайне багатство? Без сумніву він ограбив моїх підданих,

що живуть у моїх мастках; значить, усе се мое". Хорунжий силою відібрав у Хмеля один хутір зі всею худобою, до кількох сот штук, що творило майже половину його мастку. Та про те Хміль удавав спокійного, щоб хорунжий не поступив із ним ще острійше. А надто хто в Польщі посміє сказати пану в його місті: „Що робиш?" Бо пан у своїм місті, то король у королівстві. Але щоб помстити ся на нїм, Хміль листом остеріг Татар: „Стережіть ся, бо наш пан хорунжий зі всім своїм військом вирушає проти вас". Татари, що сиділи спокійно і не надіяли ся нападу, одержавши сю відомість зараз вийшли проти хорунжого узброєні. Хорунжий завваживши, що вони повідомлені про його наміри, і почувачи при тім, що його військо занадто мале супроти Татар, подав ся назад і втік через свої посілости з великою неславою. Про те він не знав, хто був винен тому нещасливому випадкові. Одного разу козаки, Хміль і його товариші, сиділи на п'ятиці у Жида, міського арендаря, і напивали ся. Що в тверезого на умі, те у п'яного на язиці. Хміль обернувся до своїх приятелів: „А я таки помстив ся на пану за те, що забрав мою худобу". І розповів їм докладно все діло. Жид, що за другим столом займав ся своїми рахунками, вислухав усе і доніс пану. Тоді сей велів закувати Хмеля і всадити до темниці, маючи намір покарати його смертю. Та в Чигирині жив инший Жид, Яков Сабіленський, що був приятелем Хмеля, і той порадив йому, щоб його приятелі взяли його з темниці на поруку, і щоб він потім пішов до костела, впав пану до ніг і благав дарувати йому жите, виясняючи, що Жид зі злости набрехав на нього, а приятелі зі свого боку посвідчать справедливість його об'яснення. Хміль так зробив і се вдало ся йому, і пан на разі увільнив його. Але потім пан розвідав се діло близше і переконав ся, що донесене Жида, міського посесора, було справедливе. Тоді він другий раз увязнив Хмеля, а вдаючи ся зі своєю жінкою до своєї столиці Бродів у Малій Польщі, велів чигиринському тисяцькому відрубати Хмелеви голову і прислати йому; в разі несповнення сього наказу тисяцький мав відповідати своєю головою. Що-ж зробив Хміль? Коли товариші прийшли відвідати його у вязниці, він сказав до них ось яку промову: „Чого ви мовчите? Погляньте і подумайте: адже польська власть укріплює ся над нами з дня на день, обтяжує нас тяжкими роботами. Тай не тільки пани, але навіть Жиди, що стоять на найнижшій ступні між народами, панують тепер над нами. Сьогодні зробили таку штуку мені, а завтра зроблять таке саме

й вам; а потім уже будуть нашими братами орати землю як волами. Коли послухасте моєї ради, то йдіть зараз до тисяцького і попросіть його, щоб випустив мене на вашу поруку на завітний празник, а в ночі втечемо зі всім своїм добром на Запорожжя. А там уже зложимо раду і подумаємо, що розпочати проти Поляків". Так вони й зробили: всі присутні там сотники пішли до тисяцького, взяли Хмеля на поруку, а в ночі втекли на Запорожжя".

Не потребує зазначувати виразно, яке мале зерно історичної правди в тім оповіданні, та може для деякого цікаво буде зазначити, що визначний новочасний історик Жидів Ірець уважає оповідане Ганновера „дуже вірним і поважним“ (*sehr treu und zuverlässig*), і своє власне оповідане про події Хмельниччини¹⁾ опирає головню на фантазіях Ганновера, в яких нема й сотої частини правди. Що й загалом у історії європейських держав Ірець навіть у елементарних питаннях дуже слабо поінформований, видно хоч би з того, що польських королів Жигмонта III та його сина Владислава уважає остатніми Ягайлонами, коли се загалом відомо, що вони походили зі шведської династії Вазів.

Після сих менше або більше романтичних версій історії про причини і початок повстання Хмельницького подаю те, що знав про се Веспазіян Коховський, якого прагматична історія Хмельниччини п. з. „*Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Climacter primus*“ разом із дальшими клімактерами вийшла в Кракові 1683 р. Коховський силкується писати стилем класичних істориків, особливо Лівія й Тацита, не цитуючи, так само як і вони, своїх жерел. Подаю тут із деякими скороченнями переклад його оповідання про Хмельницького до початку 1648 р., поміщений у його книзі на ст. 19—25.

„Перший автор і ініціатор безбожного бунту, Теодор, плутовому Богдан Хмельницький або Хмельниченко, син Михайла, про якого одні оповідають, що походив із Мазовії, а інші, що з українського містечка Лисянки. Сей зайшовши припадком чи судьбою до Жовкви, міста недалеко від Львова, жив між найнижшими слугами при дворі Жолкевського. Коли-ж воевода руський, Іван Данилович, утворив чигиринське староство, він забрався туди і жив там як провентовий писар. Пильний у тім уряді він працював і для пана і для себе, оженивши ся з козачкою, а посвоячивши ся з козаками і бажаючи при дворі до-

¹⁾ Dr. H. Graetz, *Geschichte der Juden*. Vierte Auflage. Leipzig 1882, Bd. X, S. 65—73.

робити ся чогось більше, приложив ся до воєнного ремесла. Коли гетьман королівського війська, Жолкевський, заняв ся введенем Іраціяна на молдавський трон, Данилович, щоб вигодити тестеві, зібрав немалий відділ козаків уоружених рушницями з околиць Чигирина і вислав їх на сю війну; Михайло Хмельницький був у тім відділі сотником. Оттак від двірської послуги вийшовши на військового старшину при розбитю польського війська під Цецорою він був убитий, а його син Богдан дістав ся до неволі. По двох роках, для пам'яті його батька, козаки купили його з Криму з неволі, обмінявши його за своїх полонянників. Вернувши, чи то ведений своїм нещастем, чи задля того, що бувши письменним умів зручно провадити різні діла, він почав набирати впливу між козаками. Хлопцем він учив ся в київській гімназії, а деякі оповідають, що відбув студії також у Ярославі у Єзуїтів. Певно в дозрілійшій віці він навчив ся обережності, навчив ся з практики оцінювати кожду нову річ, відкладати надію на будуще і виявляти раз лагідність, то знов жорстокість, промовчувати часто погрози, але ніколи не занедбувати пімсти. Мав дар короткої військової вимови, духа витревалого, лице усміхнене, яким мов блискучий лід гнилу воду покривав зворушення своєї душі. Доки був вояком, визначав ся послухом для всякої коменди і ніколи не наражав себе на небезпеки не маючи надії чи то на заплату, чи то на певний вихід. Та годі чоловікови придусити в собі прикрий кашель, а огонь під соломою швидко крім диму видасть полум'я. Отак і Хмельницький, коли тільки козаки зривали ся до бунтів, брав у них участь, як ось у бунті Тараса, а потім Острянина й Гуні, але коли проводирі тих бунтів накладали головами, він умів уйти заслуженої кари. Знаходжу в описі війни під Кумейками, що коли козаки для перепрошення королівського маєстату змушені були вислати своїх післанців, він був у їх числі¹⁾ і при сьому придивив ся добре станови Річи Посполитої, немов би проникнувши в її нутро, в яке пізнійше мав нанести люті рани. Нотую також, що чув я поголоску, буцім то коронний гетьман

¹⁾ Коховський покликуєть ся тут очевидно на один із Діаріїв Окольського, але о стілько хибно, що в Діарію з р. 1637 про війну під Кумейками та Боровцею імя Хмельницького фігурує лише як військового писаря під капітуляційним актом, а тільки в другім Діарію з р. 1638 Хмельницький являє ся одним із козацьких делегатів, висланих до короля. Із сього можна переконатися, як совісно користував ся Коховський своїми друкованими жерелами.

Конецпольський мав його завсіди в підозріню за його бурливий ум і вдачу склонну до всього злого. І так, коли для спинення неправильних козацьких нападів на Чорне море з розпорядження влади збудовано кріпость Кодак, гетьман уважаючи відповідним показати се козакам як найкращу узду проти їх самоволі, позираючи на них косим оком, запитав присутного при тім Богдана, як йому подобає ся твердиня. Сей не видержав і відповів короткими словами: „Що руки зробили, руки й зруйнують“. Сі слова він справдив опісля, бо перший крок його бунту — се було зруйноване Кодак“.

Далі Коховський досить просторо малює політичну ситуацію в остатніх роках пановання короля Владислава IV і оповідає про його плян війни з Турками, якої початок мав вийти від козаків.

„Між козаками визначали ся тоді над інших воєнним досвідом і практичністю Ілько Барабашенко і Хмельницький. Отим то король іменував першого гетьманом Запорожців, а другого військовим писарем (*notarius*). Оба вони були своєю вдачею і своїми обичаями зовсім не однакові. Бо Барабаш, постійний у послусі і готов до війни тільки легально виповідженої, де тільки бачив людський рух і сім'я розрухів, уговкував юрбу і відстрашував: „Заклинаю вас святою вірою і вашими дітьми, не забувайте про нашого непобідженого короля, для якого і під яким ви здобули собі у війнах так багато вічної оздобы, відкиньте всякі новини, що принесуть нещасте, а держіть ся старого та безпечного. Вдача се гадючого плоду роздирати матірню утробу. Радше вилийте свою силу на розбійничі ватаги Татар або наглим нападом пустіть ся на Чорне море! Поведу вас, як водив нераз, на ворогів королівства, коли се буде догідно Річи Посполитій. Коли-ж одначе думаєте потоптати віру сумним бунтом, я не буду не то вашим учасником, але навіть безчинним свідком, але хоч би й смертю самою запобіжу страшному злочини“.

„Зовсім не так невинно поводив ся Хмельницький. Його неспокійна душа вагала ся; раз хилила ся до поспільства, похопного до розрухів, то знов пригадувала, що королівський двір ображений (се було йому відомо) занеханою війною, легко прихилить ся до нього. Попихала його також фатально польська необачність, зроджена довшим супокоем. Міркував часто, чому війну розпочато і занехано, оружжя піднято і відкинено? Чи має відважити ся робити на власну хвалу і користь? Він знав, що при королівським дворі було немало таких, які вважали вибух

війни великим лихом, а дозвіл козакам впливати на Чорне море легкомисною провокацією Турції, що може викликати велику небезпеку. Знали се козаки і для того юрба не лякала ся розрухів почувуючи свою безкарність, а се раз-у-раз заострювало відносини. Не много бракувало, щоб для бунту повстав ініціатор, а для ініціатора збунтована маса.

„Дуже добре трафило ся як раз, що ворог людової самоволі Барабаш погиб. О скільки вірний вітчизні, о стільки за свою добру вдачу ненависний голові бунту. Не треба було довгого часу, щоб його погубити, бо як військовий чоловік він чув себе безпечним і дбав більше про публичні діла, як про себе. Удаючи велику приязнь Богдан запросив його до себе в куми на хрещене дитини, трактував як гостя й кума. Швидко, коли звязок духової приязни усунув усякий страх перед підступом, і Барабаш, багато обдарований, сидів при веселій п'ятиці, ні з сего ні з того вивязала ся коротка сварка, в якій гетьман проти всякого права гостинности був убитий одним козаком. Деякі винуватили Хмельницького більше, як тих, що закровавили свої руки невинною кровю; бо-ж він очевидно побоював ся, що сей непідкупний і всею душею вітчизні відданий чоловік може стати перешкодою бунтові. В усякім разі дивно, що розлив крові убійцям пройшов зовсім безкарно. По усуненю Барабаша ширили ся поголоски, сходили ся бунтівничі наради, і потаємно кували ся убійчі пляни; юрба оплескувала їх і швидко розходила ся в різні сторони. Якийсь Онїаш, сотник відомий зі своєї вірности, писав до Шемберга, що огонь швидко розгорить ся в велику пожежу, коли не здусити його завчасу. Роман Песта, старий товариш Богданів, але вже тоді його супірник, отвертійше повідомив Александра Конєцпольского, королівського хорунжого, про початки і порядок змови. Сей нелїний у бачности велить Іванови Кречовському наложити руки на Хмельницького і задержати його, доки сам, збираючи ся вирушити до табору, розслідить пороблені йому закиди. Трафило ся одначе, що многі козаки по старому козацькому звичаю зійшли ся до Бусина, який вернув із татарської неволі. Прийшов сюди також Хмельницький, криючи на час свою глибоку ненависть, намовлений товаришами, а в самій річі, щоб задля особливої небезпеки купити коня. Тут під закидом бунтованя юрби його зловлено і приведено до хорунжого. Хмельницький відпирає ся вини, називає свідків, кличе посередників, покликає ся на свою вірність і заслуги. Були при тім многі двораки Конєцпольского, яких Хмель-

ницький також просив уставити ся за ним до пана. Присутні козаки, хоч самі винуваті, запевняли, що Хмельницький невинен, так що нарешті пан злагіднів супроти обвинуваченого за-служеного чоловіка. Особливо Кречовський предложив свою запоруку, що Богдан лишить ся в панськім обовязку, і він з приязни задержить його у себе в домашній сторожі. Він був із Хмельницьким давно знайомий і оба були собі кумами, а тепер забажав заопікувати ся ним. Конецпольський прийняв сю запоруку. Кречовський запровадивши Хмельницького до свого дому, держав його там як гостя; вони напивали ся та цілували ся сердечно, а коли Кречовський п'яний від меду заснув твердим сном, Хмельницький покинувши його опіку швидкою втекою подав ся насамперед на острів Бучок, потім на Микитин Рів, де застав майже триста товаришів козаків, яких порозсилав у різні сторони ширити сімена бунту“.

Як бачимо, на класичних взірцях оперта конструкція Коховського не знає нічого про Чаплінського, а натомість із Барабаша робить завзятого польського патріота. Викрадення королівських листів тут нема, бо Хмельницький сам має у себе і показує козакам королівські знаки гетьманської власти, а сцена підноєня тут являє ся два рази, раз між Хмельницьким і Барабашем, при чім Барабаш гине, другий раз між Хмельницьким і Кречовським, при чім Хмельницький утікає з домашнього аресту.

Про пригоду Хмельницького з Чаплінським Коховський оповідає троха пізнійше, на ст. 27—28, полемізуючи зі словами Хмельницького, який збираючи ся тікати на Запорожжя, на таємній козацькій раді буцім то предложив козакам реєстр кривд українського народу від Поляків, а також реєстр своїх власних кривд. Перший із тих реєстрів буде наведений далі, а тут наводжу лише другий і полеміку з ним Коховського. Зазначу поперед усього, що Коховський очевидно клав велику вагу на ту промову Хмельницького, надрукувавши її курсивним письмом і підкреслюючи у вступі до неї свою правдомовність словами, які для їх важного значіння наводжу тут дословно: *Neque causas conquirere arduum; nunquam enim, ut luscinae cantio, rebellioni debuerit praetextus. Quas ego, ut vulgatae, ut compertae et patre veritatis tempore approbatae expedio*“. По нашому се значить: „Не тяжко було знайти причини до жалів; бо як соловієви співу, так бунтови ніколи не забракне приток. Наводжу їх тут як загально відомі, дізнані мною і справджені

часом, батьком правди“. Се не перешкодило одначе Коховському подати в тій промові Хмельницького річи зовсім неправдіві. „Переходячи до себе самого — пише він по наведеню жалів Хмельницького на публичні тягарі українського народу — він мовив до зібраних козаків: „Гляньте на мене і майте милосерде! Я запорожський військовий писар, старий вояк наділений многими добрами, потерпів варварське увязнене і замість обдарованя, без жадної провини, окрім тиранської самоволі, попав у небезпеку житя. Сина могого жорстоко замордовано, жінку уведено, масток вигерто, не лишивши мені навіть коня, а в остатнім часі за мною пошукують, щоб зробити мені смерть. І не лишає ся мені, заслуженому воякови, що проливав свою кров, і якого тіло покрите рубцями від ран, нічого більше, як тільки під фальшивим закидом бунту невинно згинуту від катівської руки. Поступлено зо мною так для прикладу иншим, а коли впаде моя голова, грозить загибіль усім вам“¹⁾.

Проти сих жалів, висловлених буцім то Хмельницьким, Коховський на ст. 27—8 виставляє ось яке оповідане: „Переходячи до приватних причин розруху зазначу, що чигиринський підстаростий Данило Чаплицький (так передає Коховський назву Чаплінського) розпочав спір із Хмельницьким за фільварок Суботів, який посідав Хмельницький без ніякої законної основи і без автентичних документів, хвалячи ся ним як своєю власністю. Він покликував ся в дуже оживленім спорі на те, що пусте і нікому неприналежне поле було устною даровизною старости надане його батькови, а посідане утверджене довгим уживанем на основі ленного права за його військові заслуги для Річи Посполитої. Ізза сеї суперечки довгі літа тревала між ними ненависть. Не диво, що Чаплицький готуючи ся вдарити на Татар, що пустошили чигиринську область, і повіривши Богданови військову хоругву, коли побачив, що хорунжий не спра-

¹⁾ Подаю тут латинський текст, важний для характеристики цього польського історика: *Tum ad semet digressus. „Aspicerent se et misererentur; Zaporoviensium Notarium, tot stipendiorum veteranum, barbaricam captivitatem perpessum, dum rude donari expectat, nullum ob scelus, nisi quod saevire tyrannis voluptas sit, periclitari: occisum sibi crudeliter filium, abductam vi uxorem, ereptum patrimonium, ne equo quidem quo mereret relicto, novissime destinata morti victimam quaeri. Nequae aliud emerito militi, post profusum sanguinem et lacerum per vulnera corpus, restare amplius, nisi ut falso seditionis crimine, sub carnificis manu innocens moriatur. Praeiudiciose agi secum, et postquam in uno capite successerit, exitium imminere universis“.*

вусе ся відповідно до його волі, зранив його шаблею і вирвавши у нього хоругов зневажив його прилюдно. Відси пішла довголітня ненависть, у якій один погорджував другим як нездарою в воєнній ділі, а другий носив ся з плянами пімсти. Стало ся потім, що процес виточений за фільварок рішено в той спосіб, що ґрунти признано власністю чигиринського староства, але нещасливий фільварок із усім його загосподарованем присуджено Хмельницькому. Сей присуд Хмельницький уважав для себе кривдою, бо з властителя він зробив його тільки посідачем. Фільварок оцінено на суму, на яку згодили ся обі сторони, і Хмельницький узявши гроші уступив з фільварку, не покинувши одначе в душі почуття кривди і голосячи скрізь, що видерто йому батьківщину, за яку він одначе взяв грошеву заплату. Відомо на певно, що його недорослого сина, який хлопчаком звичаєм викрикував по місті батькові погрози, Коморовський, зять Чаплицького, серед чигиринського ринку побив палицею, але не забив на смерть. Що до жінки, то жалоба Хмельницького зовсім фальшива, бо навпаки стало ся так, що коли в Україні вибухло повстання, жінка Чаплицького втекла з Чигирини і була зловлена Хмельницьким, який зразу знасилював її, потім оженив ся з нею, а в кінці замордував жорстокою смертю“.

В отьому оповіданю Коховського зовсім несподівано вирінає досить недорічна пригода між Чаплінським і Хмельницьким, буцім то Чаплінський у часі походу на Татар зневажив Хмельницького, вирвав йому з рук хоругов і зранив його шаблею. Се оповіданє являєть ся немов недоладним відгуком анонімного реєстру козацьких кривд, поданого буцім то Хмельницьким королеви Владиславови. Сей реєстр, надрукований у збірці Міхаловського „*Księga pamiętnicza*“ під ч. 3, ст. 4—6, без означення місця й часу написаня, кружив мабуть у відписах у початкових місяцях повстаня Хмельницького, ще перед битвою на Жовтих Водах, і був уложений кимось із Поляків, що знали про пригоду Хмельницького з Чаплінським дещо з наслуху, але не дуже докладно, та ні в якім разі його не можна вважати складанем самого Хмельницького або якогось иншого автора з козацького стану. Подаю тут сей апокріфічний документ у перекладі на нашу мову для доповнення того традиціоністичного матеріалу, який уже тоді почав громадити ся довкола особи Богдана Хмельницького.

1. „Його милость пан Чапліцький, урядник чигиринський, випросив у небіщика Пана Краківського для себе власний ді-

дичний хутір Хмельницького і його предків та королівські даровизни, дані йому за potwierдженням від теперішнього короля. Наїхавши на заселені слободи з голодним людом пан Чапліцький гумно т. є чотириста кіп збіжжя забрав і ограбив дім.

2. Той сам пан Чапліцький сердячи ся на Хмельницького, коли в нього правним способом допоминав ся своєї кривди, сина його, десятилітнього хлопця, канчуками серед ринку своїй челяди так збити велів, що занесено його ледви живого, і швидко потім умер.

3. П. Коморовський, зять того-ж п. Чапліцького, кілька разів присягав ся перед ріжними козаками та осавулами, що коли з Хмельницьким не впораємо ся, то доконче велимо його забити.

4. Його милость п. хорунжий коронний їдучи тепер по погромі Татар із Запорожа, велів узяти того Хмельницького під сторожу і втяти йому шию. Коли за се Хмельницький хотів удати ся до п. Краківського, були засідки по гостинцях.

5. В р. 1646, коли Хмельницький діставши двох Татар відпровадив їх до його милости п. Краківського, в його неприсутности взято у нього поголовщину, а зі стайні його власного коня, на яким їздив у дикі поля.

6. Панам урядникам українним, що подобає ся в козацькім домі, взяти силою, чи жінку, чи дочку козакову, то мусять скакати, як їм заграють.

7. Про такі кривди писав його милость п. Краківський кілька разів до урядників і державців упізнєня, але се не могло нічого.

Тепер Хмельницький, коли минулого року зі своїм полковником бік о бік їхав проти Татар, які напали були на Чигирин, якийсь пан Дашевський, як то вони називають Лях, з намови якоїсь там старшини заїхавши йому з заду, рубонув йому в лоб, і тільки велізна шапка (misiurka) дала опір, а то був би розтяв голову. Коли Хмельницький запитав його „З якої речі?“, сей відповів: „Здавало ся мені, братку, що ти Татарин“.

Сю кривду найбільшу собі Хмельницький признає, власне, що там якийсь козак Песта Хам лукаво оклеветав його перед паном хорунжим коронним, немов би то він думав вивести озброєну флоту на море. За се п. хорунжий при інших претенсіях ізза пана Чапліцького розсерджений велів наступати на здоровле Хмельницького, і вже Хмельницький не маючи до кого вдати ся, вдав ся на Низ до інших так само покривджених, котрих по тих

низових краях і по морських островах не мале число, і вони вибрали Хмельницького собі проводирем“.

Сам баламутний спосіб писання сього документу і дуже неясні відомости автора навіть про топографію згадуваних ним околиць свідчать виразно, що се фальсифікат. А назва Чапліцького замість Чаплінського, яку присвоїв собі Коховський, свідчить виразно про те, що він користувався сим фальсифікатом для своєї історичкої конструкції, і zarazом показує, як мало обережним був сей історик у доборі та компонованю своїх матеріалів.

До сих різнородних оповідань із другої половини XVII в. про Хмельницького і причини його повстання, варто додати, що сучасні акти, переважно протоколи, списані ріжними московськими урядниками з ріжними людьми, що в роках 1647—8 були в ріжних місцях польської держави, і яких ті урядники або самі висилали до Польщі на розвіди, або за їх добровільним зголошенем розпитували про польські новини, не дають ані одного сліду сеї романтичної історії. Можна з них виловити тільки два цікаві деталі. Вони тим цікавіші, що оба містять у собі досить вірно передані вислови самого Хмельницького про події, що попередили його повстанє. І так під днем 15 червня подана в т. III Актів „Огписка Брянскаго воеводи князя Мещерскаго съ вѣстью о войнѣ козацкой“ містить ось яку реляцію:

„Да товожъ числа пріѣхалъ изъ Почепа изъ Литовской стороны Полякъ Крыштофъ Силичъ за двѣма своими челядники... И въ роспресѣ... тотъ Крыштофъ сказался: Новгородка Сѣверскаго повѣту шляхтичъ помѣщикъ, а вѣстей за собою сказаль: въ прошломъ де во 155-мъ году былъ у короля Владислава въ Польшѣ соймъ, что итить было войною на Турки совѣтово съ иными землями христіанскими, и Рѣчь Посполитая не поизволила, черезъ вѣчное перемиръя войною итить не похотѣли, и король де Владиславъ далъ пану Хмельницкому передъ соймомъ листъ, что ему итить на море, сколько челновъ на море оберется; и тотъ же Хмельницкой съ тѣмъ же листомъ западъ и молчалъ полгода, и потомъ де его Хмельницкого избидѣлъ Конецъ-Польской, молодой корунной хорунжей, взялъ его маетность; и осердяся же Хмельницкой, почалъ збирать войско Запороговъ“ (ст. 217—218).

Дальшим днем, 16 червня, датоване оповіданє Григорія

Климова про розмову з самим Хмельницьким, у яким читаємо ось що:

„Розказъ Стародубца Григорія Климова о свіданні съ Хмельницькимъ и о событіяхъ въ Украинѣ“.

„А на Москвѣ въ Посольскомъ приказѣ Стародубецъ Григорей Климовъ въ роспросѣ сказаль (між иншим): „Да Хмельницькой же де ему приказываль: „Буде де тебя стануть роспрашивать государевы приказные люди, и ты де тайнымъ дѣломъ скажи, что королю смерть учинилася отъ Ляховъ: свѣдали то Ляхи, что у короля съ козаками ссылка, послалъ де отъ себя король грамоту въ Запороги къ прежнему гетману, щобъ сами за вѣру хрестіянскую Греческого закону стояли, а онъ де король будетъ имъ на Ляховъ помощникъ. И тотъ де королевской листъ отъ прежнево гетмана достался ему, Хмельницкому, и онъ де, надѣяся на то, войско собралъ и на Ляховъ стоитъ“¹⁾.

Обі сі актови записки цікаві тим, що передають слова Хмельницького, правда, не з його власних, але з других або третіх уст. На скільки вони відповідають історичній правді, нехай оцінюють історики; для моєї теми важне тільки те, що ані про Чаплінського, ані про Барабаша в них нема ніякої згадки. Своїм кривдником, який відобразив йому маєтність, Хмельницький називає не Чаплінського, а самого хорунжого Конєцпольского, а звістка про те, що король прислав своє письмо до запорожського гетьмана і Хмельницький у червні 1648 р. мав те письмо в своїх руках, може бути о стільки недокладна, що Хмельницький сам був іменований тим гетьманом і в такім разі вона була би згідна з оповіданем Ірондского; та можливо, що Хмельницький справді говорив про иншого гетьмана, але дуже неправдоподібно, щоб тим гетьманом був як раз Барабаш.

Для показу, як малотямучих і малосумлінних людей висилали тоді Москва до Польщі і якими нїсенїтницями вони годували московське правительство, наведу з того самого тому Актів (ст. 245—7) відомости, зібрані при кінці 1648 і з початку 1649 р. царським гонцем дяком Григорієм Кунаковим. Від нього прийшли до Москви дві реляції про козацьке повстанє, обі однаково баламутні.

„А съ Черкасы де, государь, зачалась у Поляковъ рознь

¹⁾ Акты, относящіеся къ ист. Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Коммиссією. Томъ третій. 1638—1657. Санктпетербургъ. Въ типографіи П. А. Кулиша. 1861. Док. № 205, ст. 215—216.

и ссора за то: какъ короля Владислава не стало, и гетманъ де корунный Миколай Потоцкой черкаского гетмана Богдана Хмельницкого учалъ изгонять, и жену его и дѣтей взялъ къ себѣ и маестности его поималъ за себя, по прежней ссорѣ, будто не вѣря ему и опасаясь отъ него межъ королевствъ всякого дурна; и отъ того де, государь, гетманъ Богданъ Хмельницкій побѣждалъ въ Крымъ и наговорилъ мурзъ и Татаръ въ войну на Поляковъ; и воевали де государь, Черкасы и Татаровя около Кіева городы: Гомью, Чичерскъ, Шерековъ и иные многія мѣста, и около Кракова, а Пинескъ де, государь, и Брестъ Литовскую разорили до основанья, Поляковъ и Жидовъ и женъ ихъ и дѣтей побили безъ остатку, и хоромы де, государь, и стѣны каменные розломали и розметали, а деревянные пожгли и учинили съ полемъ ровно: а Полскихъ де, государь, и Литовскихъ людей на боехъ и въ загонехъ побили многіе тысячи; и Нѣмецъ де, государь, которыхъ было Владиславъ король изготавилъ на бой противъ Турекого, Черкасы на бою побили близко сорока тысячъ, и гетмановъ де корунныхъ, Потоцкого и польного, и многихъ урядниковъ и знатныхъ людей на томъ бою поимали и свели въ Крымъ. А нынѣ де, государь, гетмановъ великимъ коруннымъ учинился князь Єремѣй Вишневецкой, а польного де, государь, гетмана еще нѣтъ. А какъ де, государь, Казимера Королевича обрали на королевство, и Черкасы де будто, свѣдавъ то изъ Краковскихъ мѣстъ, поуступили и стоятъ обозомъ у Константина; а что де, государь, у нихъ впередъ съ Поляки будетъ, того невѣдомо, только де, государь, послѣ корунации королевской вскорѣ будетъ соймъ о войнѣ съ Черкасы, и поборы де, государь, хотять имать съ великого княжства Литовского, самые большіе, чтобъ Черкасомъ такую великую войну и разоренье отомстить“.

Із зібраних ним відомостей нотую ось яку: „Обрали де на Польское королевство Казимера королевича, а олекция де, государь, была въ Варшавѣ по сю сторону рѣки Вислы у села Скорошова въ обозѣ, и кончалась де, государь, олекция декабря въ 8 день по Римскому календару; а на олекциѣ де, государь, были паны рада корунные и Литовскіе, всѣ духовного чину и свѣцкіе, и послы повѣстные“.

Шифрований рапорт Кунакова із Смоленська до Москви з 9-го січня 1649 р., ст. 247—250 не менше баламутний, і тому вважаю зайвим передавати його тут.

Із козацьких літописців початку XVIII в. наведу поперед

усього в скороченню оповідане Грабянки, який в уступі „Сказаніє, чесо ради воста Хмельницькій на Поляковъ“ (ор. cit., ст. 31—34), хоч виразно покликає ся на свідоцтво Коховского, проте подає про Хмельницького відомости значно відмінні, взяті переважно з цитованого висше „Достовірного козацького літописца“, доповняючи його правдоподібно своїми власними комбінаціями. І так на ст. 33—34 читаємо, що король Владислав мав велику прихильність до Хмельницького та „изваживши его разумъ допустилъ себѣ за совѣтника. Ибо когда умислилъ мстити на Турчину за перешкожонную войну московскую, будущую въ року 1635 подѣ Смоленскомъ, то мимо своихъ сенаторовъ зъ нимъ радился, и великій регіментъ морской всей армии ему вручалъ. Чему (за пришествіємъ его отъ двору королевского на свою отчизную землю) завиствующи, якож и слободѣ поселенной, подстаростій Чаплинскій за неслухность разумѣлъ Хмельницкому быти богатимъ и въ мѣста фундовати ся; за что старостѣ чигиринскому Ивану Даниловичу обнесе завистно: „Не достоинъ (рече) просту челоувѣку села и подданныхъ имѣти“. Иванъ же Даниловичъ повелѣ отати село оно Чаплинскому. Хмельницкій же таково насиліє видѣвъ и отатіє села своего и услуги воспоминавъ польской коронѣ, за ня же мѣсто воздаянія чести принялъ отъ Чаплинского обиду, изрече: „Ляхи насъ козаковъ озлобляютъ, еще козацкая не умерла маги“. Сіє услиша Чаплинскій, повелѣ Хмельницкого яти и въ темницу вовреши, сына же его Хмельницкого Тимоша велѣ двома палицами посреди града Чигирина бити. Видѣвъ же Хмельницкій, яко ни откуду помощи не надеженъ, не вѣдаше, что творити. Богъ же преклони сердце на милость жени Чаплинского, да упроситъ мужа своего и повелитъ Хмельницкого зъ темници отпустити, и тако испущенъ живяше ожидая, что время впредѣ покажетъ“.

Далі автор наводить на ст. 35—39 простору „Супліку до всей Речи Посполитой польской отъ утѣшенного Ляхами народа Рускаго поданную“ буцім то ще в р. 1632, по чім іде далі оповіданє історика. Супліка не мала ніякого успіху. „Но сбаче превозможе бѣда цѣлой Украины у милостивого Пана, написалъ бо кроль ко Барабашу, еще тогда козацкому асауду еeneralьному будущому, епістолію за своимъ знаменіємъ королевскимъ сице: „Аще есте козаки воини храбріє, мечъ и силу имате, и что вамъ по себѣ стати возбраняетъ?“ Сію епістолію Барабашъ не яви нікому о ней, ово яко Ляхомъ прихилень баше, ово яко своей користи токмо искій, изволяше самъ во благихъ жити, а о вой-

ску не радяше ни же о обидѣ людской. Хмелницькій же о томъ королевскомъ писаніи увѣдавъ мисляше, якъ би у Барабаша сію епістолію взяти и войску козацкому явити. Таже женѣ Хмелницкого тогда отроча родившой, моли Хмелницькій Барабаша, да отрочати его восприемникъ отъ крещенія будетъ. На что изволи Барабашъ, и по крещеніи отрочати въ Суботовѣ у Хмелницкого, егда вси подвеселиша ся, Барабашъ уже за друга Хмелницкого себѣ имѣяй, сказаль о томъ Хмелницкому о предпомянутомъ писаніи королевскомъ, и гдѣ сокровенно баше. Тойже все то слагаше въ серци своемъ, и егда Барабашъ на крестинахъ упивъ ся уснуль крѣпко, Хмелницькій взяль шапку, поясъ и перстень Барабашовъ, вѣрного своего посла къ Черкасамъ до жени Барабашевой, о той хитрости не вѣдущой. Она же даде посланному тоє королевское писаніе. Съ тимъ писаніємъ въ Черкасъ до Суботова егда посланный возврати ся и писанію королевскому прочтену бывшу, и другому на робленіе суденъ воднихъ, данному королевскому вичливцу, козаку знатному Іляшу Переясловскому, и по вичитаню онихъ привиліевъ отвѣтъ вси взяше козаки согласенъ побѣгша за пороги въ Хмелницкимъ. Року 1647, декамврія 7 бысть свѣдомо Хмелницкому, яко Николай Потоцкій, гетманъ коронный, повелѣ Кречовскому яти Хмелницкого и смерти предати; о чомъ извѣсти Хмелницкому Кречовскій, полковникъ переяславскій, пославши ему тайно писаніе о немъ гетманское. Отсюду разумѣвъ Хмелницькій, яко о немъ промисль лядскій погубити, не дожидая горшого, первіе въ островъ Бучки, таже убѣже въ Рогъ Микитинъ, идеже обрѣте 300 козаковъ, имже все о себѣ сказаль, и что о козакахъ Ляхи промишляють, и что творять за обиди не токмо козакамъ, но и церквамъ божіимъ. О чесомъ слишавъ народъ на Украинѣ отъ всеѣхъ градовъ стѣкаше ся аки рѣки ко Хмелницкому въ луги Днѣпровіе, понеже на Запорожю не могли войска собирати за залогою, которая въ полковниками лядскими и жолнѣрами посполу между Запорожцами zostавала. И аще видѣль, яко добре промисль стронть ся, еднакъ до коронного гетмана килка разовъ отписаль отъ себе вимовляючи, на Чаплинского жалачи ся просиль суда; но на то не токмо суду, но и отвѣту отъ гетмана не получилъ. Потомъ мусѣль удати ся до Татаръ, а перво на Запорожю будучихъ на залозѣ жолнѣровъ полскихъ и Нѣмцовъ викололъ, потомъ посла въ Кримъ ку Исламъ Герēju хану помощи прося. Ханъ же имѣяше гнѣвъ на кроля, яко урочную дань удержаша отъ себе ему Ляхове, но не хотяше меча на Ляхи понести, донелѣ

же не извѣститъ первѣе вини, чесо ради брань быти хоцетъ. Но въ то время предстояше хану мурза Тугай Бей, въ воинствѣ зѣло храбръ и славенъ, иже не всяко повиноваше ся къ хану, но аки самоудѣленъ зъ своими Татари живяше. На того ханъ шутя указаль рукою, повелѣ просити козакомъ во помощь. Прежде бо сего, яко за едно лѣто, Тугая Бея козаки зъ его ордами на нѣкоемъ мѣстѣ побѣдиша. Тое вспомянувъ Тугай Бей первѣе козаковъ злословяше, яко враговъ своихъ, послѣди щастю то испоручивши обѣщаль ся козакамъ въ помощь. И мѣсто урочное показавши, где имуть брань свести козаки зъ Ляхами, къ Хмельницкому отидоша послѣ зъ добримъ вѣстями“ (ор. cit., ст. 39—41).

Оповіданє Грабянки рїжнить ся важними деталями від усіх інших. І так він одинокий подає, що той сам староста Іван Данилович, який надав батькови Хмельницького маєтність Суботів, велів Чаплінському відібрати ту маєтність від його сина. Ся відомість історично невірна, бо коли не з інших жерел, то з признання самого Хмельницького, наведеного висше, знаємо, що Хмельницький уже весною 1648 р. жалував ся на своє покривдженє з боку Конєцпольского, а не Даниловича. Грабянка так само, як і Самовидець, не добачує суперечности в тім оповіданю, де Суботів являє ся спершу відібраним у Хмельницького Чаплінським, а потім, у епізоді з Барабашем, знов місцем його пробутку. Епізод з Барабашем у Грабянки менше драматичний і ще менше природний, як у інших оповідачів, не говорячи вже про Коховського; за те епізод про козацьке посольство до кримського хана тут дуже драматичний, але тим відмінний від інших реляцій, що сам Хмельницький не бере в нім участи.

Пізнійший о десять літ від Грабянки козацький літописець Самійло Величко, якого оповіданє про повстанє Хмельницького основанє по його власній заяві в передмові на поемі Твардовского та на записках Зорки, бувшого секретаря Хмельницького, яких одначе він нїде не цитує виразно, в дійсности повне пізнійших, може його власних видумок та сфінгованих ex post документів. Про пригону Хмельницького з Чаплінським він згадує коротко, але з власними дєдатками, буцїм то сам Богдан Хмельницький дістав за свої заслуги даровизну Суботів, яка була потверджена королем, і буцїм то Чаплінський загарбавши сю маєтність забрав також королівський декрет. Хмельницький упоминав ся у Чаплінського звороту маєтности та королівського декрету, за се одначе був ним чинно знева-

жений і посаджений у тюрму разом із злодіями. Аж по чотирьох днях на просьбу своєї жінки Чаплінський дав себе перепросити і випустив Хмельницького, який від тоді жив на своїм сотництві в Чигирині. Тут відбуває ся зимою 1647 р. епізод з Барабашем, описаний Величком ось як: „Тим барзій Хмельницький с пилністю зачал мислити о правах королевских у Барабаша хранимих, як би их собі одойскати. Того ради умислил на день св. Николая, скорого всім бідствующим помощника, декабрія 6. празнуемий, учинити в Чигирині заволааний обід, і на оний призвати з Черкас Барабаша полковника зо всею старшиною, также нищих і калік учредити і милостинею обдарити. Що коли учинил і Барабаша з старшиною зотягд з Черкас до Чигиринна в дом свой, тогда сам в трезвости заховавши ся, постарал ся старшину всю, а найбарзій Барабаша всім уконтентувати і як найлучше подпоїти. Старшина просто пьяная розойшлась по господах, а Барабаш яко от всіх начальнійший, там же в дому Хмельницкаго получил отпочинок. Іди теди сморений кріпкими трунками от Хмельницкаго зостал і от сна натурі людской призвоітого уморен, тогда абіе Хмельницький от Барабаша спячого для знаку і віроятія взявши шапку его і хустку, послал з тим знаком у двуконь доброго і справного человека своего в Черкаси до Барабашихи, научивши его, аби при показаню знаков посилаемых, шапки і хустки Барабашевой, пильно і неотступно упоминал ся у Барабашки о видане собі привілеов королевских, до Барабаша пильно потребуемых, а в її Барабашихи завідованю і схованю застающих. Чому Барабашиха латво повіривши, зараз тіе королевскіе привилеї зшукала і посланному Хмельницкаго вручила; которий желаемое получивши, праці своей і коньской не пощадівши, станул з Черкас в Чигирині за кілко годин перед світом. А Хмельницький того ожидаючи не спал, но бодрствовал з кільконацятма друзьями своїми, добримі і поуфалими молодцями, шляхетне уроженими козаками, за часу к его Хмельницкаго мислі преклонившими ся і всего хотінія его допомогти ему под клятвою утвердившими. Скоро теди Хмельницький одобрал радостно от посланца своего з Черкас повернувшого, привилей королевский, натихміст зараз знаки Барабашеві, шлик і хустку при спячом Барабашу положивши, а сам з товариством предпомененним і челядю своею на готовіе коні всївши і світа не дожидаючи ся, рушил з Чигиринна до Суботова. Где тож еще перед світом прибувши і потребніе вещи в путь подлежащий на ючніе коні забравши, также і старшого сина

свого Тимоша з собою узявши, рушил спішним кроком з Суботова на світаню зо всею компанією своєю в намірений путь свой на Низ ку Січи Запорожской. Куди благополучно і безпрепятствено 11 дня декаврія прибувши і всему войску королевській привилеї от Барабаша фортелне взятії, козакам і всему народу Малоросійському полезнії і волности їх давнії утврждаючиї освідчивши і добре внушивши, бил на кошу Січовом от всего войска Низового Запорожского не яко товариш іли брат, но яко добрий і чадолубивий отец пріят радостно і благодарно, з приреченем щирим от всего войска всякой собі зичливости і поволности і до того начинанія свого готовности. Где от нікоїх товаришов запорожских і гетьманом он Хмельницький уже наречен бил¹⁾.

В сьому оповіданю Величка крім хронологічних дат, не основаних на жадних давнійших відомих нам жерелах, інтересне особливо те, що тут Суботів ще в грудні 1647 р. являє ся неоспороною і зовсім безпечною власністю Хмельницького, в якій пробуває його родина і містять ся запаси потрібні на досить далеку дорогу, а також правдоподібно й оружє. В противенстві до Грабянки Величко просторо описує побут Хмельницького в Криму і часті його конференції з ханом, а по описі битви під Корсунем подає відомість, що Хмельницький зараз вислаз козаків до Чигирина, які заставши Чаплінського після вечері в постелі, побили його, звязали, і в лихій одежі привели до Хмельницького, який велів відтяти йому голову в полі далеко за табором. Жінку Чаплінського взяв Хмельницький собі — не згадано, чи по смерті першої своєї жінки, якою по словам Величка була Анна Сомківна.

Мабуть найдокладнійше сконструовано оповіданє про Хмельницького, Барабаша й Чаплінського у Степана Лукомського в його доповненю до перекладу дневників Окольского²⁾, яке подаю тут у перекладі на нашу мову.

„Той Хмельницький учащав до латинської школи (в орії. латинскаго ученія былъ изобученъ), у военных ділах великий майстер, славний вірними своїми прислугами польській короні, задля політичних відносин мав значіне у королів польських

¹⁾ Подаю з захованєм мови, але в транскрипції на новочасний правопис, із цитата в виданю „Историческія пѣсни Малор. народа“, т. II, 1, ст. 15—17.

²⁾ С. Величко, Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII вѣкѣ, т. IV, Приложенія, ст. 305—309.

Жигмонта III і його сина Владислава IV і одержував від них відповідно до своїх заслуг великі милости. Так само від старшин і товаришів війська запорожського мав поважане і приємну прихильність. Хоча дуже добре знав польські воєнні непорядки і безправства, замаху на козаків і хитрі замисли та їх цілі, як також і те, що своїх многоразових договорів з козаками вони не додержували і віроломно ламали свої присяги, то все те він таїв у своїм серці не виявляючи нікому і Ляхам являв ся все таким, немов би й не думав і не бажав їм нічого злого. Коли-ж йому довело ся потерпіти біду і мало що голову не стратити від сутяги і брехуна, дозорця чи прикащика Чаплінського, то щоб увільнити Україну від польського ярма і відзискати козакам їх давні права та вольности, він задумав розпочати з Ляхами війну, і то не без відома й дозволу його королівського величества Владислава IV. В р. 1636 був він з Барабашем, полковником черкаським, і з іншими значними товаришами війська запорожського на королівській коронації. За прикладом давніших польських королів, своїх попередників, король Владислав затвердив новою своєю королівською привілеєю, писаною на пергамені з підписом своєї руки і при коронній печаті, привішеній у пушці, всі військові українські давні права й вольности з особливим затвердженням православної віри греко-руської, і значно обдарувавши козаків відпустив їх до своїх домів. При тій відпустці на тайній аудієнції король сказав їм устно, щоб вони по давньому самі собі вибрали гетьмана і сильно стояли при своїх правах і вільностях, не подаючи їх Ляхам на потоптане і боронячи себе його королівськими та іншими давнішими привілеями. Коли-ж би польські пани, їх дозорці або прикащики не послухали, то, сказав король, „маєте мушкет і шаблю при боці, якими можете боронити своїх прав і вільностей, нарушених Поляками“. По тім кілька літ, коли на Україні не переставали зловісні напади та руйнування від Ляхів, Хмельницький з тим же Барабашем і з іншими козаками жагували ся королеви через своїх умисних послів. Король відправляючи тих послів, як уперед устно, так тепер своїм приватним королівським письмом, писаним до Барабаша і до всіх козаків, потвердив те саме, що сказав їм уперед: „Для оборони своїх прав і вільностей маєте мушкет і шаблю“, повторив ті самі слова. Те королівське приватне письмо післанці привезли і віддали Барабашеві. Та що Барабаш не був прихильний до козацької справи і не бажав їй добра та й загалом був зовсім лінивий,

то сховавши королівське письмо і королівську привілеїю, затаював також королівські милостиві слова без жадного ужитку для української справи, не стараючи ся ні про вибір козацького гетьмана, ні про увільнене українського народу від польських напастей. Тому то Хмельницький хитрим способом відібрав від Барабаша королівську привілеїю і приватне королівське письмо, про що скажу зараз докладніше.

„В р. 1647 Ляхи в великім числі прийшли на лівобережну¹⁾ Україну і поставали кватирами в Чигирині, Черкасах та інших задніпрянських містах і своїм вродженим звичаєм не переставали що раз гірше озлоблювати українських людей. В тім же році трапила ся висше згадана біда Богданови Хмельницькому, сотникови чигиринському від згаданого Чаплінського, а то ось із якої причини. Батько його, Михайло Хмельницький, також сотник чигиринський, убитий Турками на Цецорі 1620 р. полишив своєму синові Богданови в спадку хутір, названий Суботів, положений недалеко Чигирина, до якого Богдан своїми заслугами придбав просторі ґрунти, якими довгі літа володів спокійно, населив людьми слободу і задовольняючи ся нею оказав значні прислуги польському королівству. Коли-ж король Владислав IV. переіменив чигиринський повіт на староство, віддав се староство Іванови Жолкевському, хорунжому коронному. Сей староста поставив дозорцем того староства шляхтича Чаплінського, який міркуючи, що не годить ся хлопови Хмельницькому бути багатим і посідати села та міста, випросив сю слободу Хмельницького без його відома у того хорунжого коронного для себе. Сим зневажений до крайности Хмельницький почав правувати ся з Чаплінським, а бачучи насильство нанесене йому через зависть і злобу Чаплінського відібранєм тої слободи, він згадав про свого вітця, вбитого в цецорській війні, а також свої многі вірні услуги для польської корони, за які замість надгороди зазнав такої зневаги від Чаплінського, розжалоблений сим сказав: „Ляхи знущають ся над нами, козаками, та ще-ж не вмерла й козацька мати“. Почувши се Чаплінський прийняв сі слова за бунт і спіймавши Хмельницького велів посадити в тюрму, а його сина Тимоша посеред міста Чигирина бити двома палицями. Се було й зроблено. Хмельницький сидючи в тюрмі ні відки не надіяв ся помочи і сидів у ній кілька день. Та доля на вернула серце жінки Чаплінського на таке милосерде, що вона упросила свого мужа ви-

¹⁾ М. б. правобережну. Лукомський лівобережець, і для нього правобережні міста являють ся задніпрянськими.

пустити його з тюрми. Випущений із тюрми Хмельницький жив у своїм власнім добрі (мб. у Чигирині) зовсім спокійно, ждучи, що час покаже. Тим часом жінка Хмельницького родила дитину. Тоді Хмельницький від згаданого вже Барабаша, що був військовим асавулом, відібрав згадані привілеїї короля Владислава IV. і його приватне письмо ось яким способом: запросив того Барабаша держати до хресту його дитину; на тих хрестинах у підпитого троха Барабаша вивідав, де і в якій сховку заховані королівські привілеїї та письмо; потім упоїв Барабаша наємисно так, що той у домі Хмельницького в ночі повалив ся без пам'яті і заснув твердо. Тоді Хмельницький знявши з сонного шапку, пояс і перстін, післав усе те з вірним своїм слугою тої самої ночі до Черкас до жінки Барабаша, щоб той показавши їй шапку, пояс і перстін її чоловіка зажадав від неї видання королівських привілеїї і приватного письма і зараз вертав з ними до Хмельницького. Жінка Барабашева не догадуючи ся підступу, дала післанцеві все, і той ще тої самої ночі привіз усе Хмельницькому. Хмельницький поклав шапку, пояс і перстін там, відки їх узяв, а Барабаш збудивши ся зі сну і не знаючи нічого, із тих хрестин поїхав до свого дому. Хмельницький же зараз, зібравши потаємно своїх чигиринських і інших реєстрових козаків, прочитав їм королівські привілеїї та приватний лист короля, і вияснивши їм їх значіне, за спільною їх згодою постановив тікати на Запорожжя. І набравши за часу вони всі подали ся на Запорожжя“.

Подаю тут у додатку до сих історичних композицій іще одну композицію з другої половини XVIII в., а власне оповідане Рігельмана (ор. сіт. ст. 101—103) про причини й початок повстання Хмельницького. „А коли насильно — починає своє оповідане Рігельман — польські начальники відібрали у Богдана Хмельницького землю з населенем і иншими приладами, названу Суботів, віддалену від Чигирина півтори милі, даровану ще його батькови, сотникови Михайлови Хмельницькому, ще коли він був провентовим писарем, від чигиринського старости Івана Даниловича Конєцпольського. Надіючи ся на заслуги свого вітця, що був убитий у турецькій баталії, а також і на свої заслуги та неволю, Богдан осадив на ній своїх людей і заложив слободу, млин та пасіку. Сьому позавидував тодішній чигиринський підстаростий Чаплінський і представив чигиринському старості, що буцім то козакови зовсім не слід мати в своїм посіданю земель. Тому то староста відібрав сю землю від Хмельницького

і віддав Чаплінському, при чім у відмові написано Хмельницькому: „Не подоба простому козакови селити слободи“.

„Бачучи насильне відобране своєї слободи Хмельницький дуже образив ся, а що сам не міг нічого зробити проти того насильства, в пересердю показав свою шаблю і сказав: „Ще не вмерла козацька мати! Ще не все забрав Чаплінський, коли шабля в руках“.

„Почувши про сі погрози Чаплінський зараз посадив його до вязниці, а сина його Тимофія за такі ж зухвалі слова велів двома кіями вибити на площі. Хмельницького ледво випросила з тюрми його жінка на просьбу своєї матери.

„Від того часу через се насильне та беззаконне відібране лужого посідання розгорів ся огонь для всіх Поляків. Хмельницький зачав зараз обдумувати плян відповідної пімсти. Не няючи ся він хитрою штукаю дістав у Барабаша в часі хрестин йогої дитини, на які запросив Барабаша в куми, ту саму грабату, яку прислав йому король польський зі своєю печатю зі порученем, що „Коли козаки добрі вояки, мають шаблі й окшкети при боці, то можуть сильно боронити своїх прав і вольностей нарушуваних від Поляків“.

„При тій же самій нагоді він мав у гостях у себе також старого свого приятеля із Переялава, знатного козака Івана Ілляша Ормянчина, який так само як і він був знайомий королеви і з яким він ураз бувши давнійше у Його Величності випросив був універсал або грамоту на роблене човнів, якими можна було виїздити на море і на їх свобідний перевіз без повідомлення польських гетьманів. Сей універсал Іван Ормянчин держав у себе в схованці з тим, щоб не знали про нього їх полковники.

„Упоївши їх обох, Ілляша і Барабаша, до пьяного стану, і видавши у них, де сховані ті грамоти, взяв потаємно у сонних, що бувши його гістьми ночували тоді у нього, у одного ключі і перстїнь, а у другого також ключі й шапку, післав з ними до їх жінок, до Барабашихи в Черкаси, а до Ілляшихи в Переяслав своїх вірних післанців, які негайно сповнили все по його бажаню, привезли грамоти і доручили Хмельницькому. Сей одержавши в добрий час обі королівські грамоти оголосив їх своїм довіренним козакам і вияснив їм, яку волю та права мають вони для пімсти за свої кривди. При тім намовив їх, аби для злуки, для виповнення сього наміру подали ся на Запороже, куди подасть ся й він, і починаючи відси вони зломають польське ярмо.

Не тратячи часу він справді негайно рушив на Запороже 7-го грудня 1647 р. по старому календарю. Відси подав він відомість коронному гетьманови, що має намір з депутатами удати ся на сойм, аби просити звороту козацьких вольностей, але потаємно, як оповідають деякі, удав ся в Крим, там випросив у татарського хана значне військо собі на поміч, а вернувши звідси на запорожську Січ був вибраний гетьманом“.

Не можна відмовити сій комбінації історичного зміслу. Автор маючи під руками різнородні відомости про події силкував ся склеїти з них одну цілість, не завагавши ся перед таким з боку історичної критики дуже слизьким явищем, як дублювання одної події на двох особах. Подібну історичну комбінацію ми бачили вже вище в оповіданю Коховського, де дублювання підписня з хитрим наміром прилежено до іншої особи, а власне до полковника Кречовського. Відомість про дату відходу Хмельницького на Запороже і про його лист до гетьмана Потоцького Рігельман узяв мабуть від Величка.

Отсе маємо майже повну збірку найважливіших жерел про події з кінця 1647 р. між Хмельницьким, Чаплінським і Барабашем, і можемо досить природно розділити їх на дві групи чисто літературного, а не історичного характеру. Перша група, яку в головному репрезентують Твардовский і Грондский, виглядає на роман з трагічною розвязкою, найкраще літературно скомпонований Грондским буцім то на основі оповідань Любовіцького і Виговського, представляє початок великої козацької війни як наслідок чисто приватної інтриги, розумієть ся, на історичнім ґрунті, в якій не обходить ся також без ролі жінки: жінка Чаплінського, буцім то змилосердивши ся над ув'язненим Хмельницьким, склоняє свого мужа випустити в'язня на волю. Пізнійша традиція, якої жерела я поки що не міг дійти, подає відомість, що ся милосерна жінка Чаплінського в 1648 році, по замордованю Чаплінського козаками, стала жінкою Хмельницького. Друга група оповідань, репрезентована в дуже нескладній формі Самовидцем, а в дуже стилізованій Коховским, не знає нічого про Чаплінського, але висуває на перший план Барабаша і підкладає вибухови війни чисто політичні мотиви, а відносини між Хмельницьким і Барабашем оповідає в формі історичної новелі. Супроти сих двох літературних версій стоять уміщені в сучасних актах московського уряду оповідання буцім то самого Хмельницького, з яких одно згадує про приватну кривду, вчинену Хмельницькому польським маїнатом хорунжим

Конєцпольським, і може вважати ся жерелом історії з Чаплінським, а друге згадує про лист короля Владислава, який захоував козаків оружем боронити свої права, і який Хмельницький у червні 1648 р. мав у своїх руках; се може вважати ся жерелом історичної новелі про Барабаша. До сих двох історичних документів, хоч дуже важних, але все-таки не першорядної ваги, бо слова Хмельницького передано там з оповідання інших осіб, а не з його власних уст, треба додати дуже важний історичний документ, т. зв. перший зазивний лист Хмельницького, писаний десь у половині цвітня 1648 р., в яким ані про приватні кривди Хмельницького, ані про королівське письмо до козаків нема ніякої згадки¹⁾.

Маючи перед собою зложений отак критичний апарат можемо перейти до оцінки думи про Хмельницького й Барабаша, що стоїть на чолі другого тому збірки „Историческія пѣсни Малорускаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“, т. II, вип. I, Пѣсни о борьбѣ съ Поляками при Богданѣ Хмельницкомъ. Київъ 1875, ст. 1—18 у трьох варіантах з доданою до них випискою із першого тома літопису Величка, якої текст найблизше підходить до змісту думи. Найстарший варіант, записаний у початках XIX в., був надрукований у збірці Цертелева „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, 1819, ст. 37—41 і передрукований у Максимовича два рази: раз у збірці „Украинскія народныя пѣсни“ 1834, Москва, т. I, ст. 37—41, а другий раз у київській збірці з р. 1849, ст. 64. Сей варіант найкоротший і задля свого старого запису повинен стояти на першій місці; київські видавці поклали його на другій.

Далеко, майже в трое просторійший варіант був записаний Кулішем мабуть іще в 40-их роках XIX в. і опублікований у збірці Амбровія Метлинського „Народныя южнорусскія пѣсни“, Київъ 1854, ст. 385—391. Сей варіант має те до себе, що Куліш записав його від двох кобзарів, Андрія Шута в містечку Александрівці і Андрія Бешка в містечку Мені, сосницького повіту чернігівської губернії, і з обох тих записів, невідомо яким способом, зложив одну цілість.

Третій варіант найпізнійший, записав П. С. Іващенко від кобзаря Павла Братиці в місті Ніжині 13 червня 1874 р. Сей

¹⁾ С. Томашівський, Перший зазивний лист Хмельницького (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, тт. XXIII—IV, Miscellanea, с. 1—5).

варіант майже так само просторий, як варіант Куліша. Подаю тут на сам перед варіант Цертелева без ніяких змін, дозволяючи собі тільки раціональніший розділ віршів, та подаючи в гранчастих скобках такі вставки, які видають ся мені конечними в язикового та річевого погляду.

- Із день-години,
Як стала тревога на Україні,
То ніхто не може [себе] обібрати,
За віру християнську одностайне стати.
- 5 Тільки обібрались Барабаш та Хмельницький,
Да Клим Білоцерківський.
До короля виступали,
Листів на версалів прохали.
То король на версали писав,
10 Самому Барабашу до рук подавав.
А Барабаш листи як узяв,
Три годи козакам знати не давав.
То Хмельницький тее догадав,
Кумом його до себе, до города Чигирина прохав,
15 Добре угощав.
А як став Барабаш на підплатку гуляти,
Став йому Хмельницький казати:
„Годі тобі, пане куме, листи королевські держати
Дай мені хоч прочитати“.
- 20 „На що тобі, куме, їх знати?
Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем.
Не лучче б нам з Ляхами,
Мосцївими панами,
25 Мирно пробувати,
Аніж пійти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?“
То Хмельницький тее зачував,
Ще луччих нап'ятків подавав.
- 30 То Барабаш як упив ся,
На ліжку спати звалив ся.
Тогдї Хмельницький ключі одібрав,
Чуру свого до города Черкаси послав.
Велїв ключі панїї Барабашовїй подати,
35 Листів королевських питати.
То чура до неї прибував,

Словами промовляє:

„Пані Барабашова, твій пан став у нас гуляти,
А тобі велів листи королевські подати“.

40 „Десь моему панові лихом занудилось,
Що з Хмельницьким гуляти схотілось.
Пійди в глухім кінці під ворітьми,
Листи королевські в шкатулі візьми“.

То чура скоро листи достав,
45 День і ніч до Чигирини поспішав.
Скоро прибував,
Самому Хмельницькому листи подав.
Тогді Барабаш рано починає,
У кармани поглядає,

50 Аж ключів немає.
Він старосту Кричевського пробужає,
Двома кіньми тихо з двора виїжає,
Думає, гадає,
Як пана Хмельницького до рук прибрати,
55 Ляхам оддати.

Як бачимо, дума немов без кінця. Кричевський в останнім уступі виступає зовсім несподівано також як гість Хмельницького, рівночасно з Барабашем.

При всій історичній недостовірності подій, представлених у сій думі, вона з чисто літературного боку має велику вартість як художній вислов тої козацької традиції про початок війни Хмельницького, що почала формувати ся правдоподібно зараз у другій половині XVII в. і знайшла собі дуже характерний вираз у оповіданю Коховського. Про те від оповідання Коховського вона зовсім незалежна. Барабаш тут зовсім не польський патріот, як у Коховського, але також не козацький гетьман, як у інших варіантах думи. Він живе в городі Черкасах, і дума анї йому анї Хмельницькому не дає ніяких титулів. Тільки в того, що Барабашеву жінку Хмельницький величає панею, а вона свого чоловіка також паном, видно, що вони належали до козацької старшини. Дуже цікаво, що Хмельницький у п'яного Барабаша відбирає тільки ключі як знак його волі супроти жінки, а про високий артистичний такт автора думи свідчать слова, вложені в уста Барабашихи:

„Десь мойому панові лихом занудилось,
Що з Хмельницьким гуляти схотілось“.

Очевидно в її серці будить ся лихе прочуте, і вона з не-

хітю, та знов таки дуже артистично і правдиво говорить післанцеві Хмельницького:

„Пійди в глухім вівці під ворітьми,
Листи королевські в шкатулі візьми“.

Лукомський пишучи своє оповідане очевидно не знав докладно віддалення Чигирина від Черкас, коли зазначив, що слуга Хмельницького одної і тої самої ночі поїхав до Черкас і вернув ся назад, поки ще Барабаш проспав ся з п'ятики; дума далеко вірнійше зазначає, що чура Хмельницького „день і ніч до Чигирина поснішав“. Дуже цікава також характеристика обох героїв у думі; нема ані сліду патріотичної фразеології; про королівський універсал згадано тільки загально з додатком, який дозволяє догадувати ся, що він був виданий 1645 р.; Хмельницький не виявляє ані перед Барабашем, ані в загалі ніякого плану, а тільки хотів би сам прочитати королівський лист; з відповіді Барабаша можна догадати ся, що сей лист уповажував козаків до війни, в якій їм треба було „піти лугів потирати, своїм тілом комарів годувати“, а Барабаш натомість волів жити в згоді з польськими панами, рад хоч би тому, що „ми дачі не даєм і в військо польське не йдем“. Усе те велить нам у тім варіанті бачити шановну пам'ятку кобзарської творчості з другої половини XVII або з початку XVIII в., незалежну від тих констукцій оповідання про Хмельницького і Барабаша, які бачимо у Величка та Лукомського.

Зовсім инакше мусить випасти наш суд про варіанти Куліша (К) та Братиці (Б) „Историческихъ пѣсень“, у яких мусимо бачити пізнійшу компіляцію подій та поетичних матеріалів, dokonаних чи то самими кобзарями, чи навіть інтелігентними патріотами-українофілами, що в першій половині XIX-го віку звернули свою увагу на сю парість української народньої творчості. Оба варіанти, хоч записані ріжними людьми, в ріжних часах і від ріжних кобзарів, виявляють одну редакцію, так сказати одну кобзарську школу, в якій кождий ученик дещо забуває з того, що устно передав йому майстер, а дещо додає зі свого конвенціонально-поетичного запасу. Таким пізнім, може навіть власним додатком кобзаря Павла Братиці мусимо вважати остатні три рядки вар. Б:

Утверди, Господи, люду царського імператорського,
І самодержця Імператора нашого Олександру Миколайовича,
І всім слушающим пошли Боже много літ!

Важно зазначити, що в варіантах К і Б видно по троха

вплив оповідання Величка, а власне в тім, що Хмельницький посилав до Барабашихи крім ключів також перстінь і шовковий платок, зняті з п'яного Барабаша.

Уважаючи варіанти К і Б пізнійшим витвором кобзарської школи, скомпонованим на основі найстаршого варіанта Ц, але з пізнійшими, більш або менше тенденційними додатками, історично майже скрізь невірними, подаю тут замість механічного передрукування їх текстів, що не дало би читачеві ніякого поняття про їх властивий характер, пробу аналітичної конструкції оповідання в обох варіантах, у яку ввійдуть оба тексти без повторень однакових рядків, а в якій за те будуть виявлені їх різниці між собою, в порівнянню з варіантом Ц і в порівнянню з історичними оповіданнями та дослідями.

Початок обох варіантів майже однаковий:

Як ¹⁾ із день-години

Зчинали ся великі війни на Вкраїні ²⁾.

Ніхто-ж тоді не міг обібрать ся ³⁾

За віру християнську достойно-праведно ⁴⁾ стати.

5 Тільки обібрав ся Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.

Дальших 8 рядків має тільки вар. К:

Оттоді вони од своїх рук листи писали,

До короля Радислава посилали.

Тодіж то король Радислав листи читає,

10 Назад одсилає,

У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляє.

„Будь ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом,

А ти, Клиша, у городі Білої Церкві полковничим,

А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим“.

Сі рядки про кореспонденцію козаків з королем Владиславом, о скільки мають у собі зерно історичної правди, о стільки невірні в тій формі. Знаємо певно, що Хмельницький був чигиринським сотником не з іменування короля, а поставлений Конєцпольским, і ніколи не був з уряду військовим писарем. Згадка про Клишу Білоцерківського анахронізм о стільки, що про Клишу (Клима, Климентія), полковника в Білій Церкві, згадує ся під р. 1637 ⁵⁾. Про Барабаша відомо певно лиш те, що він на-

¹⁾ Б. Ей. ²⁾ К. України. ³⁾ К. Оттогдіж то не могли обіратись.

⁴⁾ К. одностайно.

⁵⁾ М. А. Максимовичъ, Собрание сочиненій, т. I, Київъ 1876, стор. 659.

зивав ся на імя Іван і був у р. 1645 черкаським сотником ¹⁾. Про його іменуване гетьманом невідомо нічого.

Вар. Б. замість наведених висше рядків має тільки три, немов би доповнене, наслідок королівської номінації, ще й до того з помилкою:

Тоді був Барабаш у городі Черкаському гетьманом,
А пан Хмельницький у городі Чигрині полковничим,
А Клиша Білоцерківський у Білій Церкві писарем військовим.

Про протяг гетьманованя Барабаша говорить вар. К. докладнійше:

15 Оттогдіж то не багато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував,
Тільки півтора года.

Вар. Б. подає коротше:

Тогді пан Барабаш не багацько гетьманував.

Догадую ся, що в обох варіантах тут пропущено декілька рядків, у яких мусіло бути сказано, що Барабаш мало дбав про козацькі діла і не показував козакам королівського письма; се зазначено досить виразно у рядках 11—12 варіанта Ц.

Дальші рядки варіантів К і Б містять оповідане про гостину Барабаша у Хмельницького, в головному згідне. Подаю тут старший текст К, а в нотках відміни тексту Б.

Тогдіж то Хмельницький добре дбав,

Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,²⁾

А ще дорогими напівками його витав

20 І стиха словами промовляв:

¹⁾ Максимовичъ, ор. cit. ст. 402. Наведу в повні те, що пише Максимович, бо уступ збулжує деякі сумніви. Читаємо в наведенім місці: „Иванъ Барабашъ принадлежалъ къ товариству Черкаскаго полка, въ которомъ онъ былъ сперва сотникомъ, а въ сороковыхъ годахъ сталъ полковникомъ и въ мѣстѣ генеральнымъ асауломъ. Этимъ чиномъ онъ подписался 1645 года на двухъ книгахъ, на данныхъ имъ въ Черкасскую церковь Рождества Богородицы. Изъ тѣхъ надписей я узналъ, что его звали Иваномъ Дмитріевичемъ, а знаменитую жену его, панью Барабашиху Софіей, и что у нихъ были два сына, Григорій и Степанъ“. Жаль, що Максимович не подав дословно обох тих написів, які в нашім випадку мають дуже важне жерелове значіне, бо при висше поданих словах являє ся сумнів, чи Барабаш 1645 р. підписав ся сотником, чи полковником, або тільки асаулом. Традиція про те, що при кінці 1647 р. він був асаулом, полягає тільки на свідонстві Коховського, наведенім висше, яке що до Барабаша являє ся з історичного погляду дуже підозреним.

²⁾ Б. замість сих двох рядків має лиш один: Да вже пан Хмельницький до себе кумом зазивав.

- „Ей пане куме, пане Барабашу, гетьмане молодий,¹⁾
 Чи не могли-б ми з тобою у двох²⁾
 Королевських листів прочитати,
 Козакам козацькі порядки подавати,
 25 За віру християнську одностайно³⁾ стати?“
 Оттогді ж то Барабаш, гетьман молодий,⁴⁾
 Стиха словами промовляє:
 „Ей пане кум, пане Хмельницький,
 Пане писарю військовий!⁵⁾
 30 На що нам з тобою⁶⁾ королевські листи у двох⁷⁾ читати,
 На що нам козакам козацькі порядки давати?⁸⁾
 Чи не лучче нам⁹⁾ із Ляхами,
 Мостивими панами
 З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?“
 35 Оттогді то Хмельницький на кума свого Барабаша
 Велике пересердіє має,¹⁰⁾
 Ще кращими напівками витає.¹¹⁾
 Оттогді то¹²⁾ Барабаш гетьман молодий,
 Як¹³⁾ у кума свого Хмельницького
 40 Дорогого напівку напив ся,
 Дак¹⁴⁾ у його і спать повалив ся.

Порівнюючи оба варіанти бачимо, що пізнійший дещо забув і де в чому многословніший та млявіший. Далі йде оповідане про „фортель“ Хмельницького, яким він добув від Барабаша королівські листи. Кладу знов у основу текст К, а в нотках відміни тексту Б.

- Оттогді то Хмельницький добре дбав,¹⁵⁾
 Із правої руки, з мезинного пальця
 Щирозлотиий перстїнь ізняв,
 45 Із лівої кишені ключі виймав,
 З під пояса шовковий платок висмикав,¹⁶⁾

1) Б. знов коротше: „Ей куме, каже, куме!“ 2) Б. сі два слова вас. 3) Б. достойно-праведно. 4) Б. додає рядок: Не хороші мислі собі має. 5) Б. замість сих обох рядків знов коротше: „Ей куме, каже, куме“. 6—7) Б. вас. 8) Б. додає знов рядок: На що на за віру християнську достойно-праведно стати? 9) Б. має: Лучче пам. 10) Б. замість сих двох рядків коротше і безбарвно: Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває. 11) Б. ширше і мляво: Так іще лучче свого кума напівками витає. 12) Б. Та вже. 13) Б. вас. 14) Б. вас. 15) Б. Да вже пан Хмельницький добрі мисли собі мав. 16) Б. У свого кума — далі порядок змінено: на сам перед „з лівої кишені ключі винімав“, потім „з під пояса шовковий платок висмикав“, а нарешті „з мі-

- На слугу ¹⁾ свого вірного ²⁾ добре кликав-покликав:
 „Ей слуго ти мій повірений, ³⁾
 Велю я тобі добре дбати, ⁴⁾
 50 На ⁵⁾ доброго коня сідати,
 До города Черкаського до пані Барабашевої ⁶⁾ прибувати,
 Кролевські листи добре приймати ⁷⁾
 Оттогді то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав
 На доброго коня сідав, ⁸⁾
 55 До города Черкаського скорим часом, ⁹⁾
 Пильною ¹⁰⁾ годиною прибував,
 До пані Барабашевої у двір уїжджав. ¹¹⁾
 У сїни вїйшов, шличок із себе скидав;
 У світлицю вїйшов, низький поклон послав,
 60 Тїй значки на столї ¹²⁾ покладав,
 А ще стиха словами промовляв: ¹³⁾
 „Ей панї — каже — ти пані Барабашева,
 Гетьманова молодая! ¹⁴⁾
 Уже ж тепер твій пан, гетьман молодий
 65 На славній Україні з Хмельницьким великі бенкети вчиняють. ¹⁵⁾
 Велїли вони тобі сїї значки до рук приймати,
 А менї листи королевські оддати; ¹⁶⁾
 Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
 У двох прочитати,
 70 І козакам козацькі порядки давати“ ¹⁷⁾
 Оттогді ж то пані Барабашева,
 Гетьманова [молодая]
 Ударить ся об поли руками,
 Обїлєть ся дрібними ¹⁸⁾ словами,
 75 Промовить стиха словами: ¹⁹⁾

знього пальця щирозлотий перстїнь зпимав“. ¹⁾ Б. служителя. ²⁾ Б. вас. ³⁾ Б. Служителю мій вірний. ⁴⁾ Б. Велю тобі значки од моїх рук забрати. ⁵⁾ Б. Самому на. ⁶⁾ Б. зам. сих трьох слів: скорим уремням, темною годиною. ⁷⁾ Б. зам. сего рядка має два отсі:

Барабашевїй панїй низький поклон покласи,

Чи не могла б вона нам шкатули з королевськими листами оддати?

⁸⁾ Б. зам. сих двох рядків коротко: Служитель на доброго коня сідав. ⁹⁾ Б. уремням. ¹⁰⁾ Б. Темною. ¹¹⁾ Б. сей рядок вас. ¹²⁾ В обох варіантах: скамї. ¹³⁾ Б. сей рядок вас. ¹⁴⁾ Б. сї два рядки скорочено: Ей панї гетьманша молодая. ¹⁵⁾ Б. ті два рядки вас. ¹⁶⁾ Б. Велїв тобі пан Барабаш, гетьман молодий, Шкатулу з королевськими листами оддати. ¹⁷⁾ Б. сей рядок вас. ¹⁸⁾ Б. горячими. ¹⁹⁾ Б. сей рядок вас.

„Ей не з горя-бідн мойому пану Барабашу
 Схотіло ся на славній Україні
 З кумом своїм Хмельницьким великі бенкети вчпняти! ¹⁾
 На що їм королевські листи у двох ²⁾ читати? ³⁾
 80 Не лучше б їм із Ляхами,
 Мостивими панами,
 З упокоєм хліб-сіль вічнії часи уживати?
 А тепер нехай не зарікаєть ся Барабаш,
 Гетьман молодий,
 85 На славній Україні огнів да тернів ізгашати,
 Тіюм своїм панським комарів годувати“.
 Оттогді ж то панї Барабашева,
 [Гетьманова] молодая,
 Стиха словами промовляє: ⁴⁾
 90 „Ей слуго повірений Хмельницького,
 Не можу я тобі листи королевські до рук подати,
 А велю я тобі до воріт отхождати, ⁵⁾
 Королевські листи у шкатулі із землі виймати“ ⁶⁾
 Оттогді слуга повірений Хмельницького,
 95 Як сі слова зачував,
 Так скорим часом, пильною годиною
 До воріт отхождав, ⁷⁾
 Шкатулку з землі з королевськими листами ⁸⁾ виймав,
 Сам на доброго коня сідав,
 100 Скорим часом, пильною ⁹⁾ годиною
 До города Чигрина ¹⁰⁾ прибував,
 Свойому пану Хмельницькому
 Королевські листи ¹¹⁾ до рук добре оддав.

В отьому тексті я зробив два пропуски, а власне в рядку

1) Б. сі три рядки вас. 2) Б. сі два слова вас. 3) Б. вставлено далі два рядки зовсім не до речи:

На що козакам козацькі порядки давати,

На щоб їм за віру християнську достойно-праведно стояти?

4) Б. сих 7 рядків нема. 5) Б. замість сих трьох рядків коротко: Велю-ж тобі, служителю, до ворот одходити. 6) Б. після аналогічного рядка додає зайві два рядки:

Самому на доброго коня сідати,

І до города Чигрина скорим уремням, темною годиною прибувати.

7) Б. замість сих чотирьох рядків має знов лиш один: Да вже тогді служитель до ворот одходив. 8) Б. сі три слова пропущено. 9) Б. уремням, темною. 10) Б. через помилку Черкаського. 11) Б. шкатулу з королівськими листами.

48 пропущено слово „Хмельницького“, бо-ж Хмельницький говорючи до свого слуги певно не буде його називати „повірний Хмельницького“. У варіанті Б в відповіднім місці далеко вірнійше духови язика: „Служителю мій вірний“. Після рядка 86 я пропустив у промові Барабашевої жінки остатній рядок у друкованім тексті Ант. і Драг. 79: „Од куна свого Хмельницького“. Вважаю сі слова зовсім зайвою і психологічно зовсім фальшивою вставкою інтелігентного записувача або редактора. Вони велять догадувати ся, що Барабашиха в тій хвилі зрозуміла підступ Хмельницького, який грозив її мужеві смертю. Коли би се так було справді, то неможливо припустити, щоб вона без дальшого вагання віддала слугі Хмельницького королівські листи. Без сього рядка жалібна промова Барабашихи має тільки те значінє, що опублікованє королівських листів між козаками грозить вибухом війни, в якій також її муж мусів би взяти участь.

Порівнюючи оповіданє сих пізнійших записів із записом Цертелева бачимо в них дуже яркий приклад ампліфікації, яка в головному держачи ся одного змісту розводнює оповіданє зайвими, ніби то стилєво-енічними подробицями. Порівнанє обох варіантів сего другого тексту вказує знов багато дечого забутого в пізнійшій записі, в якій одначе дещо заховало ся простійше і вірнійше.

Коротенькому, але дуже характерному закінченю тексту Цертелева (Барабаш прокидає ся і спостерігши брак ключів догадує ся зради Хмельницького, будить присутного на гостині старосту Кричевського і оба потайно тікають із двора Хмельницького) відповідає в обох пізнійших записах думи зовсім недовладне сповіданє дальших подій кінця 1647 і початку 1648 р. Зразу йде оповіданє про долю Барабаша. В варіанті К Барабаш прокинувши ся і побачивши у Хмельницького королівські листи, не хоче далі гостити ся, а тільки кличе Кричевського, буцїм то свого старосту, і поручає йому живцем узяти Хмельницького та віддати в руки Ляхам. Хмельницький розсерджений сими словами сам зі своїм слугою покидає свій дім і відїздить невідомо куди. Невідомо де до нього пристають чотири полковники, з якими він робить напад на польський табор і вчиняє в ньому велику різню — досить виразний натяк на битву під Корсунем. Тут ні з сего ні з того знов стає перед ним Барабаш і з плачем просить його не зачіпати Ляхів, а тільки „мирно уживати з ними хлїб-сіль“. Хмельницький розсерджений

стинає йому голову, а його жінку з дітьми віддає в татарську неволю. Варіант Б (кобзаря Братиці) оповідає те саме ще не-доладнійше о стільки, що Барабаш побачивши королівські листи в руках Хмельницького умовляє його не зачіпати Ляхів, а жити з ними в згоді, на що Хмельницький відповідає йому погрозою, що за такі слова вітне йому голову, а його жінку з дітьми віддасть Татарам. Після такої розмови Барабаш спокійно виїжджає з двора Хмельницького разом із Кричевським, який також тут названий його старостою, хоч фактично він був полковником польського війська, отже достойником висшим від козацького сотника, і по дорозі намовляє ся з ним узяти живцем Хмельницького. Хмельницький одначе рівночасно „їде лугом по за лугом“ (видавці догадують ся, що се має означати: лугом Базалугом, що лежав при устях Дніпра), і тут його стрічають чотири полковники, які фактично поробили ся полковниками аж підчас пізнійшої війни Хмельницького. Далі знов іде опис битви такий же, як у вар. К, а потім ні з сего ні з того „Барабаш, гетьман молодий іще до свого кума словами стиха промовляє“, заохочуючи його до братерської згоди з Ляхами. За се Хмельницький відтинає йому голову, а його жінку з дітьми посилає в дарунку турецькому султанови. Думаю, що ся друга половина думи в записах К і Б пізній фабрикат кобзарів, у якім деяку історичну та літературну вартість має тільки опис битви козаків з Ляхами. До сего опису верну далі, коли буде мова про битву під Корсунем, а тут подаю оповідане думи про смерть Барабаша в обох варіантах.

Беру в основу знов варіант К, який остатній епізод гостини Барабаша в домі Хмельницького представляє ось як:

- Оттогді то Барабаш, гетьман молодий,
105 Од сна уставає,
Кролевські листи у кума свого Хмельницького воглядає;
Тогді й напиту дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо з'їжджає,
Да на старосту свого Крачевського кличе-покликає:
110 „Ей старосто — каже — ти мій старосто Крачевський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узав,
Ляхам, мостивим панам до рук подав!
Щоб нас могли Ляхи,

- 115 Мостивії пани,
 За білозорів почитати".
 Оттогді то Хмельницький як сії слова зачував,
 Так на кума свого Барабаша
 Велике пересердіє мав.
 120 Сам на доброго коня сїдав,
 Слугу свого повіреного з собою забірав.

Аналогічне оповіданє в варіанті Б значно відмінне, тому
 подаю його тут у повнім текстї:

Барабаш, гетьман молодий, од сна проспав ся,
 Й став у свого кума Хмельницького
 Королевські листи в руках доглядати.
 Да вже тоді не став
 Дорогого напигку підпивати,
 А став до свого кума
 Стиха словами промовляти:
 „Ей куме — каже — куме!
 На що нам королевські листи читати,
 На що нам козакам козацькі порядки давати?
 На що нам за віру християнську
 Достойно-праведно стояти?
 Лучче нам з Ляхами,
 Мостивими панами,
 Хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати".
 Да вже пан Хмельницький од свого кума
 Сї слова зачуває,
 До свого кума з гордістю вже сї слова промовляє:
 „Ей куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий,
 Як будеш ти менї сіми словами досаждати,
 То вже я не зарікаю ся
 Тобі з пліч як галку голову зняти,
 Жону твою з дітьми живцем забрати,
 Турському салтану в подарунку одіслати".
 Да вже пан Барабаш, гетьман молодий,
 Од свого кума сї слова зачуває,
 Та стиха із двора із'їжджає,
 І на свого старосту Кричевського кличе-покликає:
 „Ей старосто Кричевський!
 Чи не можна б минї пана Хмельницького забрати

Та турецькому салтану
В подарунку живцем одіслати,
Да щоб нас Ляхи,
Мостивії пани,
За білозорів почитали?“.

Тогді поїхав пан Барабаш путьом дорогою,
А пан Хмельницький лугом поза лугом.

Далі в обох варіантах іде уступ про прилученє чотирьох полковників до Хмельницького і про побіду козаків над Ляхами у воскресний вівторок; сей уступ у вар. К значно докладніший, обіймає 30 рядків, а в варіанті Б скупіший, бо обіймає лише 18 рядків. Пропускаю тут сей уступ обох варіантів як окрему цілість, орґанічно неналежну до думи про Хмельницького й Барабаша, і верну до нього в однім із дальших розділів. Без ніякого звязку за тим уступом іде в обох варіантах далше оповіданє про смерть Барабаша. В вар. К читасмо:

Оттогді то ¹⁾ Барабаш, гетьман молодий,
Конем поїжджає,
Плаче — ридає, ²⁾

125 І стиха ³⁾ словами промовляє:

„Ей пане куме, пане Хмельницький, ⁴⁾
Пане писарю військовий! ⁵⁾
На щоб тобі крелевські листи
У пані Барабашевої визволяти? ⁶⁾

130 На щоб тобі ⁷⁾ козакам козацькі порядки давати? ⁸⁾

Не лучче б тобі з нами і ⁹⁾ з Ляхами,
З мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм ¹⁰⁾ уживати?“

¹⁾ Б. Да вже пан. ²⁾ Б. сих двох рядків не має.

³⁾ Б. Іще до свого кума стиха.

⁴⁾ Б. Ей куме — каже — куме!

⁵⁾ Б. сей ряд. вас.

⁶⁾ Б. зам. сих двох рядків коротко: На що нам королєвські листи читати? ⁷⁾ Б. нам.

⁸⁾ Б. має далі рядок: На що нам за віру християнську достойно-праведно стати?

⁹⁾ Б. Лучче нам з.

¹⁰⁾ Б. дод. вічний час.

Оттогді то Хмельницький стиха словами промовляє: ¹⁾

135 „Ей пане куме, пане Барабашу,

Пане гетьмане молодий,

Як будеш ти мині сими словами докоряти, ²⁾

Не зарікаюсь я тобі самому

З пліч голову як галку взяти,

140 Жону твою і дітий у полон живцем забрати,

Турському салтану у подарунку одослати“.

Оттогді то Хмельницький як сї слова зговорив,

Так гаразд добре й учинив: ³⁾

Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому,

145 З пліч голову як галку взяв,

Жону його, дітей живцем забрав,

Турському салтану у подарунку одослав.

З того ж то часу Хмельницький гетьманувати став.

Сим кінчить ся оповіданє про Хмельницького й Барабаша, якого остатній рядок виявляє тенденцію, для якої мабуть і скомпоновано сей епізод, поставити смерть Барабаша як початок гетьманування Хмельницького.

Кінчить ся дума подякою козаків Хмельницькому і подякою кобзаря слухачам. Обі сї приставки шабьонові, стрічають ся і в інших думах у різних відмінах. У вар. К читаємо:

Оттогді ж то козаки, діти, друзі молодці

150 Стиха словами промовляли:

„Ей пане гетьмане Хмельницький,

Батьо наш, Зінов Богдане Чигиринський,

Дай Боже, щоб ми ва твоєю головою

Пили да гуляли,

155 Віри своєї християнської

У поругу вічні часи не подавали!“

Вар. Б при козаках додає шабьонове: „добре дбали“, Хмельницького називає: „Богдане Зіновію, наш батьо, полков-

¹⁾ Б. зам. сего одного рядка має ось які чотири:

Да вже пан Хмельницький од свого кума

Сї слова зачуває,

До свого кума з гордостю вже

Сї слова промовляє.

²⁾ Б. досаждати.

³⁾ Б. замість сих двох рядків має лиш один: Як ето вговорив, то баржде добре і вчинив.

нику Чигиринський". Козаки бажають собі, щоб вони „за голови“, т. зв. під проводом Хмельницького не тільки „пили й гуляли“, але також

„Неприятеля під нові топтали,
А віри християнської на поталу
В вічний час не подали“.

Від себе кобзар додає знов таки шаблоніві слова:

Да вже тогді уони померли,
А їх слава не помре й не поляже.

По тім іде цитоване висше кобзарське „моленіє“: „Утверди Господи люду царського“ і т. д., яке в варіанті К виглядає ось як:

Господи, утверди люду царського!
Всім слухащим,
Всім православним християнам
160 Пошли Боже много літ!

3. Битва на Жовтих Водах.

Перша битва козаків з Поляками, що випала в початку мая 1648 р. в днях 5—8, почала ся над потоком зв. Жовті Води, а скінчила ся погромом польського війська в місцевості, званій Княжі Байраки. Про неї дійшла до нас детальна польська „Relacya o bitwie pod Żółtymi Wodami“, цитована у Костомарова (Богданъ Хмельницькій, изд. четвертое 1884 р., т. I, ст. 271—282), без ближшого означеня, чи й де вона була опублікована, чи може відома авторови тільки з рукопису. Надто маємо більш або менше докладні оповідання про неї у різних сучасних і пізнійших письменників, польських, козацьких та иншонародніх.

Почну з найстаршої козацької реляції, з оповідання Самовидця (ор. cit. ст. 7—9), в якім читаємо: „На початку тогож року (1648) взявши відомость от комісара козацкого панове гетманове, так коронний Миколай Потоцкий, яко теж і полний Калиновский, же юже купа немалая войска зобрала ся на Запорожю до Хмельницкого приставши, зараз зо всіми войсками коронними притягли на Україну до города Черкас, і там отправуюче свята великодніє Воскресенія Христова усе войско козацкое з полковниками їх скупили і казали оним присягати, же не мають зрадити полковников своїх і до Хмельницкого приставати. І так зараз по Воскресенії Христовом гетманове короннії висилают войска немаліє водою Дніпром у чолнах, посадивши посполу з козаками і піхоту немецкую, а землею полем посилаєт

гетман Потоцький сина свого Стефана з комісаром козацьким, з котрими войска коронного тисячей шесть, а козацького з тими, що у чолнах поїшли, еще при комісару тисячей шесть, приказавши оним, жеби ішли просто на Запороже до Січи зносити Хмельницького албо обсадити єго з войском. І сами гетманство з войсками коронними за ними в троли помалу ішли с тяжарами войсковими і піхотами. Хмельницький узавши відомость о наступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже приходу їх, але переправивши ся з войсками татарськими немалими поїшов напротив войск коронних; і іспоткавши ся в полях у урочища Жолтой Води, там осадил каштелянича Стефана Потоцького і комісара козацького з войсками їх. А войска, котріє ішли Дніпром водою чолнами, минувши городи, не доходячи порогов, старшину застаючи при них і піхоту німецькую, в чолнах будучую виколели і покидали в Дніпр, і послали своїх посланцов до Хмельницького, по котрих прислал Хмельницький з ордою, а орда на свої коні оних побравши привезла на Жовтє Води, где посполу того войска коронного доставали. Войска зась козацькіє, застаючиє при тих войсках коронних, видячи, же юж і тое войско, которое водою ішло, застаєт при Хмельницком і орді, — і тіє усі з войска коронного пристали до Хмельницького і до орди, і на тоеж войско почали бити. Где през кілка дний без перестанку тая война тривала, і войско осаженное будучи в степах, не могучи витривати, рушило табором оттоля ку Княжим Байраком оборонною рукою, уступаючи назад ку городом. Але в том отході не пощастило ся їм, бо не допустивши оних до тих Княжих Байраков, почала орда з козаками табор їх розривати, а в тіє Княжіє Байраки запровадивши войско козацькое піхоту, покопали рови, до котрих пришовши табур войска полского змішали ся, і там усе тое войско розбито, в неволю побрано татарскую, і каштелянича Стефана Потоцького посполу з комісаром взято, котрий в молодих літах на Запорожю живот свой скончил, бо Хмельницький оного не даючи орді на Запороже до Січи отослал, і там от ран помер. А иншіє панята в неволю пошли татарскую“.

Се оповіданє майже у всіх деталях треба вважати недокладним. Невірна поперед усього хронологія подій, бо післанці Хмельницького перш усього приєднали до Хмельницького те військо, що йшло байдаками по Дніпрі, а тільки по тім, у злуці з тим військом і Татарами Хмельницький заскочив Поляків на Жовтих Водах. Бунт козацького війська на байдаках у Само-

видця не мотивований нічим, коли на правду він був наслідком агітації козаків, висланих Хмельницьким. Самовидець згадує про „післанців“, але знов таки недоладно, вважаючи їх післанцями збунтованих козаків до Хмельницького. Тут же зараз оповідане й забуває про них, бо-ж очевидно, що не козацьких післанців, а все козацьке військо, висаджене з байдаків, завезено кіньми на Жовті Води. Так само недокладним треба вважати також оповідане Самовидця про смерть Степана Потоцького, який на правду вмер у козацькій таборі в степу, куди непритомний від ран був принесений із поля битви.

Ще менше докладним треба вважати оповідане пізнійшого козацького літописця Грабянки, в якому зазначено факт, що Барабаш з титулом гетьмана козацького висланий був польськими гетьманами Дніпром на чолі 6000 реєстрових козаків проти Хмельницького. Хмельницький вислав до них козака Ганжу, який своєю промовою відразу обернув усіх реєстрових козаків на сторону Хмельницького. Тоді ті козаки „яко єдинимъ сердцемъ и мислю воставше первѣе своего гетьмана Барабаша копіємъ Филонъ Джечелей пронзе спящого; той бо Барабашъ по Ляхахъ поборяше. Та же всю старшину и полководци лядскіи съ хоругвами въ Днѣпръ потопивше, сами всѣ въ драго-нією нѣмецкою, въ нѣмѣ на водѣ будучою, прийдоша къ Хмельницкому въ помощь“ (ор. cit. ст. 43). Також про смерть молодого Потоцького Грабянка подає відомість відмінну від інших істориків, що він „два рази устрѣленъ падъ скончася“ (ор. cit. ст. 44).

Із поданих тут деталей піднесу особливо згадку про козака Філона Джечелея, який буцім то копієм убив Барабаша; сю згадку треба вважати свобідно переробленою запозикою в Коховського, у якого, як згадано висше на ст. 41 козак Дзеджалей убиває Барабаша в п'яній сварці на хрестинах у Хмельницького.

Переходячи до польської писаної традиції XVII в. наведу тут насамперед віршований опис Твардовського, який сю першу битву описує досить епізодично, а властиво не описує, а тільки подає в формі відомости, принесеної одним недобитком до табору коронного гетьмана Потоцького, в якому правдоподібно находився тоді також і сам Твардовський. Свое оповідане він зачинає розпорядженнями гетьмана, і гетьман до кінця являється в ньому головною особою. Ось сей уступ віршованої повісти Твардовського, ор. cit. ст. 7—8.

Więc skoro dni chwalebne Wielkanocne miną,
A od słońca zagrzane lody się rozplyną,
Za porą tą podaną i wdzięczną pogodą,
Żeby mógł tym sposobniey i ziemią i wodą
Zbiega swego nagonić, wsadziwszy w baydaki,
Regestrowe wyprawi Dnieprem wprzód kozaki.
A jednakże i tedy, coś już zrozumiawszy
Po nich z cery, przysięgę od nich odebrawszy,
Z dwiema zaś ochotnika przebrańszych tysięcy
Każe w pole synowi. Sam także co pręcy
Pospieszyć ma za niemi. Lubo się nie zdało
To niektórym, ile tak woyska mając mało,
Na troje go rozrywać. Bo prócz Kwarcyanych
Ordynatów, a pięciu owych popisanych
Regestrowych tysięcy nikt z ochoczych prawie
W takim razie nie przybył. Wielkiey zaś niesprawie
Było nieco przyczytać: że kogo wzdy gonim?
Wiadomości nie mając i ięzyka o nim,
Zaszliśmy tak głęboko. Dopiero nowina
Jedna bieży za drugą: że Chmielnicki syna
Osadził już z Tatary na Żółtey gdzieś Wodzie.
Owi także przysiężni radzi tey pogodzie,
Na woyskową starszyznę gwałtem się rzuciwszy
I oraz ich ze znaki w Dnieprze potopiwszy,
Do niego się kinęli. Toż i nasi owi
W niemieckich alamodach dragoni dworowi,
O braci swey takowey zmianie posłyszawszy,
A znacznym się od woyska skrzydłem oderwawszy,
Także i ci zdradzili. Co tu czynić było?
Tu syna nie ratować mu się nie godziło,
I spól z nim odżalować tak pięknego grona;
Tu pójść w ogień widomy? I na czym korona
Stała wszytka, w tey garści swoje i woyskowe
Ważyc zdrowie? Ale choć dyamentowe
Rani serca, zwyciężył afekt ku synowi,
Że mu odsiecz gotuje. Już się ku stawowi
Masłowemu przebierał, gdy towarzysz krwawy,
Jeden z tey nieszczęśliwey uszedłszy rozprawy,
Da znać, jako i obóz synowski zniesiony,
I sam nie żyw, szkodliwie bywszy postrzelony.

Szembeck z nim i Sapieha społem poimani.

Cieżko się tym zturbują obadwa hetmani ¹⁾).

Не вважаючи на епізодичність сего оповідання воно історично дуже близьке до правди там, де говорить ся про поступоване коронного гетьмана Потоцького, який зразу вислав проти Хмельницького самих реєстрових козаків байдаками в низ Дніпром, але вже в часі їх висилки завагав ся що до їх надійности і велів їм зложити поновну присягу на вірність королеви; та коли вони зложивши присягу відплили, він знов завагав ся і вислав за ними сухою дорогою нову армію під проводом свого сина та козацького комісара Шемберга.

В. Коховський у другій книзі своїх „Клімактерів“ присвятив досить просторий опис битви на Жовтих Водах (ст. 29—34), в якій при багатстві деталів не мало видуманого або хибного. Не бачучи потреби подавати тут переклад сего оповідання наведу хиба дві подробиці, в яких автор минає ся з історичною правдою. І так на ст. 30 він називає Мартина Калиновського, польного гетьмана польської армії, старостою Чернигівським, яким сей *de facto* не був. На ст. 33 він подає, що битва на Жовтих Водах тревала 14 днів і що гетьманський син Степан Потоцький упав у битві одержавши дві рани при обороні табору. Про польських драгонів Коховський висловляється так, як коли би мав під руками реляцію Шеваліє, і зазначає, що вони були „*genere Russi, habitu tantum Germanus simulabant*“ (ст. 30).

Сучасний Хмельницькому Італієць Альберто Віміна, що вмер коло р. 1670, а якого „*Historia delle guerre civili di Polonia*“ вийшла в Венеції 1671 р., подає про битву на Жовтих Водах досить простору реляцію на ст. 10—14, в якій бачимо досить докладні інформації. Гетьман Потоцький на відомість про похід козаків із Татарами на польські землі висилає 4000 реєстрових козаків Дніпром, щоб „переслідували ворога аж до Чорного моря“, а надто 5000 піхоти, 11 компаній кавалерії, 800 німецьких драгонів і 600 польських шляхтичів із декількома компаніями польських та угорських гайдуків з рештою реєстрових козаків, з шістьма гарматами та багатим засобом амуніції й живности під проводом свого сина Стефана „*secondo genito del Generale, giovane di molta stima e valore*“, щоб удав ся берегом Дніпра для помочи тим, що плили байдаками. Хмельницький почувши про сей подвійний похід упер-

¹⁾ Twardowski, op. cit. ст. 7—8.

див молодого Потоцького, не давши йому злучити ся з фльотилею. Перші Татари заскочили Поляків при байраках Жовті Води. По першій стичці з ними Поляки постановили вертати назад до головного табору, але вже другого дня козаки заступили їм дорогу і змусили їх отаборити ся на місці.

Першого дня випала битва дуже завзята, в якій особливо Татари понесли значну страту. Хмельницький пробував розпочати переговори з молодим Потоцьким, щоб піддав свою армію на певних умовах, але Потоцький відповів, що готов радше вмерти в бою, ніж зганьбити своє ім'я зложенем оружя. Розпочала ся нова боротьба, а потім нові переговори, в яких Хмельницький обіцяв Потоцькому свободний відворот з оружєм і запасами, коли зобов'яже ся письменно виеднати козакам прощене, а йому зворот Суботова. Поляки бачучи себе окруженими переважною ворожою силою, згодили ся на єї умови, та скоро тільки розійшли ся з рядів до своїх наметів, Татари й козаки кинули ся на них і розпочала ся страшенна різня, в якій убито Потоцького, а взято до неволі Шемберга та Сапігу. Віміна першого з них називає *Sciambergh Ruteno*, а другого *Sabino*.

Першу стичку козаків з Поляками описує Шеваліє, не називаючи місцевости, ось як (Рігельман, *op. cit.* ст. 52—3): „Хмельницький бачучи, що письма, які він писав до Польщі з представленем жалоб на зневаги та кривди козакам і йому самому, хоч як повні льояльності та запевнень вірности королеви, не мали ніяких наслідків, а навпаки, гетьман Потоцький готовив ся вже рушити збройно на Хмельницького, сей не надіючися на свої сили упросив собі на поміч Татар, які тоді зимували в Диких Полях і ждали нагоди ограбити Україну. Їх ватажком був Тугай-Бей, хоробрий вояк і начальник, що не дуже піддавав ся навіть кримському ханови і часто не слухав його наказів.

„Віддалене місце не дозволяло польським воеводам знати таємні заходи Хмельницького, а йому було дуже корисне. Скоро Поляки одержали докладні відомости, зараз постановили як найшвидше рушити на Запорожжя, щоб умирити бунт у самих його початках. На сам перед вони виправили для стереження польської границі часть польського війська, в якій був козацький корпус, що стояв у службі Річи Посполитої під командою комісаря Шемберга, Степана Потоцького, гетьманського сина, Сапіги, Чарнецького і інших польських панів. Половина того козацького корпусу, виправлена чайками по Дніпрі, скоро дійшла

до порогів, враз перейшла на сторону Хмельницького не вважаючи на зложену поновно Полякам присягу, яку вони вважали безгрішним зломати для своїх земляків.

„Хмельницький з помічним (татарським) військом наступаючи просто проти другої часті тогож козацького корпусу, що йшов сушею, достигши його легко перетягнув до себе тамошніх козаків за прикладом перших. У тій другій партії було кілька драгонських рот, які багато прислужили ся Хмельницькому в битві з польською шляхтою. Польські шляхтичі не хотючи тратити великих сум на наймане німецьких драгонів, яких польські маїнати привикли були держати у себе, узброїли й обмундурували на подобу Німців своїх власних селян, які незадоволені з переміни свого стану бажали увільнити ся з неволі і покинувши своїх панів оказали велику хоробрість у боротьбі проти них.

„Хмельницький покріплений козаками дезертирами, яких число доходило до 4000, не багато мав труду перемогти решту польського війська, якого не лишало ся більше як 5000. Кілька днів боронили ся вони по змозі в нутрі свого табору, але нарешті стративши вже гармати і не маючи сили противити ся переважним силам війська, що окружало їх зі всіх боків, вони були побіджені, одні побиті, а інші взяті Татарами в неволю. Між узятими в неволю були також коменданти Сапіга, Шембері, Чарнецький і Потоцький, але сей остатній швидко вмер від ран“.

В отьому оповіданю, також досить близькому до історичної правди, важне особливо пояснене характеру т. зв. німецької драгонії, в якій, принаймі в значній її часті, треба бачити українських парубків, перебраних у німецькі військові мундури.

Народня память заховала про сю битву тільки загальний спомин у пісні, зложеній розміром, зближеним до коломийкового. Вона надрукована у перве у збірці Максимовича¹⁾ і відси передрукована Жетотою Паулі в його збірці „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“, т. I, ст. 138. Троха повнійший варіант тої пісні був записаний у першій половині XIX в. в Галичині і опублікований Головацьким у його збірці „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, друкованій первісно в московських „Чтеніяхъ въ обществѣ исторіи и древностей“ від р. 1863—1878, а окремо в чотирьох томах виданій у Москві 1878 р. Пісня про Жовті

¹⁾ Украинскія народныя пѣсни, издачныя Михаиломъ Максимовичемъ. Часть первая. Москва 1834, ст. 96.

Води містить ся в т. I на ст. 4—5. Оба варіанти передруковано в збірці Антоновича й Драгоманова „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“, т. II, ч. 1, ст. 18—19, і з них я подаю тут реконструкцію тексту по змові повного, доповняючи один варіант другим. Се в сьому випадку зовсім допустиме, бо варіанти що до свого змісту нічим не перечать один одному, а різняться ся тільки в числі рядків і в деяких висловах.

- Чи не той то хміль, що коло тичин веє ся?
 Гей той то Хмельницький, що з Ляхами бєть ся.
 Чи не той то хміль, що у пиві¹⁾ грає?
 Ой той то Хмельницький, що Ляхів рубає.
 5 Чи не той то хміль, що у пиві кисне?
 Ой той то Хмельницький, що Ляшеньків тисне²⁾.
 Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому³⁾ Броду;
 Гей не один Лях лежить головою в воду.
 Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої води,
 10 Іде Ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
 „А я Ляхів но бою ся і гадки не маю,
 За собою великую потугу я знаю.
 Іще татарську⁴⁾ орду за собою веду,
 А все, вражі Ляхи, на вашу біду“.
 15 Утікали Ляхи, погубили шуби;
 Гей не один Лях лежить вищеривши зуби.
 Становили Ляхи дубовії хати;
 Прийдець ся Ляшенькам в Польщу утікати.
 Утікали Ляхів деякії повки;
 20 Їли Ляхів собаки і сірії вовки.
 Гей там поле [поле], а на полі цвіти;
 Не по однім Ляху заплакали діти.
 Гей там річка [річка], через річку глиця;
 Не по однім Ляху востала вдовиця.

Ся пісня повстала очевидно незабаром по вибуху повстання Хмельницького на Правобережній Україні, а може навіть у Галичині під впливом народніх слухів про побіду козаків у спідці з Татарами над Ляхами. Се було явище о стілько нове й незвичайне в дотеперішній історії українського народа, що вість

¹⁾ У Гол. через помилку: по ниві.

²⁾ Рядки 3—6 тільки в галицькім варіанті.

³⁾ Гал. вар. золотому.

⁴⁾ Се слово тільки в галицькім варіанті.

про нього швидко мусіла облетіти всі кінці української землі. Її носителями були в значній мірі самі Поляки, що після перших козацько-татарських погромів весною 1648 р. купами почали тікати з України. Поляки перші почали кепкувати з прозвища Хмельницького, притикаючи до нього дотепи на тему хмелю. Секретар короля Яна Казимира, Ян Бялобоцький, у своїй віршованій історії козацької війни 1651 р., друкованій у Кракові 1653 р. п. з. „Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej“ ось як жартує із назви Хмельницького:

Dobrze chmielowi, gdy się trzyma tyki;
Nie tego ziółka rzecz — czynić praktyki.
Rośnie chmiel prędko, gorze zrówna snadnie,
Ale bez tyki zaraz na dół padnie.

Руська народня фантазія швидко підхопила сей дотеп, визискуючи його зовсім з іншого боку. В наведених тут народній пісні хміль являєть ся тим складником, що творить закваску і силу пива („в пиві кисне“ і „в пиві грає“) і в дальшій розвою подій народня фантазія не раз вертала до того образу, представляючи війни Хмельницького з Поляками як бенкети, на які складають ся Ляхи й козаки. Підхопили сей сам дотеп також студенти київської школи, в яких осередку мабуть зараз у початку 1648 р. зложила ся гумористична вірша про битву на Жовтих Водах, яку наведу далі.

Вертаючи до народньої пісні варто придивити ся ближше її розмірови. З огляду на час повстання сеї пісні в половині XVII в. питане про її розмір набирає ваги для рішення питання, коли почав ся у нас коломийковий розмір, який у кінці XVIII і в XIX в. зробив ся майже пануючим у народній творчості, особливо в Галичині. З попередніх студій над народніми піснями козацького строю знаємо, що в них переважав розмір 12-складовий форми 6 + 6. Той сам розмір лежить також у основі пісні про Жовті Води; із 24 рядків тої пісні перших 6 рядків і дальші рядки від 15 до 24 держать ся строго тої форми; рядки 7 і 8 будуть мати ту саму форму, коли відкинути початкове „гей“, а тільки два рядки мають форму коломийки. Рядок 13 має 14 складів, але будову не коломийкову (˘ 1 | ˘ 1 | ˘ 1 | ˘ 1 | ˘ 1 | ˘ 1 | ˘ 1 | ˘ 1 |), а рядок 14 має тільки 11 складів будови анальоґічної до попереднього (˘ 1 | 1 ˘ | 1 ˘ | ˘ 1 | ˘ 1 |). Треба догадувати ся, що збочення від нормального 12-складового розміру були спричинені мелодією.

Що до самого змісту, то крім місцевости, яка в українським варіанті подана вірно, а в галицьким уже забула ся, варто вазначити дві історично важні обставини, вірно підхоплені піснею, а власне союз Хмельницького з татарською ордою і громадну втеку Ляхів із України в Польщу.

Швидко по подіях на Жовтих Водах мусіла бути уложена вірша, правдоподібно в школярських, отже київських кругах, так само, як і дві вірші про корсунську битву, поміщені Якимом Єрлічем у додатку до його по польськи написаного „Літописця“. Сю віршу у перве опублікував Костомарів у додатку до своєї монографії „Богданъ Хмельницкій“ з деякими скороченнями, а повнійше, але все таки з текстом не без помилок, передрукували її видавці „Историческихъ пѣсень Малор. нар.“ т. II, 1, ст. 135—136. Іншу копію з петербурського рукопису XVII в. збірки Залуского ч. 25 у Публичній царській бібліотеці в Петербурзі опублікував Брікнер у згаданій висше рецензії на мою працю „Хмельницщина 1648—49 рр. у сучасних віршах“ (Kwartalnik Historyczny 1899, zesz. III, ст. 590). Ся копія писана і видана латинськими буквами, також не без помилок, але при порівнанню з текстом „Истор. пѣсень“ позволяє реконструувати текст майже повний і зовсім ясний. Вірша має в рукописі Залуского титул *Pieśń ruska o Chmielnickim Bogdanie, buntowniku kozackim*.

Висипав ся хміль з ліха,
Наробив ¹⁾ Ляхам лиха,
Показив ²⁾ їм розуми, ³⁾
Вивернув дідьчі думи.

5 До Жовтої водиці
Наклав много ⁴⁾ хмельниці, —
Не могли на ногах стати, ⁵⁾
Воліли утікати.

Гетьманчику небоже,

10 Не туди в ⁶⁾ Запороже!
Не найдеш гаразд шляку
В ⁷⁾ Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку сараче,
Брав ⁸⁾ з козаків гарачі?

¹⁾ Ист. п. I наробив. ²⁾ Ibid. Показав. ³⁾ Ib. розуму. ⁴⁾ Ib. ім дуже. ⁵⁾ Ib. стояти. ⁶⁾ Ib. на; Br. tuda na. ⁷⁾ Ib. У. ⁸⁾ Сего слова в обох вар. нема; Брікнер у своїм тексті вставив його в скобках як

- 15 Не ти брав їм хутори?
 Єсть инші тепер пори!⁹⁾
 Ось по бирки прокляті,¹⁰⁾
 Під Очаковом взяті,
 По пастуші табунці
- 20 Приїхали к вам Ординці!
 Не утікай же, Ляху,
 З самого перестрахи,
 Заждай¹¹⁾ юнаків в табори,
 Готуй деньги за хутори.
- 25 Юж не будеш їх хати
 Поганцям орандувати,¹²⁾
 Не будеш пересудів брати,
 Анї їх воювати.
 Мильші вам Жиди-збойці,
- 30 Ніж Запорожці-молойці, —
 Ось¹³⁾ маєте Кримчухи,
 Дайте ж їм тепер кожухи.
 Отже Хмельницький може¹⁴⁾ —
 Помагай йому Боже! —
- 35 Тих куркоїдів бити,
 Як Жидів не живити.
 Юж утікають з валів,
 Боятъ ся самопалів,
 Волять татарські юки,¹⁵⁾
- 40 Ніж козацькі руки.¹⁶⁾

Певна річ, вірша могла вийти також із козацьких кругів, але з огляду на те, що заховала ся не в пам'яті кобзарів,

свою конектуру; Ист. п. має сей рядок: „Од козаків гарачі“ без діє-
 слова. ⁹⁾ Br. chory. ¹⁰⁾ Сей рядок у обох копіях не зрозумілий;
 Ист. п. має „Одже побірки прокляті“, а Br. „odže poburki preklate“. Значіне очевидно таке, що не по татарські бурки, але по бирки, с.
 вв. вівці, забрані Татарам, вони прийшли тепер до Ляхів. Се зна-
 чіне потверджує також дальший рядок, який у Br. звучить зовсім фаль-
 шиво „I po pastuchy Tekińce“, а в Ист. п. „I по пастуші тебунці“,
 очевидно табун коний. ¹¹⁾ Br. Dożdaj. ¹²⁾ Ист. п. одлавати, Br. opu-
 dowaty. ¹³⁾ Br. Odže, а Ист. п. Хотъ же. ¹⁴⁾ Br. Ojže Ch. sprože —
 слово не ясне; видавець думав мабуть, що воно значить: госпоже, і мож-
 ливо також, що принявши сей рядок за відзив до Хмельницького, попра-
 вив у дальшій рядку „йому“ на „tobi“. ¹⁵⁾ Ист. п. татарської юки,
 а Br. tatarskiје ruki, та в скобках додає зі знаком запитання juki.
¹⁶⁾ Ист. п. мають: козацкої руки, а Br. kozackoje ruki.

а тільки в писаних копіях, природнійшим являє ся припущене про її письменне, школярське походжене.

Одинока історична особа, про яку конкретно згадує вірша, се „гетьманчик Степан“, син коронного гетьмана Миколи Потоцького, якого батько вислав був з переднім відділом війська на стрічу козакам з наказом дійти аж до Запорозької Січи і зруйнувати її. Вірша натякає очевидно на той наказ кепкуючи з гетьманського сина, що він „не зайде на Запорожжє“. Самовидець заховав переказ, що його раненого в Княжих Байраках і взятого в полон разом із королівським комісарем Шембертом завезено на Запорожжє, де він „в молодих літах живот свой скончил, бо Хмельницькій оного, не даючи орді, на Запорожжє до Січи отослал, і там от ран помер“ (ст. 9). Костомарів на основі Коховського та інших пізнійших істориків подає, що він умер другого дня після битви в степу (Богданъ Хмельницькій, т. I, ст. 283).

4. Битва під Корсунем.

Битва під Корсунем, друга значна перемога козаків у спілці з Татарами, сим разом над головною польською армією, випала тиждень після жовтоводської битви, 15 мая, і скінчила ся нечуваним у польській історії поразенем польського війська, при якому оба коронні гетьмани, Потоцький і Калиновский, були взяті в неволю козаками і віддані Татарам.

Для порівняння того, що про сю битву оповідасть ся в думах та віршах, і що заховала козацька писана традиція, подаю тут про неї коротке оповіданє Самовидця (ор. сіт. ст. 9—10): „Гетьманове зась великий і польний з потугами своїми на Чигирин ішли в тропи за тим войском (висланим на стрічу козакам), хотячи оних посилювати. Але по розгромленію войска польского у Княжих Байраках нікотрие з того погрому повтікавши дали знати, же юж нікого посилювати, бо войско до остатку знесено. Тогда отвернули гетьманове Миколай Потоцький, каштелян краковский коронний, і Калиновский, гетьман польний, з войсками назад ку городам, не ідучи на Чигирин, але просто шляхом на приворотя ку Корсуніві місту ішли, за которими Хмельницький з ордами немалими ішов, наступаючи на них. Где гетьманове, переправивши ріку Рось у Корсуню і надпустивши міста, поминовали Корсунь. Которих зараз настигнувши Хмельницький за Корсуном учинил потребу, где гетьманове оборонною рукою уступовали, беручи ся ку Росаві. А припало

і оним іти промежу лісами в милї от Корсуня, где Хмельницький казав запровадити піхоту козаков корсунських в тіє ліски, которіє шлях перекопали і там позасідали, не допускаючи переходу табурові лядському. А Хмельницький з тилу і около з войсками і ордами наступивши, оное войско розгромил з допущеня божого, где гетьманов обоїх, великого коронного і польного в неволю взято і усе войско вигублено, же мало хто з того погрому уйшов. Где орда неошацованную здобич узяла так у конях, риштунках, яко найбільше в неволниках — знатних панов і панят і посполитого войска. А козаки знову збогатили ся з обозу польского так великих панов, же срібро малою ціною продавали. Которая то потреба албо война под Корсунем была на том тиждню по святой Тройци“.

Грабянка, що писав майже 40 літ пізнійше, і мав під руками деяких польських істориків, подає про сю битву також досить скупі подробиці (ор. cit. ст. 45—48). З них зазначу тут поперед усього звістку, що одинокий Поляк, який уйшов із погрому на Жовтих Водах, звав ся Марко Ідешинський, і він приніс гетьманам відомість про той погром. Гетьмани після сеї відомости рішили вертати зі своєї дороги під Корсунь, аби бути ближше до заселеного краю, „и яко яша ся пути, пришедше надъ Рось, сташа отъ Стеблева въ милѣ въ полѣ ровномъ и оборонномъ“. У вівторок наспіли Татари з козаками і почала ся битва, „а зане же Ляхи стояху въ окопѣ, не можаху Татаре и козаки Ляховъ одолѣти“. Козаків і Татар було не більше як 15.000. Вони підіслали Ляхам одного козака, що дав себе взяти в неволю, і на допити Поляків „хитръ сущи и премудръ имѣя разумъ, а подобно, яко отъ Хмелницкого научень, сказа 50.000 Татаръ быти въ Тугай Беемъ, и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ, а козаковъ безъ лѣчби“. Поляки во страху рішили продовжати свій поворот з табором, „но и здѣ имѣяху козака путь имъ показующа. И тако идяше обозъ зъ ридвани у осмъ лавъ, а пѣхота и капѣтани, такожде и слуги зъ мушкетами около обозу, а гетмани по обѣихъ сторонахъ зъ ѣзднимъ войскомъ. Но козаки принавши зъ самопалами, въ примѣръ огню давши, коней въ возахъ много побии и пѣхоту полскую воспятили крѣпко, яко и не хотяше вси отъ мала до велика зсѣдше съ коней пѣхотою зъ козаками брань творяху. И въ томъ бою едва увойти возмогша полъ мили, огнемъ зъ козацкихъ самопаловъ и мечемъ татарскимъ открыти. На болшую же погубу козакъ водяй имъ дорогу, нарочно наведе лядскій обозъ

на долини и вертепи и блато. Зде видѣвши Ляхи свою бѣду и конечную погибель, силою обозъ свой начаша проводити. Бистъ же яко єдини на гору, другіє въ болото начаша входити, Хмелницкій посла на предъ козаковъ шесть тисящъ, и закопавши Ляхомъ путь, и отъ странъ дровѣмъ засѣкше, засѣли въ тѣхъ закопахъ. Поляки же о томъ не вѣдуще, нуждою идяху; и яко бѣху єдини на горѣ, другіє въ болотѣ людскіє вози осташа, тѣмъ временемъ Татарє зъ козаками скочивши мужественно на нихъ, обозъ разгромиша. Калиновскій разгнѣва ся зѣло стоя зъ войскомъ на лѣвой сторонѣ; егда же и тому рани даша, смири ся и начать мира и живота просити. Прочіє же на конецъ начаша утѣкати, и собираху ихъ аки снопи козаки и Татарє. Понеже и слуги держачи кони панскіє и за панскими упадаючи головами, сами себе хочачи избавити, на тієж конѣ посѣдавши утѣкали, єднакъ и тихъ мужики по лѣсахъ зловили. Такожде и прочіє полководци полскіє у козаковъ и Татаръ живота прошаху. И тако козаки побѣдную пѣснь Богу воспѣша, начаша користи полскія брати, Татаромъ же плѣнъ оста ся". Між полоненими Грабянка вичисляє двох гетьманів, Потоцкого и Калиновского, а також згаданого висше Хмелецького. Своє оповіданє кінчить Грабянка віршою правдоподібно власної композиції, яку тут наводжу для повноти; вона не визначає ся ані поетичною, ані історичною вартістю.

Которіє пришли, Хмелницкого аби поймали,
 Лєч сами в неволю бѣсурманскую впали.
 Поѣхали бучно до Криму ридвани,
 З совѣтниками оба полскіє гетмани;
 А вози скарбівє козаком остави,
 Аби худобу¹⁾ свою полатали.
 Хотѣли Ляхи з козаков славу мати,
 Аж Бог дал тому, хто ся вмѣл смирати.
 Той вознес нинѣ смиренних Руснаков,
 А гордых з престола низложи Поляков;
 Богатих тощих отпусти до Криму,
 Хотѣвших Руси наклонитъ до Риму.

З оповіданя Грабянки варто піднести хиба подробицю про Марка Ідешинського, який, як бачимо з поміщеної дальше польської реляції, був полковником у війську коронного гетьмана Потоцкого і очевидно не брав участі в битві на Жовтих Водах.

¹⁾ Худоба — вбожество.

Оцю історично неправдиву відомість Грабянка запозичив у Коховського. Тільки що в Коховського ця відомість виглядає троха инакше. На ст. 34 свого оповідання зазначивши, що з погрому на Жовтих Водах уратував ся „*vix unus alterve, qui cladis nuntius superesset*“, і переходячи в окремім уступі до оповідання про військо обох гетьманів, починає те оповіданє ось яким реченєм: „*Generalis iam prope Czirkassios cum exercitu penetraverat, cum Marcus Gdeszyński, alae equestris ductor, caesas cohortes et deproperatis itineribus hostem contratendere attulit*“. По нашому: „Гетьман із військом дійшов уже близько Черкас, коли Марко Ідешинський, начальник кінного відділу, доніс про погром війська і про те, що неприятель спішить проти нас неготовими дорогами“. Значить, Ідешинський був у гетьманським війську.

Сьому оповіданню козацького жерела, писаному майже чверть століття по dokonаних подіях, можна протиставити польську реляцію про погром гетьманів під Корсунем, списану десь незабаром по подіях неназваним автором від неназваного учасника битви¹⁾. Подаю її з деякими скороченнями в перекладі на нашу мову зазначуючи, що автор кладе дати по латинському календарю.

„Панове гетьмани йшли на підмогу тому таборови, що був біля Жовтих Вод, не маючи людей більше як 5000, в тім числі кварцяних 3000, а добровольців 2000; кварцяні полки були два, козацькі три, а добровольців також три. Се військо було по той бік Чигирина вже тільки 16 миль від Жовтих Вод. Уже там були покопали порядні шанці на гармати, а коли одержали відомість про велику силу ворогів, мали обкопати табор. Потім *nescitur quo fato et consilio*, бо се не зробило ся всім відомо, повернув п. Краківський (гетьман М. Потоцький) 13 мая табор на пів милі на сей бік Чигирина. Тут 14 весь час не могли дістати ніякого язика, подаючи ту причину, що скрізь стоять сильні сторожі, язика трудно дістати, і не принесли нічого певного понад те, що закрадаючи ся аж під Княжі Байраки, чули, що там сильно стріляють.

„15 мая. Пройшовши три милі військо зупинило ся над Дніпром під Боровицею, і там стояло два дні. В часі першого нічлігу вернули Волохи, що були вислані на під'їзд; хотіли

¹⁾ Jakuba Michałowskiego, wojskiego Lubelskiego, a później kasztelana Bieckiego Księga pamiętnicza. Kraków 1864, ст. 20—24.

конче дістати язика, але їм не пощастило, натомість двох із них зловили козаки; замість привести язика вони занесли свій, а перевертень Татарин, що був тоді з ними, втіяний у карк ледво втік окрак на кони. Нічого більше не сказали, лише, що там у четвер і п'ятницю було сильне стріляне.

„17 мая. Рушили до Черкас, зупинилися милю під Черкасами і там табор стояв два дні.

„19 мая. Станули над Дніпром під черкаськими фільварками. Вже попереднього дня мали вісти, яким не довіряли, про розгромлене табору на Жовтих Водах. Волохи, що вернули з під'їзду, донесли, що вже тихо, стріляння не чути. Аж того дня від недобитка, що уйшов відтам, дістали певну відомість, що табор розбито 16 мая. Хоч пан Краківський мав там стояти ще день, рушив другого дня рано далі.

„20 мая. Уйшли великі три милі, перейшли через Корсунь; полковника Ідешинського вислано на під'їзд.

„24 мая. Вернув п. Ідешинський із під'їзду. Рано не могли дістати язика, але оповідав, що бачив сам, як 6 миль від Корсуня вороже військо переходило ріку Тясмин недалеко місточка Тясмина. Запевняв п. Краківського, що Татари будуть на вечір або завтра рано. За сею звісткою п. Краківський зараз велів копати шанці з трьох боків обозу; з четвертого боку був якийсь старий вал, який велів направити, а надто протягом ночі висипати середній п'ятий шанець довкола свого табору. Того самого дня п. Краківський дав воякам Корсунь на розграблене (in praedam), аби те не дісталося ворогови; усе місто обграбили зі всього. Пізнім вечером козаки закралися в березину з заду за обозом, де не було сторожі, бо ріка давала захист; закралися тому, бо надіялися, що Поляки випустять коні на пашу, а вони заберуть коні і дістануть язика. Але в обозі обтрублено, аби ніхто з кінями не виїздив.

„25 мая. Рано з шанця полковника Денгофа видно було козаків, бо шанець був на горі в тій дрібній березині. Задля віддалення годі було розпізнати, що за люди, аж крізь перспективу побачили, що то їзді в білих сермягах, і догадалися, що то козаки. Коли сонце почало сходити, показався татарський полк на другім боці ріки напроти Корсуня, потім другий і третій полк по 5 до 6000 людей. Татарський кіш ішов долиною; переправлялися одні понизше міста, інші в самім Корсуні. Коли їх натисло до міста, велів п. Краківський запалити фільварок найблизший міста; від нього занялося місто і згоріло

все, тільки лишив ся замочок і церков на відшибі.

„Коли військо побачило ворога, зараз стануло узброєне під шанцями і стояло так весь день. Коли Татари переправили ся через ріку, пішов зараз їх відряд довкола нашого війська, а кілька сот зблизило ся до могили недалеко шанця. Ляйтнант Оберштер велів ударити до них із гармат; убито когось значного між ними, бо Татари взявши його перевісили через коня; дістало ся дещо також иншим і коням. Кількадесят козаків прократо ся до могил; стріляли до них, але задля віддаленя не пошкодили їм. Вискочили наші, і таки взяли одного Татарина; козаки не боронили його, тільки під'їздячи придивляли ся війську й таборови. Під сам захід сонця Татари почали з'їздити з поля до коша, та на щасливу добраніч троха перестрілювали ся з нами. Наші гарцівники взяли 9 Татар і одного козака бута, т. є товмача. П. Краківський велів їх мучити, а найдужше бута. Бут признав ся, що війська 47.000, а сьогодні прийшло козацтва в ріжній зброї і з хоругвами більше як 15.000. Хан стоїть у полі ще з більшою силою. По тій словіді гетьман велів їм усім повтинати голови.

„Протягом цілого того дня польний гетьман напирив на те, щоб розпочати битву вступним боем, і прикро налягав на п. Краківського. Сей ніяк не хотів дозволити на се, оправдуючи ся тим, що не хоче наражати на небезпеку всю державу, додаючи й те, що се понеділковий день, а в такий день він ніколи не мав щастя. Вечером була нарада, чи боронити ся на місці, чи уступати табором? Розважувано те, що військо обступлене ворогами не має де напасти коний, до того ж козацтва одного дня прибуло 15.000, а нам ні відки надіяти ся підмоги; зміркували, ще боронити ся на місці для всіх певна загибель, а відступаючи табором є все таки надія ратунку. Обтрублено тихо свиставками, щоб покидати всі тяжкі вози, а брати тільки лекші для таборованя.

„26 мая. Скоро почало свитати, готували табор; шиковав його п. Гетановський, з кожної хоругви один ряд; із котрої був занадто короткий, штуковано иншими. Потім п. Краківський велів усім позсідати з коний, коні уставити в таборі, а всім іти пішо біля табору. Татари з козаками власне були на дорозі. Наші йшли саме в очі ворогови. При сході сонця Татари й козаки розступили ся з дороги. З обох боків було зовсім тихо. Вийшовши на корсунський гостинець, що веде до Богуслава, табор ішов порядно, а вороги окружали його з далека з усіх боків.

Кіш поступав також за табором тою самою дорогою в віддалену чверть милі. Коли ми вийшли на один горб, відки побачили ворога, почали з усіх боків стріляти до нього. Але вороги розбіглися на всі боки так, що ніякі вистріли не доходили до них. Оттак уйшли ми з табором до півполудня може півтора милі до нещасливої діброви під Гороховою. На вході до тої діброви багато возів застрягло і попереверталося, а до них гурмами збігалися Татари й козаки. Наші відстрілювалися з гармат, набитих шротом, і з мушкетів, але вони сильно вдирали між наших і була завзята боротьба з обох боків. Табор увійшов на решті в діброву, як у матню, і не міг рушити далі задля переконаних та деревами завалених доріг. На зад табору цілою силою вдарили Татари, а козаки з переду і з боків із приготованих шанців робили велику шкоду. В кождім куті табору наші боронилися хоробро, але так обскочені не могли подужати великої ворожої сили. Боронилися чотири години. В півполудень почалася та нещаслива битва, а в полудне, коли вже Татари через купи трупів таборовими вулицями впали до табору, били, сікли, і розгромивши решту табору кинулися на добичу, тоді тікав, хто куди міг.

„Той недобиток, що оповідав отсе, не бачив того, що діялося в інших частях війська, але в той бік, куди він тікав, уходили три наші партії: одна мала менше як сто людей, у двох було по кількасот людей, а в тій, з якою він тікав, було зо 300 людей кінних, піших вояків, чур, візників і слуг. Одна менша партія, в якій, як він догадувався, але не знав напевно, був пан Краківський, уже була відбила від діброви на чверть милі, але ми бачили, як їх окружила велика громада ворогів. За нами — оповідав він, — скочило півтораєста Татар, але ми всі мали коні, які повидирали від хлопців. Татари бачучи, що на нас не обовлять, таї надіючи, що будемо боронитися від них, усі держачи в руках оружжя воліли вернути до розбитого табору для ліпшої облави. Коли ми ночували під Германівкою, прибіг до нас у ночі п. Ідешинський. Ми дуже радо прийняли його до свого товариства, бо на кождім місці ми набирали багато страху перед селянами, що скрізь збиралися і чатували на нас“.

Я подав се оповідане з невеличкими скороченнями для того, бо воно дає наглядний образ тодішньої війни, як вона являлася очам учасника, що бачив перед собою живі деталі, а не міг обняти цілоти. Такі оповідання мають не тільки літературну, але

також історичну вартість, бо дають можливість контролювати описи та характеристики війн і битв, складані чи то істориками, чи поетами, і в усякім разі стилізовані. А тепер перейду до тих віршованих пам'яток, які заховала наша народня традиція про сю пам'ятну битву.

Окрема і самостійна дума про корсунську битву не дійшла до нас ані одна. Те, що надруковано у виданю „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ т. II, ч. 1, п. з. „Корсунская битва“ на ст. 32—38 у двох варіантах, се досить безладна компіляція частин думи про корсунську битву з половини мая 1648 р. з частинами дум про пізнійший народній рух на Україні, особливо про погроми Жидів літом 1648 р. З двох варіантів сеї компіляції можна буде реконструувати досить повний текст думи про корсунську битву, з вилученем уступів про пізнійші народні рухи. Деякі відривки тої думи стрічаємо також в окремій думі про жидівські погроми на Україні, в трьох варіантах надрукованій у тім самім виданю ст. 20—32. Окремою редакцією думи про корсунську битву треба вважати уривки, вставлені в варіанти А і В думи про Хмельницького й Барабаша, вилучені мною висше з контексту тої думи. Сі уривки виявляють, як мені здається, старшу редакцію думи про корсунську битву, і для того з них я почну огляд кобзарської творчости про сю пам'ятну подію.

Поїхав пан Хмельницький лугом Базалугом.

Оттогді то припало йому з правої руки

Чотири полковники:

Первий полковник Максим Ольшанський,

5 Другий полковник Мартин Полтавський,

Третій полковник Іван Богун,

А четвертий Матвій Борохович.

Оттогді то вони на славу Україну прибували,

Королевські листи читали,

10 Козакам козацькі порядки давали.

Тогді то у святий день,

У божественній у во вторник

Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає,

І стиха словами промовляє:

15 „Ей козаки, діти, друзі-молодці,

Прошу я вас, добре дбайте,

Од сна уставайте,

Руський „Отче наш“ читайте,

На лядські табури наїзджайте,
 20 Лядські табури на три части розбивайте,
 Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
 Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
 Віри своєї християнської
 У поругу вічні часи не подайте!"
 25 Оттогді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали,
 Од сна уставали,
 Руський отче наш читали,
 На лядській табури наїзджали,
 Лядській табури на три части розбивали,
 30 Ляхів, мостивих панів, у пень рубали,
 Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
 Віри своєї християнської
 У поругу вічні часи не подали.

Перший рядок сеї реконструкції взятий із варіанта В, а решта з А. Варіант В о стільки коротший, що не має рядків 9—14, а замість них тільки два ось які:

Да вже тогді вуони на лядській табори ізїзджали,
 І до козаків їстиха словами промовляли.

Рядки 15—16 стягнено в один:

„Ей козаки, друзі-молодці, добре дбайте“.

Рядків 17, 19 і 20 нема, а рядок 21 короткий:

Ляхів у пень рубайте.

В рядку 22 пропущено слова „у полі“, а в рядку 24 замість „у поругу“ стоїть „на поталу“. Так само скорочені остатні рядки, яких замість 9 є тільки 4.

Що сей текст говорить про битву під Корсунем, се доказує подана в ньому дата — вівторок зелених свят, що випав тоді на день 16 мая, далі досить загальна згадка про козацький напад на польський табор, і дуже важна згадка про розбите того табору на три части, що згоджує ся, як бачимо, з польською реляцією очевидця мушкетера. Початкові рядки сего відривка мають меншу історичну вартість, бо чотири полковники, що буцім то пристали до Хмельницького, в часі свого приставання правдоподібно зовсім не були полковниками. Їх імена також не всі можна справдити. Видавці „Историческихъ пѣсень“ ідучи за Максимовичем, уважають Максима Ольшанського „вѣроятно“ тим самим войовником, що в історії кровавих розрухів на Правобережній Україні літом 1648 р. відомий під

назвою Максима Кривоноса або Перебийноса, про якого одначе майже на певно можна сказати, що він полковником не був. Про се буде мова далі в розділі, присвяченім сему героєви Хмельщини. Загадковим являє ся також Матвій Борохович, якого нема підстави тотожнити з Максимом Гладким, полковником миргородським. Що до Івана Богуна і Мартина Пушкаря, то певна річ, що вони поробили ся полковниками аж пізнійше, в 1649—50 рр.

Друга редакція думи про битву під Корсунем дійшла до нас у двох записах із першої половини XIX в., із яких один опублікований у збірці Максимовича „Сборникъ украинскихъ пѣсень, часть первая, Кієвъ 1849“, ст. 67—71, а другий неповний, записаний від якогось Ригоренка, у Кулішевих „Запискахъ о Южной Руси“, т. I, ст. 2—23, оба передруковані в збірці „Историческія пѣсни малор. народа“, т. II, ч. I, ст. 32—38. У Максимовича дума надрукована як два відривки, розділені поперечною лнійкою; очевидно видавець сам відчував, що відділені тою лнійкою остатні 15 рядків не вяжуть ся з попереднім, у якім знов можна розрізнити три часті, злучені з собою тільки механічно. Лиш одна з тих частей, а власне перших 16 рядків, може відносити ся до колотнечі Хмельницького з Ляхами, а тільки в злучі з остатнім відривком може бути думою, чи радше частиною думи про Корсунську битву. Варіант Куліша, в якому перших 9 рядків передруковано з запису Максимовича, вяже в дальших своїх рядках ті два Максимовичеві відривки троха тіснійше з подіями корсунської битви.

Попробую на основі сих обох варіантів дати тут реконструкцію тільки тої часті думи, що вяжеть ся, загалом далеко слабше від попереднього тексту, з корсунською битвою:

Ой обізветь ся пан Хмельницький,

Отаман батько Чигиринський:

„Гей друзі-молодці,

Братя козаки Запорожці,

5 Добре знайте, барзо гадайте,

Із Ляхами пиво варити затирайте:

Лядський солод, козацька вода,

Лядські дрова, козацькі труда“.

Ой за тее пиво

10 Зробили козаки в Ляхами превеликее диво;

Ой за той пивний молот

Зробили козаки в Ляхами превеликий колот;

Ой за той пивний квас
Не одного Ляха козак як би скурвого сина

15 За чуба потряс.

Ой не верби ж то шуміли
І не галки закричали,
То ж то козаки із Ляхами
Пиво варить зачинали.

Доси текст Максимовича, з якого варіант Куліша має тільки два рядки в далеко коротшій формі:

Ой з того пива

Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво.

Далі в варіанті Куліша йдуть рядки, яких нема у Максимовича:

20 Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького
З Ляхами барзо посварили.

25 За ту бражку

Зчинили козаки з Ляхами велику дражку.

Далі йдуть чотири рядки про молот і квас, як висше в варіанті Максимовича, а потім дальше оповіданє в жартливім тоні:

Ляхи чогось догадали,
Від козаків чогось утікали,
А козаки на Ляхів нарікали:

30 „Ой ви Ляхове, пеські синове,
Чом ви не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?“

Далі йде коротке оповіданє про спіймане козаками Потоцького, про яке докладнійше оповідаєть ся в відривку, поміщенім на кінці запису Максимовича:

Гей обізветь ся пан Хмельницький,
Отаман-батько Чигиринський:

35 „Гей друзі-молодці,
Братя, козаки Запорожці,
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте!

40 Потоцького піймайте,
Мені в руки подайте!“

Далі до сего навіязує ся оповідане варіанта Кулішевого:

- Тоді козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали,
Як барана звязали,
40 Та перед Хмельницького-гетьмана примчали.
„Гей пане Потоцький,
Чом у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти еси в Кам'янці Подільській пробувати,
Печеного поросяти,
50 Куриці з перцем та шапраном уживати,
А тепер не з'умів з нами козаками воювати!
[Будеш тепер] житню саламаху з туслуком уплітати.
Хиба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські Нагаї
55 Сирої кобилини жовати“.

До рядків 46—55 Кулішевого варіанта має відривок Максимовича коротший варіант з 7 рядків:

- Гей Потоцький, Потоцький,
Маєш собі розум жіноцький!
Не годиш ся ти воювати,
Лучче ж тебе до пана Хмельницького оддати
Сирої кобилини жовати,
Або житньої саламахи
Бузиновим молоком запивати.

Як бачимо, традиція та сама, що й у попереднім варіанті, але переплутана кобзарською пам'ятю. Житня саламаха вважає ся характеристикою козацького життя, а жоване сирої кобилини характеристикою татарського. Про віддане Потоцького кримському ханови нема згадки, а натомість ніби козаки самі міркують віддати Потоцького Хмельницькому на злиденне життя.

Відгуки тої самої думи з характерними відмінами маємо також у двох варіантах думи про жидівські погроми на Україні літом 1648 р., з яких один записаний Кулішем у Александрівці сосницького повіту чернігівської губернії від кобзаря Андрія Шута був надрукований у його „Запискахъ о Южной Руси“, т. I, ст. 56—63, а другий записаний у Жаботині Томою Штангеем у перше появив ся як варіант Б після тексту Куліша у збірці „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“ т. II, ч. 1, ст. 25—29. Запис д. Штангея, зроблений на правім березі Дніпра, не вважаючи на деякі модернізми, виявляє старшу і пов-

нійшу редакцію від запису Куліша. Рядки 35—54 того запису говорять про час, який попередив жидівські погроми, про яких причини говорить дума в початкових 34 рядках. Кобзареві, що співав сю думу, пам'ять неясно рисувала відносини кінця 1647 і початку 1648 р.:

Як то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий.

5 Як він сєє зачував,
То указ писав,
Імператору до рук подавав.
А імператор указ писав,
В Черкаси до рук подавав.

10 А пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий,
Як того указа до рук достав,

15 На ринок вихожає,
Знамена виставляє,
Друзів, панів-молодців на грець викликає:
„Друзі, панове-молодці,
Охотники, броварники,

20 Годі вам по броварях пива варити,
По виницях та й по проваллях валять ся;
Та йдіть ви Жидів та Ляхів з України згоняти,
То будете ви собі мати
Хоть на три дні хорошенько по козацьки погуляти“.

Нема сумніву, що за сим уступом стоїть стара традиція про початок повстання Хмельницького, затемнена кобзарською пам'яттю і підмальована пізнішою „російсько“-гайдамацькою традицією XVIII в. З польського короля зробив ся імператор, з універсалів зробили ся укази, з козаків броварники та охотники, а з затажної війни в обороні козацьких свобод триднева гайдамацька гулянка.

Варіант Куліша має аналогічний уступ значно коротший (рядки 87—95), але тісніше зв'язаний з пам'яттю про битву під Корсунем:

25 Тоді ж то як у святий день
Божественний у вівторник
Гетьман Хмельницький козаків
До сходу сонця у поход виправляв
І стиха словами промовляв:

30 „Ей козаки ви, діти-друзі,
Прошу вас, добре дбайте,
Од сна вставайте,
Руський отче наш читайте.
На славу Україну прибувайте,

35 Жидів-рандарів у пень рубайте,
Кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте“.

Як бачимо, ремінісценція кобзарського опису битви під Корсунем досить жива, тільки механічним способом замість „Ляхів, мостивих панів“ підставлено Жидів-рандарів, а при кінці додано наказ нешановання жидівського шабашу. Не вадить пригадати, що Хмельницький спеціальної відозви проти Жидів ніколи не видавав, і що жидівські погроми літом 1648 р. відбулися без його ініціативи, силою народньої реакції, і певно не лежали в його стратегічних планах.

До корсунської битви навізують заховані до нашого часу чотири руські вірші, з яких три втягнув у свій „Літописець“ руський шляхтич, а польський патріот Яким Єрлич, а одну заховав пізніший козацький літописець Грабянка. Ті вірші були передруковані Костомаровом у додатку до його монографії „Богданъ Хмельницькій“, т. III, ст. 346—352, а також у збірці „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“, т. II, ч. 1, ст. 137—139. Всі три вірші записані Єрличем, зложені правильним розміром, що відповідає розмірови народніх пісень козацької доби, в основі 12-складовому, тільки з повторенем першої половини. Для прикладу наведу початок народньої пісні:

Зажурила ся молода удовонька,
Що не кошена зелена дібровонька.

Коли повторити першу половину того вірша до цезури — се чинить ся в народніх піснях задля зміненої мелодії — то одержимо ось яку форму:

Зажурила ся, зажурила ся
Молода удовонька,

Що не кошена, що не кошена
Зелена дібровонька.

З часом замість повторення першої половини входять інші слова того самого розміру, і повстає строфа з чотирьох рядків, прим. ось яка:

Ой ти поїхав, мене понехав,
А я бідненька плачу;
Сплакала-м очи як в день, так в ночі,
Що й світонька не бачу.

Таким самим розміром уложені також дві вірші про корсунську побіду, вставлені Єрличем у його „Літописець“ ¹⁾ під р. 1650 по оповіданню про побут Хмельницького в Києві, без жадного звязку з тим оповіданєм. Єрлич подає одну віршу п. з. „Pieśń o panu Mikołaju Potockim, Hetmanie Koronnym 1648 R.“, а другу п. з. „Odpowiedź pana Potockiego na te żołnierskie słowa“. Сей другий титул зовсім не відповідає змістови вірші, яка являєть ся не відповідю Потоцького на закиди вояків, а рядом гірких докорів Потоцькому з козацького боку, коли натомість перша вірша була уложена якимось польським інтелігентом із польського воєнного табору. Войдїцький висловляє догад (Передмова ст. XXXV), що автором тої вірші міг бути сам Єрлич. Мені видає ся се неправдоподібним раз тому, що будши її автором він був би не занедбав признати ся до сего, а друге тому, що в таким разі був би вставив її в опис корсунської битви, а не аж під р. 1650, очевидно діставши її пізнійше до рук. Варто зазначити, що в описі корсунської битви Єрлич дуже непідхлібно висловляє ся про гетьмана Потоцького, „który więcej radził o kieliszkach i szklanicach, niżeli o dobru Rzeczypospolitej i całości onej. Jakoż w nocy radził o panach albo dziewczkach młodych i nadobnych żonkach, będąc sam w starości lat podeszłych, nie znosząc się ani radząc kolegi swego, Marcina Kalinowskiego, hetmana polnego, ani innych pułkowników i rotmistrzów, ani też towarzystwa“ (op. cit. ст. 64).

Варто зазначити, що в виданю Костомарова „Богданъ Хмельницькій“, т. III, Додатки, ст. 349—351, обі вірші надруковані в таким самим порядку, як у Єрлича, а перед ними з того-ж Єрличевого рукопису подана ще одна вірша п. з. „Плѣне-

¹⁾ Latopisiec Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. W. Wojcicki, Warszawa 1853, т. I, ст. 115—116.

ніе польскихъ гетмановъ“, якої нема в виданю Войціцкого. Костомаров змінив також титули обох вірш, давши першій титул „Пѣсня о пораженіи Потоцкаго“, а другій „Пѣсня о Потоцкомъ“. Видавці „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ передрукували ті три вірші знов у иншій порядку і з иншими титулами, а власне „Плѣненіе Потоцкихъ при Жолтыхъ Водахъ и Корсуни“, другу зараз по ній п. з. „Плѣненіе польскихъ гетмановъ“, а третю після цитованої висше вірші Грабянки п. з. „Обличеніе магнатской гордости Н. Потоцкаго“. Слїдуючи порядкови Єрлича подаю тут на сам перед сю остатню віршу, потім другу з виданя Войціцкого, а нарешті третю у перве опубліковану Костомаровом.

Дотеперішні видавці друкували їх у двовіршових довгих куплетах; я розкладаю кождий куплет на два рядки, що позволить розпізнати, в котрім місці і о скільки вірша попсована. Зрештою треба завважити, що вірша призначена для деклямації, а не для співу, поступає з розміром троха свободнійше, як пісня, і додержуючи тої самої схеми, допускає в кождім рядку ріжне число складів. Для прикладу ось які рядки з більшим над пісенну норму числом складів:

А скоро привернули, зараз огорнули,
Розкопали моцні вали;
Одних постреляли, других порубали,
Третіх живцем в Орду поодавали.

Замість нормальної схеми 5 + 5 || 7 півстрофи тут бачимо у першій півстрофі схему 7 + 6 || 9, а в другій півстрофі 6 + 6 || 11. Натомість у півстрофі:

Хмельничики, Ординчики
Обоз заточили —

бачимо схему 4 + 4 || 6. Модернізую також правопис, полишаючи ненарушену мову.

І. Пісня про пана Миколая Потоцкого, гетьмана коронного, 1648.

Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Которий ¹⁾ маєш много,
Же ровний будеш тому, в котрого ²⁾
Немає ³⁾ нічого.
Бо той справуєт, що всім керуєт,
Сам Бог милостиве:
Всі наші справи на своїй шали

¹⁾ Jerlicz: Kotory. ²⁾ Jerl. ktoroho. ³⁾ Jerl. nemajesz.

Важит справедливе.
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Которий високо
Умом літаєш, мудрости знаєш
Широко, глибоко!
Не поспуй мозку, мудруй по трошку,
В собі обачай ся;
Й тих рада не лиха, що ходять з тиха,
І тих поражай ся.
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Которий ¹⁾ воюєш
Луком, стрілами, порохом, кулями,
І мечем ширмуєш!
Бо те ж рицери і кавалери
Перед тим бували,
Тим воювали, од того ж меча
Самі повмірали.²⁾
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
І скинь з серця бути;
Наверни ока, который з Потока
Іде до Славути!³⁾
Невинні душі береш за уші,
Вольность одіймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш,
Сам собі сеймуєш.
Гей, поражай ся, не запалай ся,
Бо рейментаруєш ⁴⁾
Сам булавою в сім польським краю,
Як сам хочеш, керуєш.
Мій Бога в серцю, а не май в легце
Шляхетської крови,
Бо світ чорніє, правда нищії,
А все к твоїй волі.
Гей каштеляне, коронний гетьмане,
Потреба нам згола ⁵⁾
Іще памятати і поглядати
На задніє кола.
Жови і діти де ся мають діти ⁶⁾

¹⁾ Друк. котрий. ²⁾ Друк. поумірали. ³⁾ Друк. ку Славути, додано в скобках: Дніпру. ⁴⁾ Друк. додано зайте: Бо ти. ⁵⁾ Друк. зовсім недоладне в тім місці: „чола“. ⁶⁾ Друк. подіти.

Нашії а по том,
Гди нас молодці, тії Запорожці
Набавять клопотом?
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Що ся діє з нами,
Поручниками і ротмістрами,
Польськими синами!
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Видиш людей много;
Чи ти воюєш, чи їм згодуюєш?
Бо то в руках Бога.
Чини трактати, а кажи брати
Гроші за заслуги,
Бо то єсть з давна заслуга славна
Запорожського люду.

Із змісту сеї вірші видно досить виразно, що автором вірші мусів бути польський шляхтич, що служив у польськїм війську і дослужив ся досить значної ранги. Почуваючи себе Поляком по народности, він разом із тим на стільки живо відчував потреби України як окремої цілости, що готов був робити значні концесії українському народови, а спеціально запорожським козакам. Знаємо з сучасних польських жерел, що подібні голоси людей ріжних станів польської народности часто підносили ся, особливо в краєвих соймиках та військових таборах, хоч і не знаходили відповідної сили в пануючій у Польщі верстві.

II. Козацька вірша про Потоцького.

Він глянув як звір, він крикнув як лев
На жовнірськії слова;
Острая як міч, грубая як піч
Була там тая мова.
Зараз синачка, свого єдиначка
Шлеть на Жовтую Воду,
Там на большую і на горшую
Собі і усїм шкоду.
Бо скоро стали Ляхи подле Плавли,
Зараз поскочили
Хмельничики, ординчики,
Обоз заточили.
А скоро привернули, зараз огорнули,
Розкопали моцнії вали;
Одних постріляли, других порубали,

Третіх живцем в орду взяли.
 На тім не досить; миру не просить
 Потоцкий здумалий;
 На войну встає, штурми готує,
 Бо мів встид не малий.
 Хочеть бити ся, кривди мстити ся,
 Під Корсунь вступає,
 А за собою, як за своєю волю,
 Запорожців потягає.
 Там же на полю всю свою силу
 Жолнерську ¹⁾ утрачає,
 Стрельбу і штуки і всі ринштунки
 Запорожцям нажичає.
 Турецькі коні, дорогі ²⁾ убори
 Оддає по неволі,
 А сам іде і інших веде
 До татарської неволі.

Як бачимо, в протиставленню до попередньої вірші се голос Українця, може якогось козака, що брав участь у битві під Корсунем, а може, що правдоподібнійше, якогось українського інтелігента, прим. київського студента, що мав у свіжій пам'яті відомість про результат битви, але не знав її подробиць.

III. Козацький голос про перемогу під Корсунем.

Оттак [то] пиха наробила лиха
 Коронному Потоцкому,
 Оттак [то] була ³⁾ і тобі скрута,
 Польному Калиновському.
 Оттам жолніре, ідіте сміло
 На ⁴⁾ зимовиско,
 У Білгороді, у загороді
 Майте становиско!
 Нехай християне, наші Подоляне,
 Знов ⁵⁾ розплodжують кури,
 Що виловили [та] виносили
 Ваші [польські] джюри. ⁶⁾
 А ви в Татарах, в тяжких кайданах
 До смерти сидіте;
 Як ми од вас, так ви од нас
 Тепер потерпіте.

¹⁾ В друкованих текстах логічний абсурд: „Всім своїм силу жолнерским“. ²⁾ Друк. дрогун. ³⁾ Друк. „Оттак була“. ⁴⁾ Мб. пропущено одно слово, прим. сумне. ⁵⁾ В тексті сумнівне „Не“. ⁶⁾ Зам. чурі.

В строфі: „Тепер, жолніре, ідіте сміле“ і д. маємо відгук цікавого історичного факту, не зазначеного, о скільки мені здається, ніде інде, що після погрому під Корсунем багато польських жовнірів узятих у неволю Татари перегнали поперек степів аж над Чорне море до Аккерману (Білгорода), де було одно зі збірних місць невольників та торгу ними. Задля браку поміщення для так многих людей у самому місті вони мусіли стояти біля міста в просторих огорожах під голим небом, мов худоба, поки їх або не викуплено з неволі, або не продано в дальшу неволю.

В основній монографії Костомарова „Богданъ Хмельницькій“, вид. IV, Петербургъ 1884, т. I, ст. 287—299 міститься просторе оповідання про битву під Корсунем, у якому між іншими жерелами, друкованими й рукописними, використано також наведену вище польську реляцію з „Księgi pamiętniczej“ Михаловського, ст. 20—24. Характерною особливістю того оповідання треба вважати епізоди, в яких важну роль грають козак Микита Галаган і корсунський полковник Максим Кривоніс.

І так на ст. 292—3 читаємо, що Хмельницький дня 15-о мая в понеділок подаючи вид, немов би хотів зі своїм військом атакувати польський табір, тим часом узяв ся на хитрощі. „Він вибрав проворного і розумного козака Микиту Галагана, навчив його, що має робити й говорити, і післав прокрадати ся до польського табору. Міркуючи, що обдуманий ним план удасть ся, козацький провідник рівночасно вислав козаків корсунського полку під проводом Кривоноса з Татарами через близько положену гору і велів їм зайти в березовий ліс, що був недалеко села Горохівці на нерівнім місці. Се урочище селяни називали Крутою Балкою. Хмельницький велів нарубати в лісі дерев на дорозі Поляків і перекопати дорогу глибоким ровом здовж вузької долини, засісти в гущавинах і поставити гармати. Микита почав пробирати ся біля польських окопів; його зловили і привели до гетьмана; після тортури огнем, звичайного тоді обряду, козак на запити про число свого війська розповів ось що: „Нашим я не знаю ліку, тай годі знати, бо їх що година робить ся більше, а Татар із Тугай-Беем 50.000, а недалеко вже стоїть хан з ордою і швидко буде тут“. Майже при кождім із тих речень у низу цитовано жерело. А власне під першим реченням про Микиту Галагана цитовано „Истор. о през. бр.“ Коли се має бути відома історія Грабянки, то треба зазначити, що в описі битви під Корсунем у тій історії про Микиту Галагана нема жадної згадки. При реченю про висилку корсунського

полку під проводом Кривоноса зацитовано аж п'ять жерел, із яких одно, збірник українських пісень Максимовича, зовсім не історичне, а з історичних ані літопис Величка, ані літопис Грабянки, ані Клімактери Коховського в описі битви під Корсунем не мають згадки про Кривоноса. Промова Галагана, наведена Костомаровим, має посилку на Грабянку без означення сторони, а у Грабянки (ор. сіт. ст. 46) цілий сей уступ виглядає ось як: „Въ то время яша нѣкоего козака Ляхове і приведше предъ гетмановъ вопрошаху о силѣ татарской и козацкой. Плѣнникъ оній, хитръ сущи и премудръ имѣя разумъ, (а подобно, яко отъ Хмельницкого изучень) сказа 50.000 Татаръ быти зъ Тугай-Беемъ, и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ а козаковъ безъ лѣчби“. Ще раз наводить Костомарів Галагана на ст. 295 згадавши про плян Поляків, іти з під Корсуня на Богуслав полевою дорогою, і знов з покликом на одного Грабянку: „Галаган предложив себе на провідника і пани з дивною легковірністю спустилися на нього, коли він сказав, що знає місцевість дуже докладно“. Далі на ст. 296 сказано, що пройшовши 15 верстов тойже Галаган запровадив Поляків у яр (в оригіналі: трущобу), де дорога загачена була зрубаними деревами. У Грабянки відповідне місце оповідає: „На болшую же пагубу козакъ водѣй имъ дорогу (з контексту виходить, що не той сам, якого спіймано в'їби то висланого Хмельницьким), нарочно наведе лядскій обозъ на долини и вертепи и блато“. На ст. 296 Костомарів згадує ще раз про Кривоноса, знов з покликом на самого тільки Грабянку, подаючи відомість, що в лісі у згаданій уже „трущобі“, коли Хмельницький зі своїми козаками напирив на Поляків із заду, „6000 козаків, висланих із Кривоносом задалегідь, кинули ся на ворогів із переду“. У Грабянки згадано тільки (ор. сіт. ст. 47), що 6000 козаків перекопавши Ляхам дорогу і позасікавши деревами засіли в тих закопах. Про Кривоноса, розуміється, нема ніякої згадки, бо, як побачимо далі, Кривоніс зовсім не належав до товаришів Хмельницького, а той селянський рух, у яким він верховодив літом ам до осені 1648 р., хоч генетично зв'язаний із Хмельниччиною, про те був зовсім не залежний від Хмельницького і навіть по троха суперечний з його політичними планами, так що Хмельницький, як се зазначає сучасний Кушевич, „не признавав ся до Кривоноса“.

5. Стоянка під Білою Церквою в червні 1648 р.

По битві під Корсунем після dokonаної побіди Хмельницький не переслідував далі побідженого ворога і не використав своєї побіди так, як би того можна було надіятися після великого розмаху перших кроків його повстання, але зупинивши ся в козацьким військом під Білою Церквою і розтаборивши ся там він простояв цілий місяць червень, а потім розпустив військо, щоб зібрати його на ново аж у серпні. Для великої часті сучасних Поляків ся довга стоянка Хмельницького була загадкою, і подекуди навіть пальцем божим, який зупинив Хмельницького і дав можливість Полякам зібрати ся з силами. Твардовский про сей епізод пише ось що:

...Nie mogli nacieszyć

Z swoiey się tey fortuny, dla czego pospieszyć
Dali nawet w koronne wnętrzności nie chcieli;
I zdało się, zwycięstwa zażyć nie umieli.
Oprocz że się ku Cerkwi podemknąwszy Białę,
Długo tak nic nie robiąc, obie woyska stały.
Czyli krola się bali? ktorego szczęśliwym
I wszystkim bydź widzieli narodom straszliwym?
Czyli oczekiwali większych kup ściagnienia?
Bowiem mniey ich daleko, aniż rozumienia
Nasze sobie marzyły, ani było więcy:
Ordy wszystkiey z kozaki piętnaście tysięcy.
Lubo i tak, gdy nasi wpool im nie równali,
Według by Herkulesa, dwiema nie zdołali.
Przeciesz było nie zadziw, woysku było temu
Kiedys biiąc, i gonic dziesiści iednemu,
Poki serca i rady im błogosławiely
Zwierzchu nieba; teraz ie czemuś opuściely.¹⁾

Коховский збуває сей епізод ще коротше, бо лиш одною фразою, що Хмельницький після Корсунської побіди стояв під Білою Церквою, як Ганнібаль у Капуї (ор. cit. ст. 47).

¹⁾ Twardowski, op. cit. ст. 10—11.

Та про те се був місяць повний дуже інтересних подій, для яких маємо виемково повне та докладне жерело в листах Самуїла Казимира Кушевича, радного міста Львова, який від часу до часу завідував також секретарством міської ради, і полишив по собі многоцінний рукопис, що знаходить ся тепер у рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських у Львові під ч. 2346 і містить поперед усього власноручно Кушевичем писані листи до якогось варшавського приятеля з часу від 4 червня 1648 до 20 серпня 1649 р., а крім того значне число інших листів, історичних праць та матеріалів, писаних по часті польською, сильно макаронічною, а по часті латинською мовою. На сей рукопис перший звернув увагу др. Ст. Томашівський у своїй розвідці „С. К. Кушевич, райця львівський і його записна книжка“, поміщеній у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ 1897 р., т. XV, ст. 1—24, де при кінці у 12 рядках друку подано зміст рукопису. Автор розвідки подав у ній досить добру характеристику Кушевича і перегляд історичних подій, у яких він брав участь. Розуміється, що в короткій розвідці він не міг використати всього історичного, а тим менше літературного матеріалу, поміщеного в записній книжці Кушевича. Троха пізнійше той сам автор у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ з р. 1898, кн. 3—4 *Miscellanea*, ст. 1—9 подав із тогож рукопису відомість про перший зазивний лист Хмельницького, а також текст того листу, поміщений у рукописі на стор. 163, а в тім же році в четвертім томі „Жерел до історії України-Руси“ опублікував 13 листів Кушевича з часу від 8 липня до кінця падолиста 1648 р. Не опублікованими доси лишили ся початкових 7 листів із червня 1648 р., може найважливіші з усього, що міститься в тім рукописі, а також дальші листи з 1649 р., що кінчать ся копіями документів зборівської угоди. Сі листи, а також компілятивну працю Кушевича про повстанє Хмельницького має др. Томашівський незабаром опублікувати у черговім томі „Жерел“. Роздививши ся досить докладно в змісті рукопису Кушевича я вважаю не зайвим подати в отьому розділі короткий перегляд змісту сїмох перших листів із червня 1648 р., а в нотці подаю докладніший ніж у дра Томашівського опис і перегляд змісту його записної книжки¹⁾.

¹⁾ Рукопис Кушевича в теперішнім своїм стані являєть ся фоліантом сірого, досить грубого паперу, оправленим у шкіру, і містить у собі 434 сторінки, нумеровані пізнішою рукою, яка не вазначила деяких

Подаю тут із перших сімох листів Кушевича тільки вибір найважливіших фактів та опіній автора, а се тому, що повний

карток, видертих із рукопису, в тім числі й першої. Рукопис писаний ріжними почерками, а декілька сторін лишило ся зовсім порожних. На першій стороні в низу на чистім місці підписано давньою, але мабуть не авторовою рукою „Prasa Kazimierza Kuszewicza IVBZ Rayse Lwow-skiego“; інших маргінальних дописок нема ніяких.

На ст. 1—57 рукопису містять ся 23 листи Кушевича до якогось варшавського приятеля. Як уже згадано, першої картки рукопису нема, і тому в першого листу лишило ся тільки закінчене з датою 4 червня 1648 р. Одначе сей перший лист Кушевича заховав ся в повні в збірці „Księga pamiętnicza Jakuba Michałowskiego“ під ч. 16, ст. 32—34 п. з. „Syndyk Lwowski do jednego z dworskich ze Lwowa 4 Czerwca 1648“.

На ст. 57—66 містить ся в формі листу до знайомого опис подорожі Кушевича в Рим до Венеції і відси назад до Риму в р. 1644 з підписом Samuel Kuszewicz. Ст. 67—79, 82—103, 107—115, 120—4, 373—381 містять ся листи до ріжних осіб із р. 1648—1657. Ст. 105—6 початок нарису „De origine, situ, moribus, militia bellisque Cosacorum“; ст. 117—119 едикт Короля Яна Казимира, яким заведено у Львові акцизу в р. 1656.

На ст. 125—152 містить ся брудіон прагматичного оповідання про війну Юрія Раковця з Польщею в р. 1657 п. з. „Arma Transilvanica“; та сама праця переписана на чисто містить ся далі на ст. 395—418. Сторони 153—155 порожні, а на ст. 156 тільки коротка записка по латині. На ст. 157—162 поміщено короткі записи фактів, так сказати реґеста до історії Хмельнищини; вони майже всі поперечеркувані на знак, що їх використано у дальшій, просторій праці.

Від ст. 163 починає ся просторе оповідане про події 1648 р. і тягне ся з ріжними перервами до ст. 206, потому від ст. 275—331 і нарешті від ст. 356—361. Се очевидно брудіон річника, за яким мали піти подібні оповідання про дальші роки; се бачимо з того, що зараз на ст. 207—271 під окремим титулом іде подібне оповідане, а далі виписки та листи з р. 1657. Був у Кушевича плян видати окремою книжкою свої листи, бо на ст. 273 знаходимо титул: „Samuelis Kasimiri Kuszewicz Epistolarum selectarum pars prima“, але тексту листів нема, тільки на ст. 274 уривок передмови. На ст. 331—344 переписано польську статю мабуть пророцького змісту, що починає ся словами: „Opisuiac Ezechiel prorok tyryiskie miasto“. На ст. 345—347 містить ся уривок історичного оповідання про напад Москви на Польщу п. з. „Moscovitatum incursio“, а на ст. 349 початок статі „Causa belli Sueco-Polonici, oratio prima“, з якої переписано лише 7 рядків. На ст. 351 виписано давню приказку, що починає ся словами „Vetus verbum est“, а на ст. 353 иншою рукою „Tenor ordinationis 1620“. На сторонах 363—372 переписано латинську поему п. з. „Augusta Europae felicitatis, quam Leopoldo Romanorum regi Augusti Austriaci nominis devotissimus cliens Lucas Unieszewicz Borussus (scil. dedicavit).“

текст цих листів незабаром появить ся в виданю дра Ст. Томашівського.

На ст. 383 маємо латинський уривок „Institutio principis“, на ст. 386 „Cohortatio ad iuventutem academicam“, на ст. 387—391 дрібні принагідні записки без окремих титулів, тільки на ст. 391 титул „Anno 1650 mensis Augustus“, а під ним записки. На сторонах 392—3 поміщено знов латинський вірш, а на ст. 419—427 правила домашнього життя п. з. „Privata monita“. На ст. 428 поміщено „Actus nuptialis Dom. Nicolai Sieniawski cum Ducissa Radiloviana“, на ст. 429 занотовано „Secretariatus G. Basilio Korrendowicz“, а остатня картка (ст. 432—3) занята принагідними записками для пам'яті.

З огляду на важність листів, зібраних С. К. Кушевичем і переписаних ним у різних частих його записної книжки, подаю тут докладний реєстр тих листів з означенем адресатів і дат.

Реєстр листів С. Кушевича.

1. Ad Jacobum Lach, Hodacum ad Borysthenem. Leopoli Russorum 1648, ст. 82—83).
2. Ad Abrahamum Pulmanum, Thoruniensem secretarium, L. R. 1648, ст. 83—87.
3. Ad Bartholomaeum Zimorovicium, ст. 87—90.
4. Ad eundem, Leopoli, 9 May 1651, ст. 90—92.
5. Ad eundem, без дати, ст. 92—93.
6. Ad eundem, без дати, ст. 93—94.
7. Ad Georgium Forsterum. Die 20 May 1651, ст. 94—99.
8. Ad Abrahamum Pulmanum, Leopoli 1648, ст. 99—101.
9. Ad Stanislaum Sulikowium, L. 1648, ст. 101—102.
10. Ad Georgium Wischenhoff, secretarium Gedanensem, уривок листу на ст. 102: „Theodati Chmelnicki genus ingeniumque, et quibus artibus potentiam adeptus esset, Tibi accurate conscriberem, nuper a me Varsoviae postulasti. Ego pro singulari meo in Te amore illud Tibi planum facere volo; ut, quem tantae multitudinis ducem, tam per triennium prospera¹⁾ fortuna timidantem vides, cuius quoque mores animamque et tanquam imaginem ante oculos habeas. Chmielnicii maiores etc., далі не дописано, а на ст. 102—103 ще два уривки сего листу байдужного змісту.
11. Лист І. Мнішка до бурмістра (мб. львівського) із Радзіна із падолиста 1655 р., ст. 120.
12. Відповідь радних міста Львова Мнішкови із 12 грудня 1655, ст. 120—121.
13. Письмо Андрія Тшебіцкого, єпископа перемиського, до ради міста Львова із 30 падолиста 1655, ст. 121.
14. Письмо короля Яна Казимира до ради міста Львова із 11 грудня 1655, ст. 122.

¹⁾ В рядку перечеркнено: tenax.

З першого листу варто зазначити, що Кушевич називає Хмельницького зрадником і подає, що над Жовтою Водою поль-

15. Його ж письмо до міщан львівських із 19 падолиста 1655, ст. 122—3.

16. Його ж письмо до ради міста Львова із 3 падолиста 1655, ст. 123.

17. Його ж письмо до тоїж ради без дати і без кінця, ст. 123—4.

18. Письмо короля Яна Казимира до тоїж ради із 26 лютого 1657, ст. 229—230.

19. Відповідь радних львівських королеви без дати, ст. 230—231.

20. Лист короля Яна Казимира до львівських Вірмен із 25 лютого 1657, ст. 232.

21. Лист тогож короля до тих же радних із 11 марта 1657, ст. 232—3.

22. Лист королеви до тих же радних із 11 марта 1657, ст. 233—4. Оба сї листи в Ченстохови дійшли до Львова 22 марта.

23. Лист тогож короля до тих же радних із 12 марта 1657, ст. 234.

24. Лист Стефана Чарнецького, воєводи руського, до бурмістра львівського, без дати, ст. 234—5.

25. Відповідь бурмістра Чарнецькому в дня 16 цвітня 1657, ст. 235—6.

26. Письмо Богдана Хмельницького до воєводи київського, без дати, ст. 237—9.

27. Лист І. Виговського до магістрату львівського із 9 марта 1657.

28. Відповідь радних міста Львова Богданови Хмельницькому, без дати, ст. 240—8.

29. Письмо магістрату львівського до підчасного коронного в 17 цвітня 1657, ст. 248—50.

30. Лист магістрату львівського до воєводи київського, без дати, ст. 250—3.

31. Супліка магістрату львівського до короля, без дати, ст. 254—6.

32. Письмо магістрату львівського до канцлера, підскарбія та секретаря коронного із 4 липня 1657, ст. 256—7.

33. Письмо тогож магістрату до канцлера, без дати, ст. 257—8.

34. З письма тогож магістрату до канцлера, без дати, ст. 258—60.

35. Письмо Івана Виговського до каштеляна волинського, без дати, ст. 260¹⁾.

36. Письмо королеви Марії Людвіки до радних і шляхти Львова із 21 лютого 1657, ст. 373—4.

37. Письмо тоїж королеви до львівських міщан із 21 лютого 1651, ст. 374—5.

¹⁾ На ст. 273, зрештою порожній, написано титул: *Samuelis Casimiri Kuszewicz Epistolarum selectarum pars prima.*

ське військо протягом 20 днів видержувало облогу козаків і Татар, поки не улягло перемозі д. 16 мая. Подає також чутку, що Шенбергові, взятому до неволі, відрубано руки, по чім Хмельницький власноручно відрубав йому голову. Війська польського мало пропасти там коло 3000. Реєстрові козаки, що пили байдаками Дніпром, збунтувалися і замордували своїх двох полковників, Niasza і Barabasza, за їх вірність Польщі. Кушевич подає про Хмельницького відомість, що він супроти українського люду видає себе за спасителя його та його віри, „*lubo się bezesny pobisurmanił*“. Далі йде коротке оповідання про битву під Корсунем, і характеристика настрою, який панував тоді у Львові. „Ми тут у великій числі народа всякого пола, стану та віку, в страху й тривозі живемо день і ніч. Брама одна тільки відчинена, в якій через натовп людей і річий велике замішання. Вояки на ринку, вояки в ратуші, вояки на мурах, а інші в частих суплікаціях під проводом духовенства з жінками та дрібними дітьми благають у Бога відміни гніву та кін-

38. Відповідь львівських міщан королевій із 4 марта 1657, ст. 375—6.

39. Лист короля до лат. архієпископа львівського, без дати, ст. 376.

40. Лист воеводиши познанської до Гданська із 13 лютого 1657, ст. 376—8.

41. Лист Івана Виговського до Самійла Кушевича із 10 марта 1657, ст. 379.

42. Наказ Богдана Хмельницького наказному Антонови і иншій старшині з 9 марта 1657, ст. 379—80 (писаний по руськи латинськими буквами).

43. Наказ Богдана Хмельницького з Чигирина з 18 цвітня 1657, ст. 380.

44. *Ex litteris P. Waldini Palis, 6 Octobris Romae*, ст. 380.

45. *Ex litteris P. procuratoris ddto Cracoviae 27 Novembris*, ст. 380—1.

46. *Ex litteris R. P. procuratoris Calisiensis ddto 1 Octobris*, ст. 381.

Як бачимо, зміст рукопису досить багатий і свідчить про високий стан інтелігенції та широкі знайомости автора в сфері тодішніх учених та політиків. Відповідно до того й зміст листів, опертих звичайно на відомостях, які одержувала по часті міська рада города Львова, а по часті замсжнійші міщани, визначаєся уміркованем у представлюваню фактів та тверезістю в їх оцінюваню. Автор любить покликати ся при оцінюваню сучасних собі подій на приклади старинних і на події аналогічні в инших сучасних державах, та цитувати уступи чи то зі старинних, чи з новітніх істориків та політиків.

ця нещастя. Гармат, пороху, провіантів та інших потреб з ласки божої маємо досить. Боїмо ся тільки замішання та хитрих підступів від людей грецької релігії. Козаків до Польщі вийшло 70.000 і мають налити що найважнійші міста. З них одного зловлено в Бережанах, і за якесь підозрінє осаджено у нас у тюрмі. „To pewna, że ludzie religii greckiey z ochotą nieprzyjaciela wyglądają“.

Із другого листу, писаного д. 17 червня, довідуємо ся, що д. 6 червня Хмельницький одержав нову поміч Татар у числі 8.000, а дня 7 розложив ся табором біля Білої Церкви. Тільки сими днями козаки довідали ся про смерть короля, про що зараз дали знати турецькому султанови. Д. 8 вислано до Криму гетьманів польських, узятих до неволі під Корсунем. Тут же Кушевич повторяє відомість про страшну смерть Шемберга, але в рукописі се реченє перечеркнене, мб. коли автор переконав ся, що ся вість була неправдива. Далі оповідає автор, що Сінявський, узятий у неволю Татарами на Жовтих Водах, випущений ними д. 14 червня приїхав до Львова, зобов'язавши ся заплатити Татарам 20.000 червоних злотих, які й вислав разом із іншими дарунками для Тугайбея, який перед тим був із ним знайомий, а тепер випустив його з неволі. Через Сінявського передали Татари свої жадання до гетьмана коронного, аби дав їм 20.000 червоних злотих, випустив 100 Татар із польської вязниці, а надто „aby Ukraina wszytka w rękach kozackich bez urzędników koronnych zostawała“. Крім сего допоминали ся Татари заплати за забрані кожухи і уплати від Польщі щорічного гарачу крижському ханови. Далі нотує Кушевич нові напади татарські та козацькі д. 23 червня на Константинів та Бар, і знов зазначає домагання Татар, аби польський гетьман „te majątności, które ma na Ukrainie, w disposycią kozacką puścił, aby tam już Chmielnicki xięstwo osobne kozackie osadził“.

Із третього листу варто зазначити те, що 19 червня одержано у Львові універсал коренної ради з Варшави з д. 9 червня з оповіщенням, що прімає королівства (в часі безкоролівя) за згодою сенату та шляхти назначив на гетьманський уряд аж трьох достойників: Заславського, Фірлея і Конєцпольского. Кушевич дуже сумніває ся, чи такий тріумвірат вийде на користь держави. „Навчив ся я сего від великих політиків — пише він — що в кождім замішаню та бунтах між секретами полі-

тики перший той, аби найвисшу власть віддавати в руки одного тільки". Він покликає ся на приклад Римлян, а також на свіжий приклад венецької республіки, яка для війни з Туреччиною іменувала одного генерала; навіть у недавніх неаполітанських людських розрухах поспільство вибирало завше одного ватажка, якого називали *Capo del popolo*. Він зазначає відомість, що в Константинополі вибух розрух яничарів проти падишаха, а великий везир переслав нагану кримському ханови за підмогу козакам і велів йому повязаних козаків відставити до Великої Порти, щоб султан міг їх відслати польському королеви. Далі нотує Кушевич відомість про те, що браславський воевода Адам Кисіль писав до Хмельницького з доганою за його виступ проти Польщі, на що Хмельницький відповів йому, що жалує того, що стало ся, і рад би бачити оба народи в згоді, та просить воеводу приїхати до нього для спільної наради. Нотує далі відомість, що татарська орда, обрабувавши городи Погребище, Липовець, Немирів, Борщів, Кальник та Гутовець рушила вже була до Криму, але на просьбу Хмельницького вернула назад, відправивши до Криму лише полон та здобичу.

Четвертий лист, писаний д. 3 липня до виденського магістрату, якому Кушевич подає вісти про бунт Хмельницького, котрий „*krzywd y urazów swoich prywatnych mścić się zamyślił flagitiosa perfidia*". Оповідает далі про поразенє польських гетьманів під Корсунем, про поворот пана Сенявського з татарської неволі, і описує коротко приготування Поляків до нової війни. Нотує факти нових татарських нападів. „Через неготовість наших Татари д. 7 червня розпустили свої загони і наробили багато шкоди в околицях Махнівки, Бердичова, Білополя, Павлочі, Глинського, Придуки та Пікова; набравши багато худоби, але без розливу крови та без бою вони вернули під Білу Церков. Татарський хан з великим полоном, який оцінюють на 200.000 християн, рушив до Криму, лишаючи при Хмельницьким значну підмогу“.

З п'ятого листу, писаного 5 липня, треба зазначити відомість про повстанє Кривоноса. Сю відомість наведу в дальшій розділі. Як здобуток переговорів гетьмана Домініка Заславського з Хмельницьким нотує Кушевич відомість, що сей хилить ся до згоди і Татари відійшли в дикі поля до Синьої води, а деякі польські полонені вертають із татарської неволі. Кушевич запевняє свого кореспондента, що „як Каменець Подільський

не боїть ся нападу самих Татар, так ми не боїмо ся козацької навали, хиба би була яка зрада або найшла кара божа за наші гріхи. Нотує далі незгоду польської шляхти, яка не хоче приступити до вибору короля, поки не настане заспокоєне бунтів, і після латинського зітхання: „Quae nos dementia cepit!“ — додає польську приказку Кохановського:

Nową przypowieść Polak sobie kupi,
Że u przed szkodą i po szkodzie głupi.

Із шестого листу, писаного д. 13 липня, варто подати осуд Кушевича про Хмельницького після його стоянки під Білою Церквою: „Вже Хмельницький доказавши того, що задумав, вернув на Запороже, а виславши татарські війська з багатою здобичю в дикі поля, своїх козаків розіслав по волостях. Знав дуже добре і тепер знає про нашу неготовість, а про те не хотів без причини держати військо запорожське в таборі, але завернув його до дому, аби відпочило по трудах і тим охитнійше та свіжійше було для будучих випадків. Мусимо признати в тім чоловіці велику поміркованість, коли не по варварськи в пору, як наше військо було майже знівечене, довідавши ся про смерть короля заявив, що не піде далі зі своїм побідоносним військом. Заявляє й тепер, як публично, так і приватно, що тільки з великого примусу наступив на польське військо, і тепер почуває сердечний жаль ізза розливу християнської крови, складаючи вину не без великої неслави нашого імени на фатальне недбальство та страх наших. Заявляє також, що зовсім не уносить ся своїм щастем ані не має ніякої радості та потіхи з нашого нещастя. Бажає — не знаю, о скільки щиро — сидіти спокійно за Дніпром при старих свободах і звичаях і віддавати Річи Посполитій обовязкові прислуги. Додає одначе, що коли й на Запорожі, в своїй вітчизні, не знайде спокою, доведеть ся йому знов *ipsum Acheronta movere* і засягати також сусідського (scil. татарського) війська на підмогу.

Стільки на разі звісток із листів Кушевича. Не беру ся рішати, о скільки Хмельницький сам поділяв ту думку про державну самостійність України, яка сама собою могла повстати в простім, войовничім умі Тугай-бея, що сам привик був панувати над своєю ордою майже незалежно від кримського хана. Дуже симпатично виглядає те, що говорить Кушевич про Хмельницького в шестому листі, а на мою думку також новочасний історик, добре розваживши обставини, бачити ме в ціломісячній

стоянці козацького війська після корсунської побіди не акт трусливості, ані поразене енергії пальцем божим, але доказ глибокої політичної розваги чоловіка, що не дав себе оголомшити двома одержаними побідами, але чуючи з одного боку силу противника, а з другого боку непевність та небезпеку союзу з Татарами, волів подождати і поспробувати, чи не виторгне добровільним способом те, чого серед даних обставин не так легко було добити ся силою.

І справді стоянку під Білою Церквою Хмельницький використовує для досить просторої кореспонденції, з якої відомі нам його листи до гетьмана князя Домініка Заславського, до Адама Кисіля, воєводи брацлавського і до короля Владислава IV, всі три з дня 12 червня. Найважніший для нас лист до короля, про якого смерть Хмельницький тоді ще не знав. Сей лист подав у перше в латинському перекладі В. Коховський у своїх Клімактерах I, стор. 42, а в польському оригіналі він поданий у збірці Міхаловського „Księga pamiętnicza“ під ч. 21, ст. 44—46. Хоча сей лист поданий у перекладі на російську мову у Костомарова „Богданъ Хмельницкій“, т. I, стор. 304—306 з поданем жерела „Памятки Киевской Коммисіи“ I, 3, ст. 125—132 і Літопису Грабянки без подання сторони, фактично на ст. 49—51, то про те сей переклад не зовсім докладний, і я подаю тут переклад на нашу мову із збірки Міхаловського.

„Найясніший, милостивий королю, пане наш милостивий і добродію! Вірність підданства нашого з покірними послугами нашими лицарськими віддаємо як найсмирнійше і покірно під ноги В. М. найяснішого пана. Хоча вже частими жалобами своїми ми наприкрили ся нашому милостивому пану в нестерпних своїх кривдах, які діяли ся нам від панів старостів і державців українних, але що ми не маючи в тім ні від кого иншого ніякої оборони, покладаємо свою надію в Бозі і в ласці ВКМ, тому й тепер у тяжкім жалю та горю нашим з тою покірною просьбою нашою, з плачем припадаємо до ніг ВКМ. Вже від кількох літ чинено над нами після своєї уподоби такі нещасні кривди та великі зневаги, що ми не лише в своїх бідних достатках, але й самі в собі бували невольними. Хутори, луки, нові сіножати, стави, млини, пчільні десятини, хоч і в добрах ВКМ., беруть із нашою шкодою; і що би тільки подобало ся котрому з нас, козаків, відбирають силою, і самих нас безвинно обдирають, бють, мордують, до тюрем сажають, де багато нашого товариства поранили та покалічили. А панове полковники

наші, ставши підручними слугами панів старостів, замість боронити нас від таких бід і напастей, ще самі помагають панам урядам проти нас. Навіть і Жиди в надії на ВКМ. творять нам такі великі пакости, що і в турецькій неволі не можливо, аби християнство мало терпіти таку біду, яка діє ся над нами, найнижшими підніжками ВКМ. І овшім, дають нам зрозуміти, що такі пакости чинять нам на перекір ВКМ. Завсіди примовляючи: „Огсе вам король! А поможе вам король і сякі такі сини?“ Оттим то, найяснійший королю, пане наш милостивий, не можемо вже більше терпіти на собі таких трудностей і невинного мордованя і великих бід своїх, так що вже не в силі усидіти ся в своїх домах, покинувши жінок, дітей і всю свою вбогу худобу, з великої неволі своєї часть нас, війська, мусіла тікати, не маючи де хоч би лиш голови свої з душами унести, не куди инде, але на звичайні наші місця, на Запороже, відки наші предки від давніх віків звикли були віддавати короні польській і їх королівським величествам своє вірне підданство й услуги. Тай тут, на Запорожю, не дають нам спокою, нічого не дбаючи ні на які привілеї, які маємо від їх королівських милостей, і в нівіщо обернули наші військові вольности і нас самих, маючи нас власне не за слуг ВКМ., але за своїх власних невільників. Сам Бог нам свідок, що ми в своїм вірнім послусі ВКМ. нічого не робили по своїй власній волі анї не нагворили ніякого зла. Хоча ЙМП. Краківський, якого не вважаю добрим приятелем ВКМ., покликає ся на ВКМ., допускаючи ся убійств над нами, так що з військом своїм наступив і сюди, на Запороже, і спліндрував Україну, бажаючи мабуть навіть імя козацьке викоренити, або нас із нашої землі прогнати; чого ми одначе, поки життя нашого, не бажаємо, не хочаючи відлучати ся від ласки ВКМ. По неволі, бачучи, що проти волі і розказу ВКМ. нашого найяснійшого пана наступлено з великими військами на наше здоровле, мусіли ми покликати на поміч хана кримського, який допоміг нам у сьому випадку, памятаючи, що ми їх також кілька разів у таких пригодах ратували від ворогів. Се мусіло стати ся з божого провидіння, що при сухих деревах і сирим дістало ся. Хто тому причина, нехай сам Бог судить. А ми як перед тим були вірними підданими ВКМ., так і тепер невідмінно готові нести своє здоровле на всяку услугу Річи посполитій проти кожного ворога за маєстат ВКМ. І кримська орда до сего часу, стоячи з нами в союзі, не має нападати на державу ВКМ. Оттим то просимо покірно, аби ВКМ.,

показуючи над нами, найнижшими своїми підніжками, батьківське милосерде, простила нам наш невірний гріх і зволила заховати нас при давніх правах і свободах наших, щоб ВКМ. своєю власною святою особою запоручила нас, щоб ми найнижші твої слуги, не терпіли більше тої неволі. Іще раз найнижше і найпокірнійше упадаємо до ніг ВКМ. при вірному підданстві і покірній служебности. Дано під Білою Церквою дня 12 червня 1648. ВКМ. найяснійшого пана найнижші підніжки і вірні піддані Богдан Хмельницький, на ту пору старший війська запорожського“.

До сего тексту в рукописі Міхаловського додано увагу, що сей лист дня 7 липня принесли козацькі послі Федір Якубович, Григорій Вісник Бурдабут, Лукіян Мозира та Іван Петрушенко, писар війська запорожського. Вони в товаристві ще трьох козаків, а власне Федора Шеврука, пристава від воєводи Сандомирського, і Томи Неліповського від воєводи брацлавського віддали сей лист отцю прімасови. А перед тим відвідали королівське тіло, якому кілька разів віддали руські поклони і доземний чолом, і від якого відійшли з заплаканими очима.

Можна що хотіти думати про щирість запевнень Хмельницького, висловлених у тім листі, але ніхто тамучий не заперечить йому великої обережности, з якою він уникав хоч би позору провокування королівської влади проти своїх політичних намірів. В подібнім угодівім тоні держані також його листи до обох українських воєвод, опубліковані в тій же збірці Міхаловського.

У своїй монографії про Хмельницького Костомарів згадує на ст. 304, що Хмельницький з під Білої Церкви розіслав також універсал до українського народу, якого текст одначе не дійшов до нас, а той текст, що опублікований у Літописі Величка, т. I, ст. 80—89, се очевидний фальсифікат або попсований оригінал. На жаль треба додати, що реєстр козацьких кривд, опублікований Костомаровом зараз за текстом листу Хмельницького до короля, як будім то долучений до нього (ст. 306—7) і взятий Костомаровом із рукопису Публичної бібліотеки в Петербурзі ч. 31, треба вважати також фальсифікатом, уложенним по часті на основі листу Хмельницького з доданем точок, що не могли лежати в пляні тодішніх заходів Хмельницького. В збірці Міхаловського (*Księga pamiętnicza*, ст. 74—77) надруковано дві редакції реєстру козацьких кривд, або як тоді звали, *gravamina*. З огляду одначе на виразні слова соймового ре-

скріпту до козаків, виданого у Варшаві дня 22 липня 1648 р. в відповіді на лист Хмельницького до короля, де обік виразного потвердження про одержане того листу (*Odebraliśmy od posłów Waszych pisanie do Śp. Króla IMci Pana naszego Miłościwego*), стоїть не менше виразно: „Toteż Wam oznajmujemy, że posłowie wasi żadnych listów ani przywilejów, o których wzmianka w instrukcyej waszej była, Rzpltej nie oddali“, мусимо всі ті редакції козацьких зажалень признати неавтентичними.

6. Жидівські погроми літом 1648 р.

Роля Жидів у історії польської окупації, чи як Поляки радше говорять, цивілізації України, не вяснена доси істориками України так докладно, як би треба було хоч би для розвіяння численних легенд та прибільшень антижидівського характеру, наложених на дійсні факти пізнішою традицією. Ся пізніша традиція знайшла собі яркий, переважно гумористичний та сатиричний вираз у думках та епізодах дум про Хмельницину, а також поважніший вираз у козацьких літописах, які силкували ся зложити цілий реєстр жидівських злочинів та безправностей, що буцім то викликали всенародні погроми Жидів літом 1648 р.

Наведу тут реєстр польських та жидівських утисків на Україні перед р. 1648, зложений у першій половині XVIII в. Степаном Лукомським у його доповненню до дневника Окольського, надрукований у додатку до літопису Величка¹⁾. Наводжу в перекладі на нашу мову.

„Тут в Україні Ляхи почали розширяти ся (після війни Остриянина 1638 р.) ще дужше як уперед. Вони силою повідбирали в козаків многі маєтности, якими ті володіли, а їх самих, окрім 6000 реєстрових, як невільників і підданих люто обтяжали всякою роботою, і ніхто не міг оборонити їх від того обтяження. Ляхи тоді намовляли та юдили самого короля Владислава IV на те, щоб із усіми військами йшов на Україну, зволював козаків огнем і мечем, зруйнував та перемінив на порох і попід їх житла, а самих козаків одних погубив, інших забрав у немилосерну неволю, а ще інших заточивши в далекі місця за ріку Вислу, славу козацьку, голосну в значній части евро-

¹⁾ Літопись событий въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ, составилъ Самойлъ Величко. Кіевъ, 1864, т. IV, ст. 300—304.

пейського світа і відому також достаточо в далеких краях за Чорним морем та в Азії, знівечив і стер зі світа. І так після руських літописців польські пани, загарбавши козацькі землі крім згаданих реєстрових, на тих у підданство поневолених козаків, а також на всіх благочестивих українських людей наклали нечувані та ново видумані данини, так названі: дуди, повивачне, сгородщину, подимне, поголовщину, поємщину, очкове, ставлизну, сухомельщину, пороховщину, пересуди та аренди, а крім того від усякої скотини та пчіл десятину, а від риболовних здобутків урочне. Так само й реєстрових козаків держали в такім притиску, що вживали їх до топлення печий, чищення дворів, коний, стаєн, хортів та до послуги на ловах, при чім веліли їм їхати на конях без сідла і провадити псів на смичах, і вживаючи їх на такі та інші подібні непристійні для вояка роботи, не давали їм ні чести, ні правосудя. Коли хто з них спіймав звіря — віддай хлопе шкуру пану! Коли хто здобув від неприятеля оружжя або щось инше — віддай хлопе пану! Нарешті відняли у них усю волю, так що вони не мали в своїх домах нічого свобідного крім жінки, тай то не кождої. Поневолених у підданстві козаків озлоблювали так люто, що не допускали й забороняли їм двом або трьом сходити ся на ринку або на вулиці, а навіть у своїх домах, боронячи їм розмовляти між собою про все, навіть про господарські потреби, немов би хотіли своїми острыми наказами загородити їм уста, які всемогучий творець дав чоловікови для говореня, і оніміти їх зовсім проти всякої природи і загального звичаю. На їх шиї наклали колоди, сажали в найлютіший мороз у плетені з прутя вязниці, через що многі відморожували руки й ноги, а многі замерзали на смерть. Маєтнійших із поміж тих козаків за який будь брехливий донос старости або економа, хоч би й за найменший проступок, били без пощади обухами, кіями й иншими знарядями, вбивали на смерть або погубляли ріжними способами, забирали їх добра й маєтки, а їх жінок запрягали в плуги і заставляли лід орати або рисувати, приставляючи Жидів, щоб поганяли їх батогами, а инших поставивши на леду веліли з ополонка брати воду і обливати їх або занурювати в ополонках. Польський історик Веспазіян Ваповский свідчить про таке нелюдське їх мучительство, якого в теперішні віки ніде на світі не бувало. По його свідоцтву Ляхи у жінок тих поневолених козаків роздавлювали цицьки дошками, а дітий варили в кітлах, перевисшаючи тими своїми тиранствами невірних

поган і переходячи навіть найжорстокішого Фараона, що в Єгипті мучив Жидів. Православні церкви по всій Україні одні відбирали для унії, а інші замикали, або арендували та запродували Жидам, даючи їм таку власть і силу, щоб вони від усіх церковних обрядів брали від усякого таку данину, яку самі захочуть, а ключі церковні держали у себе. Тому то й благочестиві священики не могли ані святу літургію відправляти, ані дітий хрестити, ані шлюбів давати, ані мерців хоронити, ані інших церковних обрядів у церквах відправляти без відома та дозволу Жидів та без уплати всяких наложених ними від кожного обряду данин. Самі священики мусіли церковні ключі відносити Жидам назад, а ті за те безчестили тих священиків як самі хотіли і робили над ними різні насмішки. Так само й Ляхи з якої будь причини давали, били, кровавили православних попів, виривали або відрізували їм волосся з голов і бороди. А надто, що найгірше з усього, правовірні українські християни з гирким жалем і з плачем та зітханнями мусять раз у раз слухати від гордих Ляхів того, що вони правдиву католицьку від віків ні в чім непорушну віру називають вірою хлопською та відступною, хоч самі вони відступники унижають її всякими наругами та лайками і тончуть прилюдно на те тільки, щоб не зважаючи на королівську волю, почавши від самих диких піль, від Чигирна, Полтави, Трахтемирова та Переяслава і до інших українських городів та міст у власній предковичній козацькій вітчизні, що ще від святого Владимира, князя київського, який просвітив Русь святим хрещенем, світить ся правдивим і непорушним благочестем; вигубити всіх значнійших людей, викоренити козаків, а запанувавши над самим простим і безпросвітним українським народом, не тільки запрягти його в невольничче ярмо, але по своїй безбожній волі обернути їх на шкідливу для душ і противну правилам святих отців унію. Так само в минулих віках заволодівши щироруськими провінціями: київською, галицькою, львівською, холмською, белзькою, подільською, волинською, перемиською, мстиславською, вітебською і полоцькою наслідком вимертя або зубожіння тодішніх князів київських, острожських і інших родовитих руських, вигирили і загладили в тих провінціях і землях славне імя козацьке, а перевернувши козацьку честь у нечесть і невіжу та запрягши всіх тамошніх Русів у невольницьке, підданське ярмо, відірвали їх від батьківської, православної, душеспасительної, грекоруської віри і притягли, приневолили і приклонили силою, насиллями і всякими безсо-

вісними муками та нелюдськими тиранствами до пагубної унії і до римської заблуди, згордувавши і знівечивши привілеї та накази всіх своїх перших королів польських і великих князів литовських, що потверджували греко-руське благочесте“.

В трьох місцях отсего реєстру Лукомський покликає ся на універсал Хмельницького з липня р. 1648, якого докладної дати одначе не подає (див. ст. 301). Сей універсал, опублікований у Літописі Величка, т. I, ст. 80—88, має одначе всі признаки пізнього, правдоподібно самим Величком доконаного фальсифікату. При згадці про жидівські надужитя на тій же стороні подано в нотці увагу дописану иншою рукою на рукописі Лукомского, ось якого змісту: „Вияснене данин, які брали Жида: від гри на дудці, на сопілці, на скрипці і инших 4, від новороджених дітей за повивач 200, вівсяних, садових і огородових плодів 200, від кожної хати 5, подушний оклад 10, від тих, що приступають до шлюбу 6, від улія пчіл 2, від риболовства 10, від вітряків і жорен 20, за судові позви 20; жидівські відкупи церков божих, а також усякого шинкарства, порогівщину від кожного рога волового та коровячого десятину“. Ся увага не скінчена, бо далі йдуть слова з російським відтінком: „а ежели нету десяти, то...“

Жерелом сего реєстру служили вступні уступи літопису Грабянки (ор. cit. ст. 29—30 і 31—32), в яких читаємо дословно: „И отъ того часу (від польської побіди над Острином і Гунею в р. 1638) всяку свободу козаковъ оташа и людемъ благочестивимъ тяжкія и неслиханния дани наложиша, и въ тѣхъ часѣхъ поставиша дани: дуди нѣякісь, повивачное и пороговщину, подимное и поголовщину, очковое, ставщину, поемщину, сухомелщину. Таже церкви божія Жидомъ запродаяху, и за дозволеніємъ жидовскимъ крещаху младенци, и всякіе обряди церковніе благочестивихъ поддаяху Жидомъ въ аренду. Козаковъ же толко 6000 судиша себѣ имѣти, а прочихъ, аби аще би синъ и славнаго козака билъ, то взяли у подданство. А реестровихъ козаковъ въ великой тѣснотѣ Ляхове держаху: ни чести, ни слави, ни волѣ; бѣху бѣдніе горше турецкой неволѣ. Еще же поставиша надъ козаками реестровими полковниковъ, сотниковъ и всю старшину лядскія вѣри, да не дають имъ отнюдь волѣ; и употребляли козаковъ до грубъ топленія, такожъ и старостове изъ старшиною до хандоженія коней и хортівъ и дворовъ чищення“. А в уступі „Сказанія, чесо ради воста Хмельницкій на Поляковъ“ (ст. 31—32) читаємо: „Лѣто-

писець полскій Веспесіанъ Коховскій написа, яко Ляхи великіє тяжести людемъ украинскимъ и козакамъ налагаху насилія, и обиди церквамъ божіимъ творяху, отемлюще нуждою отъ благочестивихъ имѣнія и самихъ смерти предаху, отъ чести и власти изгоняху, суду не даяху, козаковъ всячески озлобляху, отъ всякого бидла и пчель десятое взираху. Иметъ ли кто звѣра? кожу дай пану; иметъ ли рибу? дай урочную дань оттуду на пана; отъ военныхъ користей татарскихъ конь или оружіе въ козака будетъ, дай хлопе на пана! А что горше, Жиди всегда смишляху новіє дани, и вся имѣнія козацкая не свободна бяху, кромѣ кому жени волной въ дому, и то не вове. Аще же когда случится на козака вина и малая, то такими муками ихъ казняху, яко ниже погане такихъ смишляху мученій, и тако, въ казняхъ сихъ проливающе излишъ мѣру, невѣрныхъ превосходяху мучителствомъ. И что есть мучительство Фараоне противу Поляковъ тиранству? Дѣтей въ котлахъ варяху, женамъ сосци древіємъ изгнѣтаху, и иная несповѣдимая творяху бѣди“.

З порівняння сих двох текстів, із яких старший, Грабянки, поправляє також помилку пізнішого „Ваповский“ на „Коховский“, можемо бачити, як пізніший козацький літописець своїм ампліфікував старшого. Та властиву вартість сего реєстру оцінімо тільки тоді, коли порівняємо його з тим, що і в якому дусі написав Коховский. Оповідаючи про те, як Хмельницький перед від'їздом на Запорожжя заходився підняти козаків проти Польщі, він вкладає в уста Хмельницького промову, надруковану в тексті (ст. 25—26) курсивом і держану в *oratio obliqua*, в якій Хмельницький жалуєся, що Поляки порушили фундації українських єпископів та монастирів, держать декуди в погорді духовних, відібравши їм право духовного суду, силують православних приставати до унії, і підпирають єзуїтських місіонерів, які силкуються скрізь викоренити православ'я. Недопущені до соймиків православні бувають предметом наруг, їх жалоби не знаходять узгляднення або збувають ся одним прозвищем „схизматик“. Навіть честь запорожського війська потоптано; де грозить війна, там козаків пхають у небезпеку, дурачи їх обіцянками будучих користей, а по усуненню небезпеки кров їх цінить ся низше від найгірших людей.

„Кварцяне військо позволяє собі на найрізніші надужитя, а пани на найстрашніші жорстокости, виливаючи всю свою злість на невинних і випускаючи юрби своїх наємників на безоружну людність, щоб до тла нівечили цілі оселі. Нарешті най-

обридливіший рід неволі сотворено тим, що надано пановане упослідженому жидівському племені. Особливо жалував ся на жидівську захланність, з якою Жиди своїм докучливим промислом старають ся збільшити свої доходи для побільшення панської інтрати, і в тій цілі здобувають собі вплив на судівництво по містах, а по селах арендують коршми та монополі продажу горілки“. Переходячи до особистих справ Хмельницький буцім то жалував ся, що його, бувшого писаря війська запорожського, старого, заслуженого вояка, вкинено по варварськи до вязниці, не за жаден злочин, але з прихоти жорстокого тирана, жорстоко замордовано його сина, уведено жінку, загарбано маєток, так що не лишено йому навіть одного коня, а нарешті самого позаочно засуджено на смерть.

Оповівши се Коховський що до публичних тягарів та надужить, вичислених буцім то Хмельницьким, полемізує на ст. 26—27, не без єхидства підносячи, що унію прийняли руські владики добровільно, а коли православні гризуть ся з уніятами, то се їх домашня справа, бо кождий думає, що його віра найліпша. „Годі не признати — пише далі Коховський — що з українським поспільством пани поводять ся деколи несправедливо“, але все те можна виправдати місцевими обставинами, а такі самі, або подібні відносини панують також у інших краях.

Найстарший реєстр козацьких зажалень на польські та жидівські утиски на Україні перед Хмельницьким, реєстр належний також більше до козацької літописної традиції, ніж до живої дійсности першої половини XVII в., знаходимо на початку літописного оповідання Самовидця. Подаю його тут у дословнім перекладі, хоч оригінал не дуже значно відбігає від нашої теперішньої мови.

„Початком і причиною війни Хмельницького була єдино нагінка Ляхів на православє і обтяженє козаків. Тоді бо козаків, які не хотіли робити непривичної для них панщини, обернено на замкову службу. Старости посиляли їх з листами, держали при стайнях для чищення коний, заставляли їх у грубах палити, псів доглядати, подвіря замітати і робити інші незносні роботи. Ті знов, що лишили ся реєстровими козаками, мали насланих собі від коронного гетьмана полковників із панів шляхти, які анї троха не дбаючи про їх вільности, унижували їх як жога і легковажили, а плату, яка від короля і Річи Посполитої була призначена на козаків по 30 золотих на рік для кожного, відбирали для себе і ділили ся нею з сотниками. Навіть сот-

ників не вибирали козаки, але поставляли полковники, кого хотіли зі своєї руки і зі своїх прихильників. Так само полковники уживали козаків до всякої домашньої, непривичної для них роботи. Коли-ж пішовши в поля який козак дістане у Татар доброго коня, того відберуть. Із Запорожа через дикі поля шле бідного козака чи то з рарогом, яструбом, орлом або хортом або з яким иншим дарунком у місто до якогось пана, не жалуючи козака, хоч би й згиб по дорозі, о що не тяжко було від Татар. Натомість, коли козаки спіймали якого татарського язика, то з тим язиком полковник посилав до кожного гетьмана свого жовніра, а козацьку відвагу затаює. А в містах від Жидів така була кривда, що козакови в своїм домі не вільно було для своєї потреби держати ніякого напиту, не тільки меду, горілки або пива, але навіть і браги. А котрі козаки ходили за Пороги на рибу, у тих на Кудаци відбирали десятку рибу на комісаря; а полковникам треба було дати окремо, а окремо сотникови і асаулови і писареви, так що козацтво дійшло до великого вбожества. Більше шести тисяч козаків до реєстру не приймали; хоч не один був козацьким сином, мусів робити панщину і давати данини. Се було з козаками, а над поспільством, хоч воно загалом жило заможнo, в достатку збіжа, худоби та пасік, проте, чого Україна не звикла була терпіти, були великі вимисли від старостів, їх намісників та Жидів. Бо самі державці (титлярні посідачі староств), не мешкали на Вкраїні, тільки держали уряд і тому мало знали про кривди посполитих людей, а хоч і знали, бували засліплені дарунками від старостів і Жидів-арендарів і не могли зрозуміти того, що їх власним салом їх по шкірі мажуть т. зн. з їх підданих зідравши їм дарують, що й самому пану вільно було взяти у підданого, і він не так би того жалувал. А то леда шевлюга (заволока), леда Жид багатить ся, справляє по кілька цутів коний та видумує великі чинші, поголовщини, дуди, осип, сухі мірочки, плату від жорен і таке инше аж до відбирання фільварків. Нарешті наскочили на одного чоловіка, у якого відняли пасіку і за се наробили біди цілій польській державі“ (Літопись Самовидця, ст. 3—5).

Супроти сего варто навести слова Хмельницького з його першого зазивного листу, виданого весною 1648 р., якого текст із рукопису львівського міщанина Казимира Кушевича опублікував С. Томашівський¹⁾, де між иншим читаємо ось що: „Доводі

¹⁾ Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXIII—XXIV, 1898, кн. III—IV, Miscellanea, ст. 4—5.

вже довгі літа ми не дбали, що нас, обдертих із усякої признаки публичного права, покинено на самоволю королівських урядників, і що найбільше годі терпіти, на визискуване від Жидів. Нас чутких і живих уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених назвали бунтівниками. Се-ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке та селянське добро, безчестить їх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публично чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле лише сміх і зневагу, а що найбільше, дістане порожні, безвартні слова. Всі дбають лише, аби знищити козацький рід. Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам від недавна безплідну, і ми в границях королівства тратимо козацьку відвагу, коли лише на Чорнім морі, серед небезпек від Турків козацький народ росте та змагає ся в силу. Поляки поклали собі метою своєї політики розстроїти наш лад самоуправи і ставлять над нами урядників не на те, аби законно рядили міщанами та селянами, лиш аби силою могли держати міста в своїх руках. На всі ті кривди нема иншого способу, як лише зломати Поляків силою і погордою смерті; тих Поляків, що вже відвикли від боротьби. А коли доля покине нас, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи, дамо не стації, а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелимо могилами“.

Отсі отверті, мужеські та правдиві слова дійсно гідні Хмельницького. Історія фатальним способом справдила їх. Загалом треба завважити, що про найстрашнійше на наш погляд надужите, арендоване церков Жидами, найстарші жерела аж до Коховського включно не говорять нічого.

До нас дійшло ще одно свідоцтво про промову Хмельницького, в якій він висловив щось подібне до реєстру кривд та утисків, які терпіли козаки і загалом український народ від Поляків. Се була промова Хмельницького до королівських послів Любовицького і Ірондского в таборі біля Львова д. 29 або 30 жовтня 1655 р., передана в оповіданю Ірондского (ор. cit. ст. 239—249). Любовицький передав Хмельницькому лист від короля, в яким король силкував ся ріжними обіцянками наклонити його до замирення з Польщею. Прочитавши лист короля та вислухавши промови Любовицького Хмельницький відповів: „Любий мій куме! Згадай, що нам було обіцяно під Замостем, під Зборовом, під Білою Церквою і в инших місцях, і що ми одержали? Всі обіцянки давано нам під впливом науки Єзуїтів, які

говорять, що схизматикам не треба додержувати слова. І де ті обіцянки, які давав нам король по своїм виборі? Зараз по коронації на королівство він вислав проти нас військо, і те саме бувало по кожній дальшій угоді. Поляки нарушували права гостинности, називали нас хлопами, били нагайками, відбирали маєтки, виганяли з домів. Коли козаки не можучи стерпіти всего того тікали покидаючи жінок і дітей, не можучи в зимову пору брати їх із собою, польські жовніри насилували наших жінок, а виходячи з нашого краю палили наші бідні хати не раз і з дітьми. А коли козаки противили ся нанап, то Поляки топили таких потайно в мішках, аби не було можна знайти ані сліду вбитих, ані винуватого, або ще гірше, сажали їх на високі палі, аби показати свою загальну ненависть до руського роду і погорду до його безсилля. Але, що найтяжше з усього, вони не щадили наших священників, але ще завзятійше мучили їх і таким способом підняли проти себе людей, що й найбільше були схильні до спокою. Стільки витерпівши, стільки разів ошукані ми для поправи своєї долі мусіли шукати способів, яких тепер нам нема чого покидати. Пізно просить король нашої помочи, пізно і надармо він думає про наше примиренє з Поляками¹⁾.

Як бачимо, в тім реєстрі на першім місці стоять кривди, завнані козаками вже в часі Хмельниччини, а між давнішими, які спричинили повстанє козацтва та українського народу, і сим разом нема згадки про надужитя Жидів. Се не значить, що таких надужить не було, але в очах такого політика, яким був Хмельницький, ті надужитя були занадто підрядні супроти тих, яких допускала ся польська власть та польська сольдатеска.

Зовсім инший образ, відповідний радше традиції, вироблений серед українського козацтва XVIII в. в т. зв. Гетьманщині, ніж дійсному станови річий у першій половині XVII в. на Правобережній Україні виявляє дума про жидівські утиски та жидівські погроми на Україні, яка дійшла до нас у двох значно відмінних варіантах, надрукованих у збірці Антоновича й Драгоманова (ор. cit. т. II, ст. 20—30). Перший із них, записаний Кулішем у слободі Александрівці сосницького повіту Чернігівської губернії від Андрія Шута, був надрукований у „Запискахъ о Южной Руси“, т. I, ст. 56—63; другий, записаний у Жаботині Томою Штангесом з маловажними відмінами варіанта невідомо, де й ким записаного, знайденого в рукописній збірці

¹⁾ Пор. Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, изд. четвертое, С.-Петербургъ 1884, т. III, ст. 213—214.

Чубінського, появив ся у перше в збірці Антоновича й Драгоманова. Подаю тут на сам перед варіант Куліша, з деякими поправками в тексті, які будуть зазначені в нотках, і з поділом деяких занадто довгих рядків на менші.

Як од Кумівщини да до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини да до Брянщини,
Як од Брянщини да й до сього ж то дня,
Як у землі кравецькій да не було добра.¹⁾

5 Як Жиди-рандарі
Всі шляхи козацькі зарандували,
Що на одній милі
Да по три шинки становили.
Становили шинки по долинах,

10 Зводили щогли по високих могилах.
І ще ж то Жиди-рандарі
У тому не перестали,
На славій Україні всі козацькі торги заорандували,
Да брали мито-промито:

15 Од возового по пів золотого,
Од пішого пішениці по три денежки,
Од неборака старця
Брали кури да яйця;
Да іще питає:

20 „Чи нема, котик, еще цого?“
Іще ж то Жиди-рандарі
У тому не перестали,

На славій Україні всі козацькі церкви заорандували.
Которому б то козаку альбо мужику

25 Дав Бог дитину появили,
То не йди до попа благословити,²⁾
Да піди до Жида-рандара,
Да полож шостак,
Щоб позволив церкву одчинити,
30 Тую дитину охрестити.

Іще що которому б то козаку альбо мужику
Дав Бог дитину одружити,
То не йди до попа благословити,²⁾
Да пойди до Жида-рандара,
35 Да полож битого таляра,³⁾

¹⁾ В друк. да добра не було.

²⁾ Друк. благословиться.

³⁾ Друк. битий тарель.

- Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Іще ж то Жида-рандарі
У тому не перестали,
40 На славній Україні всі козацькі ріки заорандували.
Перва на Самарі,
Друга на Саксагані,¹⁾
Трейтя на Гнилій,
Четверта на Пробойні,
45 Пята на річці Кудесці.
Котрий би то козак альбо мужик
Ісхотів риби ловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословить ся,
50 Да пійди до Жида-рандара [поклонить ся],
Да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
Тогді ж то один козак мимо кабака іде,
55 За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То Жид-рандар у кватирку поглядає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє:
60 „Ей Жидівочко-ж моя Рася,
Що сей козак думає,
Що він у кабак не вступить,
За денежку горілки не купить,
Мене Жида-рандара не попросить,
65 Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити?“
Тоді то Жид-рандар стиха підходить,
Козака за натлі хватає.
То козак на Жида-рандара скося як ведмідь поглядає,
70 Іще Жида-рандара мостивієм паном узиває:
„Ей Жиду, каже, Жиду-рандаре,
Мостивий пане,
Позволь мені на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити!“

¹⁾ Друк. Саксані.

- 75 Тогдї Жид-рандар у кабак вхождає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє:
 „Ей Жидівочко ж моя, Рася,
Будь менї тепер у Білій Церкві наставним равом, —
 Назвав мене козак мостивим паном“.
- 80 Тогдї то у святий божественний день, у четверток,
Як Жиди-рандарі у Білу Церкву на сейм збирались,
Один до одного стиха словами промовляли:
 „Ей Жиди ж, ви, Жиди-рандарі,
Що тепер у вас на славній Україні слишно?“
- 85 „Слишен“ — говорить — тепер у нас гетьман Хмельницький.
Як од Білої Церкви да до славного Запорожа
 Не така стоїть жидівська сторожа“.
- Тогдї обозветь ся один Жид Оврам —
 У того був невеликий крам,
- 90 Тільки шпильки да голки,
Що ходив поза Дніпром да дурив козацькі жінки:
 „Ей Жиди ж ви, Жиди-рандарі!
Як із Низу тихий вітер повіне,
 Вся ваша жидівська сторожа погине“.
- 95 Тогдї ж то як у святий день божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків
 До сходу сонця у поход виправляв,
І стиха словами промовляв:
 „Ей козаки ви, діти-друзі,
100 Прошу вас, добре дбайте,
 Од сна вставляйте,
 Руський отченаш читайте,
 На славу Україну прибувайте,
 Жидів-рандарів у певь рубайте,
- 105 Кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не подайте,
 Жидівському шабашу не польгуйте!“
- Оттогдї то всі Жиди-рандарі догадливі бували,
 Усі до города Полонного повтікали.
- 110 Тогдї то Хмельницький на славу Україну прибував,
Ні одного Жида-рандара не заставляв.
Тогдї то Хмельницький не пишний бував,
До города Полонного прибував,
Од своїх рук листи писав,

- 115 У город Полонне ¹⁾ подавав,
А в листах прописував:
„Ей Полоняни, полонянська громадо!
Колиб ви добре дбали,
Жидів-рандарів мені до рук подали“.
- 120 Тогді то Полоняни йому одписали:
„Пане гетьмане Хмельницький,
Хоть будем один на одному лягати,
А не можем тобі Жидів-рандарів до рук подати“.
- Оттогді то Хмельницький
- 125 У другий раз листи писав,
У город Полонне подавав:
„Ей Полоняни, полонянська громада,
Не хороша ваша рада.
Есть у мене одна пушка Сирота,
- 130 Одчинять ся ваші зелізні, широкі ворота“.
- Тогді то як у святий день, божественний четверток,
Хмельницький до сходу сонця уставав,
Під город Полонне ближій прибував,
Пушку-Сироту у переді постановляв,
- 135 У город Полонне ¹⁾ гостинця подавав.
- Тогді то Жиди-рандарі
Горким голосом заволали:
„Ей Полоняни, полонянська громада!
Коли б ви добре дбали,
- 140 Од Польщі ворота одбивали,
Да нас за Вислу річку хоч у одних сорочках пускали!
Тоб ми за річкою Вислою пробували,
Да собі дітей дожидали,
Да їх добрим ділами наущали,
- 145 Щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали“.
- Оттогді то козакам у городі Полонному
Дана воля на три часа з половиною:
„Пийте, гуляйте,
Коло Жидів-рандарів
- 150 Собі здобич ²⁾ хорошу майте!“
- Тогді то козаки у городі Полонному пили, гуляли,
Здобич ²⁾ хорошу собі коло Жидів-рандарів мали.
Обратно на славу Україну прибували,

¹⁾ Друк. Полонного.²⁾ Друк. здобу.

- Очертом сідали,
 155 Сребро й злато на три часті паювали:
 Первую часть на Покрову Січовую,
 Да на Спаса Межигорського оддали,
 Другу часть на меду, на оковитій горілці пропивали,
 Трейтю часть міждо собою, козаками, паювали.
 160 Тогді то не один козак
 За пана гетьмана Хмельницького Бога просив,
 Що не один жидівський жупан зносив.

Як бачимо, сей варіант у головному неісторичний, бо Хмельницький не здобував города Полонного, ані не видавав наказу переслідувати Жидів. Поетично оброблена спеціалізація жидівського володіння над козаками підходить ближше до характеру реєстру козацьких кривд у Грабянки та Лукомського, ніж до справжньої дійсності половини XVII в., але правдиво-поетичним інстинктом обминає нелюдські жорстокости та надужиття панів і Жидів, на які кладуть натиск реєстри козацьких літописців. Найбільше, до чого посуває ся Жид у думі, се те, що хапає козака за чуприну; та він же задовольє ся зовсім, коли козак називає його мостивим паном. Так само дивно поетичним інстинктом дума не згадує про ті жорстокости та кровопролитя, яких жертвою впало певно не мале число Поляків та Жидів на Україні літом 1648 р., хоч пізнійші описи тих жорстокостей сильно переборщені так само, як і цифри жертв, прибільшені певно в десятеро.

Значно пізнійшу і сильно карікатурну закраску має на собі другий варіант думи про жидівські погроми на Україні; розумієть ся, що історичної правди в ній ще менше, а за те попадають ся анахронізми властиві XVIII вікови. З огляду, що в тій другій думі майже ані один рядок не відповідає дословно Кулішовому варіантові, хоча її зміст де в чому той сам, подаю сей другий варіант також у повнім тексті.

- Земле польська, Україно Подольська,
 Та вже тому не рочок і не два минає,
 Як у християнській землі добра немає.
 Як зажурилась та заклопоталась бідна вдова —
 5 То то не бідна вдова, то королівська земля.
 Що стали Жиди великий одкуп давати
 Стали один од одного на мило оранду становити.
 Як іде український козак, то й корчму минає,
 А Жид вибігає, та українського козака за чуб хватає,

- 10 Та ще його двома кулаками по потилиці затинає:
„Козаче-левице, за що я буду Ляхам рату платити,
Що ти мимо корчми йдеш тай корчму минаєш?“
Коло українського козака всю зброю одбирає.
А на Україні козак за Жидом похожає,
- 15 Ще його й вельможним паном називає.
А Жид до Жидівки словами промовляє:
„Хазяйко моя, Рейзю,
Якої то я на Україні слави заживав,
Що мене козак український
- 20 Щей вельможним паном називав!“
Ще ж і тим Жидове не сконтетували,
Що три річки в одкуп закупляли.
Одна річка Каїрочка,
Друга річка Гнилобережка,
- 25 А третя за Дніпром Самарка.
Що мав би чоловік піти та риби піймати,
То ще він до річки не добігає,
Уже він Жидові за одкуп найкраще обіщає.
Ще ж і тим Жидове не сконтетували:
- 30 Де була яка річка велика, мости в одкуп забрали.
Од верхового по два шаги брали,
А од пішого по шагу,
А од бідного старця, що він випросить,
То одбирали пшоно та яйця.
- 35 Як то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий, —
Як він сєє зачував, то указ писав,
Імператору до рук подавав;
- 40 А імператор указ писав,
В Черкаси до рук подавав.
А пан Хмельницький, житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,
Як того указа до рук достав,
- 45 На ринок вихожає, знамена виставляє,
Друзів, панів молодців, на грець викликає:
„Друзі, панове молодці,
Охотники, броварники,
Годі вам по броварах пива варити,

- 50 По винницях тай по проваллях валять ся!
Та йдїть ви Жидів та Ляхів з України зганяти,
То будете ви собі матъ
Хоть на три днї хорошенько по козацьки погулять“.
- 55 Як почали друзї, панове молодцї
Жидів та Ляхів з України зганяти,
То в которого не було драної невірної козушини,
Той той надїв жидівські кармазини.
Та вони собі хорошенько по козацьки походили,
Та ще й по карманах срібні гроші мали.
- 60 Ще ж то рано-пораненьку в середу,
Як заняв пан Хмельницький поперед себе Жидів череду;
Которі Жиди шабашували,
А которі до города Польського утікали.
„Вже-ж ти, рабіне, Мошку,
- 65 Бери на віз дошку!
А ти, Срулю,
Бери порох та кулю!
А ти, Чую, бери рушницю,
А ти, Гершку, бери підгерстя,
- 70 А ти, Йосю, бери на поготовю осю,
А ти, Шмулю, бери друччя та війло,
А ти, Іцик, бери бичик,
Та будемо конї поганяти,
Та будемо од пана Хмельницького до города Польського утікати“.
- 75 А як був собі Жид, старий Хвайдїш,
Та мав собі крам — шпильки та голки,
А третїї люльки;
Тай той у клунки склав,
Та за ними пішки біжав;
- 80 І той свою старість потеряв,
Од пана Хмельницького утікав;
І той панови Хмельницькому
Ще й голими пятами накивав.
А як у Польське город убрали ся,
- 85 То стали Жиди Мейора на підслухи висилати,
Чи ще ж то далеко пан Хмельницький
З військом прибуває?
А Жидок Мейорко з глузду зпав,
Та ледве він і сам до города Польського припав.
- 90 А пан Хмельницький, житель Чигиринський,

- Козак лейстровий, писар військовий,
До Польського города прибував,
Та старими Жидами орав,
А Жидівками боронував,
95 А которії бували малі діти,
То він і кіньми порозбивав.
Як узали з Польського города втікати,
Як узали свого рабіна Мошку проклинати:
„Бодай ти, Мошку, щастя й долі не мав,
100 Як ти по багато на Україні одкупу брав!
А як би ти був, Мошку,
Та брав на Україні одкупу по трошку,
Тоб ми на Україні проживали,
То нас би козаки українські
105 Вельможними панами називали“.
А як то був Жид Янкель,
То він коло школи походяє,
Та по школі плаче-ридає:
„Школо наша, богомільнице,
110 Вже нам у тобі не бувати,
І тебе не продавати,
За тебе гроший не брати
І в карман не ховати;
Треба тебе на Україні покидати,
115 Та ще в тебе будуть козаки українські срати,
Та ще в тебе будуть нескребені свині заганяти“.
Як стали од Польського города
До Случі-річки прибувати,
То пан Хмельницький, житель Чигиринський,
120 То він ночі не досипляє,
Коло Случі річки Ляхів і Жидів доганяє.
Скоро догнав у вечері пізно,
І там стало повернути ся тісно.
І там до них прибуває,
125 Ще на козаків гуває,
Словами промовляє:
„Друзі, панове молодці, до Случі річки прибувайте,
Жидів та Ляхів у пені рубайте,
І до їх по козацькій словами промовляйте:
130 „Жиди та Ляхи, примічайте!
От буде по той бік Случі ваше,

- А по сей буде пана Хмельницького і наше".
 Як почали Жиди та Ляхи
 З паном Хмельницьким сполять ся,
 135 Щоб по полам пива наварити:
 То вже ж то бували лядськії дрова,
 А Хмельницького вода;
 То був жидівський ячмінь,
 А Хмельницького хміль.
 140 То як пива наварили,
 Тогді Хмельницькому славу на віки сотворили.
 Та хотяж то був пан Хмельницький,
 Житель Чигиринський,
 Козак лейстровий, писар військовий,
 145 Лицар добрий, та помер,
 А тільки його слава козацька-молодецька
 Не вмере, не поляже;
 Та буде вона славна міжду друзями-молодцами
 Од нині й до віку.
 150 Даруй Боже всьому миру живому
 І нам на здоровля та на многії літа
 Од нині й до віка!

Епізод утеки Жидів перед козаками, не позбавлений також комічних моментів, видно дав ся в тямки козакам більше, як жорстокости погромів, коли сцени з нього маємо також у думі про битву під Корсунем у варіантах А і Б. У варіанті А, записанім також Кулішем, епізод про втеку Жидів із України просторійший і драстичнійший, як у попередніх думках. Пропустивши його в тексті думи про Корсунську битву подаю його тут із видання Антоновича й Драгоманова (ор. cit. ст. 34—35):

- Тогді Ляхи чогось догадались,
 На Жидів нарікали:
 „Гей ви, Жидове, поганські синове,
 На що то ви великий бунт, тревоги зривали,
 5 На милю по три корчми становили,
 Великії мита брали:
 Від возового по пів золотого,
 Від пішого по два гроші,
 А ще не минали й сердешного старця,
 10 Відбірали пшоно та яйця!
 А тепер ви тії скарби збирайте,
 Та Хмельницького єдняйте;

- А то як не будете Хмельницького єднати,
То не зарікайтесь за річку Вислу ¹⁾ прудко тікати“.
- 15 Жидове чогось догадались,
На річку Случу тікали.
Которі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі,
А которі до [річки] Прута,
- 20 То була від козаків ²⁾ доріженька барзо крута.
На річці Случі
Обломили міст ідучи,
Затопили усї клейноди і всї ладські бубни.
Которі бігли до річки Росі,
- 25 То востали ся годі й босі.
Обізветь ся первій Жид Гичик,
Тай хапаєть ся за бичик;
Обізветь ся другий Жид Шльома:
„Ой яж пак не буду на сабас дома“.
- 30 Третій Жид озоветь ся Оврам:
„У мене не великий крам —
Шпильки, голки, креміння, люльки;
То я свій крам у коробочку склав,
Та козакам пятами накивав“.
- 35 Обізветь ся четвертий Жид Давидко:
„Ой брате Лейбо, уже ж пак із за гори
Козацькі корогви видко“.
Обізветь ся пятий Жид Юлко:
„Нумо до Полонного утікати прудко!“
- 40 Тоді Жид Лейба біжить,
Аж живіт дріжить;
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зівяне.
„Ей школо-ж моя, школо мурована,
- 45 Тепер тебе нї в пазуху взяти,
Нї в кишеню сховати.
Але ж доведеть ся Хмельницького козакам
На срач, на балаки покидати“.
Отсе, панове молодці,
- 50 Над Полонним не чорна хмара вставала;

¹⁾ Друк. додано ще зайве: до Полонного.

²⁾ Друк. додано зайве: Хмельницького.

Не одна пані Ляшка
Удовою зостала.

Сим сумним двостихом автор думи покриває страховища погрому в Полоннім. Уривок про втеку Жидів у другім варіанті думи про битву під Корсунем, уперве друкованої Максимовичем у його збірці українських пісень із 1849 р. обіймає тільки 16 рядків, дуже близьких текстом до попереднього, та про те на стілько відмінних висловом, що вважаю потрібним подати їх тут також із цитованого висше видання, ст. 37:

„Ой вей мір!“ — обізветь ся первий Жид Їдько, —

„Уже ж пак ізза гори козацькі корогви видко“.

Побіг до школи швидко.

„Ой школо ж моя, школо,

Чи тебе продати,

Чи в карман забрати,

А чи тому пану Хмельницькому,

Отаману Чигиринському

На срач подарувати?“

Ой обізветь ся другий Жид Абрам:

„Ой маю вельми дорогий крам:

Шпильки й голки,

Креміння й люльки.

Ой я свій крам у коробочку склав,

А козакам¹⁾ пятами наживав“.

Ой собізветь ся третій Жид Шльома:

„Ой яж пак не буду на шабас дома“.

Нема сумніву, що комічні епізоди громадної жидівської втеки з України літом 1648 р. зберегли ся в пам'яті народа довго і могли ввійти в кобзарські думи незалежно від козацької, устної та писаної традиції про Хмельницького, бо зберегли де-що вірнійше, ніж та традиція. Про се переконує нас оповідане цитованого вже заславського Жида Натана Ганновера, що в своїм творі „Яван Мецуля“ обік опису страшних погромів Жидів та Поляків у Немирові, Тульчині, Полоннім, Острозі та Заславі, Старокопистині та Литві, опису в значній мірі переборщеного та фантастичного, полишив барвистий, доволі правдивий опис утеки заславських Жидів, якої й сам був учасником і наочним свідком. До опису погромів верну ще в дальшій розділі,

¹⁾ Друк.: с козаками.

де буде мова про Кривоноса, а тут подаю в перекладі на нашу мову тільки опис памятної втеки заславських Жидів до Дубна.

„У вівторок дня 1 місяця Ава (серпня) прибули Татари й козаки, щоб облягти місто Полонне, і вимірили гармати проти міста, в яким були пани й Жида. Але стрільці почали стріляти з твердині і не давали їм підступити до міста, в яким було коло 2000 шляхетського війська, а Жидів було коло 12000 душ, між якими були люди відважні, тай само місто було сильно укріплене подвійним муром і оточене водою. Треба було стерегти тільки ту часть укріплення, в якій дві найближші точки заселяли Русини. Пани поставили своє військо, зложене з хлопів, саме там, де треба було найобережнішої охорони, але власне ті „оборонці“ погубили місто, бо вони були православні, відомі під назвою гайдуків, і прилучили ся також до бунтівників. У середу 2-го Ава неприятелі опанували обі точки стережені православними, і тоді оборонці разом із мешканцями тих точок пристали до козаків, щоб воювати проти укріпленого міста, де були пани й Жида. Битва тягла ся весь день у середу, а в четвер неприятелі видали відозву до польських хлопів, що стояли в твердині: „Адже ми рідні брати! Чого-ж ви помагаєте панам проти нас? Чи не краще вам послужити нам, ніж іно-вірцям?“ І справді хлопів зараз зрадили. Показуючи вид, що борються проти козаків, вони тим часом дали їм можливість приставити драбини до мурів і опанувати їх у той сам четвер, так що в одній хвилі кілька тисяч Русинів з голими мечами явили ся в місті і почали мордувати людей. Коли пани й Жида побачили, що біда стряса ся над ними і місто взате, то пани верхом побігли на другий бік, а бідні Жида, числом коло 10.000 душ, яких стражники не пускали тікати, були побиті. Вони впали під ножем ворога без супротивлення, так що коли який козак впадав до дому, де було хоч би кілька сот Жидів, вони не спротивляли ся, і він один побивав їх усіх“ (Ганноверъ, ор. сіт. ст. 49—51). Далі за тим, майже у всіх подробицях неправдоподібним образом Ганновер оповідає, як 300 найвидніших Жидів разом із рабіном Самсоном із Острополя були вбиті в синагозі, і додає, що кілька сот Жидів лишено живими, лише присилено їх змінити свою релігію (ст. 52). За сим іде оповідане про заславських Жидів, що має автобіографічний характер.

„Скоро ми в Заславі довідали ся, що Татари й козаки

облягають Полонне, — бо ми що дня посиляли туди за відомостями про положення міста, — в згаданий вівторок післанець не міг уже дійти до міста, що було обляжене ворогами, тому вернув до нас у середу і сповістив нас про неприємне положення Полонного. Заслав був віддалений від Полонного тільки 6 миль. Тому зараз у четвер ми втекли як хто міг, покидаючи свої доми, повні всякого добра: товарів, книжок і ріжних коштовних річий. Дехто втік до Острога, що тоді вважався одним із головних міст Руси. Се було велике місто, заселене людьми побожними, вченими та письменними. Я-ж зі своїм тестем, Авраамом Заславським, з його родиною і свояками, втекли на Межеріче, що лежало дуже недалеко від Острога. В тих двох містах набралося більше як 10.000 душ Жидів з родинами. Вони мали намір пробути там суботу, щоб дочекати звісток про положення Полонного. Коли-ж ми прибули до Межиричя в п'ятницю по полудни, то прибув гонець і доніс нам, що гетьман Домінік, князь Заславський, сего самого дня має прибути з великим військом і вирушити на зустріч князеві Вишневецькому, і разом із ним піти на відсіч Полонному. І справді князь прибув, маючи з собою 1000 хоробрих вояків і славного героя Лаща, але решта війська тяглася з заду. Ми втішилися дуже і надіялися, що без сумніву після завітної суботи вернемо до своїх домів, бо відси до Заслава було тільки 4 милі. Ми надіялися також, що князь спасе наших полоннянських одновітців від нещастя.

„Коли наблизився час вечірньої сабашевої молитви (жидівський шабас заходить вечером у п'ятницю), ми стрівожилися страшною звісткою: прибув пан Вішовата, бувший намісник Полонного, що втік відси з многими панами, і повідомив нас, що Полонне взято і всіх панів та Жидів побито. Ворожі відділи доходять уже до Заслава, а князь Вишневецький зі своїм військом утік до Старо-Константинова, куди за ним погнали козаки й Татари. Інші їх відділи вирушили до Острога та Межиричя. Тоді всі знатніші в місті перелякалися, а на Жидів напав панічний страх; усі впали духом, і всіх очі були звернені на князя Домініка, ждучи від нього ратунку. Але він о півночі втік тою самою брамою, якою прибув із Польщі, боячи ся зі своїм відділом рушити тим битим гостинцем, що йшов через Заслав на Кременець, де скрізь було повно Татар і козаків. Бачучи мале число свого відділу, він рушив до Кременця обхідною дорогою, на протязі 69 миль лісами та дебрами і ждав

там, поки не збере ся більше Поляків, щоб із ними разом рушити до Старо-Константинова. Народ думаючи, що гетьман утік до Польщі, не знав, що має робити. Жидівські проводирі в Острозі видали відозву в ім'я релігії, щоб ані один Жид не лишав ся в Острозі; те саме було зроблене і в Межерічі. Ворог був віддалений від нас уже лише 2 милі, а при тім ми не були безпечні також перед місцевими мешканцями православними, боячи ся, щоб і вони не напали на нас. Тому то всі Жиди пустили ся на втеки. Хто мав коня й візок, користувався ними, а хто не мав, то хоч мав би за що купити, не хотів тратити часу і забравши своїх жінок та дітей утікав пішки лишаючи своє добро на волю судьби. Навіть ті, що мали повози та цугові коні, але при тім багато пакунків, товарів, книжок і иншого движимого добра, лишали все те по дорозі у арендарів по коршмах, щоб самим лекше було тікати. І в ту суботу Хазон¹⁾ тягли ся в три ряди коні й вози, заступаючи всю ширину дороги, довгим рядом на просторі 7 миль від Острога до Дубна, а пішоходів була незлічена сила. О другій годині по полудни дігнали нас три їздці, один Мойсей Цореф (золотник) із Острога і з ним два шляхтичі, і сказали нам: „Чому ви тягнете ся так помалу? Вороги женуть слідом за нами; вони вже в Межирічі, і ми ледво встигли втекти від них“. Раптом зробила ся страшна метушня, і наші одновірці почули себе в нечувано критичнім положенню. Кождий скидав із свого воза срібну та золоту посуду, убрание, книжки, подушки та перини, щоб тільки як найлекше було тікати й ратувати себе та родину від небезпеки. Таким способом на широкому полі скрізь лежало золото та срібло, і ані один Жид не злякомив ся збирати його. Сім разом сповнило ся над нами пророцтво Єзекіїля: „Своє срібло й золото розкидати муть вони по вулицях і площах“. Деякі покидали буквально все: коні, вози, всі манатки, і навіть жінок, і тікали в ліси, аби тільки сховати ся. Многі жінки та мужі, що вели за руки своїх дітей, в замішаню покидали їх із рук і тікали в ліси та нетри. Тоді сповнило ся пророцтво Мойсея: „Тікати мете, хоч ніхто не буде гонити вас“, бо відомість справді була фальшива, бо за нами зовсім не гнали ані козаки, ані Татари. Про те переляк був такий великий, що весь день тої суботи Хазон кождому з нас здавало ся, що козаки ось-ось доганяють

¹⁾ Субота Хазон припадає перед річним празником на спомин зручення Єрусалима.

нас. У неділю, по тій суботі Хазон, ми довідали ся, що гетьман не втік до Польщі, але рушив на Кременець. Тоді всі заспокоїли ся, і від того дня кождий утікав уже не кваплячи ся. Ми тягли ся з міста до міста, селами та лісами, ночуючи иноді під голим небом, але й там ми не знаходили душевного спокою, бо все нам здавало ся, що нас або грабують, або топчуть, або лають та проклинають. Иноді нам доводило ся ночувати у православних, і ми все бояли ся, щоб вони в ночі не порізали нас, бо всі вони видавали ся нам збунтованими. А коли ми в ранці вставали живі, то відмовляли молитву: „Благословен еси, Господи, воскрешающий мертвих“ (ор. cit. ст. 52—59).

Оповідане, як бачимо, не позбавлене артистичної вартости, а про його правдивість нема підстави сумнівати ся.

Перші чотири рядки думи, наведеної висше на стор. 62, незвичайні в людській творчости, дають щось у роді хронологічної канви. Слова „від Кумівщини до Хмельнищини“ означають очевидно десятилітє від битви під Кумейками (1637) до початку повстання Хмельницького при кінці 1647 р. Неясне для нас значінє Брянщини. Коли його розуміти як натяк на місто Брянск і його округ, що лежить у північній часті чернігівської губернії, то можна би під Брянщиною розуміти прихід великоруських розкольників-старовірів у ту місцевість, який став ся голосним фактом коло р. 1667¹⁾. В таким разі мали би ми третій ступінь сеї хронологічної драбинки, о 20 літ віддалений від другого, і zarazом вказівку, що дума повстала в околиці, де наплив великоруських розкольників був у живій памяті, знач. де у теперішній чернігівській губернії.

Остатній ступінь сеї хронологічної драбинки ще більше неозначений, як попередні, але в усякім разі те „до нинішнього дня“, чи воно буде значити протяг десять чи 20 літ, чи може 40 по пропорції 10:20:40 веде нас на кінець XVII, або на початок XVIII віку, правдоподібно в початки гетьманованя Мавпи, як на час повстання сеї думи.

¹⁾ М. Сумцовъ, Лаварь Баранович, ст. 74—5.

XXXIV. „Жарт непотребний“.

Історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі*).

Бувають часи занепаду суспільного та етичного почуття, коли наслідком різнородних подій та історичних процесів люди починають легковажити своє й чуже жите, забувають про всякі норми та основи суспільного порядку крім одного хиба Горациєвого „Carpe diem!“ і живучи з дня на день по зможі весело та шумно не дбають про те, що принесе завтра і що по собі полишать потомству. Вони люблять жартувати з усім, що у нормального чоловіка дороге й святе, і не відкидаючи формальної релігійності живуть у повній еґотичним та неморальним житем. У них затрачує ся „мѣрило праведное“ для оцінки своїх і чужих поступків, і вони часто вважають дозволеним для себе те, чого ніяк не можуть простити иншим. Для жарту, для п'яної втіхи або приватної пімсти вони готові занапащувати жите та добро цілих родин, цілих осель і навіть цілого народа. Своє високе суспільне становище, здобуте звичайно протекцією, лизунством або підкупом, вони вважають не одвічальною службою суспільности, а привілеєм і звільненням від законного поступування. Не диво, що в таких часах і прості та низькі люди, задивляючи ся на жарти своїх панів, дозволяють і собі жартувати з ними таким самим способом.

Польська держава переживала такі часи в половині XVII в. перед Хмельнищиною, а ще тяжшу та непросвітнішу добу пережила в першій половині XVIII в. під панованем двох королів із саксонської династії, електорів німецького цїсарства, Августа II і Августа III. Те, що пізнійші історики назвали

*) Перериваючи на якийсь час серію студій над Хмельнищиною в українських народніх піснях, думах і віршах, я долучую в відбитці до першого тому тих студій іще студію про історичну віршу „Жарт непотребний“ та пояснене солдатської пісні про Суворова, по чім ідуть додатки і поправки до студій, поміщених у першій томі і друкованих протягом остатніх шести літ у „Записках Наукового Тов. імени Шевченка“. І. Ф.

„польською анархією“, розвинуло ся і розгуляло ся в тих часах у всій повноті і довело до того, що польська держава, майже ціле XVIII столітє не вилазючи з чужої кормиги — Німців, Шведів, Москалів, Татар та Турків — нарешті стратила зовсім свою політичну самостійність і була поділена між три сусідні держави.

Для характеристики того часу наведу тут деякі факти по тогочасним свідоцтвам. І так львівський єпископ Йосиф Шумлянський писав д. 25 січня 1701 р. зі Львова до гетьмана Яна Яблоновського, каштеляна краківського і старости львівського, з повідомленєм ось про яку подію¹⁾ (подаю в перекладі з польської макаронічної на нашу мову): „Доношу при тім про страшний злочин і насильство над моїм священником уніятм, якого допустив ся вельм. пан Данилович, староста Борецький, у добрах своєї матери, в Малих Дідушицях. В самі свята різдва Христового, в руський празник, з малої причини ображений в. пан староста Борецький на рідних братів священника Малих Дідушиць післав людей своїх до церкви і велів ухопити священника від віктаря, перед яким той правив службу божу. Його вхоплено і приведено до двора, і тут пан староста велів всипати йому сто кіїв. По тім крикнув: „А де-ж брати сего попа?“ Челядь відповіла, що лишили ся в церкві і замкнули ся. Тоді в. пан староста сам кинувши ся на коня зі своїми людьми рушив до церкви і велів розбити двері сокирами. Ті небожата сховали ся до віктаря і держачи ся божого престола благали помилування. Та свавільна челядь не шануючи дому божого впала царськими дверми до віктаря, позкидала з нього всі святі тайни, розсипала на землю св. причастє (*horrendum!*) і не шануючи святої тайни волокла тих людей та топтала ногами. Витягнувши їх із церкви били їх так, що покинули їх мов мертвих, і на сьому скінчили сей злочин у присутности самого в. пана старости Борецького. Сусідна шляхта станула по стороні дідича Малих Дідушиць. Коли пошкодовані вдали ся до Жидачева задля обдукції та протестації, не велено урядови приймати ані протестації ані обдукції з тої причини, що таких учинків допустив ся вельможний пан. Тоді сего священника

¹⁾ А. С. Петрушевичъ, Сводная галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца Августа 1772 года, часть I, Львовъ 1887, ст. 11—12, в покликом на *Supplementa ad historiae Russiae Monumenta. Petropoli* 1848, N. LXXX. Оригінал сего документу має бути в архіві львівського магістрату під ч. 487.

привезено сюди до Львова. Заложивши поперед усього протест проти жидачівського уряду, я велів зробити протестацію, списати обдукцію, і доношу про сю нещасливу подію В. М., мойому милостивому добродієви, як протекторови, пану і добродієви святої унії, з запитом, що з тим чинити далі. Одні радять позивати пана старосту до трибуналу під закидом аріяństwa за таке насильство над священником-уніятим і святою церквою; інші радять просити, аби Й. М. отець архієпископ львівський велів екскомунікувати напасників. З усім тим удаюся до панської ради В. М. мойого милостивого пана добродія і пишу також до Й. М. о. нунція. Змилуйся, добродію, бо гинемо до кінця. Чого в православію ніколи не терпіло духовенство, тепер мусить терпіти в святій унії. А мені серце краєся і через такі беззаконности доведеться вмирати без часу“.

Се був не одинокий випадок, у яким руський єпископ Шумлянський удавався до польських достойників за радою та протекцією проти надужити польських панів; до нас дійшли деякі інші документи, які в руської мови на польську перекладав сам Шумлянський для того, аби про їх зміст повідомити гетьмана Яблоновського¹).

Се певно не одинокий факт панського жарту з житєм та здоровлем руських людей, тільки може виїмково пощастило йому дійти до нашої відомости в досить докладній формі. Як виглядало жите найбільшої часті пануючої верстви в Польщі в перших роках XVIII в., про се дає нам досить добре понятє памятна книжка Криштофа Завіші, воєводи мінського, що жив у роках 1666—1721, тішився ласкою короля Августа II, але без довшого вагання перейшов на сторону Шведів і авантурувався довгі літа воюючи свою власну вітчину, а потім мов нічого й не бувало, знов перейшов до польського табору і зробився сторонником невдалого короля Станіслава Лещинського. Спомини сего литовсько-польського пана видав Юліян Бартошевич у Варшаві 1862 р.²), додавши до них досить простору свою працю про жите їх автора та історичну вартість його споминів. Для нас цікаві деякі уступи тих споминів, особливо про дворазовий побут їх автора на Україні, про його особисті зносини з коро-

¹) Див. Архивъ Юго-Западной Россіи, часть III, т. II, ч. CL, CLI (ст. 449—451).

²) Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody Mińskiego (1666—1721), wydane z oryginalnego rękopisu i zaopatrzone przypiskami przez Juliana Bartoszewicza. Warszawa 1862, стр. LXXIII+440.

лем Августом II та про його літературні праці. Як ілюстрацію життя пануючої верстви в перших роках XVIII в. я наведу далі в перекладі на нашу мову важніші уступи з його записок із р. 1702.

Про свої літературні праці автор згадує в коротких споминах п. з. „Wiek życia mojego“ під pp. 1687—8 по вичисленню різних своїх промов при різних нагодах ось що: „Te mowy, lubo niegodne pamięci, wpisane są w księgę moją pt. „Zebranie różnych mów“, a wpisane dla pokazania i dobrego przykładu potomności, że się w młodych latach nie próżnowało i coraz brało się chciwie do perfekcyi. Disce quivis virtutem ex me verumque laborem!“ (ст. 22). Як бачимо, автор мав досить високе поняття про вартість своєї літературної праці. На тій самій стороні читаємо далі: „W tych latach dwóch także, od publiczniejszych zabaw wolny, dla niestracenia darmo czasu, pisałem historyą wierszem polskim „O Agnulfie i Floreście“ i do druku podałem“. Сей друкований твір Завіші, о скільки міг розвідати видавець його споминів, не дійшов до нашого часу. Була се мабуть віршована перерібка якогось італійського оповідання. В р. 1696 Завіша видав друком другу свою книжку, писану латинською мовою п. з. „Propositiones christiano-politicae“, яка також не дійшла до наших часів, і в якій видавець його споминів бачить не теологічний трактат, а політичний памфлет, писаний з метою спонукати християнські держави до війни з Турками. Живійшу літературну діяльність розвинув Завіша під кінець свого життя, і то більше в релігійнім напрямі. Коло р. 1719 вийшла друком його книжка „Aryjamen“, про якої зміст невідомо нічого. Тодіж, або може роком пізніше, автор видав твір писаний польською мовою п. з. „Xiega o męce Pańskiej“, якому так само не пощастило дійти до наших часів. У р. 1721, т. є в році своєї смерті, він розпочав друкувати польський переклад латинської книги єзуїта Станігорста „Historya Boga nieśmiertelnego“, якої друк ледви чи був скінчений, і з якої також мабуть ніщо не доходило ся до нашого часу. Нарешті 1728 р., по його смерті, видана була в Варшаві в єзуїтській друкарні його брошура „Odgłos słodkobrzmiącej melodyi“ на похвалу роду Завішів.

На Україні, де Завіша мав також просторі маєтности, він був два рази; перший раз 1695 р. в лютім, про що в його споминах читаємо ось що: „25 лютого виїхав я на Україну з Чечерська до Бердичова. Дорога моя була на Хальч, де я два

дни забавив у старости Мозирського (Петра Кароля Котовського), і придивляв ся його підданим Москалям-Пилипонам. На Гомель, Лоїв, Чорнобиль, Димир та Межигори я заїхав до Київа, а відси на Фастів та Котельню до Бердичева. В Київі мене стрічали та приймали святочно, там я забавив 5 день і відвідав святі місця печерські. У Фастові Палій, полковник королівських військ запорожських, зустрів мене пів милі перед містом з хоругвами, трубачами та кітлами, приймав і гостив мене щедро та проводив із міста з великою дружиною; ми роз'їхали ся наділивши один одного дарунками. 12 марта я станув у Бердичеві; там забавив я два тижні на гулянках та ловах, там же вбив я медведя в степах або диких полях. Підчас мого побуту вмер там п. Старосельский, мій слуга і губернатор (завідатель дібр), якому я справив величній похорон, при яким стріляно з гармат, при зложеню тіла стріляли з рушниць драґони та козаки, а бердичівські міщани в процесії з хоругвами проводили тіло до гробу. 27 виїхав я з Бердичева серед гуку гармат і весь осмалений порохом; проводило мене козацтво все як один; подорож моя пішла на Пятку, Чуднів, Мирополе, Полонне, Межирічє, Березницю, Висіцк, Давидгородок, Сторобин, Яжевичі до Мінська, до якого я заїхав у велику суботу" (ст. 40—41).

Друга подорож Завіші на Україну відбула ся в р. 1700 весною. Дня 8 марта Завіша зі своєї резиденції в Роготній виїхав на Україну до Бердичева. Їхав на Слуцк, аби дістати гроший на задуману подорож до Риму. Станувши в Слуцку 10 марта „забавляв ся півтретя дня трактований ненастанно у пана Сенніцкого, стольника холмського і тамошнього губернатора, від якого за певним контрактом узяв 20.000 зол. пол. Відси виїхав 13 з разу при добрій погоді, але в Пінщині, від Межирічя, під Полонним та коло Дубрівки між лісами була дорога дуже погана, на якій поламали ся вози. В Бердичеві станув 21 серед гуку гармат та стріляня з рушниць. На зустріч мені вийшла моя хоругов з козаків і Волохів пів милі за Чуднів. Дай Боже промешкати тут якийсь часок щасливо та здорово! Великий тиждень і три дни свят провели ми без польського священника, але дуже побожно. Гріб божий був убраний гарно, при яким від 12-ої години в п'ятницю аж до 12-ої на неділю ми по черзі клячали день і ніч, а дождавши Воскресеня Христового заспівали „Te Deum laudamus“, при чім стріляно з гармат. Свята провели ми на гулянках і мали нагоду в місті

досять надивити ся на козацькі штуки в танцях і забавах. По святах приїхав із Любара кс. Баерський і замешкав у нас півтора тижня. Резиденція українська вся була в гуляню. Я часто їздив у дикі поля на звірів; 5 мая вбили ми лося і затровили кілька серн. Тогож дня вечером стрільці принесли мені 6 серн, журавля і глухаря. Д. 7 я поїхав до Слободищ, де при мені вбито страшного птаха, величиною та пірєм подібного до лебедя, з дзьобом довгим близько на локоть і з водем або підгорлем як пухир, у який влізло води доброї міри півтора горця. Д. 10 вбито медведя і чотири серни. Тогож дня їздив я з жінкою на гуляне, оглянути пустині дібр Тишкевича, т. є. Бистрика, дуже гарної місцевости, замку мурованого Махнівки, Жижелева та Білополя. Тут забавив я кілька день об'їздячи сю пусту Арабію. В сам день Вознесеня божого при заході сонця в диких полях зустріли ми дуже великого медведя, котрого в трійку гонячи без стріляння ми вбили списами. Мойого наганяча Щавінського, що хотів добити звіря, коли вже впав на землю, сей ухопив за ногу і погриз її шкідливо. Серн коло Білополя бачили ми багато, що не лякали ся людей як домашня худоба" (ст. 74—5).

Для характеристики домашнього життя сего пана наводжу один уступ із його записок під д. 15 падолиста 1698 р. „15-го справив я весіле візникови Василеви з Ануською, нянькою моїх дітей. В Роготній сільській весільні обряди ганебно смішні та дивоглядні велів я відправляти перед собою в покою, з яких я насміяв ся й навішав ся. Виправляли правдиві інтермедії" (ст. 62).

Сего року розпочинають ся в записках Завіші його спомини про зносини з королем Августом II. Д. 5 мая 1698 р. він виїхав із своєї маєтности до Варшави на вибір короля. Елекція тягла ся шість неділь. „В ненастанних гуках і розрухах відбували ся засідання, в яких найбільше суперечок було за зрівнане прав великого князівства Литовського з польською короною, що особливо не в смак було панам Сасагам. Я бував на різних трактаментах, і в мене бували. Протягом двох днів не зсїдаючи з коний ми вибирали короля. При виборі пішло на незгоду. Я був по стороні князя саксонського, і по dokonанім виборі литовська шляхта виправила мене до нього з ознаймленем вибору. Я виїхав із Варшави 16 липня разом із п. Огінським, хорунжим великого князівства Литовського. Ми їхали кінями і аж 20 станули в тарнівських горах; тут повитали ми

нашого короля; промовляв Яблоновський, воевода волинський, досить гідно і чемно, а від руської шляхти Дідушицький, староста жидачівський. Частував нас король того дня в шопі, що мала стіни, плетені з березового прута; в ній заставлено три столи з багатими наїдками та напійками. По обіді король виїхав до свого війська, що стояло табором, бігав на коні і сказав. Д. 27 рушили ми до Кракова; там на другий день король зложив прилюдне визнання віри, сповідав ся і причащав ся і заприсяг умову (*pacta conventa*) з польською державою. Д. 29 в Славкові гостив сенаторів і з ними та з нами з рицарського стану напив ся до волі. Тогож дня король показував докази своєї сили, прим. стискаючи пальцями грубі срібні чарки і т. и. Д. 1 серпня через Лобзів впровадили ми короля, де ненастанна була його забава з рушницею та луком: з пістолета він перетинав звішені нитки, вбивав кулю в кулю стріляючи правою або лівою рукою, трафляв у ціль обертаючи пістолет у зад, трафляв на 1000 кроків із мушкету від рота, не прикладаючи до лиця, і т. и. Гостий приймав часто. Нарешті д. 6 серпня перейшов до Кракова, до якого в'їздив добре напивши ся. Під брамами і на замку гучно стріляли з гармат. В'їздячи до міста король скинув перуку мовлячи: „Нехай як Поляк і польський король в'їду до столиці, а не як чужоземець“. Вступив до костела, де відспівано *Te Deum*. Коронація відбула ся аж 12 вересня в Варшаві. На коронаційнім соймі була велика конкуренція між литовськими послами задля маршалківської булави, яку деякі хотіли віддати князеві Вишневецькому. Полагодив усі ті дозволені та благородні амбіції конкурентів сам король, і всі пани згодили ся відступити булаву мені; сю функцію (провід коронаційному соймови) я відправив щасливо і з похвалою і довів сойм до кінця. Най буде великому ангелови на рад честь на віки!“ (ст. 51—3).

В те панське жите, заповнене товариськими забавами, гостинами, п'ятиками та ловами, входять немов програмова часть події родинних та сусідських сварів, інтриг та нападів, що характеризували тодішні суспільні та політичні порядки в Польщі. В житю міньського воеводи власне 1702-й рік приносить цілий рад таких подій. Їх початком можна вважати д. 29 жовтня 1701 р., про який у записках Завіші читаємо: „На день св. Тереси справляв я іменини своїй жінці, маючи на сей акт у себе моїх панів сусідів. По іменинах швидко ми поїхали до Можейкова на заїзд. Пан Халецький, староста мозирський, додав

мені людей, з якими я заїхав сю маєтність 29 жовтня" (ст. 103). „Заїхати маєтність“ у тих часах значило забрати або обрабувати її несподіваним оружним нападом. Можейків належав до п. Яна Казимира Качановського, що мав за жінку природну сестру Завішиної жінки; вороговане Завіші проти сего свояка викликане було власне тим подружжям, яке Завіша вважав страшним мезаліянсом тому, що сестра його жінки Маріянна Текля з Нарушевичів була зразу жінкою Ходкевича, потім Паца, отже оба рази високих аристократів, а третій раз, у стані близьким до божевілья та непочитальности, вийшла за Качановського, який узяв її головно задля її маєтку. Завіша незабаром відібрав жінку від її мужа, а при кінці 1701 р. заїздом захопив маєтність Качановського. Він жив у тій маєтності, як у своїй власній, до 12 грудня, та сего дня нотує в своїх записках: „Дійшла мене несподівана відомість, що Качановський з громадою людей іде не тільки на від'їхане Можейкова, але також на зроблене нам конфузії та насильної напасти. Поміркувавши, що не видержу перед переважною силою, бо всю свою дружину я віддалив був перед тим, лишаючи при собі лише десяток людей, я від'їхав із Можейкова в ночі, забравши всі свої річи. Паню Качановську взяли ми з собою і завезли до Роготної. Дня 6 січня 1702 р., в день Трьох королів, Качановський прислав до мене приятелів для перепросин і переговорів, а вбезпечивши нас, на другий день ранесенько наїхав насильно на неготових і ще сонних. Але Бог пощастив нам, що ми лише з кількома людьми вигнали його ватагу з роготенського двора, і на полях в поза паркану настріляли досить його коний та людей. Козаки стояли між оплотами міста і не могли дістати ся до двора. З моїх людей тільки одного горала Гната пострілено, тай то зовсім нешкідливо. В день руських Трьох царів (12 день пізнійше) я відплатив ся Качановському: зо мною пішло 80 коний, різних збираних людей, панів сусідів і моїх слуг, а надто 40 піших козаків компутових полковника князя Вишневецького. О семій год. з рана щасливо підступив я під Можейків, і не забавило й пів години, як я примусив до втеки самого Качановського, його слуг та Волохів; на здогін за ним погнало наших зо 20 коний і по шляхах набили досить людей. Сам Качановський утік до Жолудка; там я велів узяти його зі склепу з поміж мерців. Його витягли, а другого дня відповідно визнавали свої вчинки. Він був у присутности п. Бурби засуджений і похований у церкві у Вязівці.

Нехай спочиває в спокою, бо я дарував йому всі урази. В тій перепалці тільки одного мого козака пострілено. Я тільки переночував у Можейкові, а потім вернув до Роготної; четвертого дня я відправив людей, задовольнивши їх належно й справедливо" (ст. 104—106).

З приводу сеї події польський видавець споминів ось як осуджує її моральну вартість: „Богато гріхів допустив ся тут пан староста. Справедливий, а допустив ся насилля; побожний, а спровокував жолудківський костел, який задля сього випадку замкнено. Що гірше, був у своїй власній справі і стороною і судією. А хоча бажав Качановському спасенія, хоча сказав про нього: „Requiescat in pace“, хоча простив йому всі його урази, — як можна при тім християнським настрою зрозуміти такий вислов у його записках: „Такий кінець тим, що женять ся нерівно „et litigant cum superioribus“. В иншій місці Завіша так уболіває: „Качановська, сестра моєї жінки, „ultimi et nefandi thori“. Як погодити після сього перехвалки старости, що Бог, справедливий свідок його честі, дав йому побіду? Але в ту пору в Польщі поняття були такі помішані наслідком безладдя в головах, що й наш Завіша не почував, якого злочину допустив ся, коли ще й хвалив ся тим, що зробив" (ст. XXI).

Того самого року староста міньський допустив ся без наміслу ще й другого, може ще більшого злочину, бо покинувши сторону польського короля, якому присягав на вірність, перейшов до Шведів. В липні, машеруючи з ними на південь до Берестя, він записує в своїх споминах ось яку подію: „В Білій, маєтности князя канцлера Радивиля, спочивали ми дві неділі не без значної руїни його дібр. Війську дано велику свободу поступати в тих добрах *ad libitum*. Бо той князь був причиною всього зла та замішання. Худобу з фільварків і хлопську по селах позабирали, стави поспущано, звірів у звіринці повбивано, а в палаті і в покоях скрізь *abominatio desolatio* (біблійний вислов „мерзость запустіня“), села деякі попалені Шведами" (ст. 109—110). А обік сього сцени п'янства та веселих забав, як ось прим. 21 падолиста: „Був у Денгофа, ловчого В. К. Л. в Щекаревицях чотири дні. Була там пані Потоцка, старостина Черкаська, гарна і весела дама, яка ані одної ночі не давала нам спокою, так що ми раз у раз танцювали, гуляли та робили збитки" (в мольським тексті *broilli*).

Для характеристики подій того самого часу подаю ще оповідане третього тогочасного свідка про т. зв. „литовську траге-

дію“ 1701 р. яку також можна назвати „жартом непотребним“ у найповнішій значіню тих слів. Найкомічнішим у тій трагедії являється те, що сам польський король не вважав невідповідним для свого становища вмішати ся в фамілійні роздори литовських маїнатів та підюджувати одних аж до братовбійчої війни з другими. Подаю оповідане сего свідка, правдоподібно Еразма Отвіновського¹⁾, в перекладі на нашу мову: „Р. 1701. §. 2. Литва сего року за поводом Огінського бурилася проти Сапег; мала, що правда, справедливі причини, але коли би пан (король) був щиро провадив діло, міг би був инакше запобігти тим трагедіям. Але королеви треба було, аби піддані били ся між собою, і тому видав універсали на загальне ополченє, ніби то проти Шведів, що висіли над границями, і показував свою готовість. Коли вже литовська шляхта повсідала на коні, Сапеги дорозумівши ся добре, що се на них вимірено замах, вивели також у поле не мало війська, найбільше чужоземного та литовських Татар, і так усе літо зводили битви одна сторона з другою“. §. 3. Коронний гетьман Яблоновський в разу бажав залагодити маїнатську колотнечу в Литві, але бачучи, що сам король інтригує проти Сапег, потайно вислав їм військову підмогу з посполитого рушеня, яке про око ніби то розпустив.

„§. 4. Отож посполите рушенє, зібране проти Шведів, уже під осінь у падолистї рушило проти Сапег, що стояли табором. Зійшли ся під Олькениками. Там нещасливою фарсалією стали проти себе братні ряди, і тою кровю, яку черпали обивательські правиці, окропили поля. Сапегинські війська знєсено, а гетьманового сина, конюшого литовського, що був генералом у цісарським (австрійським) війську, шляхта взяла в неволю і цілу ніч держала в арешті. Князі Вишневецькі, хоч постріляні гетьманським сином, заходили ся щиро, аби заховати при житю конюшого Сапегу, але Огінський з Заранком і Котлом усю ніч навмисно підпоювали шляхту, куфами розносячи горілку по олькеницьких вулицях, аби вбити стольника. Рано шляхта кинула ся на дім, де був стольник, а коли варта оперлася їй міцно ме пускаючи, полізли на верх дому, віддираючи

¹⁾ Pamiętniki do panowania Augusta II, napisane przez niewiadomego autora (podobno Erazma Otwinowskiego). Wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. W Poznaniu 1838. 8-ка, ст. VIII + 384. Спомини обіймають роки 1696—1728.

їонти, лати та крокви і кидаючи на долину, і через повалу почали спускати ся до кімнати. В тім кс. Білотор ускочив до кімнати вікном із заду. Конюший бачучи наглу смерть перед очима, просив ксьондза висповідати його, але Білотор ударивши його сильно в лице крикнув: „Ось маєш абсолюцію!“ Князі Вишневецькі бачучи грізну небезпеку хотіли вивести конюшого з того заколоту, але коли взявши його між себе всідали до карити, що стояла перед господою, в тій хвилі шляхтич Свідерський рубонув конюшого з заду в голову так, що той упав на землю, а князі ледво спасли ся втекою. Там тоді заїлість люду збиткувала ся над ним; тіло страшенно порубане на штики три дни на вулиці лежало втопане в болото. Коли король Август довідав ся про сю трансакцію, мав радість замість переляку, бо стало ся все в волі короля, коли такий погром упав на дім Сапєжинський, упереджений ненавистю“ (ст. 33—34).

Як ілюстрація тих часів, а власне перших літ XVIII в. дійшла до нас вірша, зложена руською мовою, але правдоподібно якимось Поляком, прихильником шляхетського пановання на Русі, про бурливі події 1702 р., яких пам'ять у значній мірі затратила ся, і виступає лиш уривками в сучасних історичних жерелах, але які про те заслуговують на спеціальну увагу як перший об'яв того людського руху в Правобережній Україні, яким характеризуєть ся її історія майже за весь XVIII вік і який прозвано гайдамацьким у протиставленю до козацьких рухів XVII в. Ті гайдамацькі рухи визначають ся поперед усього, так сказати, самосівним, вибуховим характером, браком тіснійшої організації та різнородністю елементів, що беруть у них участь. На Правобережній Україні вони йдуть рівнобіжно з занепадом козацької організації, яка властиво лиш раз іще виразно проявляє себе в особі та діяльності Семена Палія, коли натомість на Лівобережній Україні ся козацька організація, не вважаючи на нівеляційну політику Москви, все таки втворює досить самостійне, суспільно-політичне тіло, т. зв. Гетьманщину, яка перебувши часи царського та бюрократичного автократизму, все таки зберегла найкращі козацькі традиції як підвалину нового національного розвитку України.

Вірша, про яку тут мова, заховала ся в збірці Якова Головацького „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, часть I (Москва 1878, ст. 33—35) під не зовсім властивим титулом „Бунты козацкіи“. Відки взяв її Головацький, не сказано у нього ані в передмові ані в увагах до історичних пі-

сень, і тільки з рукописного збірника пісень Ількевича, який не цілий дійшов до нас і належить тепер до рукописного відділу бібліотеки Народного Дому у Львові, знаємо напевно, що ся вірша, так само, як і інші історичні вірші, прим. вірша Шумлянського про похід Собеского на Відень 1683 р., була переписана Ількевичем із старшої рукописної збірки, що була в його посіданю. На жаль із копії Ількевича, писаної латинськими буквами, заховало ся в тих паперах тільки остатніх 15 рядків, які можуть послужити до реконструкції тексту, переписаного Головацким на руське письмо та етимологічний правопис з пробами власної реконструкції.

Жарт непотребний в сімсот втором стал ся:

Люд своєвольний¹⁾ до купи зобрал²⁾ ся,

А через Іюду³⁾ стали ся і бунти,

Позостали ся, ах, пустіі ґрунти.

5 Ах Україно, люд свивольний маєш,

Юж ляментуєш, трупи оглядаєш⁴⁾!

Глупство козаков, же ся збунтовали,

На своїх панов руки подіймали.

„Нуте ж, молодці, будем Ляхов бити,

10 І їх за шиї на славу водити!“

До Немирова стали ся збирати⁵⁾

По містах, селах, та панов рубати;

В Немиров місто стали ся впирати⁶⁾,

Ляхи почали одпор їм давати.

15 Ко замку ближче Ляхи уступають,

О зрадї міщан Немировських знають⁷⁾,

Же мислят панов в замку добивати,

Потом добивши заровно рубати.

Ляхи із замку войска виглядають,

20 До Бога серцем жалостне волають,

Аби помощи в замку їм⁸⁾ давано;

На радість огня (?) в труби заіграпо.

В середу рано Ляхи о мир просят,

Високо к⁹⁾ небу очі свої вносят;

¹⁾ Г. свивольный. ²⁾ Г. зебрался. ³⁾ Г. дод. и. ⁴⁾ Г. на трупи поглядаєш. ⁵⁾ Г. зберати. ⁶⁾ Г. вперати. ⁷⁾ Г. не знають. ⁸⁾ Г. вас. ⁹⁾ Г. ку.

- 25 Всі юж заровно козакам¹⁾ здали ся,
А они кажут: „Ми то доби́ли ся!“
Ах, виводячи стали їх рубати,
Кійми²⁾, ціпами сродве мордовати.
Панов великих много погубили,
30 Кров яко воду потоком пустили.
Вельми ся тішат, же-смо зводвали,
Польского войська [в] очи не видали.

- Всі ся козаки письмом обсилают,
А под Бердичов на под'їзд всїдают.
35 Юж ся там Ляхи збирати³⁾ почали,
Козаки в врадї хутенько припали.
Стали ся Ляхи там з ними⁴⁾ стирати,
А на піхоту міцне натирати.
І там богато Ляхов погубили,
40 Тільки же в врадї козаки ся били;
А виводячи стали їх рубати, —
Мусїли Ляхи нишії втікати.

- Тільки староста на полю Хмельницький
Показал ся там до них по жолнірски;
45 Там же пан Рушиц із ними ся стирал,
Гди на труп Ляхов жалосне позирал⁵⁾.
Тільки посполєство на полю стояло,
Ратунку Ляхом щире не давало.

- Утішил єсь ся, козаче гультайський,
50 Жесь⁶⁾ зводвал люд увесь християнський,
Же стали через заслуги панам,
Коли-сте⁷⁾ ся под Межибож зобрали⁸⁾.
Под Межибожом щастє не панує,
За ваші бунти смерть ся вам готує.
55 Із Межибожа за неправду бито,
А неедного под Синявою взято;
А за Зіньковом щастє сте згубили,
Бостє піхоту всю свою позбили.

¹⁾ Г. козакомъ. ²⁾ Г. Кіями. ³⁾ Г. зберати. ⁴⁾ Г. тамъ Ляхи
изъ ними. ⁵⁾ Г. поглядалъ. ⁶⁾ Г. Же. ⁷⁾ Г. есте. ⁸⁾ Г. со-
брали.

Не тїш ся, козаче, ксьонже наступає,
 60 До Константинова Вишновецький вїжджає¹⁾.
 Козаки ближче взяли ся з Острухи²⁾,
 Под Константиновом згинули як мухи.
 Хотїли-єсте зрадою добути,
 Від ксьонженга вам прийшло погинути.
 65 В понедїлок рано козаки герцуют,
 Ляхи із замков до них ся готуют.
 Кажут козаки: „Ляхов небагато“³⁾.
 Стерши ся з ними, всіх под меч побрато.
 Показал ся там ксьонже Вишновецький⁴⁾,
 70 Збїл⁵⁾ ся з ними, ах, по молодецки.
 Принципалове назад утїкають,
 На невинних смерть нічого не дбають.

Марс в сїмсот втором козаки почали,
 А в сїмсот третом Ляшеньки скончали⁶⁾.
 75 Гетману⁷⁾ слава Сенявському завше,
 Же їдет смїле жолнєров добравши⁸⁾;
 Їх Мосцьом паном Любомїрским славно,
 Юнаком польским і рицарству давно⁹⁾.
 Нехай же будет Богу од нас хвала,
 80 А паном нашим ва¹⁰⁾ то¹¹⁾ вічна слава!

Не все в тій вірші ясне; неясні особливо рядки 22, 40, 51, та се неясности переважно стилістичні, які може в'яснити давнійша і докладнійша копія, як би така знайшла ся. Що до історичного змісту вірші, то за її автором треба признати дуже малий епічний талант: він не вміє докладно оповісти ані одного факту, не дає в своїм представленю ані спеціальних причин, ані розвою подій, а величаючи польських войовників, що так, чи сяк визначили ся в тій невеличкій війні, він не дає ніякого поняття про те, хто були ті бунтівники, які були їх проводирі, яке число та який характер їх воєнної сили. Назва „козаки“ в тих часах містила в собі дуже різнородний воєнний люд, а дійсні козаки, чи то запорозькі чи реєстрові, як

1) Г. выїжджає. 2) Г. зъ отстрахи. 3) Так Ільк., Г. богато. 4) Г. Вишневецький, Ільк. Wysznowecki. 5) В обох текстах: Збїл ся. 6) Ільк. skończyły, Г. скончали. 7) Ільк. Hetmana, Г. Гетману. 8) Ільк. dobralszy. 9) Ільк. i ryczystwo dano, Г. рыцарство дано. 10) Ільк. вас. 11) Г. і Ільк. вас.

побачимо далі, в тих подіях з кінця 1702 р. не брали майже ніякого уділу.

Бажаючи освітити історичні події, що лежать в основі сей вірші, не зайвим буде заглянути поперед усього до найновішої праці, яка монографічно представляє історію гайдамацьких рухів XVIII в., а власне до двотомової книжки: „Fr. Rawita-Gawroński, Historia ruchów hajdamackich, We Lwowie 1901“, якої перший том присвячений гайдамацьким рухам до р. 1770, а другий спеціально т. зв. Коліївщині, або докладнійше уманській різні 1768 р. На жаль сей польський автор, хоч пише з великими претенсіями на правдомовність та вичерпане історичних жерел, у своїх історичних працях, що майже всі доторкають ся історії України, визначає ся з одного боку сліпою та завзятою україножерною тенденцією, а з другого дивоглядною безкритичністю в користуванню історичними жерелами, легковірністю до всяких, хоч би найабсурдніших сплетень та вигадок, а рівночасно якоюсь фатальною сліпотю на такі жерела, що могли б освітити йому історичні події правдиво¹⁾. Оттому не диво, що події з р. 1702, про які згадує наша вірша, якось неначе зовсім уйшли уваги польського історика, хоч пильнійше роздивлене в жерелах, які він мав під рукою, могло би дати йому змогу освітити їх значно докладнійше. Подаю тут фактичний скелет того, що крім пустого балакання подає польський історик про ті події.

На його думку історія гайдамаччини починає ся з'їздом царя Петра Великого з польським королем Августом II. у Раві Руській д. 22 червня 1698 р., хоча фактично на тім з'їзді не обговорено і не рішено нічого такого, що могло вплинути на

¹⁾ Яркий приклад такої справді фатальної сліпоти вкажу зараз на першій картині першого тому висше цитованої праці. Між рукописними жерелами для історії гайдамаччини, які містять ся в бібліотекі Оссолінських у Львові, і які, можна би думати, він визискав у своїй праці, він цитує фундаментальний для історії уманської різні рукопис 266 дословно ось як: „W końcu: pieśni ukraińskie współczesne szlacheckiej Muzy“. Автор не згадує про те, що сей рукопис містить спомини Кребсової з недрукованими доси додатками, Ліпомана та безіменного компілятора, який цитує Кребсову та Ліпомана, а нарешті польську поему бувшого студента уманської школи і очевидця різні, поему, якої свідоцтво до самих оснів перевертає все те, що понаписував д. Равіта-Гавронський у другім томі своєї монографії. Ся поема з історичним вступом опублікована була мною в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка, р. 1904, т. LXII, ст. 1—40 і окремою відбиткою.

вибухи гайдамацьких рухів. Що правда, польський історик, який гайдамаччину вважає „wynikiem nie tyle krzywd odczu-tych świadomie i żądań jasnych, ile następstwem dowolnych instynktów na pól dzikiego społeczeństwa“ (I, 55), рівночасно бачить головне жерело вибухів у тім, що московське військо вийшло в границі Польщі і давало гайдамакам „pole bezkarnej swawoli“. В розділі 2, присвяченим початковим гайдамацьким рухам на Волині, автор мішає ті рухи з акцією Семена Палія в Київщині, і не силкує ся представити їх окремо, хоч у вступ-нім розділі досить виразно зазначив, що акція Палія мала ха-рактер більше козацький, як гайдамацький. Про розрухи в во-линським воєводстві згадуєть ся принагідно на ст. 58 словами: „Szastali się oni (свавільні полковники, recte ватажки), gdzie mogli po W—stwie Wołyńskiem, rabując i wsie paląc“. На ст. 59 знов згадано, що „Rebelia kozacka dotykała niejedno-krotnie pogranicza W—stwa Wołyńskiego, zagrażając „krajom i fortunom“ szlachty“. На соймику волинського воєводства, що відбув ся невідомо де й коли в р. 1701, ухвалено організувати оборону проти бунтарів-селян та козаків із самої шляхти, не довіряючи Волохам, „którzy się pokazali fidefragi“. Ся ухвала мабуть не була виконана, коли на соймику тогож воєводства з 20 падолиста 1702 р. її повторено знов, а шляхта Лятичів-ського повіту постановила боронити ся власними силами, не че-каючи на ціле воєводство (ст. 60). Наслідком ухвали волин-ської шляхти коронний підкоморій Юрій Домінік Любомірський покликав шляхту до зброї для здушення „хлопського бунту“, і велів їй збирати ся до Полонного (ст. 60). Далі автор знов мішає київську Паліївщину з волинською гайдамаччиною і за-значає факт, що польний гетьман коронний Сенявський стягав шляхетське ополченє до Бережан — в якій цілі, невідомо. І далі знов загальні фрази: „Wszędzie wrzało. Na Wołyniu, koło Międzyboża i Satanowa włościło się około 3000 hałastry, którą wsie i miasteczka plondrowała, pasieki na zimę pocho-wane wybijała i szkody czyniła dokoła. Gdzie napotkano szlachcica albo Żyda, ścinano“ (ст. 61). Нарешті зібрало ся посполите рушенє шляхти з хоругвами кварцяного війська з міцною постановою бороти ся „z rebelią kozacką“. Вони ста-нули табором біля Бердичова, але тут стало ся щось подібне, як під Берестечком. Купка козаків злучивши ся з хлопами ріж-них сіл і місточок напала на польський табор і погромила його так фатально, що навіть сліду по нїм не лишило ся. Все пішло

в руки черні та козаків, а не один ледво в жупані уйшов із тої нещасливої оказії“ (ст. 61). Ось і все, що подає сей історик про події в Волинськім воеводстві з кінця 1702 р.

Одиноке жерело, на яке він покликає ся при тім, се відомий другий том третьої часті „Архива Юго-западной Россіи“, присвячений козаччині на Правобережній Україні 1679—1716 рр., виданий під редакцією і з передмовою В. Антоновича. Заглянемо до сего жерела, може воно позволить нам кинути більше історичного світла на ті події, як се вчинив польський історик. Передмова Антоновича до сего тому обіймає 197 сторін друку і являєть ся основною монографією про події тих часів і тої частини нашого краю, до якої відносять ся публичні та приватні акти, опубліковані в тім томі. Розумієть ся само собою, що автор передмови, визискуючи в ній актовий матеріял для представлення даної епохи, з одного боку не міг обмежити ся самим тільки тим матеріялом, але мусів користувати ся також посторонніми, головню друкованими свідоцтвами для того часу, а з другого боку, зосереджуючи свою увагу на визначніших особах та подіях, що надавали тому часови його властиву характеристику, не міг вичерпувати всі подробиці, яких достарчає дуже багатий актовий матеріял, а навіть не потребував вичерпувати всіх подробиць посторонніх друкованих жерел, що відносять ся до того часу. Тому не подивує ніхто, що я в отсій розвідці, займаючи ся спеціально віршею, в якій дуже недокладними натяками змальовано події несповна двох років (1702—3), держачи ся в основі оповідання про них Антоновича, з покликами на його жерела, доповняю його подекуди ширшими цитатами з актів та посторонніх жерел, відомих або невідомих нашому славному історикови.

З оповідання, яке буде подане далі, бачимо, що головними героями подій, представлених у нашій вірші, були козацькі полковники Самусь, Іскра й Абазин. Відомости про них, які стрічаємо в тогочасних жерелах, сягають не далі, як 1683 рік, в якому вони, а надто також Палій, брали участь у поході козацької компанії під Відень, та вирушивши пізнійше від армії короля Собеского, запізнили ся до битви під Віднем, а за те взяли участь у битві під Парканами¹⁾. Тоді вже король Собеский звернув на них увагу за їх хоробрість, і деякі з них не-

¹⁾ В. Антоновичъ, О козакахъ, передмова до названого више тому „Архива Югозападной Россіи“, виданого в Київі в р. 1868, ст. 34.

забаром по повороті з походу одержали від короля т. зв. „пріповідні листи“, в яких іменовано їх полковниками і дано їм повновласть вербувати охочих людей у козаки і вдержувати сформовані з них полки в певних означених місцевостях. Самусь (се було очевидно його хрестне імя Самуїл, по батькові він звав ся Іванович, а прозвище його лишило ся нам невідоме) зробив ся таким способом полковником богуславським і зі своїм полком кілька разів відбивав напади Татар. Про се під р. 1691 ось що оповідає Рітельман¹⁾: „Сего 1691 р. після гетманів Могили та Драгинича король польський Собеский поставив якогось Самуся із козаків, і дав йому гетьманські клейноди, а війську плату, при чім потвердив також козацькі привілеї. А резиденцію мав сей гетьман Самусь у Винниці над Дністром, і в наддністрянських (у друку мб. через помилку „Подніпровських“) містах збирав до себе охочих козаків, також Запорожців і інших гулящих людей, а також і містових козаків, і творячи многі ватаги, самовільно без королівського наказу ставив над ними полковників задля оборони від бусурманських нападів на христіян і для захисту границь. Бо по обох боках ріки Бога степами Татари нападали на Польщу та Росію, брали в неволю польський та руський народ, і туди ж зі здобичею вертали назад. Отсих Татар розбивав Самусь, відбиваючи у них коні, зброю та всяку здобичу для себе, а полонених христіян відпускав у їх вітчину, за те многих Татар часто брав у неволю і відсилав або в Москву або в Польщу, і за се одержував від дворів похвалу та нагороди“.

Далеко вчаснійше і подекуди докладнійше те, що оповідає про „Самусево гетманство на Задніпру“ Грабянка, хоч і він, живучи на лівім березі Дніпра, багато дечого подає недокладно про події та відносини правобережної України. Подаю тут із його оповідання тільки те, що говорить ся про початок гетьманованя Самуся. „По Могилі — читаємо у Грабянки, — за Дніпром гетьмані король Собецкий поставив гетьманом Задніпрським Самуся і дав йому привілеї на гетьманство і вольности та клейноди військові — бунчук і булаву, і плату війську з папського скарбу; бо папа намовивши христіянських монархів на Турка зтягав військо своїм скарбом. І Самусь орудуючи своїм гетьманством резидував у місті Винниці на Подні-

¹⁾ Александръ Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, Москва 1847, часть III, ст. 13.

стровю“¹⁾. Ся відомість про удержуванє Самусевої оружної сили коштом папського фонду, коли би справдила ся з інших же-рел, була би дуже важним причинком для історії того часу і вияснила би в значній мірі ту незвичайну обставину, що король Собеский сам на власну руку іменував на Україні полковників і навіть наказного гетьмана.

Коло р. 1693 польський король іменував Самуса наказним гетьманом; у р. 1694 він стоїть іще під дозором польського реґіментаря Вільґи, але в р. 1696 він уже являєть ся самостійним козацьким начальником, якому коронний гетьман безпосередно присилає свої накази для козацьких полків. І так під датою 20 лютого 1696 р. читаємо гетьманський наказ: „Jan na Jabłonowie Jabłonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, daje ten mój ordynans do imci pana Samusia, hetmana nakaznego i wszystkich pólkowników i setników wojska jego król. mości i rzeczy pospolitej zaporowskiego“ і т. д., наказ про відкликанє козацького постою з маєтности луцького єпископа²⁾, Обік Самуса в опустошеній Брацлавщині появляєть ся коло р. 1690 подільський полковник Абазин, про якого воєнну діяльність знаємо дуже мало понад такі загальні звістки, що він зі своїм полком також відбивав татарські напади і подавав гетьманови Мазепі відомости про рухи Турків та кримської орди (В. Антонович, ор. cit. ст. 60—61).

Серед ненастанних заколотів розпочали ся в серпні 1702 р. грізнійші козацькі рухи. Антонович представляє діло ось як: „В серпні 1702 р. до Богуслава, Корсуня та інших міст, занятих полками Іскри та Самуса, понаходили польські властители, старости та їх завідателі з озброєними командами, і зажадали від козаків очистити міста та села або йти в підданство властителів і старост. У відповіді на се домаганє Самусь, Іскра та пасерб Палія Семашко, що жив тоді в Богуславі, подали знак повстаня. Польські хоругви, шляхтичів та Жидів-арендарів, що наїхали з ними, побито в Богуславі, Корсуні, Лисянці³⁾ та довколишніх місточках і селах. Наказний гетьман Самусь

¹⁾ Григорій Грабянка, Дѣйствія презѣльной... брани Богдана Хмельницкого... въ разныхъ лѣтописцовъ въ градѣ Гадячу собранная року 1710. Издана Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. Кієвъ 1854, ст. 241.

²⁾ Архивъ Ю. З. Россіи, ч. III, т. II. Ч. СII, ст. 329—330.

³⁾ Про Лисянку, що лежить у Київській губернії, недалеко Дніпра, в жерелах, що дотикають бунтів у подільській губ., нема ніякої згадки.

присяг на вірність „царю московському“, і об'явив себе підкореним Мазепи. Селянам оголошено вічну свободу та увільнене від панів“ (ор. cit. ст. 120—1). Се оповідане не зовсім відповідає тому, що можна вичитати з цитованих до нього актів та сучасних посторонніх свідоцтв. В інструкції київської шляхти послам, висланим до короля 20 серпня 1702 р., читаємо між иншим: „У теперішніх замішаннях Річи Посполитої повинна заважити також жорстокість Палія, що зриває ся до бунту і не тільки не хоче слухати наказу короля та сойму, виданого минулого року, аби уступив із Хвастова і розпустив своє військо, але навпаки, день у день затыгає козаків, що грозить ненастанною небезпекою нашому всеводству. З його намови збунтували ся також Самусь та Іскра і наробили багато руїни в Богуславі, Корсуні та інших містах“ (Архивъ, ор. cit. ст. 442). В другій інструкції, виданій 31 серпня, читаємо: „Ось і тепер козацьке, доси пригашене вугле, розжеврюєть ся через Самуса та Іскру в Корсуні та Богуславі і день у день вибухає полум'ям“. Послам поручаєть ся просити покійно гетьмана коронного, аби належним йому воєнним правом при помочи своїх ординансів випер Палія з Хвастова і запобіг бунтам Самуса та Іскри, які пограничним містам нанесли не малу руїну“. (Тамже, ст. 445).

Вісти про козацький бунт дійшли в тих самих днях до великого гетьмана коронного, який 28 серпня писав до Андрія Залуского: „З України долягають мені ненастанно листами та домаганнями здусити повстанє Самуса, колишнього гетьмана запорожського, який уже захопив міста Богуслав та Корсунь і вигубив у них католиків та Жидів, а лишив при життю самих Русинів“¹⁾.

Як бачимо, в тих звістках нема мови про якийсь наглий наїзд польських властителів та старостів на названі міста; се само собою зовсім неправдоподібне, бож властителі, їх завідателі та королівські старости сиділи в своїх містах та маєтностях, а наглий напад був зроблений очевидно з боку козаків. Так само не згадуєть ся тут нічого про такий важний факт, як присяга Самуса, що ще недавно був наказним гетьманом із надання польського короля, на вірність московському цареві, та

¹⁾ Andreae Chrysostomi Zaluski, primo Kijoviensis, postea Plocensis et nunc Varmiensis episcopi... Epistolarum historico-familiarium tomus tertius (1701—10). Brunsbergae d. 3. MDCCXI, т. III, ст. 248.

перехід його під зверхність лівобережного гетьмана Мазепи, що також був підданим московського царя. Се був би факт державної зради, який певно були би зазначили сучасні свідки з польського боку. Оповідане Антоновича про сей факт опирає ся мабуть на листі Самуся із 7 вересня 1702 р. до козацьких ватажків Паллядія, Балазона та Ринґаша, в якім читаємо ось що: „Милостивий пане Паллядію, ротмістре гетманський! Милостивий пане Балазоне, бувший судіє Кумянський! Милостивий пане Стефане Ринґашу Ямпільський! Милостиві панове, ласкаві приятелі та добродії! При найнижшій моїй поклоні через умисних Рашківців доводить ся мені писати вам і обізнати ся, що з ласки всемогучого Бога я всею душею присяг наймогутнішому пану і царю московському та ясновельможному панови гетьманови Мазепі не покидати до смерті і служити вірно на службі монаршій та реґіментарській за весь правовірний народ український. Оттак і стою при божій помочі зі всім військом українським під містом Білою Церквою, а чей би нам Бог поміг замок дістати і на дальший час, на відпір проти наших ворогів Поляків з військом запорожським одностайно ставати за козацькі свободи, як і перед тим бувало, аби від сего часу Ляшки з наших українських вітчин уступали і більше вже на Вкраїні не розпростирали ся. Прошу вас, мої панове, доложіть усякого старання і охотно зібравши давнього товариства з кілька сот, або й тисячу звербувавши, коло Дністра, по всіх містах, збирайте ся і тягніть до нас як найскорше. Маю в Бозі надію, що для війська будемо мати здобич і найбільшу ласку реґіментарську, про що прошу (Бога). Скорож нам Бог дасть здобути Білоцерківський замок, то не будемо барити ся, але зараз підемо в гору до польських панів, противних нам, аби одностайно ставити їм опір. Коли хочете поступити по братерськи, то прошу, поки спровадите військо, давайте знати про себе кінно ким будь у день або в ночі, щоб я не мав на вас ошуки. Се предложивши бажаю вам від Бога доброго здоровля, як сам собі, і остаю ся вашим щирозначливим приятелем і слугою. Його пресвітлого Величества війська запорожського Самусь Іванович, гетьман український. Дано в таборі під Білою Церквою д. 7 вересня 1702 р.“ (Архивъ, ор. сіт. ст. 449—450).

Сей лист у руській ориґіналі дістав ся якимось способом у руки Йосифа Шумлянського, тоді вже уніятського єпископа львівського, який у польській перекладі переслав його великому гетьманови коронному польському.

На його автентичність дуже підозрене світло кидає ось який лист Палія до одного з тих самих ватажків, Паллядія, який виглядає немов скорочена копія листу Самуся, хоч має ту саму дату, що й попередній: „Мій пане ротмістре Паллядію, мій дуже зичливий приятелю! Пересилаю вашій милости добре здоровле від пана Бога, а при тім своє братерське порученє з просьбою, тому що ваша наддністрянська волость суплікувала до нас, аби ми були їм патроном, тож прошу вашу милость по братерськи, аби ви з нашим Лукіяном, що тепер находиться ся в Рашкові, прибували до нас. Відомости, коли які будуть у вас, швидко давайте мені знати. Про що й повторно просячи вашу милость остаю зичливим приятелем і тепер — вашої милости всего доброго зичливий приятель Семен Палій, полковник його царського Величества війська запорожського“ (Архивъ, loc. cit. ст. 450—451).

Неавтентичність сего листу на мою думку виявляє кінцева титулятура, бо-ж Палій був полковником не з наданя московського царя, а тільки на основі декрету польського короля. Підозріне що до автентичности обох сих документів збільшає ще та обставина, що вони не заховали ся ні в яким урядовім архіві, але одержані були київською комісією від приватного чоловіка, д. Перльштайна. Що московський цар іще в грудні 1702 р. нічого не знав про те, що польські піддані Палій та Самусь присягли йому на вірність, довідуємо ся з листу Андрія Залуского до каштеляна краківського (В. гетьмана коронного) з д. 27 грудня, в яким читаємо: „Присягає посол московський тут присутний, чоловік зрештою понад вдачу того народу чесний, член старинної родини Долгоруких, що цар московський нічогосінько не знає про причину розрухів на Україні. Навпаки, від чоловіка, який недавно був у посольстві у царя, він чув, що коли цар московський довідав ся про ті розрухи, і почув оповіданє про успіхи Самуся, сказав до своїх присутних чиновників: „Яка-ж нещасна та Польща, коли її напастує, хто хоче! Адже ж про сего Самуся доси ніхто не чув нічого, а він тепер ось що доказує“ (Zaluski, op. cit. III, ст. 338).

Далі оповідає Антонович про події в кінця серпня 1702 р.: „Самусь вирушив облягати Білу Церков, не бажаючи лишати по заду свого війська і в близькім сусідстві козацьких осель сильної ворожої твердині. Білоцерківський „посад“ (мб. неукріплену часть міста) спалено, і Самусь обляг твердиню.

У початку вересня він розіслав листи до окремих козацьких відділів, розсипаних на просторі від Буга до Дністра, закликаючи їх прибувати до свого табору. Під Білою Церквою назначено також збірну точку для селян, покликаних до зброї“ (ор. cit. ст. 121). Це оповідане о стільки сумнівне, що про наміри Самуся та причини, які спонукали його облягти Білу Церков, не знаємо нічого певного, а листів до козацьких відділів невідомо більше крім одного, тай той по всякій правдоподібності треба вважати фальсифікатом. Із ходу дальших подій знаємо, що під Білу Церков надтяг незабаром Палій, який фактично здобувши її замок осів у ньому на довший час, бажаючи мабуть зробити з неї собі столицю замість Хвастова. Скоро надійшов Палій під Білу Церков, Самусь та Іскра відступили від облоги і подали ся на захід, до Немирова.

Продовжаю далі оповідане Антоновича: „Тривога між селянами була справді дуже сильна; при першій обявленню вічної свободи величезні юрби хлопів покидали міста та села й свої доми, збирали ся з жінками, дітьми, своїм добром та худобою, іноді палили свої оселі, та незліченими таборами стягали ся до козацького обозу. Тут начальники вибирали людей здібних до зброї та творили з них полки“ (ор. cit. 121). Слова в знаках наведення у тім цитаті взято зі споминів Отвіновського, але наведені не зовсім докладно. У Отвіновського (ор. cit. ст. 47), оповідане про розрухи в серпні 1702 р. починаєть ся ось як: „Тим часом у тих труднощах та тяжких перепалках (мова про політичне беззадде в Польщі), Палій, той вірний слуга Річи Посполитої в часі турецької війни, розпочав бунт на Україні, вийшов із Хвастова, обляг Білу Церкву і здобув її, а потім опанував Корсунь і многі інші міста, повирубував польські залози, хоч вони там і лихі були, і почав на Україні робити багато злого. Зараз кинули ся до Палія величезні громади хлопства“ — і далі йдуть наведені Антоновичем слова, яких кінцeve реченє знов говорить про самого Палія, що буцім то „вибракувавши здібних до бою людей піших і кінних, поділив їх на три дівізії, вставивши в кожду по 30.000“. Як бачимо, Отвіновський нічого не знає про те, що бунт і облогу Білої Церкви розпочав Самусь. На потвердженє свого оповіданя в сьому уступі Антонович покликає ся ще на два документи, поміщені в тімже томі „Архива“ під чч. CXCI (ст. 529), і CLVI (ст. 458). Але в першій із тих документів із дати 31 січня 1703 р. заприсяжений Тиміш, підданий села Лопавші зі-

знає, що „після давніх квітів у селі Лопавшах було більше димів (хат), як тепер, але почавши від р. 1700, а особливо минулої весни (1702) тамошні селяни одні пішли на Поділе в часі спокою, чи то з недостатку, чи з власної волі, а інші погоріли“. Другий документ, се інструкція шляхти подільського воєводства послам, висланим до коронного гетьмана з д. 20 вересня 1702 р., в якій шляхта жалуєть ся, що мавши 29 літ спокою (від часу увільнення з під турецького панованя), тепер „чує себе in manifesto periculo, бо зухвале хлопство почавши від Богуслава забирає чим раз більше міст і сіл, заходить уже під сам Межибож, зміцнює свої ряди людьми чи то добровільно, чи силою взятими з під послуху дідичам, і похваляєть ся, що скоро тільки набере сили, зверне ся на Каменець. І в околиці самого Каменця починають ся вже також бунти“. З того видно, що розрухи літом 1702 р. почали ся від Богуслава, отже їх ініціатором був не хто инший, тільки Самусь.

Ось дальше оповідане Антоновича: „До табору Самуся перебігали козаки з лівого берега Дніпра та Молдавани зза Дністра. Під Білу Церкву також Палій прислав Самусеві 1500 козаків на підмогу. Доси він запевняв і Поляків і Мазепу, що повстане Самуся почало ся без його відома. Сим запевненем він старав ся мабуть виграти час і приспати увагу шляхти сусідніх воєводств, що в тім часі поголовно збирала ся в похід проти Шведів. І справді при першій відомості про повстане Самуся та Іскри шляхта гляділа на нього досить байдужно. Київський соймик, що зібрав ся 20 серпня, постановив покликати до зброї шляхетське посполите рушене і заявив, що воно готово виступити в похід проти Шведів на розказ короля. Шляхта звертала тільки увагу короля та гетьманів на konieczність усмирити Самуся та Іскру, але не вважала сего діла на стільки важним, щоб воно могло удержати її від походу. Палія за участь у повстаню не підозрівали, тільки жалували ся, що він доси ще не опустив Хвастова і зневажив послів, висланих до нього від київського воєводства“ (ор. cit. ст. 122).

На потвердження сего оповідання автор наводить поперед усього документ CXLVI (Архивъ, ст. 436—440), ухвалу шляхетського сеймика київського воєводства, що д. 20 серпня 1702 р. зібрав ся біля містечка Іскорости на урочищу Степанівці і ухвалив скликати посполите рушене шляхти, якого провід мав обняти Яков Леміш, скарбник київський, а надто вислати послів до короля та до коронного гетьмана, Казимира Стецького, Йосифа

Корчевського, Михайла Виговського та Александра Немирича, що мали бути речниками шляхетських потреб та зажалень київського воеводства. Шляхта заявляє, що готова одностайно стати в обороні королівства проти Шведів, „хоча що день доходять до нас відомости про розрухи та бунти козацькі“. Між зажаленнями головне було на пана Шумлянського, чесника подільського, „буцїм то він на ново еднає ся з козацтвом, лигає ся з Палїєм на шкоду нашому воеводству, і відкриває їм усі наші тайни та наради“. Про Самуся та Іскру ані згадки. Дивним дивом у тій самій кременецькій іродській книзі ч. 1611, того самого року і того самого дня записана на дальшій картці після висше згаданої інструкції друга інструкція того самого сеймика і з тою самою датою, в якій згадано вже не тільки про упір Палія в Хвастові, але також про бунти Самуся й Іскри, розпочаті буцїм то „ex fomento“ Палія. В тій самій книзі на картці перед першою інструкцією, але в друку під ч. CXLVIII (ст. 444—446) міститься третій варіант тої самої інструкції, даної тим самим послам, де говорить ся про бунти козацькі в Корсуні та Богуславі, розпалені Самусем та Іскрою, і жадаєть ся, аби „dla zaszczytu (оборони) krajów naszych“ і для поскромлення хлопських бунтів послали просили гетьмана коронного, аби часть шляхетського війська, особливо з воеводств Білоцерківського, Корсунського, Богуславського та інших пограничних не йшла на війну зі Шведами, але лишила ся на місці (ст. 446). Значить, коли вірити словам сеї інструкції, шляхта київського воеводства вже тоді не легковажила собі козацького повстання. На potwierdжене сего самого оповідання Антонович наводить іще в нотці нецитований у текстї уступ із Залуского, т. III, ст. 279, але сей уступ походить із значно пізнійшого часу (18 жовтня) і буде наведений у мене далі. З нього тільки взяв Антонович відомість, що Палій удавав, буцїм то не сприяє козацькому повстанню, а потаємно допомагав йому.

Хід дальших подій Антонович описує ось як: „Тим часом сили козаків під Білою Церквою швидко росли через те, що до них збігали ся селяни. Коли вірити відомостям, правдоподібно значно прибільшеним, які доходили до Поляків, вони в початку жовтня дійшли до цифри 10.000. Мазепа потаємно допоміг Самусеві порохом і оловом, „аби його зовсім не відігнати від свого рейменту“ (ст. 122). Цитований до сего місця уступ Залуского (т. III, ст. 279) не говорить про се нічого, а відомість про Мазепу взята з Соловйова (Исторія Россіи, т.

XV, ст. 16), якого оповідане буде розіbrane далі. Зазначу тут, що з польських жерел, доступних мені і цитованих також Антоновичем, тільки один Отвіновський подає цифру козаків, зібраних під Білою Церквою, і то далеко більшу від тої, яку подає Антонович. Після Отвіновського Палій із селян та козаків, що збігалися до нього, утворив три дивізії, кожду по 30.000; над одною обняв провід сам, над другою дав провід своєму пасербови Семашкові, а в третій ватажком був Абазин (Otwinowski, op. cit. ст. 47).

„Та про те — читаємо далі в оповіданню Антоновича, — білоцерківська твердиня не піддавала ся, а припущений Самусем штурм відперто. Треба було розпочати правильну облогу, а се вело за собою страту часу та охолоджене військо, свіжо зложеного з селян. При тім треба було покористувати ся зразу розрухом селян та безжурністю шляхти; не треба було пропускати догідного часу, аби захопити неготовими до оборони суїдні воеводства і скористати з першого замішання шляхти. Наслідком такого міркування козацькі провідники змінили плян свого діланя: Палій сам обняв провід над частиною війська і лишив ся облягати Білу Церков, а Самусь із головним відділом рушив до границь Волині та Поділя; нарешті третій відділ під проводом Семашка рушив у Брацлавщину та Побережжя (над Дністром), відки мешканці прислали до Палія послів з просьбою прийняти їх під свою охорону та прислати козаків“ (ст. 123). Ся остатня відомість основана на наведенім више листі Палія до наддністрянського ротмістра Паллядія, і її можна признати неправдивою. Із Залуского, на якого в тім місці покликаєть ся Антонович, можна бачити тільки ось який стан річий. В листі з дати 30 падолиста, писанім до брата Мартина Залуского, єпископа Ростенського та суфрагана Плоцького, читаємо ось що: „З України доходять пусті і день за днем неоднакові поголоски; що одного дня тверджено, те другого перечить ся; та що тим часом бунт змагаєть ся, то з того ніякого сподівати ся добра. Палій розширив своє панованє над звиш 20 містами над Богом, окрім сіл; селяни входячи в його наміри та повбивавши Жидів дають йому добровільно десятини (в ориг. *illum dominum fecerunt decimarum*). Позавчора одержав я письмо, що Мазепа, гетьман задніпрянський, поставив на брамах сторожу, яка пропускає козаків, що з обох сторін Бога переходять на сторону бунтівників. Тепер пишуть, що один полк уже перейшов ріку, а инші підуть за ним для облоги Бі-

лої Церкви. Сему одначе мені не хочеть ся вірити (в ориг. *mi-nime ausim affirmare*). Наші, нерівні числом і силами, не ва-жуть ся ні на який рішучий крок“ (Zaluski, op. cit. ст. 333).

Тут місце подати оповідане Соловйова, який на основі рукописної книги архіва Міністерства Юстиції „Малоросійського приказа“ з 1702 р. подає оповідане про весь сей епізод в однім уступі: „До великого непорядку в обох народах (польським і шведським) прилучило ся козацьке повстанє на Україні. Коронний гетьман Яблоновський поставив над козаками польської України наказним гетьманом Самуся, що жив у Винниці. Потім, коли заключено мир із Турками, польський уряд заборонив Самусеві називати ся не тільки гетьманом, але навіть полковником, велів йому розпустити всіх козаків, яким призначено різні місця побуту, а самому Самусю велено жити в Богуславі, де його зроблено осадником з правом начальства над усіми людьми, яких він прикличе на поселенє і осадить. Та коли Самусь осадив значне число людей у Богуславі, то коронний обозний Яблоновський, син покійного гетьмана, прислав від себе туди на староство Поляка і Жидів для збираня митових та інших данин, а від Самуся велів відібрати військові клейноти — булаву, бунчук, печать і пять гармат. Самусь повбивав присланих старосту Поляка і Жидів, потім зі своїми людьми пішов до Корсуня, вбив тамошнього губернатора, вирізав усіх польських драгонів і Жидів, і зробив те саме також у Лисянці. Повзявши намір рушити під Білу Церков він дня 24 липня написав ось яке письмо до наказного полковника Переяславського: „Дякувати все милостивому Богу, що наші вороги не втішили ся. Вони не тільки знапастивали мене старого, але засудили під меч увесь народ християнський і нахваляли ся напасти також на все Задніпровє. Знаю, що розсердить ся на мене пан гетьман, що я без його відома зробив се все, але я був змушений за свою зневагу розбратати ся з Ляхами і прогнав їх не лише з Корсуня, але також і з усіх українських міст. Самі міщани повбивали невірних Жидів, зазнавши від них обтяжень, і склоняють ся під високовладну державу царського величєства, готові навіть умерти за віру християнську“. Сповідуючи Головіна про сї події Мазєна писав: „Здаєть ся мені, що ся війна нам не дуже противна, бо панове Поляки можуть переконати ся із поступків Самуся, що наш малоруський народ не може жити під їх ярмом, і перестануть упоминати ся за Київ та Україну. Міркую також і те: Самусь мабуть не посмів

би сам узяти ся за таке діло, бо він чоловік простий і неписьменний. Чи не підпустив його король повстати проти Яблоновських як ворогів королівських? Коли Самусь оберне ся до мене за підмогою, то що мені робити?”

„Мазепа — оповідає далі Соловйов, — крім короля шукав іще того чоловіка, що підбурив Самуся. Він вислав до Палія післанця з запитом: „Скажи правду на християнське сумлінне, чи за твоєю порадою і з твого відома Самусь на тім боці Дніпра зачав бунти проти Поляків?” Палій відповів під присягою, що Самусь розпочав се діло не з його поради, але за його відома, бо перед тим нераз писав йому зажалення на утиски Поляків та Жидів. Мазепа дав знати в Москву, що на його думку Палій тут дорадник, а його пасинок був у Корсуні, коли там почали бити Жидів. Також його сват Іскра, полковник Богуславський, був помічником Самуся у всьому“. Огонь, запалений Самусем, розгарав ся що раз сильнійше. По вислову Мазепи „в цілім краю від долішнього Буга та Дніпра, по берегах Случі, по містах і селах побито старостів і Жидів, а інші зі страху тікають у гллуб Польщі кричачи, що наступила на них друга Хмельниччина. Палій виправив під Білу Церков на поміч Самусеві півтори тисячі свого війська“. Мазепа не помагав явно, не брав Самуся під свою владу, але посилав йому порох і кулі, щоб його до разу не відсувати від себе¹⁾. Ся остатня відомість про таємну підмогу Мазепи Самусю очевидно або взята з якогось иншого жерела, а не з донесень гетьманської канцелярії, або була політичною комбінацією тих самих, що переписували ті донесення в книгу, і для того можна сумнівати ся про її правдивість. Тай загалом ціла реляція Соловйова, передана тут у повнім тексті, являєть ся мішаниною дійсних фактів і видумок, можливих у людей, необізнаних добре з місцевими обставинами правобережної України. До таких видумок треба зачислити відомість про те, що коронний гетьман польський іменував Самуся наказним гетьманом; се міг зробити тільки король, тай то по троха надуживаючи своєї влади. Помилкою в реляції Соловйова видаєть ся мені також дуже недокладне оповіданє про причину бунту Самуся. З польських жерел бачимо, що не Самусь, але Палій ухвалою сойму з р. 1699,

¹⁾ Сергій Михайлович Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. С. Петербургъ. Книга третья. Томъ XI—XV, ст. 1283—4.

а потім королівськими наказами з р. 1700 і 1701 був позбавлений полковництва і одержав наказ розпустити свій полк і уступити з Хвастова. Розуміть ся само собою, при польських державних порядках, що літом 1702 р. міг син коронного гетьмана Яблоновського на власну руку зробити з Самусем те саме, що 1647 р. син коронного гетьмана Конецпольського зробив із Богданом Хмельницьким, т. є відсудити його від полковництва, ограбити, увязнити або і вбити. Природно також, що й сим разом такий „жарт непотребний“ викликав такі самі наслідки, хоч у меншій розмірі.

Подаю даліше оповідане Антоновича: „В початку жовтня з під Білої Церкви Самусь рушив у ту часть київського воеводства, що була ще в руках шляхти. Се воеводство було досить легкою добычею: значна часть його до ріки Тетерева була вже в руках Палія; шляхта з дебільшого перенесла ся на Волинь і її ополчене було малочисленне. Задля свого віддалення від центральних воеводств і від королівського табору воно не могло числити на швидко поміч регулярного війська. Надто опанувавши його козаки могли відповідно до обставин обернути ся в котре будь із трьох інших руських воеводств; забезпечивши себе з заду вони могли впасти або на захід на Волинь, або на південний захід на Поділе, або на південь на Брацлавщину. На відомість про рух Самуся в напрямі до Бердичева, одного з міст пограничних із козаками, зібрали ся всі сили, якими могли розпорятися Поляки в Київщині. Ті сили були незначні, а безладде та незгода ще більш ослабляли їх. До Бердичева прийшов полковник Демян Рушиц, висланий з відділом кварцяного війська з гетьманського табору для зібрання звісток про козаків. З Рушицом злучив ся хмельницький староста Яків Потоцький з кількома двірськими хоругвами своїми та київського воеводи Йосифа Потоцького. Нарешті до Бердичева надтягла також часть шляхетського посполитого рушення київського воеводства. Се рушене зібрало ся ще в серпні з наміром вирушити до королівського табору проти Шведів, але сей намір розбив ся через суперечку про начальство, яка виникла між шляхтою. Після усталеного звичаю начальство над посполитим рушенням повинно було належати до того, хто займав найвище урядове становище між присутніми. Сим разом, у неприсутности воеводи та каштеляна, старших рівно сильних між собою були дві особи: житомирський староста Йосиф Корчевський і овруцький староста Франц Потоцький. Дрібна шляхта,

що творила більшість посполитого рушення, хотіла бачити начальником Корчевського, але Потоцький зі своєю партією, зложеною переважно з більших дідичів, не хотів підлягати йому. Його сторонники вийшли зі спільного табору і розтаборилися окремо на урочищі Пелчи під Овручем. Обі партії признавали себе виключно законним ополченням воєводства та закидали противникам непослух і самозванство; обі висилали послів з жалю на непослух противників до короля та до коронних гетьманів. При наближеню Самуся Рушиц вислав шляхті візване ставити ся до Бердичева. Корчевський послухав, але Потоцький по його відході воєнним судом велів засудити всіх противників на кару за непослух своїй влади, і рушив на їх села робити езекуцію. Доми противників Потоцького грабовано, їх жінок та свояків убивано або калічено. Взятих до неволі шляхтичів, противників Потоцького, посаджено в тюрму. Серед польського війська, зібраного в Бердичеві, повстала така сама незгода за право до начальства: посперечали ся, хто має командувати, чи полковник Рушиц, чи хмельницький староста Яків Потоцький? Сей остатній, бажаючи перетягнути на свій бік прихильність війська, почав щедро угощати шляхту та вояків Рушица. В самім розпалі тої піятики, 16 жовтня, під Бердичів підступили козаки, порубали п'яних вояків та шляхтичів і здобули замок. Усіх Поляків і Жидів, що були в місті, винищено. Зараз потім козаки напали на табори за містом, розігнали шляхтичів, що сиділи в таборі, і захопили вози Якова Потоцького, його касу та гармати. Потоцький оцінював страту, понесену при тім, на 220.000 золотих. Він сам ледво втік у супроводі кількох слуг до Львова. Рушиц утік також, спустивши ся шнуром із вікна замку. Поляки числили свою страту на 2.000 душ. Зараз по тім погромі повстали селяни в околиці Бердичева і на цілім просторі між ріками Тетеревом і Ушем пограбували запасові вози шляхтичів, що йшли до посполитого рушення, і приставали до козаків. Таким способом увесь житомирський повіт київського воєводства дістав ся в руки козаків наслідком бердичівської побіди. Шляхта, що втекла з Бердичева, не думала про дальший опір і займала ся далі суперечками: втікачі винуватили овруцького старосту, що він роздвоївши сили воєводства був причиною погрому; натомість Франц Потоцький доказував, що вони понесли заслужену кару за свою самоволю, і закидав їм державну зраду тому, що вони не знаючи військової справи неоглядно пішли на ворогів, роздразнили

їх і дали привід до загибелі значного відділу“ (Антонович *op. cit.* 123—126).

Се оповідане мотивується в нотці на ст. 125 п'ятьма документами, із яких два перші (CXLVI і CXLVII) були вже цитовані висше — се дві постанови шляхетського з'їзду під містечком Іскорость із д. 20 серпня, в яких шляхта київського воеводства жалується на овруцького старосту Франціска Потоцького, що відлучивши ся від загалу посполитого рушення, на пустці Пелчи розвинув свої хоругви і сам себе вибрав їх комендантом. У другій із тих постанов із того самого дня і того самого місця додано, що сей пан староста овруцький розложивши ся зі своїм табором біля Овруча руйнує шляхетські добра. Третій документ (ч. CLXVII) д. 21 падолиста вписаний у іродську книгу в Кременці, містить скаргу панів Мошковських, Васьковських, Бовсуновських, Пашинських і інших на овруцького старосту Фр. Потоцького та Бенедикта Жабокрицького, ловчого брацлавського, за напади на їх добра та людей у серпні 1702 р. Четвертий документ (ч. CLXXV), внесений д. 2 грудня у іродську книгу в Овручі, містить скаргу старости Фр. Потоцького та його сторонників на панів Казимира Стецького та Александра Кнігининського, що в часі посполитого рушення, отже очевидно ще літом 1702 р. не станули під комендою старости овруцького і були причиною великої страти шляхти. Ще пізнійше, бо аж 17 лютого 1703 р. облятована була в іродським суді в Кременці скарга многих панів київського воеводства на овруцького старосту Фр. Потоцького і його сторонників за ті самі безправні події з літа 1702 р. Між иншим сказано тут, що Фр. Потоцький доконав свого „рокошу“ від загального збору ополчення д. 17 серпня, а по нещасній битві під Бердичевом разом із паном Жабокрицьким „у друге прибувши з Волиня до Овруча д. 22 падолиста зібрали шляхетський збір у Овручі в резиденції Єзуїтів, ухвалили там, що їм хотіло ся, облятували свою ухвалу в овруцьким іроді і наказали панам, аби під карою конфіскації своїх дібр ставили ся до Овруча до посполитого рушення“.

З тої просторої скарги довідуємо ся дещо про дальші події після бердичівського погрому, а тут згадаю ще про шестий документ, цитований Антоновичем у нотці до висше наведеного оповідання. Сей документ (ч. CCXVII), вписаний у іродській книзі в Кременці д. 9 липня 1703 р., містить ухвалу шляхетського соймика, зібраного під Лугинами д. 4 липня 1703 р.,

на яким вибрано від шляхти київського воєводства послів до короля, і який до справи розрухів із кінця 1702 р. не дає зовсім нічого.

До другої частини висше наведеного оповідання Антоновича про перші наслідки погрому під Бердичевом, наведено поперед усього (крім споминів Отвіновського ст. 42, на який нема нічого про се діло), Залуского ор. сіт. III, ст. 294, де міститься його лист до брата Александра Залуского, старости Равського, із д. 29 жовтня, в яким читаємо: „Додаю те, що маю з Волини, відки донесено мені відомість, що Рушиц із відділом реконесансовим вирушив і спіймав більше як 10 козаків, а про інших відомо лиш те, що вони волочать ся сюди й туди, грабують та день у день згромаджують до себе селян, чим збільшається сила бунту. Згаданий Рушиц ждав на старосту хмельницького, що мав під своєю комендою дві хоругви. Із люстрації волинського воєводства до посполитого рушення зібрало ся 5.000 окрім тих людей, що були під комендою гетьмана Радивиля, канцлера литовського і старости сандомірського. Ті вирушили в напрямі до Сандоміра, де на них ждуть 12.000 зібраних із воєводства київського. Що вони зроблять далі, час покаже. Волохи з Немирова прислали просьбу о поміч проти бунтівників, що там також уже появили ся; вони вбили не мало селян, яких підозрівали за те, що або сприяють бунтівникам, або самі готові пристати до бунту. Про козака Палія чути, що він і сам рушив під Білу Церков до Самуся“. Як бачимо, Залуский при кінці жовтня не знав іще нічого про нещасливу пригоду під Бердичевом.

Для потвердження тої самої частини оповідання Антонович наводить далі документ (ч. CLXXXI), облятований у іродській книзі в Луцку д. 12 грудня 1702 р., в яким Криштоф Балінський іменем пана Александра Немирича та його жінки Софії подає до відома суду події під Бердичевом ось якими словами: „В теперішньому році пан стольник мозирський (А. Немирич) був вибраний з київського воєводства ротмістром проти козацького бунту. Злучивши ся з хоругвами кварцяного війська, яке панове гетьмани вислали проти того козацького бунту, всі зібрані разом станули табором під Бердичевом, де збунтоване хлопство з різних міст, місточок і сіл, як ось із Ліщини, Котельні та села Презеви, злучивши ся з козаками, в теперішнім 1702 р. д. 26 жовтня напали на табор і вози, зрабували табор, а при рабунку забрали вози, коні і різні дорогі річи (в ориг.

splendory), особливо шкатулу, що була в скарбовім возі, в якій було 300 таларів битих і на кілька тисяч різної монети, а також різні документи та записи на різні добра, в тім числі королівський привілей на село Жаревичі, що колись належало до київських монастирів, потім перейшло в розпорядок королів, а від короля Августа II. в таборі під Сандоміром у р. 1702 було надане панству Немиричам" (Архивъ, ст. 507—508). Супроти дати бердичівського погрому, поданої в оповіданю Антоновича на день 16 жовтня, сей документ кладе її о 10 день пізнійше, і се чинить більше зрозумілим лист А. Залуского, який д. 20 жовтня в Варшаві справді міг не знати ще, що стало ся д. 26 під Бердичевом.

Ще два документи, цитовані Антоновичем у потці до висше наведеного оповідання, дають причинки до картини бердичівського погрому. В документі (ч. СХСІV), облятованім у житомирській іродській книзі д. 9 лютого 1703 р., жалує ся пан Михайло Федкевич, інститор і писар посполитого рушення київського воеводства ось якими словами: „Скоро тільки коронне військо втихомирило розрухи, підняті Самусем, і кождому горожанинови дало легкий доступ до отсих книг, зараз заносу торжественну заяву ось на що: В недавно минулім р. 1702 в наглій стичці з козаками в Бердичеві не тільки челядь моя погинула і вся вояцька худоба пішла на здобич козакам, але й я сам, якого всі пани-шляхта в тій битві мали вже за страченого, ледво тільки в однім жупані уйшов із тої нещасливої оказії, а що більше, папери і різні записи мого дому (тут вичислено досить довгий їх реєстр), усі пропали забрані козаками, і невідомо, чи вони подерли їх, чи попалили" (Архивъ, ор. сіт. ст. 533—4). В другім анальоґічному документі з 15 цвітня 1707 р. пан Самуїл Поповский, обиватель волинського воеводства, заявляє в іродськім уряді лятичівськім, що маючи в державі від княгині Острожської-Любомірської село Погорілу Висшу в Кременецькім повіті волинського воеводства, одержав се село майже пусте і від кількадесяти літ полишене облогом та урочищем, вложив усе своє добро, надбане військовою службою, в напругу будинків, осаджене та запоможене підданих і їх охорону від різних військ коронних, партійних та помічних із різних народів. Аж у р. 1702, в часі бунтів козацьких, коли сам він був у військовій службі, сю його маєтність ограблено, худобу, коні, вівці, пасіки, свині забрано, збіже молочене і в стиртах, одержу, воєнні прилади і всю посудину та госпо-

парські знаряди пограбовано і забрано, так що вернувши з війни застав тільки *desertam Arabiam*" (ст. 703—4).

В нотці до сего оповідання Антонович наводить іще Літопис Грабянки ст. 241, якого звістки будуть наведені далі. А тепер подаю далше оповіданє Антоновича про події з кінця 1702 р.: „Зломавши таким способом сили київського воеводства козаки могли з під Бердичева рушити або на Волинь, або в Брацлавщину та Поділе. Самусь склонив ся до сего другого виходу, бо бачив, що Волинь була добре приготована до відпору. Се воеводство було далше від козацьких осель і не підпадало під їх вплив так, як київське. До того волинська шляхта встигла пустити далеко сильніше корінь. Крім більших магнатів Волинь досить густо заселена була шляхтичами, панами менших або середніх маєтків. По свідоцтву сучасних шляхетське ополченє сего воеводства могло виставити більше як 5000 узброєної кінноти“ (ст. 126). Сю подробицю потверджує автор висше наведеним листом Залуского, з якого одначе не конче виходить міра сили волинського воеводства, бо там же сказано, що київське воеводство в тім самім часі поставило 12.000 загального ополченя. „При тім наслідком рідкого в Річи Посполитій виємка волинська шляхта в ту пору не була склонна до незгоди; вона хилила ся перед повагою улюбленої одиниці, що з шляхтича середньої руки підняла ся до гідности каштеляна, і гляділа на неї як на свого представника. Сею одиницею був волинський каштелян Франціск Ледуховський. Маючи безмежне довіре і популярність серед шляхти, вміючи зручно обходити її чутливу амбіцію і рівночасно держати в карбах її самоволю Ледуховський одинєкий міг із посполитого рушеня волинського воеводства витворити дійсну воєнну силу. Се він і зробив, щоб охоронити воеводство від нападу козаків. Ще в серпні, стоячи з частиною волинського ополченя в королівськім таборі під Сандоміром і одержавши перші відомости про повстанє Самуся, він угадав весь плян діланя козаків. Не гаючи ся він вислав універсал до волинської шляхти, остерігаючи її перед грізною небезпекою і покликаючи шляхту поголовно зброїти ся і зібрати ся на 14 вересня коло села Мятина, куди й сам обіцяв ся прибути і стати на чолі походу проти козаків“.

На потвердженє сего оповідання Антонович цитує універсал волинського каштеляна Франціска Ледуховского з дати 30 серпня 1702 р., облятований у іродських книгах владимірській та луцькій у перших днях вересня тогож року (документ ч.

CXLIX). В тім універсалі Ледуховський називає себе каштеляном і генеральним полковником посполитого рушення волинського воєводства, повідомляє шляхту про „новий запал бунтів козацьких із України“, про які йшла „publica et plus quam notoria fama“. Особливо-ж Лаврін Пепловський, війський земський і іродський писар луцький доніс йому, „що Самусь, обиватель королівського міста Богуслава“, підняв козаків до бунту. Докладніших відомостей універсал не подає вказуючи, що вони самій місцевій шляхті ліпше відомі. Універсал кличе шляхту, аби на день 14 вересня зібралася озброєна під Мятин над Іквою.

„В назначений день — читаємо далі у Антоновича, — Ледуховський справді прибув, та що шляхта збиралася погано, він заохочував її до зброї новими універсалами, то хвалячи її вроджену хоробрість, то сповіщаючи її про похід Самуся з під Білої Церкви, то нарешті лякаючи повстанням селян і воєнним судом“ (ор. cit. ст. 127). На potwierdжене сего оповідання наведено універсал Ледуховського з д. 22 вересня, виданий у таборі під Молодавою, в яким писано, що до польського війська „наближаєся сваволя гультайства під проводом гетьмана Самуся, полковника Іскри, Палієнка й Синиці, які облягають Білу Церкву“. Сам Ледуховський, „рушивши від Дубна до Заслава“ взиває шляхту на ім'я шляхотське та more, disciplina et obediencia militari, аби як найшвидше збиралася до нього. Другий універсал, виданий д. 3 жовтня в таборі під Здобицею, доносить, що Самусь усе ще стоїть під Білою Церквою, і взиває шляхту, аби не гаючи ся довше як один тиждень ставила ся до нього під Заслав, і грозить непослушним законними карами. Третій універсал із 8 жовтня, виданий у таборі під Острогом, згадує тільки загально, що „wyuzdana rebelia kozaska“ не втихає і не знаходить собі відпору, і взиває шляхту, аби на 10 того-ж місяця ставила ся біля Луцка. Четвертий універсал із 18 жовтня, виданий у таборі біля Заслава, не подає нічого нового про повстання, а тільки жалує ся на недбальство шляхти, яка не спішить до оборони воєводства, і грозить їй воєнним судом. Нарешті п'ятий універсал із д. 11 листопада виходить уже не від Ледуховського, а від Йосифа Домбровського, земського підстоля і іродського писаря Летичівського, із Каменця, і взиває шляхту до посполитого рушення проти „хлопської зухвалости та козацької тиранії“, не подаючи нічого докладнішого про хід повстання.

Подаю даліше оповідане Антоновича, пропускаючи епізод про арештоване Данила Братковського, що не має ніякого звязку з подіями, про які тут мова. „В половині жовтня Ледуховский вирушив у поле зі своїм ополченням і розложився табором біля міста Заславя, бачно слідячи за рухами козаків у Київщині і думаючи про похід на Україну на відсіч Білої Церкви. Щоб відвернути небезпеку селянського повстання, він 18 жовтня зложив у таборі воєнний суд і поручив його членам переслідувати всіх підозрених за прихильність до повстання або за занедбане своїх обовязків. Сей суд узяв ся рішучо до здушення селянської змови: підозрених селян брали на муки, а тих, що признавали ся до прихильности козакам, карали смертю, четвертували і часті трупів розвішували на дорогах“ (ор. cit. 128). На потверджене сего оповідання наведено акт ч. CLXX із дати 22 падолиста, з якого виходить, що робітник Іван набрехав на 7 підданих із містечка Деревич, буцім то вони змовляли ся: коли наше військо стояло під Вишньополем, на випадок наближення козаків піти до них і разом із ними рубати Жидів та Поляків. Підданих арештовано, але вони не признали ся ні до чого заявляючи, що Іван оскаржив їх із ненависти за побите. Суд не міг рішити сеї справи і відіслав її до міського суду в Луцку. Із покликаного далі акту ч. CLXXII з д. 25 падолиста бачимо, що луцький суд увільнив усіх оскаржених підданих, а натомість засудив „робочого Івана на відрубане голови, четвертоване по смерті і розвішене тіла на палях по публичних дорогах“ (Архивъ, ст. 493). Як бачимо, се був одиничний факт судової строгости, який не мав ніякого звязку з козацькими ані гайдамацькими рухами.

„Ті заходи, — читаємо далі у Антоновича, — не допустили вибухнути на Волини загальному селянському бунтові, і все діло обмежило ся на кількох незначних місцевих вибухах, які зараз же здавлено, та на підпаленю кількох панських дворів“ (ст. 128—9). На потверджене сего наведено акт CXLV із дати 10 липня 1702 р., в яким Юрій Любомірський, староста сондецький, заявляє, що якісь козаки Василь, Микита і Матвій під проводом сотника Войтіха Гурського допускали ся розбоїв і рабунків у добрах його і пана Жолкевського, закриваючи ся тим, буцім то вони жовніри ясного пана старости (Архивъ ст. 435). Другий акт CXС із д. 31 січня 1703 р., виданий у Луцку, в яким Ян Вітура, городничий житомирський, жалує ся на Грицька Мовчана, селянина з Тушебини та на його

жінку й сина, буцїм то вони „від давніх лїт привикли до козацьких бунтів, і в часї давнїйших бунтів порозумівали ся з козаками; підчас торічних бунтів (1702 р.) грозили запаленем села і двора, а нарешті 17 січня 1703 р. Мовчан порубав сокирою Олексу Полїшука, а його жінка Анна в саму обїдню годину підпалила дїм Трохима, вітчима Полїшукового, через що згорїло кілька селянських домів“ (Архивъ, ст. 527—8). Як бачимо, оба сї факти анї хронологїчно, анї топографїчно, анї річево не вяжуть ся з волинськими розрухами в осени 1702 р.

Дальше оповіданє Антоновича займає ся заходами Ледуховського для охорони Волині. „Дїяльність і популярність Ледуховського не допустила до роздвоєня шляхотських сил, так як се стало ся в київськїм воеводстві, хоча проба до сего була зроблена коронним підкоморїєм Юрієм Любомірським, який при помочи підхлїбних універсалів старав ся зібрати окреме шляхетське ополченє під свою коменду“ (ор. cit. ст. 129). Сей універсал — один, а не більше, — надрукований під ч. CLXIX (ст. 485—6), облятований у луцькїм іродськїм урядї, а виданий у Заславї д. 22 падолиста 1702 р., зазначає, що його автор, мавши доси нагоду „bawienia się“ війною для охорони своїх дїбр, надруйнованих мб. Шведами, почувши, що тут ширять ся і не перестають козацькі бунти, поспішив разом із старостою Сондецьким служити місцевій шляхті і заслоняти сей край своїм здоровлєм і фортуною, і для того просить і зобовязує шляхту, аби громадила ся до нього під Полонне. Про заходи Ледуховського і якесь протидїланє йому нема анї згадки. Очевидно граф Любомірський ішов тут на охотника на власну руку, не потребуючи при загальнїм тоді безладю порозумівати ся ні з ким.

„Дїяльність Ледуховського, — читаємо далї в Антоновича (ор. cit. ст. 129), — не ослабла й тоді, коли він дізнав ся, що Самусь минаючи Волинь рушив и Брацлавщину. Бажаючи забезпечити своє воеводство й на далї від нападу козаків, він покликав волинську шляхту зібрати ся 20 падолиста в Луцку на сеймик і обдумати способи успішної оборони воеводства“. Сей універсал Ледуховського (Архивъ, ч. III, т. II, ст. 467—8), облятований у іродських книгах у Владимирі Волинськїм та Луцку під д. 2 падолиста зазначає, що з огляду на те, що соймик волинського воеводства, назначений попередно для організації відпору бунтам козацьким, не зібрав ся і був відложений на два тижні, він тепер „już przy rozchodnim kołowa-

пів" назначує його на 20 падолиста. Цікаво, що й сей універсал виданий був у таборі під Заславом, хоч о 20 день вчаснійше від універсалу Юрія Любомірського.

Сей соймик справді зібрався в Луцьку на означений день і тривав цілий тиждень, а з його ухвали, опублікованої під ч. CLXV (ор. cit. ст. 474—8), виймаю ось що про козацькі бунти: „Тому, що *serpit et crescit in dies* козацька *rebellia* на Україні і вже границь нашого воєводства досягає і дотикаєся“, зібрані постановляють, аби всі обивателі воєводства від кожних 30 димів виправили по одному кінному вояку, і то з панських сіл не простих хлопів, ані козаків ані Волохів, які вже не раз у краєвих потребах показали ся віроломними, але аби до оружя ставали самі пани-шляхта. Надто виправлено делегатів до гетьмана з просьбою о військову підмогу“. Все те одначе не посувало справи оборони наперед, а одинока ухвала сего соймика, що мала практичне значіне, се був його дозвіл Ледуховському судити і покарати смертю польського шляхтича Данила Братковського за його зносини з Палієм.

Тим часом Самусь після Бердичівської перемоги рушив на Поділля і в Брацлавщину. „Шляхта обох сих воєводств — читаємо далі у Антоновича (ор. cit. ст. 130—2), — не могла виставити значних сил для опору. Посполите рушене подільського воєводства в р. 1702 дало ледво 400 людей. Ще слабші були сили шляхти в брацлавському воєводстві; самі шляхтичі чули се і прочуваючи наближене бурі шукали рятунку в задоволенню козаків. Не вважаючи на се одначе вже літом 1702 р. по Поділлю вибухали селянські розрухи. Уже в початку червня соймик подільського воєводства жалував ся гетьманови на напади „левенців“¹⁾ і просив у нього охорони. В початку липня відбув ся другий соймик подільської шляхти, на яким визначено зібрати ся загальному ополченню шляхти на д. 24 липня, коло Каменця. І тут очевидно від соймикової ухвали до дійсного уоруження було досить далеко, так що Самусь при кінці падолиста міг без опору ввійти в границі брацлавського воєводства.

¹⁾ Назва „левенців“ по всій правдоподібности не означає гайдамаків; Равіта-Гавронський виводить її від назви полтавського полковника Лівена (*recte* Левенця *Ред.*), що разом із Мазепою пробував у Польщі і дав себе пізнати геройськими вчинками. (Fr. Rawita-Gawronski, *Historia ruchów hajdamackich*, I, ст. 60, нотка 2).

„Майже при вході в те вояводство, — читаємо у Антоновича (ор. cit. ст. 132—3), — містила ся одинока її охорона, польська твердиня Немирів. Сю твердиню Поляки цїнили високо на рівні з Білою Церквою; в своїх договорах з Туреччиною та Росією вони все старали ся виторгувати для себе посідане Немирова, вважаючи його ключем Побужя, який давав можливість удержувати в тій околиці козаків і селян. Тому то Самусь уважав потрібним для себе опанувати Немирів. При тім немирівський гарнізон озлобив проти себе сильно околичних мешканців; його комендант слїдив за настроєм селян у всій околиці і багато з них покарав смертю. В початку падолиста Самусь рушив до Немирова і злучив ся тут з Абазином, що прибув до сего міста від полудня. Твердиню здобуто відразу при помочи міщан. Коменданта і двох Єзуїтів замучили місцеві селяни, мстячи їм за попередні насильства. Комендантови відрубали руки і обрізали губи, а Єзуїті Пацоловському здерли шкіру з борода. Весь гарнізон і всіх шляхтичів та Жидів, що шукали захисту в твердині, повбивано“.

Цитований як жерело сего оповідання Залуский (Epistolae, III, ст. 294) оповідає там у листі до свого брата Александра, старости Равського, із 29 жовтня ось що: „До сего, що мав я з Волині, прийшла сюди відомість, що Рушиц із відділом, висланим на розвіди, зловив більше як 10 козаків, а немирівські Волохи прислали просьбу о поміч проти бунтівників, які почали появляти ся й там. Що-ж до Палія, то чути, що він і сам хоче вирушити під Білу Церкву до Самуся“. Місяць пізнійше той сам автор у листі до другого брата Мартина, суфратана плоцького, пише ось що (ор. cit. ст. 333—4): „З України доходять день у день пусті та неоднакові поголоски, з яких одна часто перечить другій, але жадна не дає нічого доброго, бо бунт змагає ся раз-у-раз. Перед самим відходом почти одержую відомість із Межибожа з дати 21 падолиста, що козаки здобули Немирів впавши до міста, позбавленого залоги, заняли замок і замордували його коменданта, знаменитого мужа, та двох духовних. Із залоги вимордували багато піших та велику силу поспільства й Жидів. Число їх збільшає ся, бо багато селян пристає до бунту“. Відомість про жорстокости, сповнені при здобуттю немирівського замку, взяв Антонович мабуть із петербурського часопису того року „Первыя русскія вѣдомости“ (ст. 2 і 18), якої я не можу сконтролювати. В оповіданню Соловйова, опертім на реляціях гетьманської канцелярії Мазепи, по-

рядок подій поплутаний. „Від Білої Церкви Самусь змушений був відступити, але за те взяв Немирів і не лишив у ній ані одного Поляка, ані Жида живого. Злучивши ся з Палієм Самусь 16 жовтня поразив Поляків під Бердичевом, узяти замок і вирубали всіх Поляків, а потім вернули під Білу Церкву і взяли її в початку падолиста“¹⁾. З попереднього знаємо, що битва під Бердичевом була справді 16 жовтня, але здобуте Немирова можна по Залускому датувати д. 20 падолиста. Не відомо також, на чім опирається подана Антоновичем відомість про те, що здобуте Немирова dokonane було Самусем у спілці з Абазином. Наша вірша подає дещо нового до тих історичних реляцій. З неї можемо бачити, що здобуте самого міста було dokonane не без опору з боку залоги, яка одначе не чула себе безпечною знаючи про неприхильний настрій міщан. У замку залога держала ся кілька днів дожидаючи польського війська, а нарешті в середу піддала ся, при чім не обійшло ся без розливу крови. Варто зауважити, що вірша так само, як мазепинська реляція, кладе битву під Бердичевом на час по здобуттю Немирова; видно, що її автор, хоч уложив її незабаром по подіях, може вже 1703 р., не був докладно обізнаний з ходом тих подій.

Те, що стало ся по здобуттю Немирова, Антонович оповідає ось як (ор. cit. ст. 133): „По здобуттю Немирова козаки розбігли ся по всім Поділю невеличкими відділами. Часть їх рушила до Палія помагати йому в облозі Білої Церкви, інші рушили на Бар. Невеличкий гарнізон того міста, шляхта й Жида, втекли поспішно до більше надійного замку в Межибожі. Козаки погнали за ними, спалили місто і обложили замок. Вони розбили відділ війська, виправлений проти них коронним гетьманом, і нахваляли ся, що взявши Межибож рушать на Камінець. І справді деякі їх відділи появили ся в околиці сего міста; вони заходили аж у воєводство Червоно-руське та Волинське і нівечили шляхту в околицях Сатанова, Золочева, Сокаля та Константинова“. Покликane автором свідоцтво Залуского на се оповіданє (Epistolae, III, ст. 279) належить до часу значно давнішого, бо містить ся в листі єпископа Залуского до брата з 18 жовтня, де читаємо: „Місто Львів дуже боїть ся

¹⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, т. XI—XV, ст. 1285, цитовано Архивъ Мин. Юстиціи, книги Малороссійскаго приказа 1702 года.

козацької ребелії, розпочатої на Україні, бо сила Самуся змагає ся з кожним днем, і виносить уже, як кажуть, 10.000 людей. Він обляг був з ними Білу Церков, але стративши кілька сот своїх мусів відступити. Тепер вони блудом ходять з місця на місце, вбиваючи Поляків та Жидів, де тільки їх зловлять. Сі іскри — се попередники більшого огню. Що найгірше, вже скрізь по Волині та Поділю, коло Золочева та Сокаля, чути про змови селян та пастухів. Деяких із них підкоморій володимірський Вельогорський спіймавши у своїм селі Горочкові покарав заслуженою смертю. Белзький староста доси стоїть під оружем не далеко Дубна, надіючи ся незабаром рушити на Україну для її безпеки. Чути, що в Сатанові, недалеко Каменця, вимордувано Поляків та Жидів“. Усе те, як видно, були чутки в значній часті сплоджені тривогою, далекі від дійсних, історичних подій, а при тім значно вчасніші від того, що стало ся під Бердичевом і в Немирові. Із рядків 49—72 нашої вірші видно, що козаки не могли довго вдержати ся в Немирові тому, бо на них наступило польське військо під проводом князя Вишневецького та гетьмана Сенявського, і що під Межибожем та Константиновом козаки потерпіли значні поразення, які зробили кінець сему бунтові.

Здобуте Немирова Самусем відгукнуло ся досить голосною луною в висших урядових сферах того часу. Д. 13 (25 ст. ст.) падолиста писав російський резидент у Варшаві, кн. Долгорукий, до міністра Головіна:

„Быль я въ домѣ у канцлера коруннаго, который сказывалъ, что съ Украйны приходятъ къ нимъ бесполезныя вѣдомости: казаки великіе бунты завели, городъ Немировъ и другія мѣста взяли, шляхту бьютъ мучительски, и руки сѣкутъ, и носы рѣжутъ, у духовныхъ бороды съ кожею обдираютъ, и изъ нихъ бунчуки себѣ дѣлаютъ, и будто больше 4000 побили всякаго чина, почему они, Поляки, принуждены нанять крымскихъ Татаръ 25.000 себѣ въ помощь. На то ему, канцлеру, отъ меня отповѣдано, что такое имъ разореніе дѣлается факціями и злохитрымъ непріятельскимъ происканіемъ; а его царское величество для дружбы королевскаго величества, и ктому жалѣя о томъ разореніи Рѣчи Посполитой, изволилъ довольный указъ дать своему гетману Мазепѣ, дабы казаки его царскаго величества къ тѣмъ бунтамъ не приставали, и всѣми мѣрами отъ того дурна были удержаны, и, по указу его монаршему, гетманъ Мазепа по пограничнымъ мѣстамъ войска свои разставилъ

и пропускать казаковъ не велѣлъ, и чтобъ Рѣчь Писполитая со стороны его царскаго величества ничего не опасалась“ (Московский архивъ Мин. Ин. Дѣлъ, дѣла Польскія 1702 года).

Дня 13 грудня Єронім Любомірський доносить Залускому між иншим, що Біла Церков піддала ся Палію (Epist. III, ст. 337), а в початку 1703 р. (28 грудня 1702 р. ст. ст.) від імени російського царя вислано грамоти до Самуся й Палія ось якого змісту: „О томъ вамъ вѣдомо подлинно, что съ нами, великимъ государемъ, братъ нашъ, его королевское величество Польскій, дружбу и любовь имѣють. А тебѣ, конному охотницкому полковнику Семену Палію и конному охотницкому полковнику Самусю Иванову, если бы и досажденіе какое со стороны королевской отъ кого было, и о томъ довелось бить челомъ его королевскому величеству. И мы, великій государь, имѣя къ вамъ нашу милость, повелѣли послать сію грамоту, дабы могли вы имѣть общее согласіе и отъ начатаго своего противнаго намѣренія престали-бъ, а имѣть воинскіе промыслы всякими мѣрами надъ общими непріятелями нашими Шведами“¹⁾.

Се письмо, досить наївне на мій погляд і звернене до двох людей, що не були собі товаришами, і тоді певно не бачили один одного, було певно актом московської куртуазії для польського короля, яка зрештою не могла мати ніяких практичних наслідків. Поляки тим часом узяли ся енергійно до козаків. При кінці падолиста відбула ся у Львові воєнна нарада під проводом коронного гетьмана. В початку грудня вислано на Україну польного гетьмана Сенявського, а литовський польний гетьман кн. Михайло Вишневецький вислав йому на поміч відділ литовського війська. Козаків поражено в стрічах під Константиновом, Межибожем і Винницею. Самусь пробував боронити ся в Немирові, але в нього було мало сил; його козаки мусіли відступити до Брацлава, а відси до Ладижина. Тут стояв полковник Абазин, що мав при собі коло 2.000 озброєних людей. На нього вдарило польське військо під проводом Йосифа Потоцького і Януша Вишневецького; в битві, яка вивязала ся тут, Абазин утратив найбільшу часть своїх товаришів і сам дістав ся до неволі. Те саме постигло мабуть і Самуся, хоча Антонович (ор. cit. ст. 147), не подаючи жерела пише, що він утік до Богуслава.

¹⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI—XV, ст. 1285.

Польський письменник, львівський Францішканин Іавлен-тій Пікульський, у своїй книзі „Sukcess świata czyli historya uniwersalna“, друкованій у Львові 1703 р. на ст. 763 під р. 1702 подає ось яку записку про події, що входять у обсяг сеї статі: „Коли Польща стогнала під тяжким ярмом Шведів, на Руси та Україні полковник Палій з іншими ватажками та цілим козацтвом нападав міста й твердині, змусив Білу Церкву до піддання, де багато людей козаки повбивали“. Очевидно його відомости досить недокладні. Під р. 1703 він на ст. 765—6 подає троха докладнішу відомість про усмирене козацького бунту. „Сего року — читаємо там, — польний гетьман Сенявський у січні взявши часть коронного війська пішов на Вкраїну для усмирення козацьких бунтів, а з ним для охоти поїхали Йосиф Потоцький, воєвода київський, і Потоцький, староста хмельницький. Ті на різних місцях вигубили кільканацять тисяч козаків, а зловлених бунтівників гетьман Сенявський велів повбивати на паль. Білої Церкви одначе не міг відібрати, бо мала в собі сильну залогу самих ватажків і принціпалів: Самуся гетьмана козацького, Палія полковника і Перучима (?)“.

Антонович у своїй статі подає дещо докладніші дати, а власне те, що Абазина посаджено на паль, усіх козаків, спійманих із оружжем у руках, покарано смертю, при чім одних саджали на палі, інших вішали або з висоти скидали на острі гаки, а жителів усіх міст і сел, що оказали супротивлене Полякам, вирізано поголовно. За радою Йосифа Потоцького, воєводи київського, всім селянам, підозреним о участь у повстаню, та їх родинам велено було відрізувати ліве вухо; таким способом „заклеймовано“ їх 75.000, говорить сучасний Поляк, мабуть сильно прибільшуючи цифру, аби надати більше значіння одержаній побіді (ор. cit. ст. 149). На мою думку всі ті відомости що до масових кар треба признати неправдивими вже хоч би задля фізичної неможливости їх виконання.

Урядовим епільоом сеї справи можна вважати універсал польного гетьмана Адама Миколи з Гранова Сенявського, виданий у Шаргороді д. 18 марта 1703 р. (Архивъ, loc. cit. ст. 565, документ ч. CCVI), в яким читаємо, що гетьман „заспокоївши в тім краю між підданством бунти і остро покаравши всіх, хто в чому будь показав ся винуватим, відходячи відси з військом полишає тут відділи для охорони чесних і до повстаня непричасних, аби безпечно могли вертати до своїх домів і сидіти в них без ніякої перешкоди“. Тому гетьман „поручає

і остро наказує, аби ніхто з панів реґіментарів, ротмістрів, ані інших воєнних не важив ся робити походів на підданих, рабунків та обтяжень. А що під приводом знищення козаків та бунтівників роблять ся великі здирства і обтяження невинних людей, поручаю панам реґіментарям, полишеним з відділами війська, аби таких нарушителей загальної безпеки ловили і остро карали". Варто зазначити, що шляхта подільського воєводства в марті 1703 р. ухвалила вислати післанця до молдавського господаря з домаганєм, аби видав селян, що брали участь у бунті, а також змусив своїх підданих звернути худобу, яку вони позабирали з пограничних сіл подільського воєводства (Архивъ, I. с. ст. ССIV, ст. 558). Молдавський господар відповів по двох тижнях, що польських утікачів селян не віддасть, поки Поляки не віддадуть йому Молдаван, що поселили ся на Поділю і в Україні, а учасників бунту обіцяв судити сам, коли подільські пани дадуть йому докази їх вини. Се був простий відказ у юридично бездоганній формі.

Сучасна і пізнійша козацька традиція мало знає про ті події. Грабянка (ор. сіт. ст. 241), присвятивши їм у своїй книжці окремий розділ п. з. „Самусево гетьманство на Задніпру“, крім того, що було наведено вище, оповідає ось що: „Коли Ляхи обурені на Палія, виправили проти нього та його полковників рейментара Рустича зі значним військом польським, тоді Палій сам не пішовши здав своє військо гетьманови Самусеви. Сей з полковниками Абазином, Іскрою та іншими пішов проти Рустича і збивши Ляхів під Бердичевом вигнав їх у замок Манжеліївський (мб. Межибожський). Коли і сей замок дістав, у той час рейментар Рустич покинувши своє військо на різню, і весь табор козакам на розграблене, спустив ся з муру і впавши на підведеного коня мусів тікати з великих нараженєм свого життя". Сю відомість майже в такій самій формі знаходимо в безіменнім творі „Краткое описаніе Малороссіи“, долученім у рукописі до Літопису Самовидця і надрукованім у додатку до київського видання того літопису з р. 1878, ст. 291.

Порівнюючи се оповідане з тими згадками про полковника Рушица, які наведено доси, доходимо до висновка, що аж у Немирові, значить, аж у падолисті 1702 р. він перший раз серйозно зустрів ся з козацькими повстанцями. Автор руської вірші, наведеної вище, дає про облогу та здобуте Немирова більше подробиць, як усі інші жерела. Облога тревала кілька днів, правдоподібно від неділі до середи, а свою перемогу козаки в пер-

шій лінії мусіли завдячити немирівським міщанам, ще перейшли на їх сторону. Автор руської вірші згадує про Рушица тільки загально, що з козаками „менжне ся потикал“, але його поступок у немирівським замку насуває мимоволі гумористичне доповнене до сеї згадки:

Meżnie się potykał,
Przez okno umykał.

Народня пам'ять не затирила імен ані Самуся, ані Іскри, але заховала назву Абазина, про якого пісня, мабуть також із рукописної збірки Ількевича, з недохованої до нас частини, вийшла в друковану збірку пісень Я. Головацького „Нар. пїсни Галицкой и Угорской Руси“, т. I, ст. 12—13. Ось її текст у транскрипції на фонетичний правопис:

- Ой закурила, затопила сирими дровами;
Ой нема-ж мого Абазина з чорними бровами.
Ой у полі вітер дише, билину колише;
Козаченько до милої штири листи пише:
- 5 „Ой не тужи, моя мила, в тугу не вдавай ся,
За півшести неділеньки мене сподівай ся“.
„Видит ми ся, козаченьку, в тугу не вдаю ся,
Против тебе виходжаю, без вітру ваю ся.
Коло гаю походжаю, гаю не рубаю,
- 10 А в Вербівцю пробуваю, милого не маю“.
Ой спускали ся козаченьки з високої гори,
На переді Абазин та на гнідїм кони:
„Ой ступай, ступай, гнідий коню, прудкою ступою,
Гей недалеко в Владижинї, Ляшеньки за мною“.
- 15 Ой вдарено в Білій Церкві з ручної гармати,
Щоби їхав Палїєнько козак ратувати.
Гей прийшло ся козаченькам марне погибати.
Ой здибали ся козаченьки в Владижинї, в лісі;
Не еден там козаченько головоньку звів.
- 20 Ой не встиг же Абазин на коника всїсти,
Огляне ся назад себе — повно Ляхів в місті.
„Ой то тобі, Абазине, від Ляхів заплата:
Серед ринку в Немирові головонька знята!“
Ой вдарив ся та Абазин в кулю головою:
- 25 „Ой вжеж менї не бувати з дітьми і жоною“.
— „А деж твоя, Абазине, Базиниха панї?“ —
„Під містечком Берестечком з усіма Ляхами“.

- „Ой де-ж твої, Абазине, воронії коні?“ —
„Ой у місті Берестечку, в куми на припоні“.
30 — „Ой де-ж твої, Абазине, оковані вози?“
„Під містечком Берестечком заточені в лози“.
— „Ой де-ж твої, Абазине, сукні-адамашки?“
„Ой побрали вражі Ляхи паннам на запаски“.
— „Ой де-ж твої, Абазине, писанії скрині?“ —
35 „Ой побрали вражі Ляхи, що пасали свині!“

Я. Головацький, Пісні Гал. и Угор. Руси. т. I, ст. 12—13, ч. 7.

Пісня, як бачимо, не високої поетичної вартости, в значній частині, особливо при кінці, наслідуване старшої пісні про Ничая та його смерть у містечку Краснім. Найважніша в ній згадка про Владижин (Ладизин, гесте Владичин), як місце, де Абазина справді зустріло остатнє нещастє, де він програв битву і дістав ся в неволю. Рядки 22—23 вказували би на те, що Абазина покарано смертю через відрубанє голови, що було найзвичайнішим у воєнних часах способом карі, а не через посаженє на паль.

Додатки й поправки.

Від часу, коли розпочався друк отсих моїх „Студій“ у „Записках Наукового Тов. ім. Шевченка“ (т. LXXV, початок р. 1907), назбиралося доси не мале, хоч і не дуже велике число принагідних поправок, нових матеріалів та нових або недоступних мені при писанню моїх „Студій“ дослідів, які тепер, випускаючи перший том їх у світ окремою відбиткою, вважаю потрібним подати як доповнення моєї праці.

І. Стефан воєвода (ст. 6—17).

До сеї найстаршої з відомих доси українських пісень новіших часів, записаної коло р. 1570, набралося від часу появи моєї студії в „Записках“ декілька досить важних причинків, які дозволяють де в чому доповнити або спростувати те, що я сказав у студії. Найважливішим із тих нових причинків, на який доси ніхто не звернув уваги, я вважаю той незвичайний історично-літературний факт, що ся пісня була у перше опублікована в найбільш автентичнім тексті галицьким Русином Василем Ковальським, який у ч. 41—42 віденського „Сборника Оте-чественного“ 1856 р. на ст. 161—163 і 165—167 у статі п. з. „Іоаннъ Благославъ и діалектъ словенській“ у перше з рукопису опублікував текст сеї пісні, писаний іотицькими буквами, з деякими увагами чеського записувача, доданими до тексту в скобках, о рік вчаснійше від видання Благославової граматики,

в яким поміщено сю пісню латинськими буквами без уваг Благослава.

Подаю тут важніші уступи сеї статі в перекладі на нашу сучасну мову, пропускаючи все те, що відносить ся до граматичної часті. „Трафіло ся нам сими днями — так починає свою розвідку В. Ковальський — оглядати старинний рукопис п. з. „Грамматика ческа Іоанна Благослава, єпископа Моравських Братів“, що вмер 1571 р. і писав се діло між рр. 1550—1570. Сей рукопис віднайшов недавно о. Ігнатій Граділь, єромонах ордену Піярістів, поставлений бібліотекарем при бібліотеці ц. к. Терезіанської Академії у Відні. Між иншими уваги гідними статями того діла, що властиво являєть ся більше синтаксою, ніж цілою граматикою, знаходимо також статтю „Про словенський діалект“. Із сеї статі В. Ковальський наводить деякі уступи, подані також у моїй розвідці на ст. 20—21, а далі пише ось що: „Благослав, письменник чеський, а при тім добре обізнаний з польською мовою, жив у рр. 1550—70 на Мораві, де мав нагоду пізнати також сусідів Словаків, що жили в північно-західній Угорщині. Він, видно, зносив ся з ними і вслухав ся в їх бесіду, яку одначе розрізняє від так званого ним словенського діалекту, не легко зрозумілого йому як Чехови, а також і Полякам. Чисю бесідою був той „словенський діалект“, Благослав не говорить виразно, а тільки зазначає посередно або через порівнянє, що він „не зовсім подібний до тих Словаків, що живуть в угорській землі при Мораві“. Отож Благослав живучи в Мораві, вказує очевидно на якихось инших, подальших Словаків, не зовсім подібних до тих Словаків, що були йому сусідами, але також не чужих їм, хоч і відмінних від них у виговорі, який він називає словенським діалектом. На певно уважав він бесіду Словаків окремим язиком, а словенський діалект його нарічем, і вкладав те нарічє в уста народа, що жив за межами сумежних йому Словаків. Зваживши географічне положенє він не міг під тими позамежними мешканцями розуміти нікого иншого, як або якесь південно-славянське плємя, або, що здаєть ся подібнішим до правди, наших братів Русинів, що поза Словаками (scil. на схід) уже від давна перед тим жили в угорській землі. Адже-ж і теперішні Русини, що живуть у сусідстві Словаків, многими вважають ся за Словаків, і тільки їх віроісповіданє творить правильну границю між обома народностями. Так буває тепер, тим лекше могло се бути й давніше. А коли надто зважимо те, що сучасники Благослава говорили

про славянські племена і про болгарський народ, то справді не тяжко буде відгадати, чому Благослав говорить про словенський діалект, вибираючи його як середину між поглядами своїх сучасників. Він видно розуміє тут ніби то Словенщину й Болгарщину разом, а ті дві головні течії життя та побуту Славян лучать ся безперечно в руській народі, що має свій рідний язык, а при тім уживає також болгарського або церковного.

„І що говорить далі Благослав про сей словенський діалект, або — *sit venia verbo* — про руський язык? Він не понижає його, але навпаки говорить про нього як про вироблений, або по нашому образований язык, що має свої питомі форми, які йому, що не вслухав ся в них гаразд, видають ся виправді непривичними, але не неприличними. Ми віримо, що вони не можуть бути неприличними для жадного вуха, бо нема в них скуплення многих співзвуків, які утрудняють кождий виговор. Русин не проковтує самозвуків, але радо переплітає ними склади і тому лекше вимовляє їх. Руська мова власне тому найпридатніша до пісень, бо через богатство самозвуків робить ся дуже плавною. А коли далі Благослав завважує, що сей діалект „*non est inculta*“, бо має навіть свою граматику, то ми дуже вдячні йому за ту відомість, хоч ми так само, як і він не бачили тої граматики. Пригадаємо одначе, що вже давно перед тим, бо ще 1360 р. наші угорські Русини одержали народню просвіту, коли подільський князь Теодор Коріатович осів між ними в Мункачі і позакладав там розсадники освіти, василіянські монастирі. Тому не диво, що Благослав знаходить у тім діалекті багато метафор і инших взірцевих фігур, — се немичий наслідок вироблення языка богатого по своїй природі. Але не знаємо, як толкувати дальші слова нашого дослідника, який пише: „А є в тім язиці багато пісень“ і т. д. Тут на раз він забуває, що говорив про діалект, і називає той діалект языком. Із того видно, що Благослав не конче твердо стояв на своїм погляді і сам собі нарешті не довіряв, чи він остоїть ся. Виправді мимоходом він говорить про діалект, а про те наводить досить такого, що лише про розвитий та вироблений, хоч мало йому відомий язык свого часу міг сказати. Згадуючи в додатку, що в тім язиці зложено багато пісень, віршів та римів, він потверджує те, що й ми всі знаємо, що в Русина нема життя без пісні; чи він веселий, чи сумний, усе співає, на ріжні лади, як йому припаде до серця або прийде на ум. Тому й пісень

у нас без кінця і міри, і ледво чи який инший славянський народ дорівняє нам у тім багатстві.

„Бажаючи вкінці подати зразок „словенського“ діалекту, наводить Благослав одну пісеньку світського змісту. Без сумніву серед висше згаданого множества пісень було багато церковних, на що вказує вже само протиставлене їм світської пісні, але Благослав, хоч сам духовний, любував ся очевидно також у світських піснях, а може не мав під рукою жадної иншої, чи то світської чи духовної, крім тої одної світської, яку пізнав із устної передачі і навів як приклад того словенського діалекту, а також як приклад ладу та складу подібних пісень для тих, хто хотів би ближше познайомити ся з тим діалектом“¹⁾.

В докінченю сеї статі в ч. 42 сего часопису автор її наводить текст пісні в оригіналі іотицькими буквами, подаючи обік того тексту свою транскрипцію на кирилицю. Цікаво те, що назву „od Benatek“, яку поклав Благослав у титулі пісні, наш автор перекладає словами „Изъ Венеції“; тут трафила ся йому та сама помилка, що й мені, помилка справлена пізнійше нашим знавцем угорської Руси С. Томашівським, який сконстатував у дальше наведеній розвідці, що Бенатки зовсім не королева Адріатика Венеція, а невеличке словацьке містечко на пограниччю між Словаками й Русинами. Супроти сего не вважаю потрібним передавати тут дальшого міркування нашого автора про те, яким способом ся пісня дістала ся до Венеції, хто був той Нікодим, що чув її там, і як він передав її Благославови. Так само зайвим вважаю передавати тут аналізу змісту пісні, яку подає В. Ковальський на ст. 106 ч. 42 цитованого часопису, а наводжу тільки три уступи з закінчення його статі.

„Не перечу, що та пісня де в чому подібна до словацької мови, та треба признати, що крім Словаків також инші славянські племена можуть знайти в ній слова й цілі речення властиві своїм язикам. Се поясняєть ся головню тим, що перед трьома або чотирма століттями всі славянські язики були близші до себе о стілько, о скільки користували ся старо-славянським язиком. Та при всім тім жаден Славянин не заперечить, що та пісня зложена поперед усього під впливом руського язика. Вже ті самі слова, котрі Благослав толкує чеськими або латинськими, Русини зрозумілі без толкованя, бо властиві йому. Слова „на версі“, „первша“, „волоска“, „плачет“, „лиши“, „взял“ назве

¹⁾ Сборникъ-Отечественный, р. 1856, ч. 41, ст. 161—3.

певно кождий Русин своїми питомими. А що-ж сказати про слова утончені, які так часто повтаряють ся в тій пісні: дівонька, миленька, душенька? Де і в котрім із славянських язиків вони вживають ся так радо, як у нашім руськім? Далі котрий із сусідніх нам язиків уживає такі форми, як: плачучи, рекла, речет, пусти мя, єсь і т. и.? От тим то ми сміло можемо хоч у часті причислити сю пісню до творів, зложених нашою мовою, а се тим більше, що й воєвода Стефан, бувши Волохом, міг швидше по руськи, ніж якою иншою славянською мовою розмовляти з красною дівонькою. Адже-ж відомо, що волоські господарі або воєводи, як і весь волоський нарід, добре знали руську мову, і що урядова та церковна мова у них була русько-славянська, та що вони задля того густо-часто лучили ся з Русинами одновірцями. Про котрого Стефана воєводу тут мова, се байдуже, досить, що він волоський і належав до того часу. Волоських воєводів треба одначе відрізнити від молдавських, із яких більше відомі Стефан із р. 1346, потім Стефан воєвода з р. 1497—1500; сей остатній пам'ятний у історії своєю підмогою на польськім королю Яні Ольбрахті, що зрадив його перед Турками. Сей Стефан погубивши польську шляхту в буковинських лісах пустошив нашу землю по ріку Вислоку, знищив Перемишль, Радимно, Переворск, Ланцут і загрозив навіть Краків. Але той Стефан був воєвода молдавський, а в нашій пісні говорить ся про волоського, яких із іменем Стефан було кілька“.

На сьому кінчу виписки з сеї статі, в якій будь що будь треба бачити серйозну пробу всестороннього пояснення сеї незвичайної пам'ятки нашої мови та народньої творчости, і всякого признання гідне зусилля присвоїти її нашій народній традиції. Не можна сего сказати про другого визначного письменника, галицького Русина Івана Вагилевича, який познайомив ся з текстом сеї пісні правдоподібно незабаром по її опублікованню в граматиці Благослава, але не заняв ся нею спеціальнійше і задовольнив ся самим скопюванем її тексту на окремій картці, що містить ся вклеєна в один рукопис його історичних дослідів над початками Польщі в бібліотеці Оссолінських ч. 2411.

Найважнішим причинком із усього того, що появило ся після моєї публікації для пояснення сеї пісні, була дра Ст. Томашівського „Замітка до пісні про Штефана воєводу“, надрукована в „Miscellanea-x“ тих же „Записок“ 1907 р. кн. VI, ст. 128—134. Найважнішим із того, що сказав др. Томашівський про сю пісню, треба вважати те, що він сконстатував її угор-

сько-руське походження, стверджуючи сей погляд розбором язика пісні, що в ній виявляють ся прикмети угро-руського діалекту, а власне того, що граничить із Словаками. Друга важна вказівка була та, що за місцевістю Бенатка не треба шукати в Венеції, але така місцевість існує на угорській Русі, в шарішській столиці над рікою Топлею на захід від Бардієва. Він зазначив також, що місцевости з такою назвою „Бенатка або Бенатки“ існують також у Чехії, Моравії та Познанщині. Про чеську місцевість з такою назвою — додаю я — згадує два рази Гінделі в своїй книжці „Geschichte der Böhmischen Brüder“, erster Band, Prag 1857, ст. 345 і 346. Свої уваги про мову пісні др. Томашівський резюмує ось у яких словах: „Розбір мови пісні показує, що перед нами не чиста українська мова, тільки західно-угорське руське наріччє, добре пословачене, підмішане діалектом, який під назвою „шарішського, бачванського, словенського, або східно-словацького, знаний етнографам і лінгвістам“. На думку дра Томашівського також сам сюжет пісні „вказує більше на Угорщину, ніж на инший край“. Зазначаючи факт, що в р. 1577 семигородським воєводою став Стефан Баторі, пізнійший польський король, др. Томашівський схиляється до думки, що пісня могла відносити ся не до дійсно волоського, але до якогось семигородського воєводи, може навіть до самого Стефана Баторія, який був турецьким вазалем і якого військо в значній часті складало ся з Волохів, а турецькі та татарські роти в тім війську були зовсім на місці. Далі висловлює др. Томашівський відмінний від мого погляд на розмір пісні і подає свою власну пробу реконструкції її тексту. Закладаючи мені деяку довільність у моїй реконструкції там, де я додаю в рядках поодинокі склади для вирівняння язика та досягнення одностайного пісенного розміру, він висловляє погляд, що пісня зложена не 12- а 11-складовими віршами, але при своїй реконструкції допускає знов таки довільність, пропускаючи слова, поміщені в тексті. Познайомивши ся ближше з текстом пісні, опублікованим В. Ковальським, і значно відмінним від того, який у транскрипції німецьких букв на чеську латинку опубліковано в виданю граматики Благослава з р. 1857, я дійшов до переконання, що не відступаючи від основної ідеї реконструкції тексту можна обійти ся без деяких із тих змін, які були допущені мною та дром Томашівським, і реконструувати текст у тій діалектовій формі, в якій дійсно зложена пісня, та без претенсії на досягнене одностайного розміру.

Тепер можу подати дещо докладнійше про обох тих мужів чеської нації, яким завдячуємо записане та збережене нашої найстаршої народної пісні. Ян Благослав, уроджений 1522 р. в Прерові на Моравії, належить до найвизначніших проводирів того релігійного руху, що ще від половини XV віку захопив велику частку чеського народу і втягнув її в трагічну та героїську боротьбу за реформу церкви і в загалі релігійного життя, і прославився такими іменами, як Гус, Рокичана, Жішка, Хельчицький, Благослав та Коменій. Від гуситизму, під впливом далеко давнішого богомилства, що в західній Європі доживало свого віку під назвами Вальдензів та Пікардів, повстала в початках XVI в. в Чехії т. зв. „Єднота братів“, прозвана пізнійше Чеськими Братами. Переслідувані в Чехії вони користувалися якийсь час більшою свободою в Моравії, а коли з Чехії наслідком цісарського утиску мусіло вимандрувати 1600 родин, вони перенесли свої осередки до Пруссії та в Познанщину. Не мішаючи собі ні з чеськими гуситами, т. зв. утравістами, ні з жадною протестантською конфесією, вони держалися своєї виборної єрархії і свого віроісповідання, на їх думку очищеного від людських вимислів ліпше, ніж у інших реформованих сектах, та ґрунтованого головним чином на письмі св. нового завіту, перекладенім не з латинської, але з грецької мови.

Ян Благослав, один із єпископів тої чесько-моравської секти, визначався між іншими своєю незвичайною здібністю, високою освітою, постійністю характеру та літературним талантом. Одержавши незвичайну, як на свій час, освіту в рідній Моравії, він у молодих літах висланий був Єднотою зразу до Королевця, де вчив славний гуманіст Озіандер, а потім до Базілеї в Швейцарії, але не пробувши тут довго задля слабого здоров'я, він вернув назад до рідного краю, де спокійно міг займатися наукою та літературними працями, поки вибір братів не покликав його на високе становище єпископа, яке повело за собою ненастанні заняття публичними справами. Між рр. 1555 і 1570 він мусів у обороні прав та свобод Єдноти їздити чотири рази до Відня, пробувати кілька разів у Празі та в інших містах і займатися різнородними справами, що виникали з чим раз тяжшого положення Єдноти. Як єпископ він проживав головним чином в Молодім Болеславі, де устроєна була також братська друкарня. По дволітній недужі він умер 24 листопада 1571 р. в Моравськім Крумлові. Із його літературних праць, друкованих за його життя, найважливіші: „Kancional bratrský“, дру-

кований у Шамотулах у Познанщині, в яким містить ся 51 духовних пісень, уложених самим Благославом, і 18 старших, поправлених ним; „Nowy zakon“ — переклад біблійних книг нового завіта, dokonаний ним із грецької мови, друкований у перше 1565 р. в маленькім форматі 16-ки, а в друге 1569 р. дуже оздобно в форматі великої 8-ки. Незвичайною літературною вартістю визначаєть ся його „Život Jana Augusty“, найвисшого старшини Єдноти в pp. 1547—1571, якого житєпис Благослав дожив одначе лише до 1555 р. Сей житєпис, доведений иншими не так уже талановито до смерти Аугусти, що вмер лиш троха пізнійше по Благославі того самого року, заховав ся в кількох рукописах і був аж у першій половині XIX в. опублікований по німецьки і по чеськи. В часі свого урядованя як єпископ та письменоводитель Єдноти Благослав провадив також літопис братської церкви п. з. „Dějiny bratři českých“, що заховав ся до наших часів також у рукописі. Свою граматику чеської мови він мусів написати у всякім разі перед 1550 р.¹⁾

Про Нікодима, який у словацькій Бенатці чув і правдоподібно записав руську пісню про воеводу Стефана, довідуємо ся з книги проф. Гінделі лише стілько, що він був членом Єдноти і в цвітні 1568 р. був два рази її послом у Відні, мав там розмови з цісарським лікарем дром Крато та передавав Благославі листи цісарському секретарю Николаю Вальтерови (Gindely, Geschichte der böhmischen Brüder, II, ст. 46—48). Сей сам Нікодим того самого року вернувши з Відня їде з порученя Благослава до Голомуца для конференції з католицьким єпископом. Що сей Нікодим був освічений і письменний чоловік, доказує його по чеськи писана реляція про його дворазове посольство до Відня, захована в рукописі і визискана проф. Гінделі (op. cit. II, ст. 48—50 і ст. 462, нотка 18).

Мушу ще поправити одну помилку, допущену в моїй студії на ст. 15, де я покликаючи ся на слова проф. А. Соболевського пишу ось що: „Найстарші людські сербські та болгарські пісні складені всі таким розміром, як отся наша. Той розмір, що відповідає греко-византійському т. зв. політичному віршови, ще в X або XI віці разом із грецькими поезіями перейшов до

¹⁾ Отсі дати виймаю з праці чеського історика Антона Гінделі п. з. „Životopis B. Jana Blahoslava“, поміщеної в часописі „Časopis Musea kralovství českého“ 1856, ч. 1, ст. 20—44 і ч. 2, ст. 3—23, а також із його просторої „Geschichte der böhmischen Brüder“, Prag 1857.

Болгарії і був тут ужитий у перекладах грецьких віршів⁴. Те, що сказано про грецький політичний вірш, я взяв на віру проф. Соболевського, та пізніше переконав ся, що се зовсім неправда, бо грецький політичний вірш має розмір 15-складовий, ритмічної формули $8 + 7$, коли натомість т. зв. проф. Соболевським болгарська вірша, а властиво віршована азбучна молитва Константинова має розмір 10-складовий, ритмічної формули $5 + 5$. Сей розмір справді зробив ся прототипом болгарських та сербських епічних пісень та наших колядок світського змісту, але відмінний від розміру пісні про воеводу Стефана, в основі своїй 12- або 11-складового, типічного для наших козацьких пісень XVII—XVIII в.

Подajući на чолі сего тому фотографічну подобизну тексту сеї пісні з рукопису Благослава вважаю можливим на основі сего тексту поробити деякі поправки в тім тексті, який опублікували чеські видавці сеї граматики і який зробив ся основою пізніших дослідів над піснею. Титул пісні в граматиці, даний очевидно самим Благославом, містить у собі одно дуже цінне історичне свідоцтво, на яке доси не звернено уваги. Назвавши місце, де була записана пісня, Бенатками (od Benatek, треба розуміти: з околиці Бенаток) Благослав додає: *kdež hojně jest Slowaků neb Charwatů*, по нашому: де живе багато Словаків або Харватів. Знаючи, що Бенатки — містечко положене на етнографічній границі Словаків і Русинів, та знаючи, що Благослав відрізняє тих Славян, що живуть у сусідстві Словаків і яких діалектом зложена пісня про Стефана воеводу, від дійсних Словаків, будемо мати в наведених словах Благослава важне історичне свідоцтво, що угорських Русинів іще в половині XVI в. називано Харватами. Се свідоцтво без сумніву останок тої самої традиції, що знайшла собі вираз іще в найстаршій київській літописі, де під р. 993 коротко згадано про якийсь похід Володимира В. на Хорватів.

Як читати імя героя пісні? Чеські видавці прочитали німецькі букви *St.* як німецьке *St.*, по нашому і по своєму шт (*Stand, Stube, stehen* і т. и.). В оригіналі чеської граматики скрізь стоїть *Stefan*, а не *Štefan*, як подали видавці; значить, імя треба читати Стефан, а не Штефан. Так читає його також скрізь В. Ковальський. В німецькій азбуці *g* читаєть ся як *j*, значить, пишеть ся: *Dunagu* (Дунаю), *stogu* (стою), *szermugu* (шермую), *strilagu* (стріляю), *wygwoda* (вийвода), *pugmi* (пуймі, пійми, візьми), *pugmil* (пуйміл), *perownagmi* (не ровнайми), *ges*

(ес, еси), ga (я), geho (єго), gi (ї). Нашому звукови ш відповідає знак ѡ: tešeѡ, werѡi, perѡѡa, ѡablami, budeѡ. Але в деяких випадках сему звукови відповідає одно і або подвійне ѡ: liѡi (лиши), ѡѡto (што), liѡil (лишил), Sѡtam (штам, може помилка замість што-ж), duѡffenko (душенко). Над буквою s нїде нема чеського значка ˇ, натомість маємо такі значки над буквами ě, ř, ě, ň у словах: ěemu, tešeѡ, břeħu, roťe, Aě, plaěet, plaěuěy, reěet, vruěku, dywoŋko, mileŋka. Vocativ Stefane має на кінці звичайне e, одже, видно, й Чехи вимовляли його як e, а не як ie. Визначною чеською прикметою правопису треба вважати акцентоване а або е в словах: Turecká, Tatarská, Woloská, wlaská, mé (читай ме), té (чит. те), gá (я).

Деякі менше зрозумілі, або й зовсім неясні йому слова Благослав у своїм рукописі поясняв чеськими, а один раз латинським. І так слова другого рядка Na werѡi пояснив чеськими словами na břeħu, хоч очевидно се поясненє хибне, бо слова „Na werѡi“ треба читати „на версі“. Слово Perѡѡa пояснив чеським prwný, слово Wołoska чеським Wláška, слово plaěet латинським flet, слово liѡi чеським propusti, очевидно також не добре, бо лишити відповідає чеському zustaviti, а німецькому lassen або verlassen; слово wzal (взяв) пояснив чеським uyal. В однім слові рукопису і стоїть у значіню і: rowjdala. Нашому я або ня (асс. заіменника особового мене) відповідають у чеській рукописі форми: mé (albo mé pugmi, albo mé liѡi), mie (kdo mie doplynet), або mne (pusty mne Stefane). Наше не, знак запереченя, пишеть ся раз ne (Ne rowna), а другий раз nie (nie doplynul). Наше „ніхто“ (nemo) транскрібовано в чеській Nechto. З огляду на довге виговорюванє у Чехів букви у в кінці слів (Došly чит. Дошлей або Дошлій) не подивуємо, коли чеський автор переписує наше „глибокий“ німецькими буквами „hluboký“. Теперішні Чехи звичайно акцентують таке у. Зазначу нарешті в однім наведенім уже слові чеське а рівнозначне нашому я: wzal = взяв. Що переголосу л на в у закінченнях минулого часу дієслів Чех або не чув, або не відчув, і пише скрізь: liѡil, doplynul, wzal, сему не подивуємо ся, бо такого переголосу інші славянські мови не знають.

Для характеристики мови, яким зложена пісня, не зайвим буде переглянути систематично весь запас слів, ужитих у ній. У тексті пісні маємо всего 117 слів, із яких 37 іменників, 15 прикметників, 24 дієслова, 18 заіменників, 4 числівники, а решта побічних частий мови. Іменники маємо ось у яких формах:

Дунай — voc. Дунаю, асс. в Дунай.

рота — nom. plur. три роти, nom. sing. 1, 2, 3 рота, ablat. sing. w Tureckym rotě, форма властива словацькій мові, а також деяким угороруським діалектам.

верх — locat. na werŝi, по нашому на версі з м'яким і; слово незрозуміле чеському авторови, і сам звук м'яке і недоступний ані чеській, ані словацькій мові, і для того склад єї заступлений складом ші аналогічно до того, як Німець польське Psiakrew вимовляє Pschakreff.

шабля — ablat. ŝablami, форма властива словацькій мові і деяким угро-руським діалектам.

стрілка — ablat. ŝtrylkami; руському складови рі відповідає в чехо-словацькій і польській мовах склад rŝa або ři, отже стріла — strzała, stríla. Задля невластивості сего складу чесько-словацькій мові чеський учений передав його буквами ру.

воєвода — nom. sing. wygwoda, в тій формі ужито в пісні 4 рази, в тім числі раз у vocat. Форма вийвода відповідає по троха словацькій формі wejwoda, але все таки з тою різницею, що тут чується грубіший звук. Коли взяти на увагу, що в семигородсько-руським діалекті маємо форму вайвода, яка перейшла також і в мадярську мову, то не буде невластивим прийняти, що в угро-руським діалекті була форма „вийвода“, посередня між словацькою і семигородською.

дівонька — nom. sing. dywonka, voc. dywońko або dywońku, асс. dywonku. Зі складом dy в початку сего слова повторюється те саме, що було зі складом сї: Чех не міг переписати склад ді, невластивий його мові, інакше, як твердим dy. Форму voc. dywońku в остатнім рядку пісні можна вважати помилкою чи то записувача, чи автора граматики, чи може навіть друкаря, бо зараз другий іменник, доданий до сего, duŝjenko (душенько) написаний правильно. Так само помилкою треба вважати форму асс. sing. dywonko зам. дівоньку.

дівониця, слово ужите тільки раз у формі: Kraŝna dywonice. Що вона не словацька, доказує перший склад dy, який заступає первісне руське ді; форма дівониця — здрібніла від форми дівона; ся форма невідома доси в нашій лексиконі; що вона могла існувати колись, можна догадувати ся з аналогії лірницького слова каравона, яким лірницький жаргон означає дівчину. (Пор. К. Студинський, Лірники, Львів 1894, ст. 22). Деяку аналогію до слова дівониця бачимо в одній поезії Афанасьєва-Чужбинського, де він ужив слова дівина зам. дівчина (пор. Афанасьєв-Чужбинський, Українські поезії, вид. Львів 1912, ст. 49).

ручка — в тексті пісні в передостатнім рядку написано на повір зовсім абсурдні слова: zabil gi ogućki. Коли взяти на увагу, що

в рукописі Благослава ті слова були написані одним тягом, як се часто трапляє ся в старших рукописах, то можна допустити, що при перепи-суваню в переставлено гі, а властиво треба було читати за *bilv gi ruč-*ки, по нашому: за білу її ручку. Здрібніле слово ручка знов властиве тільки руській мові.

Із прикметників маємо в нашій пісні ось які форми:

сму́тен, староруська форма, уживана також у старших пам'ятках нашої народньої поезії, пор. нагуївську весільну пісню:

Уставай сваненько раненько,
Підливай виноград частенько.
Аби той виноград зелен бив,
Аби наш староста весел бив.

В турецьким, татарським, волоським роте — др. То-машівський завважує аналогічну складню в угроруським діалекті: с том сво́йм же́ном, под ньом (scil. під сосною), мо́й міла седзела. В сих фор-мах можна одначе підозрівати польські носівки, коли натомісь форми наведених прикметників у нашій пісні таким способом не виясняють ся. На мою думку вони виясняють ся ліпше як стягнене прикметника з за-іменником мі або ми: в турецькі ми роті; при прикметнику волоський пропущено навіть приіменник в, може через помилку.

красна — слово спільне руській і чеській мові.

неровнаймі — очевидно злучено два слова: нерівна ми (мені); про вставлене між ними й я сказав дещо в моїй студії, ст. 13.

миленька — раз ужите в формі *milenska*, а другий раз у формі *mileňka*; ся друга форма властива тільки руській мові. Натомісь перша в чеській мові вживається як іменник у значіню *die Geliebte*.

Що до дієслів, то форми: стою, шермю, стріляю, зам. стоять, шермють, стріляють, треба вважати угро-руськими, спільними зі сло-вацькою мовою; в Нагуєвичах чув я початок пісні, мабуть чеського по-ходження, перенесеної вояками на наш ґрунт:

Ой у полю, в полю,
Там жовняри стою;
Як стоять, так стоять,
Аж їх ніжки болять.

Гуцули загально говорять: ходє зам. ходять, робє зам. роблять, говоре зам. говорять.

Плачучи, в чеськім тексті виразно *plašiču*, отже догад про сло-вацьку форму *plašici*, висловлений дром Томашівським на ст. 131, від-падає. Форма того самого слова: *plašet* — староруська, уживана де-куди також тепер в устах люду.

повідат — 3 особа sing. praes. у характерній гірській, спеціально бойківській, а також угро-руській формі зам. правильного руського: повідає.

пуйми — pugmi, в оригіналі має u, а не ů, отже рішучо відрізняється від словацького pojmi.

лиши, imperativ від лишити, без сумніву руське слово, невідоме західно-славянським мовам, але за те близьке своїм походженням до німецького lassen.

рекла, речет, форми староруські, вживані подекуди й доси в устах люду.

пусти — характерно переписано німецькими буквами: pusty, в твердим у на кінці, без сумніву руська форма.

скочу — fut. від скочити; руськість сеї форми не підлягає сумнівови.

доплинул і доплинет — перша з тих форм спільна Русинам і Словакам, але друга тільки руська.

взял, німецькими буквами написано в чеській формі wzal, але мабуть тільки тому, що Чехови неможливо було транскрибувати руське я инакше, як тільки через доданє і перед а; пояснюючи се слово чеським він пише своє: uyal.

Від слова бути маємо в піснї форми: bych (староруське быхъ, уживане й доси на Покутю та в Гуцульщині, пр. так бих здоров був!); єс, червоноруська тверда форма зам. староруського єси, скороченого на єс (у Нагуевичах я чув: „Отъ єс тут!“); форма futuri буд у спільна Русинам із Чехами, а відмінна у Поляків (będę), не викликає ніякого сумніву. Те саме треба сказати про форму будеш.

Зупинюся ще на двох ґрупах слів. У рядку 12 читаємо на початку: Ас їfto mi rešet. Початкове Ас, чуже нашій мові, але властиве польській та чеській у значіню: хоч, хоча, видається мені тут тільки помилкою переписувача; дотичне реченє на мою думку треба читати: А чшто ми речет. Заіменник „що“ ужитий у отсїй піснї два рази, і оба рази в незвичайній формі: раз у рядку 12 написано їfto, а властиво ѓfto, а другий раз у р. 15: Sftam mi rekla — перше слово знов зовсім загадкове, хоч його значінє не може бути инше, як тільки: Што-ж ми рекла. В старих рукописах дуже часто остатня бува одного слова переміняється на таку саму букву, якою починається слідуюче слово, особливо, коли те друге тісно вяжеться з першим. Таким способом можна би вияснити собі повстане вислову: Штам ми рекла зам. Штож ми рекла. Заіменник хто стрічаємо в тексті нашої піснї два рази, а то раз у чесько-словацькій формі kdo, а другий раз у чисто руській людській формі Nechto. Розуміється, першу форму треба вважати припад-

ковою заміною того, хто записував пісню, а друга, невласлива його язику і записана не зовсім докладно, нехто зам. ніхто, лишаєть ся важним свідоцтвом руського походження пісні. В тексті по слові *Nechto* стоїть справді *pie*, а не *pe*, як догадував ся др. Томашівський ст. 132.

В тій формі, як її маємо опубліковану в статі В. Ковальського, отся пісня має 21 рядків. Із тих рядки 1, 2, 19 і 21 мають по 12; 3, 4, 5 по 7; 6, 7, 8, 9, 17, 18 по 11; 12, 16 і 20 по 10; 10, 13 і 15 по 13, р. 11 має 15, а р. 14 — 14 складів. Вже з того самого перегляду розміру видно, що запис чеського брата Нікодема не був зовсім поправний, і правдоподібно списаний із устного оповідання співака, а не з його співу.

Після сих уваг можна приступити до нової реконструкції тексту пісні, як вона могла виглядати в співаню. Др. Томашівський стоїть на тім, що пісня зложена одинадятискладовим розміром і відповідно до того реконструує текст Благослава латинськими буквами (ст. 132—133), а далі подає свою повнійшу реконструкцію руськими буквами (ст. 134—135). При обох реконструкціях одначе він допускає 9 більше або менше важних змін, переважно пропусків у тексті Благослава, а при тім усе таки не доходить до повної одностайности розміру в своїй руській реконструкції. Я вважаю можливим після сказаного доси стояти далі при своїм погляді, що пісня зложена 12-складовим розміром, що рядки чеського запису з більшим або меншим числом складів треба вважати свідоцтвами про недокладність запису, що одначе пропусканє в давнім записі чи то поодиноких слів, чи цілих речень або рядків треба вважати дуже великою хибю реконструкції. Придивляючи ся добре текстови пісні в публікації В. Ковальського я завважив, що в 5 рядках рівномірність тексту можна привернути, читаючи старе чеське *w* як наше *y*. Не вважаю також потрібним реконструувати рядки 3—6 при помочи скороченя тексту і повтореня одного рядка два рази, як се вчинив др. Том., ані пропускати ті рядки, як се вчинив проф. Грушевський; вони, що правда, зложені коротшим, 7-складовим розміром, але сей розмір також не чужий нашій народній поезії; ним зложені деякі пісні баллядового змісту, пр. галицько-руська пісня про чабана, що притягнений чарами дівчини прилетів до неї на білім кони, і українська пісня про чумака, що взяв за жінку свою власну сестру¹⁾.

¹⁾ Перша з тих пісень починаєть ся рядками:

Ой у гаю, у гаю
Чабан вівці зганяє.

З доповненнями, мотивованими в моїй студії на ст. 15—17 текст сеї пісні в новій реконструкції виглядав би ось як:

- Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?
[Ой як же Дунаю смутному не течи,
Що дно його точуть студені криниці,
А по середині та рибоньки мутять],
5 На версі Дунаю три роти ту стою.
Перва рота турецька,
Друга рота татарська,
Трета рота волоска.
У турецькі-м роті шаблями шермюю,
10 У татарські-м роті стрілками стріляю,
У волоскі-м роті Стефан воевода.
В Стефанові роті дівониця плачет,
[Дівониця плачет], плачучи повідат:
„Стефане, Стефане, Стефан воевода!
15 Альбо ме[не] пуйми, альбо ме[не] лиши!“¹⁾
А што ми [од]речет Стефан воевода?
„Красна дівонице, пуймил-бих [я] тебе,
[Красная] дівонько, неровнай ми еси;
Лишил бих [я] те[бе], миленька ми еси“.
20 [І] што-ж му [од]рекла [красная] дівонька?
[Одрекла дівонька]: „Пусти мня, Стефане!
Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий.
А хто мя доплинет, [то] его я буду“.
Ніхто не доплинул красну[ю] дівоньку,
25 Доплинул дівоньку Стефан воевода,
І увял дівоньку за білу ї ручку:
„Дівонько, душенько, миленька ми будеш“.

Нема потреби допускати якийсь пропуск у тексті пісні перед остатнім рядком, як се процонує др. Томашівський, який зазначує сей пропуск рядом точок, хоч у тексті опублікованім В. Ковальським між остатнім рядком і попереднім у друку полишено значну прогалину.

Друга починаєть ся рядками:

У Києві на ринку
Пють чумаки горілку.

¹⁾ Досить близький варіант сего рядка можна бачити в народній коломийці, записаній мною в Нагуєвичах:

Або мене, любку, люби, або мене лиши,
Або мої чорні брови на папері спиши!

Хоча пісня про воеводу Стефана в своїй основі не історична, бо оповідає про факт приватного життя, то все таки не маловажна річ була би знати, до якого волоського воеводи Стефана вона відносить ся. Не маловажна вже хоч би тому, аби вберегти ся від таких необережних догадок, як дра Ст. Томашівського, що вона може відносити ся до Стефана Баторія, який у р. 1571, т. зн. у році смерті Благослава, став воеводою семигородським, а пізнійше був королем польським. Що пісня не може відносити ся до особи сего короля, се випливає з того, що вона була записана коло р. 1550 і відносить ся не до семигородського, ані молдавського, але до волоського воеводи.

Волоських воевод Стефанів знаємо кілька. Найдавніший із них той, про якого згадав король Ягайло на з'їзді з німецьким цісарем Зиґмунтом у Луцьку в перших днях січня 1429 р. ось із якого приводу: Потерпівши значне поразенє від Турків у Семигороді 1428 р. німецький цісар Зиґмунт приїхав до короля Ягайла з наміром приєднати його до союзу, що мав би зломати турецьку силу, а між иншим „освободити з поганських рук Мізію, Тракію, Македонію, яку недавно опанував Амурат, а також усю Грецію, і не допустити, аби його панованє ширило ся далі в християнські землі. Для сего дуже велику підмогу дає йому земля волоська, куди можна Дунаєм спускати живність і инші военні потреби. Сю землю повинні оба вони, цісар і король, на сам перед спільно опанувати, а потім поділити ся нею“. На се король Ягайло д. 7 січня відповів цісарю відмовно, а особливо що до волоської землі сказав з докором, „що її не треба видирати нікому, бо се було би не християнське діло, а ся земля — власність волоського воеводи Стефана, мойого „oldownika“ (підвладного), котрий і без того все буде з нами“ ¹⁾.

Мабуть про иншого Стефана, воеводу волоського, згадує той сам Бельский під р. 1460 оповідаючи, що король Казимір Ягайлович „будучи на Руси післав до татарського хана Єцін-терея і до Стефана, воеводи волоського, жадаючи їх помочи проти хрестоносців“ (ст. 766). Той сам Стефан, воевода волоський, згаданий другий раз під р. 1462, що зложив присягу перед послами польського короля прирікаючи, що приїде сам до короля і „old mi uczyni“, коли король поведить. Хоча той Стефан присягав уже перед тим, але що був переніс ся на Угорщину, то тепер присяг на ново“ (ст. 785—6).

¹⁾ Kronika Marcina Bielskiego. Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Sanok 1856, т. I, ст. 591—2.

Під р. 1468 Бельський оповідає ось що про вмішане короля угорського Матвія Корвина в справи волоської землі. „Три брати не могли погодити ся в панованю над тою землею: Стефан, Петро й Беринда, а коли Стефан вигнав обох, ті втекли до Казиміра, але Казимир більше сприяв Стефанови. Тоді вони пішли на Угорщину до Матвія, аби їм поміг відзискати власть у Волощині. Матвій зібрав 40.000 людей і з ними просто через гори потяг у Волощину, воюючи її мечем і огнем. Стефан хоч мав поміч із Польщі, не смів отверто виступити проти нього, маючи меншу силу людей від його війська, тільки шарпав його з боків. А коли побачив, що Угри розложили ся з королем у місточку Бая, післав потайно двох Волохів, які запалили місточко. Угри тікаючи з місточка перед огнем натрапили на Стефанових людей, яких той розставив довкола, і тоді Стефан поразив угорське військо так сильно, що Матвій ранений ледво втік через гори покинувши все, а угорських людей, як пишуть, полягло 10.000. Тоді Стефан післав королеви Казимірови добру часть добичі і всі хоругви до Вільна“ (ст. 823).

Той сам Стефан воєвода в р. 1469 мав прибути до Львова, аби тут поклонити ся королеви, що перед кількома роками обіцяв польським послам у Сучаві, але не посмів приїхати сам, бо дехто страшив його, що король хоче увязнити його (ст. 828). Другий раз мав зїхати ся сей воєвода в королем у р. 1470 на Руси, невідомо де, але знов не прибув вимовляючи ся тим, що воює з молдавським воєводою Дракулом. Стефан просив короля через своїх послів, аби погодив його з Дракулом, і король вдав ся в се, боячи ся, аби Дракул не шіддав ся Туркови, а Стефан мав иншого часу поклонити ся королеви (ст. 833).

В р. 1474 знов читаємо, що до польського короля прибули послы волоського воєводи Стефана оповідаючи, що йому пощастило в війні з молдавським воєводою Дракулом, якого він побив, і взяв йому між иншим головний його замок Дімбровицю, а в ньому забрав його скарби і його жінку з двома дочками. З тої добичі принесено королеви 28 хоругв. Але швидко приїхав другий посол просячи в короля помочи, бо Дракул поїхав до Турка за підмогою, і Турки вже воюють волоську землю. Король вислав до Волощини двох панів, аби досягнули перемире з Турками, а пану Бучацькому гербу Габданк велено, аби з усею подільською шляхтою тягнув на поміч Стефанови, воєводі волоському. Турецький цісар Магомет вислав молдавському воєводі Дракулови 120.000 турецького війська з Татарами та Молдава-

нами проти Стефана до Волощини. Стефан воєвода волоський, маючи підмогу пана Бучацького з Подолянами від короля польського Казимира, яких було всіх 2000, а Волохів 40.000 і 5000 Чаклів (Секлерів), яких воєвода Стефан відібрав був від короля угорського Матвія, вирушив із тими людьми проти Турків, і поступаючи більше хитрощами, ніж силою, з усіх боків страшенно шарпав величезне турецьке військо. Особливо ушкодив його тим, що на широкій долині, якою мусіли тягти Турки, винищив перед ними все, і навіть трави випалив, так що й сами вони і їх розкішні коні здихали з голоду. Довівши їх оттак у небезпечне місце над озеро Раковець над рікою Берладом ударив на них, і там малим народом поразив на голову 100.000 Турків і Татар, а трупи побитих велів позносити на купи; кости з них і доси лежать там громадами, і стоять три муровані хрести, поставлені на знак сеї перемоги. Кількох башів, головних гетьманів, убито, воєнних хоругв узято більше ніж 100. Бранців усіх велів повбивати на палі, а тільки чотирьох головних, а також 36 хоругв і часть добичі з ворогів вислав через панів королеви Казимира до Литви“ (ст. 847—500).

З р. 1475 Бельський подає відомість, що весною приїхали до короля Казимира послы від Стефана воєводи просячи помочи проти Турків, які знов готують ся на Волощину з Дракулом (ор. cit. ст. 861). Наслідки сеї просьби невідомі, але вже в слідуючій році король польський вислав свого посла до Магомета, султана турецького, який зустрівши султана в Варні в поході на Волощину, іменем короля просив його, аби не йшов на той край, бо се край королівський. Султан відповів йому: „Як би ти був застав мене в Адріанополі, а не тут, так далеко, то я не був би рушав ся. А так вирушивши вже мушу йти далі, особливо задля моїх перекопських Татар, що просять у мене підмоги проти волоського воєводи. Коли волоський воєвода хоче мати спокій, нехай дасть мені гараж, верне вязнів і віддасть Кілію“. На се Стефан воєвода не хотів пристати, а Турки збудувавши на-скоро міст через Дунай перейшли до Волощини. Хоч воєвода боронив їм переправи, але не міг спинити їх, бо з другого боку налягли на нього Татари, на яких мусів обернути ся. Се доніс королеви Вроцїмовський, а швидко потім прибіг посол від Стефана сповіщаючи, що сей поразив Татар на голову і гонив їх аж до Дністра, а тепер обернув ся знов на Турків, але не має змоги видати їм битву, тільки шарпає їх з боків, палить трави та живність, аби їх виморити голодом,

а свої достатки з людьми вислав геть у гори. Вже побив не мало Турків, а отсе недавно поразив їх 30.000, давши їм битву з ліса, в яким вони облягли його; своїх утратив тільки 200, і так пробив ся крізь них силою. Та се ще не велика річ, бо їх дуже багато, то-ж він просить помочи в короля, до якої сей обов'язаний. Король, якому ходило не тільки о Волощину, але також о Поділе, аби Турки звоювавши Волощину не напали й на Поділе (як уже перед тим спалили були кільканацять сіл), велів рушити ся до границь шляхті подільській і холмській з Павлом Ясенським, скарбником і старостою белзьським та холмським; але ті прийшовши до Волощини наробили шкоди не меншої від Турків, і не давши воєводі ніякої підмоги вернули до дому (ор. cit. ст. 864—5). Характерне свідоцтво польського письменника про те, яким „przedmurzem chrześcijaństwa“ була польська шляхта вже в тих часах.

Під кінець р. 1477 Бельський нотує відомість, що Стефан воєвода волоський спіймав свого ворога Дракула, до чого допомогли йому міщани Брашова, які побили Турків. Таким способом Стефан воєвода опанував усю ту гарну землю (Молдавію) та надто звоював та попалив іще деякі турецькі твердині і відібрав від Турків соляні жупи, що приносили велику користь (ор. cit. ст. 870).

Король Казимир таки дождав ся нарешті поклону від воєводи Стефана, і то поклону досить незвичайного. Читаємо про се у Бельського: „Року божого 1484 султан турецький Баязет, що настав по Магометі, хочачи помстити ся на Стефані за поразенє свого вітця, взяв Кілію в долішній землі, та Білгород, оборонні замки, хоч і не без шкоди для своїх. Молдавську землю повоював шаблею й огнем. Стефан бачучи нерівні сили супроти своїх уступив на бік в оборонні місця, бо волоська земля гориста та болотиста та поросла лісами в многих місцях, а до Казимира післав просячи підмоги. А так р. 6. 1485 по жнивах рушив король до Львова і велів усім руським землям готувати ся та стягати ся до нього, а також і Литві. Богато було таких, що з доброї волі йшли та їхали на свою шкоду, а всіх людей, здібних до бою, було більше як 20.000. З ними король переправивши ся через Дністер коло Галича прийшов до Коломиї. Там на полі розп'ято намет, під яким уставлено престол для короля, на яким він засїв, а Стефан приїхав на кони стрійно. Коли зліз із коня, взяли його королівські двораки між себе і привели до короля. Тут він кинув перед короля хоругов і сам

упав перед його ногами, а в тім упав намет, умисно приладжений на те, аби люди дивили ся на се. Потім зложив відповідну присягу перед королем і його радними панами, що буде послухним королеви польському до віку він сам і його потомки, буде з ним проти кожного його ворога, остереже його про все, що могло би бути йому на шкоду, і ні з ким без його волі не почне війни. Потім уставши поцілував короля в руку, а запрошений на обід засів до стола в 14 осіб зі своєю радою“ (ор. cit. ст. 880—1).

Від тепер нема у Бельського ніякої відомости про волоського воєводу аж до смерти короля Казимира, який умер у червні 1492 р., проживши 64, а панувавши 45 літ. Його наступник Ян Ольбрахт літом 1494 р. з'їхав ся в Левочі в північній Угорщині зі своїм братом Владиславом, королем чеським і угорським, де між иншим оба повзяли таємну постанову прогнати воєводу волоського з Волощини, а на його місце посадити королевича Зиґмунта (ор. cit. ст. 892—3). Наслідком сеї умови король Ян Ольбрахт розпочав у р. 1497 правдиво фатальну війну, про око вимірену проти Туреччини, а на правду проти волоського воєводи Стефана. Хід тої війни оповідає Бельський (ор. cit. ст. 907—912); скажу тут коротко, що вона скінчила ся соромним поразкою польського короля, а надто потягла за собою напад воєводи Стефана на польську землю, яку він пройшов аж до річки Вислоки літом 1498 р. З ленника Польщі Стефан воєвода волоський зробив ся тепер її завзятим ворогом і побуджував проти неї особливо Турків і Татар. Остаточо польський король мусів перепросити ся з волоським воєводою; умову заключено в р. 1499.

Ще раз було невеличке діло у Стефана воєводи з польським королем Яном Ольбрахтом. Ось що пише про се Бельський: „В р. 1501 прибули до короля послы від волоського воєводи Стефана на сойм у Пйотркові з просьбою, аби король відповідно до заключеної угоди видав йому втікача Петра, сина першого воєводи Іллі, який садив ся на волоське господарство. Про се король довго нараджував ся зі своїми панами, а не хотючи гнівати на себе Стефана, велів претендентови відрубати голову в Хові в присутности волоських послів. Аби ся кара смертна не видала ся безпричинною, розголошено, що він сфальшував королівські листи“ (ст. 911).

Остатня відомість, яку подає Бельський про сього незвичайного волоського володаря, міститься під р. 1504. Читаємо

там: „Р. 1504 вмер Стефан, волоський воєвода, пан хоробрий і щасливий, бо одного разу поразив Турків більше як 100.000, а побивав їх іще кілька разів, побивав також Татар і угорського короля Матвія, якому відібрав чакельську землю, побив навіть польського короля на Буковині. З тим його щастем при такій малій державі може кождий історик класти його на рівні з усіма великими та славними гетьманами. Тому то й Волохи називають його Кара Богдан, т. є дорогий Богдан, а задля його надзвичайної хоробрости кладуть його між святими“ (ор. cit. ст. 920). Назву Кара Богдан Бельский толкує невірно, бо „кара“ по турецьки значить „чорний“, а „Богдан“ тут очевидно треба брати в значіню „Богом даний“.

II. Іван і Марьяна (ст. 19—34).

З приводу сеї пісні і моїх уваг до неї опублікував др. Михайло Тершаковець досить просторий додаток до своєї статі „Beziehungen der ukrainischen historischen Lieder, resp. „Dumen“ zum südslavischen Volksepos“, поміщеної в „Archiv für slavische Philologie“ 1907, т. XXIX, ст. 221—240, який займає ст. 240—246. Сама стаття присвячена розбору статі пок. київського професора Н. П. Дашкевича „Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ юго-Славянами въ литовско-польскій періодъ ея історіи, между проч. въ думахъ“, поміщеної в збірній книзі „Изборникъ кіевскій, посвященный Т. Д. Флоринскому“. Київ 1905, ст. 119—137. Д. Тершаковець досить подрібно передає зміст статі проф. Дашкевича і дуже скептично ставить ся до всіх хоч би невеличких здобутків його праці. Основне твердження проф. Дашкевича „Съ XV-го столѣтія, когда началъ слагаться свой литературный обликъ въ западной Руси, стали вѣроятно явственно обозначаться своеобразныя черты южно-русской исторической поэзіи и принимать то направленіе, которое находимъ въ позднѣйшихъ думахъ; до извѣстной степени оно окончательно водворилось подъ тѣмъ южно-славянскимъ вліяніемъ, которое обусловило поворотъ и во всей русской письменности со второй половины XIV вѣка“ (ст. 122) наводить д. Тершаковець без застережень і без основного розбору, на який би заслуговували ті слова. Підносить тільки те, що проф. Д. за мало дав доказів на своє твердження і задоволив ся тільки вказанем „возможныхъ путей южно-славянскаго вліянія и участія въ созданіи украинскихъ думъ“, та не вияснив „сродныхъ и сходныхъ явленій въ этихъ пѣсняхъ и въ юго-

славянскомъ епосѣ“ (ст. 137). Причину сего д. Тершаковець бачить у тім, що проф. Д. заняв ся головню культурно-історичними фактами, а не звернув уваги на літературні. Що до сих остатніх д. Т. зазначає, що в збірнім виданю українських історичних пісень Антоновича і Драгоманова виразно зазначено і мотивовано історичний та місцевий характер козацьких дум; те саме доказав Житецький у своїй основній праці „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, Кієвъ 1894, також що до тих дум, які не мають ані козацького, ані воєнного характеру. На жаль, про обі ті праці, без сумніву важні для історії української пісенної творчости, висловлює д. Т. осуди не зовсім згідні з правдою. І так про публікацію Антоновича й Драгоманова він говорить, що ті вчені видавці „erblicken in den Dumen das, was man in ihnen beim ersten Anblick bemerken kann, nämlich eine treue Darstellung der Personen und Ereignisse aus der Geschichte der Ukraina des 16 und 17 Jh., aus der Zeit der kosakischen Feldzüge gegen Osmanen und der Emancipations-Kriege des ukrainischen Volkes gegen das polnische Joch“ (ст. 225). Не входячи в те, що справді сказали вчені видавці про опублікований ними матеріал, треба зазначити, що козацькі думи з кінця XVI і першої половини XVII в. зовсім не історичні, себто не описують ані одного історичного факту, не представляють правдиво ані одної історичної особи з тих часів. Не маємо історичних дум ані пісень ані про Наливайка, ані про Сагайдачного, ані про Павлюка, Острянина та Гуню, ані про жадну важнійшу битву з тих часів. Що-ж до дум про Хмельницького, то їх історичність, як показано в отсих моїх „Студіях“, зовсім не високої вартости. Так само про працю Житецького д. Т. висловляє ся з великим признанєм пишучи: „Das von Ziteckij angeführte Material ist so reich und so überzeugend, dass seine Ansichten im Wesentlichen einer Aenderung nicht unterliegen können. Einem neuen Forscher blieb es nur übrig die Resultate beider Studien zu resumieren und nur wenig neues hinzuzufügen, um die bereits gewonnenen Resultate in einer entsprechenden Perspective hervortreten zu lassen“ (ст. 225—226). Сі слова свідчать про повний брак розуміння задач і метод наукового дослідю. Адже-ж пок. Житецький у своїй праці не дав наукової аналізи ані одної думи хоч би такої, яку дав іще 1874 р. Андрієвський про думу про втеку трьох братів із Азова, яка навіть лишила ся йому невідомою. А про наукову вартість здобутків праці Житецького

писав М. Драгоманов іще 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. I, ст. 290—2) між иншим ось що: „Статя д. Житецького троха розкидана і тому не досить строго з методологічного погляду обіймає предмет“. Драгоманов підносить малу вартість погляду Житецького, боцім то творцями дум були вбогі та каліки, коли „тим часом зміст многих дум ясно говорить, що часть їх зложена була прямо в татарсько-турецькій неволі, в крепостях або на галерах, а зовсім не в „шпиталях“ малоросійських, о котрих писав д. Єфименко по матеріялах переважно XVIII в. і котрі д. Житецький показує нам як школи наших рапсодів, творців дум“. Не буду цитувати більше сеї статейки, підписаної буквами Р. Л. Н., але написаної Драгомановим, та можу лише пожалкувати, що вона уйшла уваги д. Т.

Ширше зупиняєть ся д. Т. над думою про Олексія Поповича або про бурю на Чорнім морі (ст. 227—232), але й тут його екскурс має переважно полемічний характер, а нового позитивного не дає нічого, і я знов таки можу пожалкувати, що д. Т. не звернув уваги на те, що про сю думу та про її розбір, dokonаний проф. Сумцовим, було сказано мною та Драгомановим у „Житю і Слові“, т. I, ст. 300—3.

Одинокий уступ статі д. Тершаківця, в яким він задав собі троха праці, тай то йдучи за слідами Мікльошіча та проф. Смаля-Стоцького, се збірка виписок із дум, у яких vocat. стоїть замість nominativ-a (ст. 233—6). Ся збірка, вибрана переважно з дум пізньої формації, на мою думку не має майже ніякої вартости для зрозуміння походження та історичного або літературного характеру тих творів.

Нарешті зупиняєть ся д. Т. на циклі пісень про турецькі напади та турецьку неволю, з яких найчисленнійші і найкрасші варіанти заховали ся в Галичині і в яких уже Антонович і Драгоманов показали виразні сліди південно- а то й західно-славянського впливу, а властиво схожости з творами південно- та західно-славянської народньої епіки. Не можна сказати, що д. Т. зрозумів значінє тих західно-славянських паралель до наших пісень, коли він уважав потрібним замаскувати їх славянський характер загальнішим висловом „andere europäische Varianten“ (ст. 238). Довше зупиняєть ся він лише при пісні про Івана та Маряну, опублікованій мною у „Житю і Слові“, та при її сербським варіанті „Зрада жінки Іруї Новаковича“, якої переклад я опублікував також у „Житю і Слові“. Для д. Т. сербська пісня, без ніяких застережень, те саме, що й галицько-

руська, тільки що в галицько-руській пороблено різні зміни з огляду чи то на різні місцеві відносини, чи то на психологію дієвих осіб. Се порівняне (ст. 238—9), на позір наукове, властиво взірєць ненаукової необережності, бо-ж автор навіть не завдав собі питання, чи припадком сербська пісня не пізнійша від української і чи вони обі не тому подібні, що мали якесь спільне жерело. Так само неясна для д. Терш. подібність закінчення сеї пісні з закінченням пісні (не думи, як каже д. Т.) про смерть козака Байди, з якої він наводить відповідний уступ на ст. 239—240.

Одержавши вже по написанню сеї статі мою студію про сю пісню, опубліковану в „Записках“ із марта 1907 р., д. Т. уважав потрібним розвести досить широку і в своїй основі зовсім безплідну полеміку з моїми поглядами, які він уважає „unannehmbar“. На його думку „sein Streben, die Entstehungszeit des Liedes festzusetzen, dessen Helden keine geschichtlichen, ja, keine einheimischen, sondern der fremden Poesie entnommenen Personen sind, muss man schon im Voraus sehr gewagt nehmen, geschweige denn, wenn der Verfasser über keine stichhaltigen Beweise verfügt“ (ст. 241). Сей осуд д. Тершаківця зовсім ненауковий, бо-ж герої майже всіх історичних пісень звичайно не історичні особи, а час повстання пісні можна означити досить докладно з різних внутрішніх і зовнішніх подробиць навіть тоді, коли знаємо на певно, що герої пісні — не історичні особи, або що до історичної особи пісня прикладає зовсім неісторичну подію, або таку, що була dokonана не сею, але зовсім иншою особою. Адже-ж означив д. Андрієвський у приближенню зовсім вірно час повстання думи про втеку трьох братів із Азова на кінець XVI або перші роки XVII в., хоч герої тої пісні зовсім неісторичні особи, і коли вони, як бачимо в найстарших варіантах, усі три згинули не дійшовши до України, то й відомости про фактичну втеку якихось невідомих невільників не могли дійти до краю, значить, дума була витвором свободної фантазії, оснований на цілیم довгім ряді типових різнородних фактів, із яких може ані один дійсно не відповідав тому, що оповідаєть ся в думі. З другого боку до історичного імени козацького атамана Самійла Кушки, який у перших роках XVII в. брав участь у походах Жолкевського, але правдоподібно ніколи не був у турецькій неволі, приложено оповідане про визволенє козаків із турецької галери, що стало ся, як се

знаємо з інших жерел, коло р. 1640 і не на Чорнім, а десь на Етейським або Йонським морі.

Навівши мої докази на те, що пісня про Івана та Маряну повстала не пізнійше XVI в. (ст. 24), д. Т. відкидає ті докази „als unannehmbar, weil unser Lied sonst zu einem Flickwerk werden würde, das aus allerlei aus verschiedenen Gegenden zusammengebrachten Teilen zusammengestopft ist“ (ст. 242). На думку д. Т. півкочовий побут можливий був тільки в українських степах, коли на мою думку він був можливий скрізь на східно-українських пограничних землях, отже в ту пору також над Прутом і Черемошем, де польська держава межувала з краєм підвладним Туреччині. Д. Т. уважає такий півкочовий побут властивістю тільки козацького стану, і запитує: „Ja, woher konnte denn der galizische Volkssänger einen Kosaken schildern, wenn er ihn erst 1648, zur Zeit des Bohdan Chmelnyckij, zum erstenmal in Galizien gesehen hat?“ (ст. 243). Д. Т. очевидно не знає, наскільки популярне було козацтво по всій Україні ще перед 1648 р. Не вдаючи ся в полеміку з дальшими увагами д. Т. завважу тільки, що він, аби поставити своє на верха, не цураєть ся супроти старшого варіанта виставити пізнійший, у яким буцім то Іван упоминає Маряну, аби покинула пити горілку (концепт мабуть того самого двірського слуги, від якого Кольберт записав сей варіант), аби умотивувати зраду Маряни, і додає глибокомисно: „Ein Weib, das die Zeit auf Zechgelagen vergeudet, die Wirtschaft seines Mannes vernachlässigt und ruiniert, ist im Stande auch ihn selbst zu Grunde zu richten“ (ст. 244). В тім варіанті д. Т. бачить навіть поступ розвою теми, „indem sie das fremde, unbegreifliche, den hiesigen Verhältnissen zuwiderlaufende durch das einheimische, also mehr begreifliche, logische, natürliche Element zu ersetzen sucht“ (ст. 244). Розумієть ся, все те мудроване про причину зради Маряни зовсім безпредметове супроти ясних і рішучих слів, якими в пісні сама Маряна мотивує свою зраду:

„За Йваном би бідувати,
За Турчином панувати“.

По всіх своїх міркуваннях д. Т. доходить до висновка: „Es ist also kein Anhaltspunkt vorhanden, um die Entstehungszeit dieses Liedes zu bestimmen. Wir müssen uns lediglich

В додатку до сеї уваги подаю ще варіант із рукописної збірки Ходаковського ч. 781, записаний не зовсім поправно, зазначуючи в нотках відміни мови редакції від рукопису.

Ой в неділю ранесенько ¹⁾
 Пішли дівки по барвінок,
 Аж там Татари їхали,
 Усі дівки позаймали.
 5 Гнали поле, гнали друге,
 А ²⁾ на третім спинили ся,
 Дівоньками ділили ся.
 Всім Татарам по дівоньці,
 А Йвасеви ³⁾ Настусенька.
 10 Ой сам став листи писати,
 А їй казав постіль слати.
 Слала постіль білесеньку,
 А плакала сильнесенько.

„Де-ж ти, Насте, [родила ся,
 15 Що так слати навчила ся?“
 „Ой я] ⁴⁾ роду великого,
 А батенька багатого.
 Ой єсть вдова близько двора,
 Девять синів породила,
 20 А десяту [бай доненьку,
 Мене] ⁴⁾, дочку Настусеньку.
 Усі брати у москалях,
 А Настуся у Татарах“.
 „Богу дякуй ⁵⁾, допитав ся,
 25 Що я гріху не набрав ся“.

Се очевидно пізнійша перерібка пісні, в якій Турків заступили Татар, а навіть Москалі. Не вважаючи на те початок пісні заховав слід давнійшої редакції, в якій пісня починала ся не торгом на базарі, де Турчин купує бранку, а татарським нападом, у яким забрано дівчат у неволю. Анальоґію до сеї версії бачимо в пісні VI „Теща в полоні у зятя“, де просторо описано татарський полон (ст. 64—5).

VII. Плач невільниць (ст. 71—77).

До рядка 23 на ст. 71 „кровця пуки заливає“, додав я на ст. 72 увагу, що слово „пуки“ може помилка замість „путі“. До сего одержав я від пок. В. Доманицького писану увагу, що „пуки“ може бути первісною формою до здрібнілого „пучки“, уживаного тепер загально в нашій мові для означення кінців пальців під нігтями. Ся увага видаєть ся зовсім оправданою, і в таким разі наша пісня заховала нам старе, тепер забуте слово „пука“, заступлене загально здрібнілим „пучка“ (укр.), або „пушка“ (гал.-р.).

VIII. Степова сторожа (ст. 77—82).

В своїй розвідці про пісню на сю тему я пропустив три варіанти, надруковані в неповній формі у Антоновича й Дра-

¹⁾ Р. В неділю раненько. ²⁾ Р. Вас. ³⁾ Р. Івасеви. ⁴⁾ Допов-
 няю очевидний пропуск у тексті. ⁵⁾ Р. дякувать.

гоманова під буквами А., Д. і З. (т. I, ст. 142—143). Приглянувши ся їм ближше, я побачив, що вони зложені иншим розміром, ніж ті варіанти, на які я звернув увагу в своїй студії, і для того заслужують на особливу увагу. Перший із тих варіантів український, надрукований у збірці Гулака-Артемовського „Укр. нар. пісні“ ст. 34, другий і третій галицькі, один надрукований у збірці Якова Головацького т. I, ст. 127, а другий узятий київськими видавцями з рукописної збірки Амбровія Дольницького, записаний у Холосіві, золочівського пов. Оба варіанти записані не дуже поправно, особливо що до розміру, але очевидно пішли з одного оригіналу, зложеного 12-складовим розміром формули 6 + 6. На підставі обох сих варіантів подаю тут реконструкцію пісні в її первісній формі:

- Ой матусю [моя], та не гай мене,
В далеку дорогу виражай мене!
Ей там темна нічка, темна, невидная,
А мві дороженька дуже далекая.
- 5 Ой їхав козак та дорогою,
Пустив голосочок та дібровою,
Пустив голосочок та зеленою.
Ой щось козаченьку та дрімасть ся,
А під ним коник спотикасть ся.
- 10 Ой припну я коня коло калиночки,
А сам ляжу спати край могилочки.
Ой спав він годину, тай спав і другу,
А вже повертає та і на третю.
А вже наступила вчасна годинонька,
- 15 А десь узяла ся та дівчинонька.
Десь узяла ся та молодая,
Ой вирвала вона та травиченьку,
Вдарил козака та по личеньку,
Вдарил козака та по білому.
- 20 „Ой устань, козаче, годі тобі спати,
Бо вже твого коня в степу не видати,
Наступає орда, схоче коня взяти.
Ой Татари їдуть, твого коня візьмуть,
Тобі молодому з пліч голову знімуть.
- 25 Ой як коня візьмуть, то [инший] кінь буде,
А як тебе убють, жаль серденьку буде“.
„Десь ти мене, дівчинонько, любиш,

Що ти мене так раненько будиш".

„Ой як би я тебе не любила,

30 Я би тебе рано не будила.

Я-ж бо тебе із давна кохаю,

Що й на свою славу не вважаю".

В варіанті Дольницького рядкам 6—7 сего тексту відповідають ось які два рядки:

Гей поїду з гори на долину,

Пушу коня в червону калину.

В вар. Головацького цілий рядок 14 складається тільки з двох слів: „Щасливая годинонька“. Рядок 22 узятий із варіанту Гол., рядок 23 із вар. Дольн.; у тім же вар. дальший рядок через помилку має замість „тебе“ — „мене забють“. Кінцева розмова козака з дівчиною (р. 27—32) міститься тільки в варіанті Гол.

Отсей варіант, повніший що до змісту від попередніх і льогічнійше збудований, що до своєї форми являє ся цікавим зразком тої самої теми, обробленої в иншій формі. Форма 8-складового вірша, римованого по парі, може вважати ся типовою для пісень турецького циклю, в яких нема згадки про козаків, коли натомість форма 12-складового стиха типова для козацько-татарських пісень XVII в., але трапляє ся вже давнійше, в XVI в., як бачимо в пісні про Стефана воеводу і в найстаршій варіанті думи про Олексія Поповича, про яку буде мова пізнійше.

В отсій пісні в обох її відмінах у перве появляється козак. Моментови, коли появила ся та назва в приложенію до певної категорії української людности, присвятив проф. Грушевський основну студію в своїй „Історії України - Руси“, т. VII, ст. 74—82. З сеї студії виходить безсумнівний факт, що назва козак турано-турецького походження, відома була вже Половцям і вживала ся пізнійше Турками й Татарами. Найдавніші згадки про українських козаків походять, судячи зі свідоцтв зібраних проф. Грушевським, з кінця XV в.; найдавнішою він вважає згадку в відписі київського князя Александра кримському ханови з р. 1492. Цікава звістка з р. 1489, поміщена в хроніці Бельского (т. II, вид. Туровского, ст. 882), де читаємо ось що: „Tegoż czasu Tatarowie czynili szkody wielkie w Podolu i w Rusi częstokroć. Czego niechcąc też już im dłużej cierpieć król Kazimierz, skoro posłyszał o nich, że się

przez Niepr przeprawili, wyprawil wskok przeciw im Jana Olbrachta syna swego ze wszystkim dworem swoim, do którego przyłączyli się Podolanie i Rusacy. Działo się to roku pańskiego 1489. Jan Olbracht wiedząc, że Tatarowie nie długo na miejscu radzi mieszkają, ale z plonem coprędzej nazad uchodzą, przeto im wprzód jako mógł naprędzej na szlaki ich zwykle zabiegał, zwłaszcza mając wodze kozaki, tych tam miejsc świadome; także do Kopestrzyna wsi przyjechał, gdzie wzięwszy sprawę, że już Tatarowie z plonem nazad idą dwiema wojskoma, zastawiwszy wozy i zawady inne na tem tam miejscu, jachał przeciwko im“. Iz sего оповідання бачимо виразно, що назва козаки вжита тут не в значіню свободних людей, ані в значіню розбишак та волоцюг, тільки в значіню людей свідомих степових шляхів та переходів, аналогічно до Курян „Слова о полку Ігоревім“, про яких їх князь каже, що вони „свѣдоми кмети“, се зн. знають прикмети, знаки по степових дорогах.

ІХ. Смерть козака в степу (ст. 82—84).

Не для повноти збірки варіантів сеї пісні, яких я не репродукував у своїй студії, але задля давности запису подаю тут варіант із рукописної збірки Ходаковського, ч. 705, з деякими поправками, зазначаючи відміни рукопису в нотках.

Ой у поли сніг¹⁾ порошить,
Аж там козак забит лежить;
На купині головою,
Накрив очі муравою;
Зеленою муравою,
Червоною китайкою.
В головоньках ворон краче,
А в ніженьках сив кінь плаче:
„Або мене, пане, пускай,
Або мені заплату дай!“
„Зірви, коню, шовків²⁾ повід,
Біжи, коню, дорогою;
Біжи, коню, дорогою,
Зеленою дібровою!
Вийж трави два косарі,

Випий води два озера!
Підбіжи, коню, під ворота,
А вдар, коню, із копита.
Вийде [там] до тебе ненька,
[Моя ненька] старесенька,
Козацькая матусенька.
Ой знай, коню, що казати,
Як буде тебе питати:
„Ой коню мій³⁾ вороненький,
А де-ж⁴⁾ твій пан молоденький?
Чи ти його в війську згубив,
Чи ти його під себе збив?“
„Аві я го⁵⁾ в війську згубив,
Ані я го⁵⁾ під себе збив⁶⁾.
[Ой бо твій син заслужив ся,

¹⁾ Р. сніжок. ²⁾ Р. шовковий. ³⁾ Р. ж. ⁴⁾ Р. Где. ⁵⁾ Р. його.
⁶⁾ Р. підбив.

У короля оженив ся]; Поливула-б, не недбала,
Заслужив собі королівночку, Побачила-б невісточку,
В чистім полі могилочку". В чистім полі могилочку".
„Ой коли-б я крильця мала,

Остатні 4 рядки сего варіанта видають ся пізнійшим додатком і разять незручним висловом „не недбала“; зрештою варіант досить гарний і має декілька старих форм, як ось іменникові форми прикметників та дієслів (забит, шовків, сив) та оригінальну метафору:

„Виїж трави два косарі,
Випий води два озера“, —

що нагадує вплив великоруських пісень і була правдоподібно вставлена до пісні пізнійше.

Х. Смерть королевича в битві з Турками (ст. 84—86).

Лишивши на боці в моїй студії друковані варіанти сеї пісні, і знайшовши вже по опублікованю тої студії ще один варіант у Лисенковім „Збирнику українських пісень“, вип. IV, Київ, ст. 12—13, вважаю не зайвим подати їх тут не зважаючи на те, чи з них що може придати ся для реконструкції по змозі повного тексту сеї пісні. Початкові 4 рядки в варіанті Вацлава з Олеська виглядають ось як:

Widki jdete? Z pid Dunaju. „Maty, maty, zle czuwaty,
Szczotam czuty w waszim kraju? Choczut, maty, branciw braty“.

Остатні два рядки очевидно не вяжуть ся з двома першими, раз тому, що в перших питанє звернене до когось, що приходять із далекої чужини, а в дальших двох очевидно син відповідає на питанє матери. Порівнюючи два перші рядки з иншими варіантами сеї пісні бачимо, що питанє в них відносить ся до війни в задунайськім краю, коли натомісь рядки 3—4, наведені висше, відносять ся до рекрутського набору, отже до явища, яке в нашім краю почало ся аж у початку XIX в.

Варіанти Максимовича (Украинскія народныя пѣсни. Москва 1834, ст. 149—150) і Лисенка замість сих 4-ох рядків мають лише 3, які без повторень виглядають ось як у Максимовича:

„Відкіль їдеш?“ — „Од Дунаю“.
„А що чував про Михайлу?“
„Еге, чував! Я сам видав“.

У Лисенка перший рядок відмінний:

„Ой чи був, орле, чи був орле на Дунаю?

Ой чи чував ти про Михайла?

Ой я чував, ой я чував тай сам бачив“.

Згадку про Михайла Лисенко толкує як згадку про Михайла Хмельницького, батька гетьмана Богдана Хмельницького, який, як відомо, згинув у битві з Турками на Цецорі 1620 р. Однак далші рядки пісні зовсім не згадують про того Михайла, і згадку про нього в тих варіантах можна вважати тільки наслідком непорозуміння пізнійших співаків. Далші 3 рядки у Максимовича виглядають ось як:

Ішли Ляхи на три шляхи,

Козаченьки на чотири,

А Татаре поле вкрили.

У Лисенка відповідний уступ повніший і краще розвинений:

Ой шли Ляхи на три шляхи,

А Татари на чотири,

Козаченьки поле крили,

Підківками траву збили,

Шабельками заяснили,

Шапочками закресли.

З огляду, що в битві під Варною 1444 р. козаків не було, сей уступ треба вважати пізнішою вставкою. Ще пізнішою вставкою треба вважати те, що маємо в варіанті Вацлава з Олеська:

Idut Turki wo dwa sznurki,

A Tatory na czetyry,

A żowniry pole wkryły.

Варіанти Максимовича та Вацлава з Олеська в далших рядках згадують про віз, на яким везуть тіло вбитого козака. У Максимовича читаємо:

А в тім війську козацькому

Їхав візок да й покритий

Червоною китайкою,

Заслугою козацькою,

А в тім візку було тіло,

Порубане почорніло.

За тим візком кінь лицарський,

Веде коня хлоп козацький,

Держить спис в руці довгенький,

А у другій меч ясенький.

Ой ще з меча кров тече!

По Михайлі мати плаче.

Не вагую ся принаймі 4 остатні рядки сего уступу назвати власним додатком видавця, коли натомість початкові його рядки можна назвати відміною відповідного уступу пісні про смерть

козака в степу (пор. висше IX, ст. 82—84). У Вацлава з Олеська сему уступови відповідають лише 3 рядки:

A za nymu wiz pokryty,
Na tim wozi żownir whyty;
Żownirewa maty płacze.

У варіанті Лисенка сего уступу нема зовсім, тільки близше до могого тексту:

Попереду кінь турецький,	Постреляний, порубаний,
На конику сні царський,	На три стрілки розметаний.

Як бачимо, традиція справжньої події дуже затемнена, а слово „царський“, невластиве нашій мові, повстало очевидно наслідком довгого життя Українців під російськими царями, за яким затратила ся пам'ять про польських королів та королівських синів.

В варіанті Вацлава з Олеська дальших 6 рядків знов узято з пісні про смерть козака в степу. Читаємо там:

„Oj cyt maty, ne żury sia,	W czystim poli mohyloczku.
Twij synońku ożenyw sia.	Kiń mu stojit w hołowoczках,
Wziew win sobi krasnu doczku,	A kruk stojit u nożeńkach.

У Максимовича й Лисенка нічого анальоґічного нема. Далі у Вацлава з Олеська без звязку з попередніми йдуть 2 рядки з пісні про смерть королевича:

W prawi ruczci pałasz derże,
A z pałasza krowcia tecze.

У Лисенка троха подібно:

З правого бічка горить свічка,	Ой горить свічка восковая,
А з лівого тече річка;	Тече річка крівавая.

Варіант Вацлава з Олеська далі повтаряє знов рядок „Żownirewa maty płacze“, по чім іде опис смерті сина:

Ne krycz, maty! Ne krycz, ne	No ruczeńki na sztuczeńki,
[płacz!]	Hołowońku na czetery,
Ne duże mia porubano,	Bile tilo jak mak dribno.

Анальоґічний опис у Максимовича ось який:

Не дуже він порубаний:
Головонька на три части,
Біле тіло на чотири.

Подібне також закінчене в обох варіантах, хоч у Максимовича знов видно штучну, може редакторську роботу:

На що, мати, страву дбати?
 Треба дощок добувати,
 Хоромину будувати.
 Дай три дошки кленові,

А четверту соснову;
 Без двер хата, без віконць,
 Бо вже прийшов йому кінець.

У Вацлава з Олеська троха подібнійше до могого тексту, та все таки не так видержано, а правдоподібно навіть дещо наплутано:

Szukaј, maty, likarońki,
 Zelenoјi morawońki!
 Buduj, maty, dim jełowу,

Buduj, maty, mohyłońku,
 Wysokoјu mohyłońku.

Як бачимо, майже нічого з тих варіантів не можна добути для доповнення тексту пісні про смерть королевича. Важно хіба те, що Вацлавови з Олеська невідомий був польський початок сеї пісні.

Стоячи на тім, що ся пісня не може відносити ся до жадного иншого історичного факту, як тільки до битви під Варною в падолисті 1444 р., я вважаю потрібним подати тут хоч би короткий опис сеї битви, про яку дійшло до нас не мало турецьких і західно-європейських реляцій, в тім числі спеціальне оповідане Італійця Каллімаха, що служив при польським королівським дворі Казимира Ягайловича і був учителем королевичів Яна Ольбрахта та Владислава, — далі оповідане Длугоша і його сучасника Бельского, та просторе оповідане мадярського історика Антона Бонфінія. Не маючи тепер ані змоги ані потреби користувати ся реляціями Каллімаха та Длугоша, подаю тут головні події сеї памятної битви на основі німецького історика Гаммера¹⁾, що використав головно турецькі жерела, доповняючи його оповідане, де треба, подробицями з Бельского та з Бонфінія.

В липню 1444 р. заключено між турецьким султаном Мурадом і угорським королем Владиславом у Сетедині мир на 10 літ. Турки ждали, аби король запряг сеї мир на св. причастіє, як найсвятійшу річ християнської релігії, але коли з християнського боку піднесено, що не годить ся профанувати св. причастія для світської цілі, обі сторони пристали на те, що король присягне на євангеліє, а Турки на коран, і мир буде затверджений документами списаними в обох язиках, латинським і турецьким.

¹⁾ Joseph v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, grossenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. Pest 1827, т. I, ст. 456—463.

Заключивши сей мир, окуплений тяжкими для нього уступками, султан Мурад уже 12 липня переїхав до Азії, де справляв жалобу по смерті свого сина, певний, що християни не порушать закладеного мира. Та не минуло 10 день від підписання договору, коли папський легат кардинал Юліян Чезаріні зумів переконати короля Владислава, що Туркам не слід додержувати присяги, що папа звільняє його від неї, що тепер, коли султан зі своїм військом вибрався до Азії, невеликими християнськими силами можна буде виперти Турків із Європи.

„Дня 20 вересня — оповідає Бельський — (ор. cit. I, ст. 684) — король не маючи навіть половини того війська, яке мав перше, і тому дуже сумний, виїхав із Сетедина і рушив просто до Болгарії. Д. 3 жовтня біля ріки Оршави переправився через Дунай, і тут дігнавши його польський гонець віддав йому листи; прочитавши їх король розплакався, що присутні признали недоброю ворожбою“.

„Ціла угорська армія — оповідає Гаммер (ор. cit. ст. 460) — числила тільки 10.000 людей, але чим менша була армія, тим більші пакунки, бо польським звичаєм за військом тягли 2.000 возів. Аби вменшити труднощі переходу через Балкан, постановлено тягти здовж Дунаю аж до моря. Коли дійшли до Нікополя, столиці Болгарії, д. 26 жовтня, не могли здобути того міста, лише спалили його передмісте. Тут долучився до них молдавський воєвода Дракул. Бачучи малу армію угорського короля він сказав жартуючи, що турецький султан більше людей бере з собою на лови, ніж вони взяли на війну. Він радив королеви, аби вертався назад і не вдавався в битву з Турками, але сю раду взяли йому за зле. Після турецьких жерел на нього навіть кинулися з шаблями і увязнили його, так що він тільки через окуп відзискав свободу; Бельський не знає про се нічого, а тільки оповідає, що Дракул бачучи наперед лихий кінець походу, лишив королеви 4.000 свого війська під проводом свого сина, з яким прощався з плачем, немов виражаючи його на смерть, а королеви дарував два коні дуже бистрі, аби вони допомогли йому втекти від лихої пригоди, і двох провідників, що добре знали всі ті околиці. Д. 10 листопада угорсько-польське військо дійшло до Варни. Се портове місто лежало тоді на північному березі затоки, яку з двох боків обіймали виступи гір. На тих горах розложилося військо, коли в тім надійшла відомість, що султан Мурад, одержавши відомість про віроломство короля, як стій вирушив із 40.000-ною армією, пе-

реплив через море не біля Гелеспонту, де його мала зустріти венецька фльота, але біля Босфора, де його перевезли генуеські кораблі, при чім султан заплатив по дукатови за перевіз кожного мужа. Майже рівночасно з прибутєм християнської армії під Варну прибув туди також султан і розложив ся в віддаленю 4.000 кроків від королівського війська. На військовій раді кардинал-легат і архієпископи ятерський та вараждинський, які були комендантами полків, промовляли за тим, аби табор обкопати шанцями і обставити возами, і в нім дождати нападу неприятеля, але Гунїяді, головний начальник війська, а також король настояли на тім, аби зараз ударити на неприятеля. У короля тоді, як каже Бельский, боліла ліва нога, на якій учинив ся чиряк. Ян Гунїяді шикував військо, яке поставив між горами й озером біля Варни (Гаммер згадує не про озеро, а про багно), закрививши троха чоло; на лівім боці поставив тільки 4 хоругви, бо там було безпечнійше місце над болотами, і там станув сам, а короля поставив за собою в середині з цілим його двором. На правім розї, що був біля гори, поставив Франкобана з ятерським єпископом, а їм додав до помочи деспота Юліяна з хрестоносцями, а також Волохів. За ними станули вараждинський єпископ і Поляк Бобжицкий з хоругвою св. Владислава, що стояла на самім кінці табору і не зробила в битві ніякої прислуги. Оттак розставлене угорське військо чекало на Турків три години. В тім часі трафила ся їм зла ворожба: зірвав ся такий страшний вітер, що подер усі угорські хоругви, а король довго не міг сісти на свого коня, який дуже полошив ся. Битву розпочав Гунїяді, який проломав ряди азійських Турків. Бачучи готовість християн до бою султан Амурад велів посеред свого табору вивісити документ заключеного мира, і піднявши очи до неба промовив голосно: „Ісусе Христе, отсе та угода, яку Твої християни заключили зі мною. Твоїм іменем вони свято кляли ся, і тепер зламавши свою присягу, зрадливо зневажили Твоє божество. Тепер, Христе, коли Ти Бог, як вони твердять і чому ми не перечимо, прошу Тебе, помсти ся за свою й мою кривду, і покарай віроломство тих, котрі доси не пізнали Твого святого імени¹⁾. З другого боку Волохи розбили румелійський полк, вдерли ся до турецького табору і пліндруючи наблизили ся до намету самого султана. Мурад хотів уже тікати, але азійський бейлербей Караджа

¹⁾ Antonii Bonfinii, Rerum Hungaricarum decades quinque. Posonii 1744, ст. 363.

вхопив його коня за поводив і спинив султана, хоч сам у тій хвилині поляг від угорської шаблі. Та султан із яничарами остояли ся на місці і відбили напад угорського короля, який не вважаючи на просьби Гуніядія, аби не рушав ся з місця, не міг удержати ся і кинув ся на яничарів. Його кінь, якого один Турок рубонув сокирою в ногу, впав разом із королем, а старий яничар Ходжа Хіфр відрубав йому голову і віткнув її на спис. Гуніяді, що стояв на лівім крилі, але в часі битви перебігав також на праве, висилаючи полки, де було треба, почувши про смерть короля силкував ся віднайти його тіло і продовжав битву аж до ночі, а потім утік із Волохами. Зломавши угорське військо султан Мурад зараз другого дня вдарив на табор і вирізав усю його залогу. Бельський оповідає, що се стало ся аж третього дня по смерті короля, але ся відомість супроти наглого погрому головного війська менше правдоподібна. В таборі погибли також оба угорські архієпископи, яґерський та вараждинський; Гаммер додає, що тут же погиб також кардинал Юліян Чезаріні, головний справець сего нещастя, але Бельський подає про його смерть докладнішу відомість, що Юліяна вбили Волохи підчас утеки; инше жерело, якого він не цитує виразно, подає відомість, що його вбив Волох-перевізник, побачивши в нього тяжкий пакунок, а його тіло кинув у воду. З визначних Поляків утекли тільки два: Ян Ряшівський, що пізнійше був єпископом краківським, і Григорій із Сянока, що пізнійше був архієпископом львівським (ст. 690). Про участь Русинів у тій битві можна догадувати ся тільки з того, що ще 1441 р. до короля Володислава на Угорщину вийшло було 5.000 польського війська з побору ланового, в якім числі був також відділ Грицька Кердея, всеводи подільського. Се військо не вернуло з Угорщини до Польщі, отже правдоподібно взяло також участь у битві під Варною.

Рядки 17—21 нашої пісні про страшне порубанє тіла вбитого королевича знаходять собі досить несподіване potwierdжене в оповіданю Гаммера про молдавського воєводу Дракулая, якого сей історик на основі переважно турецьких жерел характеризує¹⁾ страшенного тирана та мучителя, який сотками та тисячами вбивав людей на палі та вмертвляв ріжними страшними муками, а навіть видумав прилади „сікти людей як капусту, пекти та варити в кітлах“. (Hammer op. cit. т. II, ст. 61).

¹⁾ Властиве імя його було Власт, і він, правдоподібно руського походження, не був таким страшним тираном та вбійцею, яким його роблять турецькі оповідання.

XI. Уривки пісень про Татар і Турків (ст. 95—6).

Обговорюючи в тій невеличкій замітці уривки пісень про Татарів і Турків, поміщені в збірці „Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“, т. I, я пропустив уривок, поміщений під ч. 21, записаний від Чорноморця Журавля, покладений видавцями на чолі циклю пісень козацького віку. Сей уривок у тій збірці має тільки 4 рядки. В рукописній збірці Зоріяна Ходаковського, списаній у перших десятиліттях XIX в., яка тепер стала власністю бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка, маємо сю пісню в повнійшій, хоч не зовсім докладно записаній формі. Ось її текст у можливо поправній формі з відмінами оригіналу в нотках :

1. Зажурилась¹⁾ Україна, що піде ся²⁾ діти:
Видоптала орда кіньми маленькі³⁾ діти.
2. Ой⁴⁾ малії видоптала, старих⁵⁾ порубала,
А середії⁶⁾ забрала і⁷⁾ в полон погнала⁸⁾.
3. Ой служив я тому пану, пану⁹⁾ бісурману,
А тепер служити стану восточному¹⁰⁾ царю.
4. Восточний¹¹⁾ цар на Вкраїні¹²⁾ не доймає віри,
Посилає Галицива¹³⁾. щоб не було зміни.
5. „Іди, іди, Галицине¹⁴⁾ польською стороною,
А¹⁵⁾ я зараз за тобою у слід із¹⁶⁾ Москвою“.

Дальші чотири рядки тексту Ходаковського не вяжуться з попередніми і говорять про передирки козаків із Ляхами:

6. Ходить Ляшок по риночку¹⁷⁾, шабельку виймає,
Козак його не боїть ся, шапки не здіймає.
7. Ой Ляшок до шабельки, а Козак до друка:
„Тепер тобі, вражий¹⁸⁾ Ляше, з душою розлука!“

Троха відмінний варіант, з пропуском р. 3—5, а за те з неоріанічною вставкою про козака Швачку, був надрукований у збірці Лукашевича „Малорусскія и Червоно-русскія думы и пѣсни“ 1836, ст. 47—47, передрукований у М. Драгоманова

1) Р. Зажурила ся. 2) Р. не ся гле. 3) Р. малі. 4) Р. вас. 5) Р. старії. 6) Р. середні. 7) Р. вас. 8) Варіант Журавля подає сей рядок ось як: „Назад руки постягала, під гана погнала“. 9) Р. вас. 10) Р. точному. 11) Р. Ой точний. 12) Р. Україні. 13) Р. Посилаю я личино. 14) Р. Лети, лети, личино. 15) Р. Ой. 16) Р. вслід за. 17) Р. ринку. 18) Р. вас.

„Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша розділ перший. Женева 1883“, ст. 62. Строфи 4 і 5 містяться в варіантах пісні про посилку князя Голіцина з Москви на Україну в р. 1711, пор. Драгоманов *ор. cit.* ст. 65—70. Нема підстави лучити перші дві строфи сеї пісні з дальшими трьома в одну цілість; вони можуть бути частиною троха старшої пісні, або навіть не частиною, а загальною згадкою про татарські напади з кінця XVII в. Що ж до пісні про похід кн. Голіцина з р. 1711, треба зауважити, що запис Ходаковського дає два рядки такі, яких нема в варіантах Драгоманова. Злучивши разом ті варіанти можна би реконструувати сю пісню ось у якій формі:

- 3 Ой служив я тому пану, пану бісурману,
А тепер служити стану восточному царю.
- 4 Восточний цар Україні не доймає віри,
Посилає Галицину, щоб не було зміни.
- 5 „Ой іди-ж ти, Галицине, польською стороною,
А я піду із Москвою у слід за тобок.
- 6 Станови ся, Галицине, по вельможних панах,
А я стану із Москвою та на крутих горах
або: на широких дворах.

Що до 5—6 на попередній ст., двох строф сеї пісні, можна сказати, що вони походять із значно давнішого часу, може ще з важкого десятиліття перед Хмельнищиною, і могли бути зложені так само на Правобережній, як і на Лівобережній Україні, яка тоді стогнала під тяжким ярмом ляхської самоволі.

ХІІ. Дівчина воячка (ст. 106—110).

Не мавши в часі писання моєї студії про сю пісню під руками праці д. І. Сазоновича, я зацитував її там недокладно, тому подаю тепер її повний титул і короткий огляд її змісту. Титул книжки ось який: Пѣсни о дѣвушкѣ-воинѣ и быliny о Ставрѣ Годиновичѣ. Изслѣдованіе по исторіи развитія славяно-русскаго эпоса И. Сазоновича. Варшава 1886. Оттискъ изъ Рус. Фил. Вѣстника 1885—86. 8-о. Сторін XIII + 172 + дві нумеровані. Дослід д. Сазоновича складається з 9 розділів, із яких перший подає огляд літератури питання, другий рисує, особливо на основі історичних подій та народніх пісень тип жінки-вояка у південних Славян та новочасних Греків, третій оглядає південно-славянські пісні на тему: сестра увільняє брата, а жінка мужа; в четвертім оглянено пісні на тему: дів-

чина йде на війну замість батька або брата; на жаль на українські пісні, що належать власне до сеї теми, д. Сазонович зовсім не звернув уваги. Дальші розділи праці д. Сазоновича розширяють і поглиблюють різні мотиви сих тем і для того виходить поза рами моєї студії, тим більше, що про українські варіанти говорить ся тільки в однім місці (ст. 90—92), якому присвячу тут декілька уваг. Навівши виписки українських варіантів д. С. зазначає тільки се, що полонене дівчини-воячки Татаринном „возникло путем наростанія бытовых чертъ“, се зн. під впливом народньої пам'яті про те, що українські дівчата дуже часто попадали в татарську неволю. Як паралелю поучення матери дочці в українській пісні (пор. висше, ст. 168, рядки 23—29) д. Сазонович наводить анальоґічне поучене матери синові, яке стрічаємо в українських колядках, і вважає сю анальоґію „остатнім відгуком нашої теми, якої сліди заховали ся в поезії всіх Славян, з виїмком хиба польської“ (ст. 92). Маючи на увазі те, що колядки являють ся звичайно продуктом часів значно давнійших від пісень турецько-татарського циклу, не можна признати правдивим сей висновок д. С., а навпаки ліпше буде прийняти, що поучене матери дочці-воячці запозичила пісня з колядки, де воно обернене до сина.

В додатку до сеї уваги подаю ще один варіант сеї пісні, взятий із рукописної збірки Ходаковського ч. 860:

Заказали на войноньку	10 Навчала й виряджала:
Всім панам атаманам,	„Їдь, донечко, на війну!
І тій бідній вдовоньці,	На перед не виїзжай,
Що має три доненьці.	По заду не віставай!“
5 Старша каже: „Не піду!“	Дочка мами не слухала,
Середуща: „Бою ся!“	15 На перед [війська] виїхала,
Найменшая: „Я піду,	Виїхала й вигукнула,
Серед війська виїду.“	Шабелькою вимахнула.
Мати дочку навчала,	

Сей варіант не визначаєть ся повнотою, та за те замітний своїм розміром, у яким рядки 2—13 семи-складові, а решта 8-складові. Се треба вважати слідом перерібки з довшого розміру на коротший.

XIII. Колядка про св. Софію в Києві.

В „Miscellanea-x“ Записок Наук. Тов. імени Шевченка у Львові, р 1907, кн. V, ст. 155—159 подав д. В. Гнатюк ці-

лий ряд паралель до теми чудесного будовання церкви, з яких дві найстарші, записані на Україні, відносять ся до будови церкви Матери Божої, одна галицько-руська вказує виразно на будову Печерської Лаври, а одна з сідлецької губернії, записана мабуть також із уст руського люду, говорить про будову церкви без ближшого її означення. До сих паралель додавши ті дві польські, Романа Зморського та Александра Грози, що обі походять також із уст руського люду, побачимо, що всі відомі доси легенди про чудесну будову церкви, при якій збудоване в день у ночі западає в землю, а по докінченню будови цілість виходить із землі і підіймається ся високо під небо, держить ся на території заселеній нашим народом. Наведені мною оповідання, сербське про будову Скадра (сербська народня пісня про будову сеї твердині, перекладена М. Старицьким на нашу мову, містить ся в його книжці „Сербські народні думи і пісні“. Київ 1876, ст. 1—10), а також румунське про будову монастиря Арджіса, перекладена на німецьку мову в книжечці „Rumänische Volkspoesie. Gesammelt und geordnet von B. Alexandri, deutsch von W. v. Kotzebue, Berlin 1857, ст. 40—46, не зовсім належать до сеї теми, бо оповідають головню трагічну історію про вмуроване живої жінки в стіну твердині. Ся історія одначе о стілько вяжеть ся з темою нашої легенди, що змуроване майстрами кожного дня валить ся в ночі в руїну, поки в підвалину не вмурують живу людину.

Найдавнішою з тих паралель можна вважати ту, яку чув Куліш правдоподібно ще в 40-их роках минулого віку, і яку переповів устами одного з персонажів своєї повісти „Огняний змії“, написаної в часі заслання під псевдонімом Миколи М. і перекладеної Кс. Климовичем на нашу мову (Вечерниця, 1862, ч. 19, ст. 158). Читаємо там ось яке оповідане Вороніжця Петра Чайки: „Пещери викопали святі Антоній і Феодосій, а сам монастир (Печерську Лавру) мурувало 12 братів. Укінчивши церкву і всю монастирську ограду, мурували високу Лаврську дзвінницю много років. При сему було їм особливе чудо боже, а то таке, що скільки вимурують за дня, за ніч входить у землю, так що і підмосток, які роблять собі мулярі, не було їм треба, і вони стоячи на землі виробляли всі ті стовпи, що бачиш під самою кришею. Як от у одну ніч явила ся старшому братови у сні Мати Божа: сказала, що стіни класти вже годі тому, що в усім світі немає висшого будовання. „А виведи — сказала — верх і обкуй його чистим золотом і хрест постав теж

із чистого золота!" Сказала тай скрилась у небесах. Старший брат устав, помолив ся Богу, розбудив братів, і вони взяли ся до роботи. Верх незабаром звели, обкували золотом і хрест із чистого золота поставили. Скоро тільки все було готове, дзвінниця нараз вийшла з землі і стала от-така, як тепер. Тоді в ночі приснив ся всім братам однаковий сон. Їм явила ся Мати Божа і запитувала їх, якої нагороди бажають вони від Бога за свою працю. Одинацять братів не хотіли иншої нагороди, як тільки, щоб їх положили в печерах, викопаних св. Антонієм і Феодосієм, а дванацятий забажав собі богатства та хотів іще пожити в світі. Але в світі швидко все йому збайдужіло, і він прийшов до братів, аби й собі лягти ураз із ними. Та що! вони не лишили йому місця, то він втиснувши ся між них не зміг протягнути обі они тай заснув з підкуленою ногою. Так і тепер лежить він." (В отьому оповіданю я декуди підправив мову перекладу).

Варіант Новосельского, поміщений у його книжці „Lud Ukraiński“. Wilno 1857, т. II, ст. 119—121, записаний із уст українського люду на правім березі Дніпра та переказаний польською мовою, і літературним, троха розводненим стилем. Тому не подаю його в перекладі, а тільки зазначую відміни від Кулішевого в тій часті, яка говорить про будову Лаврської дзвінниці. Правду сказати, відмін дуже мало; виглядає так, немов би польський автор тільки розводнював та прикрашував те саме людове оповідане, яке чув Куліш. Дванацять святих братів збудували величезну печерську церкву та монастирські мури і на решті забажали збудувати дуже високу дзвінницю. Ся думка подобала ся Богу і він допоміг їм таким чудом, що що вимурують за день, те в ночі входить у землю, так що й руштованя не було потрібно. О так вони мурували не рік, не два і не десять, аж поки нарешті найстаршому брату не показала ся в сні Мати Божа. Дальше оповідане Новосельского майже таке саме, як у Куліша, тому й не варто його переказувати; просторійше оповідає він тільки про того дванацятого брата, що не захотів умирати по докінченю святого діла і пішов у світ, але се вже не належить до нашої теми.

Третій, далеко пізнійше, бо аж у початку сего віку, записаний варіант походить із т. зв. Підляся (сідлецької губ.), де Русини живуть у суміш із Поляками. Він записаний д. Н. Янчуком і переданий великоруською мовою, також у свободній перерібці з народнього оповіданя. „Жило колись давно на світі

сім братів князів. Вони були дуже мудрі, вміли читати по зіздах і знали минуле та майбутнє. Коли почули, що наближається час їх смерті, веліли будувати вежу — місце свого похорону. Почала ся дружна робота, але все, що встигли збудувати за день, нічю входило в землю. Се тягло ся три роки. Тоді найстарший брат велів викувати величезну золоту кулю, всадив до неї живого когута і утвердив сю кулю на вершку вежі, що вистирчав із землі. Коли когут запіяв, вежа будована протягом трьох літ, почала виходити з землі, а коли вийшла вся, то вершком доторкнула ся неба. Тоді шість молодших братів ввійшли до вежі, полягали там і заснули вічним сном. Найстарший князь сів на порозі вежі, поставив ногу на камені, що лежав перед дверми, і сперши ся ліктем на коліно заснув також. Вежа зчезла немов наслідком яких чарів, так що ніхто не може ані бачити ані діткнути ся її, тільки золота куля на її вершку блищить ся в ночі на небі мов зізда, та її трудно відрізнити від інших зізд а то по ній можна би було знайти вежу, розбудити князя, що спить на порозі, і від нього дізнати ся про все, що буде до кінця світа¹⁾.

Отсе оповідане дуже підозреної автентичности, особливо в кінцевих реченнях, являється відміною того оповідання, яке чув у руській краї Роман Зморський і обробив досить талановито в поемі „*Wieża siedmiu wodzów*“. Те, що пише далі д. Янчук у своїй розвідці про звязок сего оповідання з апокрифами есхатологічного типу, не має наукової вартости.

Остатня паралеля, яку наводить д. Гнатюк, записана д. А. Веретельником у каменецькій повіті в Галичині і надрукована в другім томі Гнатюкової збірки „Галицько-руських народніх легенд“ (Етнографічний Збірник, т. XII, ч. 180, ст. 186) п. з. „Про київську Лавру“. Тому, що д. Гнатюк передрукував її в своїй замітці, не подаю тут її тексту, а зазначу тільки її різниці від Кулішевого оповідання. І тут церков будують 12 братів, та тут найстарший із них зоветь ся Лаврін, тому й церква називається Лаврою. Церкву будують протягом 12 років, і чудо діється при будові церкви, а не дзвінниці. Про появу Матери Божої у сні нема згадки, тільки по упливі 12 літ Лавро

¹⁾ Н. А. Янчукъ, Къ вопросу объ отраженіи апокрифовъ въ народномъ творчествѣ. (Извѣстія отд. по языкъ и словесности Имп. Акад. Наукъ, СПб. 1908, т. XII. I, ст. 129—130).

каже братам: „Доста, братя, треба вже нам завершити“. Після завершення церква почала виходити з землі не відразу, але що ночі по троха, і за 12 ночей вийшла вся. Оповідане кінчить ся тим, що всі брати зараз повмирали, тільки наймолодший пішов у світ і пробув там 11 літ. Чуючи близьку смерть він вернув до Києва, зайшов до печери, в якій лежали його брати, а прийшовши до найстаршого сказав до нього: „Посунь сі, брате, нех ляжу коло тебе“. І мертвий брат посунув ся, живий ляг коло него, та не маючи місця, де би міг положити обі ноги, загнув одну на другу, заснув на віки і так лежить і доси. Сей остатній уступ народнього оповідання можна вважати показом того, як народня фантазія до старших легендарних мотивів причіпляє нові в тім же легендарнім дусі.

Д. Н. А. Янчук у своїй цитованій розвідці (ст. 131) наводить голословно, без подання жерела, що подібна легенда, як про збудоване Печерської Лаври на Україні, оповідаєть ся про збудоване славного собора в Кольонії над Реном. Не зайвим буде зазначити факт, що основане і збудоване мурованої церкви Печерської Лаври в Києві з давна, ще мабуть від XII в. окружене німбом чудесної легенди. Вона лежала мабуть в основі просторого житія Антонія Печерського, що було відоме ще авторам основних жерел Києво-печерського Патерика, Симонови, єпископови владимирському та суздальському, та Полікарпови, ігуменови печерського монастиря XIII в. Се оповідане ввійшло в склад друкованого Печерського Патерика, розумієть ся, в пізнійшій стилістичній перерібці п. з. „Сказаніє о сватѣй чюдотворнѣй церкви Печерской Каменной Оуспеніа престѣла Бѣи, како создася, оукрашена и вѣстися, написанное блаженнымъ Симономъ, Епископомъ Владимірскимъ и Суздальскимъ“¹⁾. Оповідане Патерика починаєть ся р. 1068, під яким київський літопис подає коротку записку про напад Половців і про поразенє трьох руських князів, синів Ярослава Мудрого, а власне Із'яслава Київського, Святослава Переяславського і Всеволода Чернігівського в битві над Альтою. Навязуючи до сеї звістки автор Патерика оповідає, що ті три князі вибираючи ся на війну прийшли до св. Антонія в печеру, аби благословив їх. Антоній одначе заповів їм близьке поразенє. З тими князями прийшов до Антонія також молодий Варяг Шимон, син Африкана; коли князі ві-

¹⁾ Патерикъ Печерскій, сієсть Оtechникъ, вид. 24. Київъ, Во сѣй Київско-Печерской Оуспенской Лаврѣ, р. 1872, к. 104—120.

дійшли незадоволені словами Антонія, Шимон лишив ся, впав йому до ніг і просив його молити Бога, аби його не постигла смерть у тім поразеню.

Антоній відповів йому, що він не згине в битві, і по довшім житю буде похоронений у кам'яній церкві, яка тут колись буде збудована. В битві над Альтою Шимон вправді був ранений і лежав між убитими, але в зімліню побачив велику церкву Богородиці, яка вже раз показувала ся йому в смертельній тривозі на морі, коли зі Скандінавії плів на Русь. Чудесна сила підняла його з поміж убитих цілого й здорового, він віднайшов усіх своїх вояків також здорових, а вернувши до Києва він удав ся до Антонія і розповів йому ось що: „Мій батько Африкан зробив величезний хрест, заввишки на 10 локот, виробив на нім подобизну Христа і перев'язав його тіло золотим поясом, що мав у собі 50 гривен золота, а на його голову поклав золотий вінець. Коли-ж мій дядько Якун (Гакон) вигнав мене з мойого краю, я взяв із того хреста пояс і вінець. Пливучи кораблем на Русь я дізнав на морі пригоди: схопила ся така буря, що всі ми ждали смерті. Тоді я згадав пояс і вінець, які мав із собою, і побачив у повітрі величезну церков та почув голос: „Така церков на імя Матери Божої має бути збудована, а її величина нехай буде змірена тим золотим поясом на 20 поясів у шир, на 30 у здовж, а на 50 заввишки, і в ній спочинеш ти по смерті“. Після сього море втихло і ми всі радували ся дуже. Потім оповівши Антонію, що ся церква привиділа ся йому другий раз у часі битви, він дав йому той пояс і вінець. Антоній покликавши Теодосія, що тоді був ігуменом Печерського монастиря, передав йому пояс і вінець і заповів будову кам'яної церкви.

„Від того часу минуло кілька літ, коли в тім із Царгорода прийшли чотири будівничі до Антонія та Теодосія, та почали питати їх, де мають будувати велику церков Успенія Богородиці. На питання черців, хто і з яким порученем прислав їх сюди, вони відповіли, що в церкві на Влахернах їм явила ся Богородиця в супроводі їх обох т. є. Антонія й Теодосія, веліла їм іти на Русь і збудувати кам'яну церков у Києві по такому плану, який вручила їм, а з рук привидних Антонія й Теодосія вони дістали стільки золота, кілька мало вистарчити їм на три роки будовання церкви. Місце під будову церкви дав князь, а його вибір був доконаний при помочи трьох біблійних чудес: одної ночі скрізь на землі довкола того місця була роса,

а тільки те місце сухе, другої ночі тільки на тім місці була роса, а скрізь довкола сухо, а нарешті за молитвою св. Антонія на те місце вийшов із неба огонь, випалив там усе терне та хворост і вирівняв ґрунт. Місце відміряно Шимоновим поясом відповідно до того розміру, який указала йому обява на морі.

Ті легенди, як бачимо, не мають нічого спільного з оповіданем мшанецької колядки та її устних прозових паралель, але всім тим творам народньої фантазії спільна легендова основа особливої ласки божої для матери руських міст Києва.

На кінці додаю ще одну паралелю до другої часті мшанецької колядки, про чудесне відбите ворогів, що нападають на святе місце. Між уривками старинного історика Помпея Троґа, що заховали ся в Польщі в латинським тексті і в переповідках польських істориків, міститься також ось яке оповідане: „Xerxes Persarum rex audacia adeo crevit, ut templum Delphicum spoliandum statuit. At deorsum duo saxa in exercitum eius delapsa sunt ictusque fulminei, tonitrua, fragores ac eiusmodi tempestates coortae sunt, ut quatuor millia hominum simul occisi fuerint, reliqui vero, ait Trogus, terrore perculsi secesserunt“.

Се оповідане помістив польський літописець Мартин Бельський у своїй книзі „Kronika świata“, вид. у Кракові 1564 на к. 277, де читаємо: „Xerxes król perski ważył się tego, iż chciał kościół Delficki złupić; spadły z góry dwa kamienia na jego wojsko, strzały ogniste, grom, trzaskanie, takie straszliwe plagi na nie powstały, iż razem 1000 ludzi zabiły. Trogus pisze, że musieli z strachem odciągnąć“¹⁾. Коли зважимо, що хроніка Бельського була дуже популярною в давній Польщі також на нашій території, то буде правдоподібним припущенє, що й сей невеличкий уступ класичного письменника міг мати вплив на утворенє близьких до нього рядків мшанецької колядки:

І спустив Господь огняний дожджик,
Огняний дожджик, громові кулі,
Затопив Господь польську вінойку.

Може не зайвим буде додати тут переклад румунської народної легенди про будову монастиря в Арджісі, з цитованої висше книжечки. Німецький автор переклав румунський твір

¹⁾ Pompeii Trogi fragmenta, edidit Augustus Bielowski. Leopoli 1855, ст. 7.

досить вільно, тому й я покориствовав ся досить вільно його перекладом, заступаючи напушену фразеологію простішими ви-
словами в дусі народної поезії.

Майстер Манолє

румунська народня легенда.

У долині Арджісу прекрасній
Їде воєвода Раду Чорний
В супроводі слуг і війська свого,
На кози і в панцирі зі стали.
А за ним із мірами й кельнями
Їде крепких мулярів десятків,
Під будову монастирську місця
Раду тут найкращого шукає.

Їдуть так невитоптаним шляхом,
В тім пастирську князь почув
[фльоару]

І побачив на луці цвітистій
Череду і пастуха край неї.
„Друже! — мовив князь до па-
[рубіки, —

День і ніч по Арджісі ти ходиш, —
Може бачив ти таку будову,
Що нескінчена стоїть край річки?“

Відложив пастух свою фльоару,
Перервав свою тужливу пісню...
„Бачив те, чого вам треба, пане,
Та не смів там поступити ногою
Уникаєм місця того в південь,
Бо проймає жах в близу тих мурів;
Пси свої завикють, як їх бачуть,
Мов би смерть ішла поперед нами“.

„Гей-же! Гей-же!“ — кривнув
[Раду втішно,

І верстає шлях собі до мурів,
Потім кличе мулярів до себе
І ось що говорить їм поважно:
„Монастир я тут покласти хочу,
Та най буде в храмі сему заташ,

І най буде найкраща обитель,
Моя гордість, мого роду слава!“

„Тож послушайте мене, майстрове,
Й ти Манолє, перший поміж ними!
Вдасть ся вам, що не вдалось ні-
[кому,
Буде й зиск вам, як не був ві
[в кого.

Дам вам гроший, зроблю з вас
[болярів,
Не поскуплю коштів, ані дарів.
Та як вам не вдасть ся ся будова,
Навіть Бог вас не спасе від мене,
Всіх живцем в мур тут замурую“.

Жваво мулярі взялись до діла,
Розміряють розміри до шнуру,
І на широчезних фундаментах
Зносять ся грубезні стіни муру.
Але кожний день — нова їм праця;
Та бо кожний день — нова їм
[мука,
Бо що зроблять з ранку аж до
[ночі,

Те в ночі в розвалини грохоче.

І глядить понуро та зловіщо
На розвалини ті воєвода.

„Як не вдасть ся нам отся бу-
[дова,

Смерть чекає вас у лютих муках“.
Воєвода, — пан немилосерний,
І тремтять всі мулярі зо страху,
Та що зроблять за день тяжким
[трудом,

Те в ночі з гучним валить ся
[громом.

Обезсилений унав Манолє,
Сон тяжкий склепив йому повіки,
Але швидко він зі сну збудив ся:
Незвичайний сон йому приснив ся.
Схопив ся і кликнув: „Гей май-
[сгрове!
Слухайте, який нам вихід з горя
І який успіх дає нам доля!

„Коли тільки я заснув у перве,
Кликнув хтось до мене проник-
[ливо:

„Не скінчити вам будови сеї!
Що збудуєте, все буде падать,
Поки згідно жєнщини одної,
Чи сестра се буде, чи дружина,
Яка перша вийде вам на стрічу,
Не дасте на смерть її живою
Не вмуруєте в стїну будови“.

„То-ж як має діло нам щастити,
Най ізвяже нас страшна присяга;
Перша жінка, що надїйде в ранці,
Най нехибно буде жєртва смерти.
Чи сестра се буде, чи дружина,
Гробом їй буде стїна отсяя!
Чи заплаче муж, чи брат за нею,
Ми не вступим! Присягайте

[згідно!“

Сталось так, і по короткій ночі
Ледво зоря край неба скрасила,
Виліз на руштованє Манолє
І глядить, хто сну його важкого
Впаде жєртвою. І бачить, скорим
[кроком,
Закриваючи лице від сонця,
Жінка йде, найкрасша, наймилїйша

З всіх жінок — його дружи на
[вірна.

Похололо в серці у Манолє
І проняв його біль невимовний.
Але скоро він на все рішив ся
І душею Богу так молив ся:
„Всемогучий Боже, зроби ласку,
Вели хмарам із мокрого лона
Жбухнути потому на дорогу,
Аби жінка не дійшла до мене,
Аби смерти жєртвою не стала!“

І Бог вислухав його молитву,
З хмар дожджу потоки полили ся,
Мов залляти світ увесь хотїли,
Страшні громи потрясли землею.
Але жінка, не злякалась бурі,
Бо тягла її любови сила;
Між потоками спішила смїло,
Хоч вода усю її мочила.

Бачить се Манолє й руки ломить,
Бо-ж він сам собі накликав горе.
І ще раз він Богу помолив ся:
„Пошли Боже Ти вітри страшнії,
Повали Ти скелї камянії,
Щоб дорогу жінці загатили,
До загибелї не допустили!“
Але вітер жінку не спинає,
Вона йде і радістю вся сяє.

Позирнули всі майстри понуро,
Як побачили Манолє жінку,
Позирнули, бо порозумїли,
Що він сам собі накликав долю.
А Манолє з силою розпуки
Жінку взяв жартуючи за руки,
І в провалині стїни поставив
І промовив: „Стій тут, моя мила,
Поки ми в стїну сю камяную
Не вмуруємо тебе живу!“

Люба жінка се за жарт приймає,
 Стала там, де він її поставив,
 А Манолє камінь закладає,
 Далі другий, і стіна зростає.
 Починає жінка вже бламати:

„О Манолє, що робиш зі мною?
 Чи ти на жите моє наважив?
 Як не змилуєш ся над живою,
 То тямуй, що в животі у мене
 Є твоя єдина дитина!
 Яка-ж смерти нашої причина?“

Чує се Манолє й тихо плаче,
 Але рук не поклада від діла,
 Своє горе в серці замикає,
 І мурує, стіну завершає.
 Щезла вже в стіні його дружина.
 Він остатній камін, закладає,
 А з нутра доходить тихий голос:
 „О прощай! Жона тебе прощає!“

Довершили мулярі будову,
 Довершили гарную на чудо.

Квязь приїхав і народ зібрав ся,
 На нову будову дивував ся.

„Довершили ви преславне діло!“ —
 Мовив князь майстрам. — „За се
 [вам буде.

Чесць від мене й гойная заплата,
 А тобі, Манолє, майстре славний,
 За се діло віковична слава“.

Узяли майстри свою заплату
 І пішли, лиш сам Манолє в гору
 На вежі монастиря лишив ся.
 Що йому заплата й вічна слава,
 Коли стратив він свою дружину?
 А як темна ніч по дни настала,
 Із вежі він кинув ся в долину.
 Знайшли трупа його під стіною,
 Де він впав на землю головою,
 З під стіни там виплила криниця,
 В ній від сліз соленая водиця

Писано 10—11 червня 1912.

Троха пізнійший від мшанецької колядки літературний відгук легенди про чудесне відбите ворожого нападу на святе місце маємо в оповіданню про чудо ікони Богородиці в Почаєві з р. 1675, поміщенім у збірці „Гора Почаєвська“, вид. у Почаєві 1772 р. к. 11—12. Тому, що се оповідане не позбавлене також літературної вартости, подаю його тут у оригінальнім тексті, змінюючи тільки подекуди правопис та інтерпункцію.

И сію бѣгодать въ монастирѣ Почаевскомъ бывшю, ѿ ней же не токмо всѧ Россіа, край Полскій, но и Агарѧне, сирѣчь Тѣрки вѣдають, зде припоманѧти достоитъ, да не ради лѣтъ многихъ въ забвеніе поидеть. Рокѣ Гѣднѧ 1675. мѣца Іслѧ 20., оумножившей сѧ з слобѣ людскої, грѣхъ ради нашихъ бысть брань тѣрєцка на Полщѣ; тогѡ ради великое на хрістіанѣ бысть смѣщеніе, ѧкѡ ни единомъ замкѣ ниже градѣ мощно бѧше ѿ Агарѧнъ сохрании сѧ. Приспѣли под' Збаражъ, ѿ тѣдѣ въ Вышніовець, з' Вышніовца под' монастирѣ Почаевскій, и облегли его хотѣша разорити и сѣщихъ въ немъ иноковъ и мѣранъ въ плѣнъ взати. Сегѡ ради въ день недѣльный пришедше, въ понедѣлокъ штурмовати почали. Сѣщѧ же мѣране въ пригородкѣ монастирскомъ, шляхта и инѣ

стрелцы елики можахъ, огнемъ з' орѣжѣа ѿпирахъ. Такъ раз'аренныи Агаране въ вторникъ ранъ съ мнѣжайшею силою на бранѣ пригородка нападоша, и оуже прапорець свой во врата монастирскѣа занесли бѣхъ, но жаднымъ способомъ внити въ монастирь не возмогли, стрѣлянїю ихъ ѿпирающъ. Въ той день собрали своѣа воины оубѣенныи изъ монастира, и въ корчемницѣ трѣпѣа извлекше зажоша. Тогожь дне іереа мірскаго и іеродіакона инока Татаре пострѣлили, которїи мзвъ стерпѣти не возмогше преставили сѣа. Нощи бывшей совѣтъ сотвориша, воздвигши мнѣжайшю силѣа единодѣшно взати монастирь и сѣущихъ въ немъ хрїстіанъ не живити. Ігсменъ же въ то время сѣущій Іосифъ Добромѣрскій, видѣа Агаранъ зѣлѣа гращихъ сѣа, токмѣа на милость Пречѣстѣа Дѣѣ Бѣѣ оупованїе и всю надеждѣа положи. И понеже въ то время келїи древа-ныѣа и мѣрѣа мало имѣаше той монастирь, дѣбовою токмѣа ѿ вѣкѣихъ странъ палѣсадою ѿбложенъ, тогѣа ради понѣди братїю и всѣхъ людей, да бы Пречѣстѣю Дѣѣ молиши, едино хрїстіанъ застѣпленїе, да не предасть ихъ въ рѣцѣ Бѣсѣрманѣмъ. И вси единодѣшныѣа припадше ко ікѣнѣ чѣдотворной Пречистѣа Дѣѣ Бѣѣ, слезы проливающе, всю ночь на молитвѣа препроводили. Бывшѣа оубо оутрѣа въ средѣа и солнцѣа возсѣавшѣа совѣтовали Агаране, какѣа бы оудобнѣа монастирь возмогли взати. Но ігсменъ зѣлнѣе къ молитвѣа принѣждаше, и по егѣа совѣтѣа вси единодѣшныѣа со стenanїемъ ѿ сердца теплыѣа проливающе слезы звахъ къ Пречѣстѣй Дѣѣ Бѣѣ:

„Помилѣй насъ, Мѣи Бжїѣа,
Покажи на насъ, хѣдыхъ и недостойныхъ рабѣхъ твоихъ,
Древнїѣа милости твоѣа!
Вѣмы тѣа скорѣю застѣпницѣа рода хрїстіанскагѣа;
Не дай видѣти погибели слѣзѣащихъ тебѣа,
И кланѣающихъ сѣа ікѣнѣа твоей, чѣдотворной.
Но помози и изми насъ зде живѣащихъ
Ѿ рѣкѣа Агаранскихъ,
Ікѣа иногда спасла еси
Всесилнымъ ти возводствомъ
Царствѣающїй градъ ѿ скѣвскаго воеводы.
Потопила еси волны
Нападающѣа на градъ твой,
Тако и насъ сохрани
Въ сѣой ѿбители сей!“

Бывшемъ семъ воздыханїю и плачѣа повелѣъ ігсменъ пѣти акаѣѣстѣа Пречѣстѣй Дѣѣ Бѣѣ, малѣа оутоливши сѣа ѿ слезъ. Когда же начаша акаѣѣста пѣти кондакъ первый „Взбранной Воеводѣа“, тогда Пречистѣа Дѣѣа Бѣѣа съ вѣсенными зѣтлы, имѣающими ѿбнаженныѣа мечи, въ воинскихъ

одеждахъ, въ свѣтлой одеждѣ верхъ цркви великій являет ся, шмо-
форъ бѣлоблещай сѧ разищаѧ, показѧ же великое предстательство
и заступленіе обители почаевской, ѿ начала явленія своего на Горѣ
Почаевской во столпѣ огненномъ. Видѣвше же бывшее чсдѡ Агарѧне,
къ разоренію оустремившіи сѧ, но внезапно нападе на нѧ великій страхъ
и оужась, яко имъ испытovati: „Ѣксѧс таѧ Панѣ и множество воорѣ-
женныхъ, предстоѧщихъ и слѣжащихъ ей воиновъ (хрїстіанъ, их же
в' неволѣ имѣѧхъ, вопрошахъ), зане вѣмы, якѡ скѣдость есть въ мона-
стирѣ семъ“. Ѣвѣщахъ имъ хрїстіане, яко здесь есть ікѡна Престѣѧ
Дѣѧ Бѣѧ чсдотворнаѧ, сеѡ ради силы дѣѡт сѧ ѿ ней. Но елико
вырахъ на преславное тоє видѣніє, толико болѣе ѿ страха трепетахъ;
и ныи лѣѧи напраѧше хотяхъ извити воиновъ нѣсныхъ, стрѣлы же испѣ-
шенныѧ вспѧть на нихъ возвращахъ сѧ и тажко оураѧхъ; и ныи
мнѧхъ воиновъ нѣсныхъ въ слѣдъ себе гонѧщихъ и ихъ оубивати хо-
тиѧщихъ, ѿ страха дрѣѧъ на дрѣѧа оустремивше сѧ оубивахъ сѧ, а ныи
кон'ми поправи быша. Такѡ изволившѧ Бѣѣс орѣѣѧ своѧ повергающе
ѿ Горы Почаевскѧ ѿбѣѣгоша.

Конецъ оповідання, не важний для сеї теми, пропускаю.

Не вважаючи на позірну докладність сего оповідання воно
зовсім не історичне, бо в сучасних і пізнійших літописних же-
релах (ані в Самовидця, ані в Грабянки) нема ніякої згадки про
такий великий напад Турків на західну Русь, який би сягав
Збаража й Почаєва.

XIV. Пісня про Кочубая (ст. 128 – 131).

В рукописній збірці Ходаковського під ч. 886 маємо до-
сить давній варіант пісні про Кочубая, який тут називається
Коцюбою. Подаю його тут у можливо поправній формі, зазна-
чуючи в нотках відміни рукопису.

- 1 Ей поїхав Коцюба до бою з Ляхами,
Тай взяв собі самопал¹⁾ і лук зі стрілами.
Кавав собі коня дати
Військового вороного,
І шаблю з дідою,²⁾
Фляшку з горівкою.

1) Р. самопалу. 2) Діда — польське dzida — спис. Після сего
слова в записі додано ще і.

2 Ей виїхав Коцюба к великому щастю,
Прибіг Обух з Білої Церкви і к¹⁾ більшому трястю.

Щастя єму не достало,²⁾

Серце єму смутне стало;

Думає з собою,

Як стати до бою.

3 Прийшов Іван Івахно, Хведків брат стрієчний,
Напили³⁾ ся сивухи, — Коцюба безпечний.

Ей крикнув на своїх: „Не бійте ся страху!

Ой влізу я на вербу ку собаці Ляху.

На вербі ся ушую,

Самопалу вирихтую,

Буду Ляхи брати,

Беручи стинати“.

4 Вліз Коцюба на вербу, цюра к нему стрілит;
Знав⁴⁾ Коцюба із⁵⁾ верби, вже без духа лежит.

Цюра к нему прибігає,

Бізувом го⁶⁾ підтанає;

Коцюба без душі,

Собою не рушит.

5 Прийшов Іван Івахно, Хведків брат стрієчний
[Подивив ся на Коцюбу, Коцюба безпечний]⁷⁾.

Заплакали сами собі:

„Свині було пасти тобі,

А не воювати,

Жалю⁸⁾ завдавати“.

Сей варіант має свої добрі прикмети супроти тих, які зібрав я в своїй студії, і виявляє відміну на стілько самотійну супроти давніших рукописних і пізніших устно захованих варіантів, що його можна вважати окремою парією сеї невеличкої групи сатиричних пісень, яких прототип без сумніву зложений був у XVII в., радше в другій, ніж у першій його половині, як польська насмішка над козацькою бравурою.

XV. Пісня про Ляшка (ст. 132—133).

В рукописній збірці Ходаковського містить ся під ч. 938 коротший варіант пісні про Ляшка, який подаю тут у троха поправленій формі задля давности його запису, зазначаючи в нотках відміни рукопису.

¹⁾ Р. к. ²⁾ Р. доставало. ³⁾ Р. Напити. ⁴⁾ Р. Слав. ⁵⁾ Р. в. ⁶⁾ Р. его. ⁷⁾ Сей рядок доповняю аналогічно до рядка 2 третьої стр. ⁸⁾ Р. дод. зайве: не.

<p>1 Їде Ляшок з під Варшави,
Чорлі бути, жупан шарий;
Не боїть ся¹⁾ мужика.
Висит канчук у бока.</p> <p>2 [Ой] виїхав в чисте поле,
[А] там в поли Русин оре;
Він шапоньки не підняв,
Помагай-біг не віддав.</p> <p>3 Русин Ляшка привитав,
За чуприцу²⁾ вихитав:
„Почкай, Ляшку, погоди,
Бо тя Русин буде бив.
Ото, Ляшку, ото знай,</p> | <p>Помагай-біг отдавай!“</p> <p>4 Їхав собі понад водов,
А там пливеть гусий много.
„Помагай-біг, біла гусь!
Навчила мня³⁾ мудра Русь!“</p> <p>5 Біжит лис і лисиця,
Ляшок дріжит, боїт ся,
На колійка падає,
Помагай-біг віддає.</p> <p>6 [А там] біжит медвідь кусий;
Лялок мовит, що то Русин;
Юж шапоньку знімає,
Помагай-біг віддає.</p> |
|--|--|

Як бачимо, варіант дуже вкорочений супроти тих, які дійшли до нас у інших записах, зведених у моїй студії, а стр. 3, зложена з неправильно збудованих віршів, свідчить про те, що тому, від кого записаний сей варіант, не скрізь дописувала пам'ять.

XVI. Ведмедівка (ст. 145—151).

Дякуючи д. В. Гнатюкови можу розпочати своє доповнене про сю віршу чи пісню новим варіантом, який додає дещо нового для реконструкції її тексту. Сей варіант записаний 1910 р. д. П. Брояківським у Павлочі сквирського повіту, київської губ., означений записувачем титулом „псальма“. Запис не зовсім докладний, і тому я подаючи текст по змозі поправлений, подаю в нотках те, що стоїть у рукописі.

- „Накажіте Ведмедівці⁴⁾ хоч Пилипом дідом⁵⁾,
Нехай виїде, хай⁶⁾ виїде проти Турка з хлібом!“
„Ми не виїдем, не⁷⁾ виїдем, не⁷⁾ будем корити ся,
Славний город Ведмедівка, будем боронити ся“.
- 5 А в⁸⁾ неділю пораненько дзвони задзвонили,
Уже войсько турецьке⁹⁾ в¹⁰⁾ город приступило.
Старих людей, старесеньких¹¹⁾ всіх¹²⁾ повибивали,
Молодую челядоньку¹³⁾ Турки в плін¹⁴⁾ забрали,
Малих дітей семилітніх на кіл¹⁵⁾ настромляли¹⁶⁾.
- 10 А в храм божий, в церкву святу¹⁷⁾ коний¹⁸⁾ заганяли,
Всім іконам деревляним¹⁹⁾ очи повиймали,

1) Р. дод. він. 2) Р. дод. добре. 3) Р. Научила мене.
4) Р. відмедовці. 5) Р. дідом Пилипом. 6) Р. апі. 7) Р. і не.
8) Р. В. 9) Р. Турецьке. 10) Р. у. 11) Р. стареньких. 12) Р. вас. 13) Р. челядь. 14) Р. плін. 15) Р. сьомолітніх на коли. 16) Р. нахромляли.
17) Р. святу. 18) Р. лошадей. 19) Р. Деревляним іконам.

Пресвятую матъ Марію під¹⁾ ноги стоптали.
 Під¹⁾ престолом херувимським коний²⁾ привязали,
 Увесь³⁾ город Ведмедівку Турки в плін⁴⁾ забрали.

- 15 Тече річка невеличка, іде вода з тиха;
 Ой⁵⁾ хто не був в⁶⁾ Ведмедівці, той не знає лиха.
 Тече річка невеличка густими лозами;
 Хто згадає⁷⁾ Ведмедівку, вмить⁸⁾ ся слюзами.

Маємо тут один із тих варіантів, які в минулім віці позалишувано в різних місцевостях київської губернії, і в яких основі лежить історична вірша про Ведмедівку, надрукована мною на стор. 148. Як звичайно буває в таких випадках, історичні подробиці вірші пропали, а загальніші риси заховалися або й ширше розвинулися в пісні. Порівнюючи отсей варіант із моєю реконструкцією на ст. 150—151 побачимо, що він поперед усього доповняє зазначений мною брак одного рядка 13 в реконструкції, дає чотири нові рядки в закінченню пісні, що правда, рядки шаблонні та без історичної вартости, а надто подає деякі нові подробиці в описі руйнування Ведмедівки Турками.

Реконструкція тексту мусить бути основана на хронології подій, представлених у пісні без огляду на те, чи ті події дійсні, чи видумані. В вірші (ст. 148) показано два дні, суботу й неділю, в яких dokonується напад на місто та його руйна. В варіанті Чубінського (ст. 146—7) подана лиш одна дата „на святую Пречистую“, що означає празник Успенія Богородиці д. 15 серпня ст. ст. Варіант Шевченка (ст. 147) не подає ніякої дати, а найновіший вар. Брояківського всі події кладе на неділю. Сей остатній вар. має два рядки 15 і 16, спільні з вар. Шевченка 3—4, вставлені там очевидно не на місці. Про ведмедівську попівну згадує тільки один вар. Чубінського в рядках 8—9; її виступ очевидно треба покласти на суботу, коли місто ще боронилося. З устного оповідання, записаного Чубінським (ст. 146) виходило б, що Ведмедівка боронила ся досить довго, поки Турки не знайшли доступ до брами і не вбили попівну списами. Про смерть священника о. Івана згадує тільки вар. А. Шевченка в рядку 6. Р. 2 має дві відміни: з тексту Чуб. виходить, що в Ведмедівці жило не багато людей, значить місто було малолюдне, а з вірші Ос. та з тексту

¹⁾ Р. Под. ²⁾ Р. лошадей. ³⁾ Р. нас. ⁴⁾ Р. у плін. ⁵⁾ Р. нас.
⁶⁾ Р. у. ⁷⁾ Р. дод. про. ⁸⁾ Р. умисна.

Ш. виходить, що не довго в ній жили люди в добрі через ворогів. Сю остатню версію можна взяти до реконструкції, додавши до тексту Ш. одно слівце в.

- Славна була Ведмедівка всіма сторонами,
Не прожили в добрі люди та за ворогами.
Славний гетьман Феликорнис, на віру гонитель,
Християнського народу праздний разоритель,
5 Буджацькому султанови він ради долавав,
Гди од боку свого сім вождів посилав.
„Іли, княже, на Вкраїну, а тепер час маєш,
Бо під рукою своєю добрих вождів маєш“.
„Накажіте Ведмедівці хоч Пилипом дідом,
10 Нехай виїде, хай виїде проти Турка з хлібом!“
„Ми не виїдем, не виїдем, не будем корить ся,
Славний горол Ведмедівка, будем боронить ся“.
А в суботу барзо рано под город подступили,
Бо там вони із собою всі ристунки міли.
15 Ведмедівська попівна голос учинила,
Сімсот Турків яничарів з коний повалила.
На святую на Пречисту у всі дзвони дзвонять,
А старії і малії у голос голосять.
А в неділю¹⁾ у полудне города достали,
20 Старих людей, славних міщан всіх під меч побрали.
Старих людей, старесеньких усіх повбивали,
Молодую челядоньку Турки в плін забрали.
Малих дітий семилітніх на кіл настромляли,
А в храм божий, в церкву святу, коний заганяли.
25 До заходу соняшного церкви грабували,
Всім іконам деревляним очи видирали,
Всі святости церковнії під ноги топтали,
А образи полотняні під кульбаки клали.
Священника отця Йвана в річці утопили;
30 Як старії, так малії ровне голосили.
До престола, до святого коників вязали,
Восковими ставниками коний поганяли,
А ризами, патрахілями коний накривали,
І старії й молодії кіньми втрачували,
35 А молоду челядоньку у полон погнали,

¹⁾ В попереднім тексті хибно: суботу.

Увесь город Ведмедівку Турки зруйнували.
Тече річка невеличка, іде вода з тиха;
Ой хто не був в Ведмедівці, той не знає лиха.
Тече річка невеличка густими лозами;
40 Хто згадає Ведмедівку, вмиєть ся сльозами.

Не можна сказати, що ця пісня справді виглядала так колись чи то в писанім тексті, чи в устах народу, але я навмисно стягнув у одну цілість усе те, що дають варіанти, аби показати, що з того виходить усе таки досить одноцільний і поетичний образ. Варто зазначити, що книжкового походження в тій пісні не лише рядки 3—8, де говорить ся про славного гетьмана Феликорниса, але також подробиці руйнування Медведівки Турками, які перейшли в уста народу з писаної, козацької традиції, головнио з оповідань Самовидця, чи то безпосередно, чи посередно через Грабянку, який виписував свої оповідання із Самовидця майже дословно, дещо важне пропускаючи, а дещо менше важне та ефектовне додаючи від себе.

Що до історичної основи сеї вірші-пісні мені трапила ся досить оригінальна пригода. В увазі до реконструованого тексту сеї пісні на ст. 151 я висловив погляд, що ніяких історичних жерел про зруйноване Ведмедівку Турками нема. Що правда, я помилив ся сказавши там, що „цитована Драгомановим літопись Грабянки ані на ст. 224, ані на жадній иншій не згадує про Ведмедівку, чи Медведівку“. З приводу сеї моєї помилки фаховий історик др. Богдан Барвінський помістив у „Руслані“ 1907 р., ч. 213 замітку п. з. „Пісня про ведмедівську попівну і здобуте м. Ведмедівки Турками 1677 р.“, в якій формулював свої закиди проти мого твердження ось у яких пяти точках:

1) Твердження, немов то цитована Драгомановим літопись Грабянки ані на ст. 224, ані на жадній иншій не згадує про Медведівку чи Ведмедівку, не згідне з правдою. 2) Драгоманов узяв свій цитат як раз із літописи Грабянки, ст. 224. 3) Твердження дра Фр., що факт турецького нападу на Ведмедівку треба посунути від р. 1677 до 1668/9, зовсім самовільне і нічим не узасаднене. 4) Твердження, що не маємо ніяких посторонніх жерел для вняснення сего факту, рівно-ж незгідне з правдою. 5) Здогад дра Фр., що згаданий у пісні „Славний гетьман Фелікорнис“, се мабуть Юрась Хмельниченко, вірний, але невідповідно умотівований.

Свої закиди мотивує др. Барвінський наводячи вказане, а не цитоване у Драгоманова місце з літопису Грабянки, де говорить ся про поразення Юрася Хмельницького та його помічної турецької армії під Чигирином дня 29 серпня 1677 р., по яким поразенню Турки уступили з українських міст Черкас, Медведівки, Жаботина, Мошен, Драбівки та інших, які доси були в їх посіданю. Отже-ж фактично ні про який напад Турків на Ведмедівку нема тут мови. Те саме свідомство, висловлене майже такими самими словами, маємо в літописі Самовидця на ст. 138 і в долученім до видання того літопису „Кратком описанім Малороссії“ на ст. 282. Маючи на увазі хронологію повстання тих літописів, можна твердити сміло, що оповідане про битву під Чигирином списане було у перше Самовидцем, від нього взяв його невідомий автор „Краткого описання Малороссії“, а від сього остатнього зачерпнув Грабянка. Значить, маємо в козацькій традиції тільки одно оповідане про битву під Чигирином 1677 р., але нема ані згадки про напад Турків на Медведівку. Певляки, у Самовидця знаходимо під р. 1675 згадку, що в тім році Медведівка належала ще до тих немногих містечок, які були під владою Дорошенка, значить, під турецькою зверхністю Коли дістала ся вона під сю зверхність, трудно сказати, але можна догадувати ся, що стало ся се незабаром по р. 1665, т. є. після того, як Дорошенко при помочи Туреччини зробив ся гетьманом правобережної України. Під сим роком у Самовидця записаний одинокий факт, який міг був зробити Ведмедівку славною на всю Україну: із неї вийшов кандидат на гетьмана Опара, який одначе незабаром за старанем Дорошенка був ув'язнений Турками, відісланий до Варшави польському королеви і там покараний смертю (Самовидець, ст. 88—9). Що про турецький напад на Ведмедівку між рр. 1670—6 нема ніякого історичного свідомства, про се др. Барвінський міг переконатися хоч би з основної монографії М. Костомарова „Руїна“, де про ті події говорить ся на ст. 215—320. Пор. Н. И. Костомаровъ, Собрание сочинений, т. XV, СПб. 1905.

Так виглядає спростоване фахового історика дра Б. Барвінського, який при тім дає мені дуже докторальну лекцію критичности. Та найцікавійше в його спростованю те, що там, де він признає мені рацію, в точці 5, буцім то мій здогад, що за прозвищем гетьмана Феликорнуса треба бачити Юрія Хмельницького, по ближшій огляді фактів оказується невірним. Із оповідання Грабянки бачимо, і знаємо зрештою з інших жерел, що

Юрія Хмельницького зловили білгородські Татари, коли тікав із Уманя в р. 1669, і за наляганем Дорошенка відвезли до Царгорода, де його продержано увязненого аж до початку 1677 р., в яким султан іменував його гетьманом України. Ясно, що в тім часі він не міг мати ніякого впливу на турецькі напади на українські міста. Натомість правдоподібно, що під „славним гетьманом Феликорнисом, гонителем на віру християнську і праздним разорителем народу християнського“, треба розуміти гетьмана з султанської ласки Петра Дорошенка, що відіграв фатальну ролю в історії руїни України в другій половині XVII в. Лишаючи докладніше обговоренє його особи та гетьманованя, о скілько вони відбили ся в памятках літературної творчости, до иншої нагоди, наведу тут лиш оповіданє Грабянки під р. 1672 про здобутє Турками при помочи Дорошенка Камянця Подільського. Се місто д. 18 серпня того року піддало ся Туркам. „Для егоже уѣзду очищаючи мертвихъ людей зъ склеповъ вибирано и внѣ града вивожено; такожде по улицахъ градскихъ, где блато и грязь бѣше, иконами церковными путь постилано и мести мощено, по нихъ же Турчинъ и его подданій безбожній Дорошенко, не поболѣвши сердцемъ за обруганіе иконъ божіихъ честолубія ради, вѣехали въ Камянець. И того часу изъ самого наиболшого костела, нарицаемого Фара, самому царю турецкому мечеть здѣлано; по семъ и прочіе костели и церкви на мечети обращено, и крести зъ церквей и костеловъ вездѣ до послѣднего, такожде и дзвони низверженно“ (Грабянка, ст. 206—7).

Се оповіданє в перших словах о стілько неясне, що з тексту Грабянки не видно, для чийого в'їзду очищувано Камянець. Заглянувши до літопису Самовидця я переконав ся, що Грабянка майже дословно передає його оповіданє (ст. 273), пропустивши одначе дуже важну подробицю, що для облоги Камянця прибув сам турецький султан, що йому піддало ся місто д. 18 серпня і для його в'їзду місто очищено з трупів. Про киданє образів на вулиці у Самовидця нема нічого, за те Грабянка пропустив відомість, що коли всі польські костели перемінено на турецькі мечети, „три церкви себѣ Русь випросили, а Армени одну“ (ст. 274). Порівнюючи оповіданє нашої пісні з сею писаною козацькою традицією побачимо, що устна традиція основуєть ся на писаній, і то власне не на вчаснійшій версії Самовидця, а на пізнійшій Грабянки.

І ще один причинок із Самовидця, повторений також у Гра-

бянки, і перенесений між елементи пісні про Ведмедівку. Описуючи страшні події р. 1674, в якій Турки при помочи Дорошенкових козаків зруйнували українські міста Лисянку, Ладжин та Умань, Самовидець додає: „Тамъ было съ ужасомъ Дорошенку съ войскомъ его смотрѣть на кровь христіанскую улицами текущую! Там же Турки отъ побитыхъ христіанъ голови отрѣзуюа за всякую у паши по червонцу брали, съ которыхъ кожи ободравши и соломою тѣ кожи напхавши и осушивши, къ Ладижену до цесаря своего отвозили. Тогда же Турчинъ изъ поддавшихъ ся себѣ городовъ дань бралъ синами и дочерми, и всѣхъ побѣсурманилъ“ (ст. 279). Остатній рядок сеї виписки говорить про багатий полон із молодих хлопців та дівчат, яких забрали Турки та побісурманили, і се очевидно відгукнуло ся в нашії пісні словами:

Молодую челядоньку у полон забрали.

Із сего розбору можна наглядно побачити, як складала ся історична пісенна традиція українського народу. Нападу Турків на Ведмедівку, такого, як описаний у пісні, фактично не було, але були кроваві катастрофи в Кам'янці, Лисянці, Ладжині та Умані, та народня традиція немов жартуючи перенесла подробиці з тих подій, а властиво тільки з їх описів, на Ведмедівку, яка з рештою не вславила ся нічим окрім безталанного кандидата на гетьмана Опари, та може також видуманою попівною.

З того, що деякі подробиці сеї пісні взяті правдоподібно з такого пізнього писаря, як літопис Грабянки, що був написаний коло р. 1710, можна би догадувати ся, що й пісня про Ведмедівку повстала не швидше, як у другім десятиліттю XVIII в. Натомість вірша, в якій заховало ся невідоме ні з якого иншого жерела прозвище Феликорнис, мусіла повстати значно вчаснійше, в другій половині XVII в., можливо ще за життя гетьмана Дорошенка, коли могло бути небезпечним згадувати його властиве ім'я з такими негідними для нього епітетами, і коли в кругах без сумніву козацьких могло явити ся для нього таке прозвище.

Що до своєї віршової форми, то вірша так само, як і пісня, зложені коломийковим складом і являють ся може найдавнішими зразками сего складу на українській території, який запанував спеціально в Галичині не для ліричної, але також для епічної поезії аж у XIX в.

XXIII. Брат брата вбив за дівчину (ст. 157—161).

До варіантів сеї пісні, зведених у моїй студії, треба додати ще український варіант, записаний М. Лисенком у хutorі Водяне катеринославської губ. від якогось Лободи, поміщений у четвертім випуску його збірки Нар. пісень з нотами¹⁾. Ось текст сего варіанта, який подаю розділяючи Лисенкові довгі рядки кожний на пару коротших, до чого спонукує мене їх розмір, а по часті й рим.

Ой в городі на росточі	Ой сідлайте, миле браття,
Пють-гуляють Запорожці;	Та коники вороненькі,
Лиш між їми один не не —	15 Та беріте, миле браття,
Запорозький отаман.	Та шабельки булатненькі!
5 На коника позилів ся,	Та поїдем, миле браття,
За серденько ухопив ся.	Та долом-долиною,
„Чогось мені, братя, трудно,	Та там знайдем, миле браття,
І на серденьку нудно.	20 Та рожу з калиною.
Ой вбив же я родинючку,	А під тою та рожою
10 А братню дитинючку;	Та козацьке тіло, —
За кулями гласу не чуть,	Гей, від сонця почорніло,
А за димом не видно.	А від вітру помарніло“.

Продовження, похорону тіла нема. Варіант виглядає на уривок тої самої пісні в пізнійшій перерібці, в якій слово „булатненькі“ вказує на слід великоруського впливу. Супроти варіантів наведених у моїй студії отсей варіант має тільки одно виразнійше — вказівку на запорожського атамана. За те мотив братовбійства затемнений мотивом убійства братового сина. Про причину вбійства й тут нема ніякої згадки, немов би се був простий припадок. Розмір сего варіанта переважно 8-складовий, але рядки 4, 8, 12, 18, 20 і 22 7-складові, що не скрізь тісно звязане з мелодією пісні, значно відмінної від галицької.

XXIV. Два козаци бють ся за дівчину (ст. 161—163).

В рукописній збірці народніх пісень, зібраних Мелітоном Бучинським у р. 1867, маємо два варіанти пісні про поповича і вдовиного сина, замітні тим, що з первісного 12-складового розміру через повторене першої половини кожного рядка вони переведені на 17-складовий розмір, який співає ся на мелодію

¹⁾ Збирныя украинскыя пѣснь. Зибравъ ѣ у ноты завивъ М. Лисенко. Четвертый выпускъ. Кыйвъ, 1886, ст. 20—21.

„думок“ або колискових пісень. Ось перший варіант, записаний у Гринівцях.

- 1 Ой по сім боці, тай по тім боці,
Ой по сім боці Дністра
Тай вандрували, тай вандрували
Два козаченьки з міста.
- 2 Ой вандрували тай вандрували,
Тай собі говорили:
„Ой одну-ж [бо] ми, ой та одну ми
Дівчину [по]любили“.
- 3 Попович каже, попович каже:
„Моя дівчина буде“.
Вдовин син каже, вдовин син каже:
„Хиба мене не буде“.
- 4 Попович каже, попович каже:
„Віддаймо ся на поле:
Котрий котрого, котрий котрого
В саме серденько вколе“.
- 5 Попович війшов, попович війшов
На високу могилу;
Вдовин син війшов, вдовин син війшов
На широку долину.
- 6 Попович стрілив, попович стрілив,
Долину перестрілив;
Вдовин син стрілив, вдовин син стрілив,
В саме серденько змірив.
- 7 „Ой тепер тобі, ой тепер тобі,
Поповичу дівка:
В саме серденько, в саме серденько
Калинова стрілка“.

В другім варіанті, записанім невідомо де, дві початкові строфи виглядають ось як:

Ой засвітили, ой засвітили
Два місяченьки ясні;
Ой вандрували тай вандрували
Два парубочки красні.

Ой вандрували, ой вандрували
З Станіслава до Львова,
Та написали, та написали
До дівчини небоги.

Другий рядок строфи 6 виглядає ось як: „Вдовина не за-стрілив“, а дальші рядки:

Як вдовин стрілив, як вдовин стрілив,
В саме серденько вмірив.

Остатня строфа також троха відмінна:

Ой оттут тобі, поповиченьку,
Тай любая дівчина:
В твоїм серденьку, в твоїм серденьку
Кидровая дружина.

Сей варіант очевидно пізнійша формація від попереднього, бо в ній козаки перемінилися на досить незвичайних, вандрівних та письменних парубків, може школярів. З культурно-історичного погляду в першій варіанті важний зворот „віддаймося на поле“, що по нашому значить „станьмо до побдику“.

З огляду на літературно-історичну суперечку про те, відки брав і як редагував до друку руські пісні Жетота Павлі, варто придивитися ближше тим варіантам сеї пісні, що поміщені в „Русалці Дністровій“ ст. 22—3 і у Жетоти Паулі „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“, т. II, ст. 5—6. Ось варіант „Русалки Дністрової“ нашим правописом:

Ой в зеленім городочку
Два явороньки гнуть ся;
На дівонці молоденькій
Два ледіники бють ся.
Вдовин син говорить гарно:
„Та вже погодімо!
Не так то ми, побратиме,
Тот побоець стріймо!
Єно вийдімо собі

На долину рівну,
Та один одному
Право в серденько мірмо!“
Попович стрілив —
Долину перемірив;
Вдовин син стрілив,
Право в серденько вцілив.
„Ой того-ж тобі, побратиме,
Молодая дівка:

В твоїм серці срібная стрілка!“
„Возьми ти собі молодую дівку,
Та вийми з серця срібную стрілку!“
„Тяжко каменеві верх води плисти,
Ще тяжче з серця стрілку виинмати“.
Вдовиному сину на вісілю скачут,
А поповичеві у головках плачут.
Вдовиного сина та до шлюбу ведут,
А поповича під мораву везут.
Вдовин син буде та на світі жити,
А попович під моравою гнити.

Сей варіант очевидно також пізної формації, і в початкових 3 строфах виявляє слід гуцульської або покутської перерібки на коломийковий склад. Се відчув мабуть Жеґота Паулі, і редагуючи той сам варіант для друку в своїй збірці дав йому ось яку форму:

Oj w zelenym horodoczku dwa jaworońki hnut sia,
Za diwońku mołodeńku dwa łediniki biut sia.

Wdowyn syn howoryt harno: „Ta wże pochodimo,
Ne tak że my, pobratyme, batalyju strijmo!

Oj wyjdım sobi na dołynu riwnu,
Ta odin odnomu prawo w serdeńko mirmo!“

Oj panońko staw na wysokij mohyli,
Wdowyn syn staw na hłubokij dołyni.

Panońko strilyu, dołynu peremiryu;
Wdowyn syn strilyu, prawo w serdeńko wcilyu.

„Oj totoż tobi, pobratyme, mołodaja diwka:
W twoim serci zołotaja strilka!“

„Woźmy ty sobi mołoduju diwku,
Ta wyjmy z sercia zołotuju strilku!“

„Tiażko kamenewi werch wody pływaty,
Szcze tiaższe z sercia strilku wynimaty!“

Wdowynomu symu na wesilu skaczut,
A panońkowi nad hołowou płaczut;

Wdowynoho syna taj do ślubu wedut,
Panońka mołodoho pid murawu wezut;

Wdowyn syn bude taj na switi żyty,
Panońko mołodeńki pid murawou hnity.

Полишаючи на боці язикові помилки, природні у Поляка при транскрибуванні руських слів, треба признати, що Жеґота Паулі декуди добре поправив текст Русалки Дністрової, пр. пишучи мурawa зам. моравa, або римуючи „pływaty“ і „wynimaty“ зам. „плисти“ і „винимати“. Але в поправці „поповича“ на „панонька“ тяжко добачити щось більше, як нічим неоправдану самоволю, бо-ж трудно допустити, аби Поляк-редактор свідомо забажав підчеркнути в тій пісні ворожнечу між селянами й панами, допускаючи при тім такий очевидний абсурд, що пан добровільно стає до поединку з сільським парубком і що той парубок убивши пана преспокійно женить ся з дівчиною, безкарно позбувши ся свого супірника.

В рукописній збірці Ходаковського під ч. 711 маємо ва-

ріант сеї пісні, від р. 9 схожий у головному з висше поданими, а тільки з відмінним початком, не зовсім докладно записаним. Подаю його тут без поправок, задля невеликої його літературної вартости:

А хто по улиці ходить, а хто і свище?
Товариш товариша на вечериці кличе.
„Сходьмо ся, пане брате, сходьмо ся,
До їдної дівчиноньки на вечериці ходьмо!
Ой як ми будемо до одної ходити,
Наймемо собі теслика домовину зробити.
Ой одному буде домовина новая,
А другому буде дівчина молодая“.

Далі йде розмова між поповичем і вдовиним сином та їх поєдинком і смерть поповича без згадки про похорон. Розмір і рими сего варіанта не видержані гаразд, може з вини самого записувача.

XXVI. Подолянка (ст. 171—176).

До варіантів, поданих і розібраних у моїй студії додаю тут іще два, а власне один із рукописної збірки Мелітона Бучинського, записаний р. 1867 в селі Колинцях станіславівського пов., задля його давности, а другий, записаний о. Юрієм Кмітом від Юстини Волошинівської в Гвіздці коломийського пов. д. 21. січня 1907 р. задля його зглядної повноти в кінцевій часті. Ось варіант Бучинського, в яким дівчина не названа Подолянкою.

Ой пішла дівчина до броду по воду,
Тай ся задивила на козацьку вроду.
„Гей приплинь, приплинь, козаченьку з краю,
Най я із тобою на той човен стаю!“
5 Ой ще дівчина не достала до дна,
А вже вищеховзла біла ніжка з човна.
Гей ще дівчина в човен не вступила,
Зараз ся зійшла вітрова хвиля.
Гей ще дівчина в човен не вступила,
10 А вже дівчина в Дунай ся втопила.
Гей ще дівчина в човен не вступила,
А вже дівчину вода примулила.

Ой хто-ж там тоне? То дівчина тоне.¹⁾

Ой молодий козак білі ручки ломит.

15 „Гей, ратуй, ратуй, козаче гільтаю!

Віратуй же ме із того Дупаю!“

„Ой плини, плини, дівчинонько до дна!

Гей ти, дівчино, сама того годна!“

Не вважаючи на правильність розміру, троха відмінного від первісного варіанта, сей варіант треба вважати пізнійшим, у яким забуто назву дівчини, а причину її втоплення зроблено зовсім випадковою. Не добре скомпоноване також закінченє, в яким дівчина, вже втопивши ся в попередніх рядках, просить у козака ратунку. Так само неконсеквентно переведено ролю козака, який у рядку 14 ломає руки очевидно з жалю по втопленю дівчини, а в двох остатніх рядках зовсім безсердечно велить їй тонуту, ще й закидає їй, що „сама того годна“, т. зн. сама собі винувата.

Варіант о. Юрія Кміта виглядає ось як:

Ой вийшла, вийшла Подолянка по воду,

Сподобала си козачейка на вроду.

„Ой ти козаче, ти хороший на вроду,

Ой возьми ж мене я в той чьовен по воду!“

5 Ще Подолянка на чьовен ни ступила,

Тихая вода тим чьовенцьом займила.

„Ой беріт же ви, тай рибарчыки, сіти,

Ой ідіт же ви Подолянки глядіти!“

Ой найшли, найшли Подоляночку в воді;

10 Так козак плаче, аж го втулити годі.

Ой несут, несут Подолянку до дому;

Так козак плаче, що ни видит дорогу.

Вже Подоляниці всі дзвони задзвонили,

А козачейка аж ледви го втулили.

15 Ой везут, везут Подолянку до гробу;

Так козак плаче, що не видит дорогу.

Юж Подолянку до гробойку спущають,

А козачейка²⁾ водами обливають.

¹⁾ В тексті запису через помилку: „Хто-ж там не тоне, не дівчина тоне“.

²⁾ В записі додано за сям зайве слово „молодейкого“.

Вже Подолянку до гробойку спустили,
20 А козакови всі дзвони задавонили.

Не вважаючи на заховане назви Подолянки та первісного розміру в тім варіанті, його треба також уважати пізнішою перерібною тому, що в ній забуто мотив конфлікту між козаком і дівчиною, а за те ширше розвинено мотив жалю козака по смерті дівчини, мотив часто оброблюваний у нашій народній та півнародній поезії XVIII в. під впливом подиху західно-європейського сентименталізму. Важна в тім варіанті закреска бойківського діалекту, що свідчить про перенесення пісні в досить повній формі з Поділля в карпатські гори. Три варіанти сеї пісні записав у коломийським пов. і переслав мені др. Ярослав Гординський, та не можучи тепер відшукати їх між моїми рукописами, полишаю їх на боці тим більше, що відміни їх від надрукованих у мене текстів досить маловажні.

Ще один варіант сеї пісні маємо в рукописній збірці Ходаковського під ч. 695, записаний, як звичайно, не зовсім докладно, та про те подаю його тут у повні з деякими поправками тому, що в ньому маємо дещо відмінне від інших варіантів.

Ішла дівчина до броду по воду,
Задивила ся на козацькую вроду.
„[Ой], ти козаче, сивий собою,
Возьми мене на човен з собою!“
„Ой, ти, дівчино, сивая голубко,
Ступай [ступай] на той човен хутко!“
Скоро дівчина на човен вступила,
Зараз вода човен затопила.
„Ой, ратуй, козаче, [ой ратуй же, ратуй!]
Будеш мати від матки заплату.“
„Я не хочу від матусі заплати,
Я тебе хочу за миленьку взяти.“
„Як би я мала за миленьку тобі бути,
Воліла-бим в тім Дунаю утонуті.“
Де ся взяла шука-риба зо дна,
Викинула дівчиноньку з човна.
Утонула дівчина, втопула,
[Лиш] червона китайка сплинула.
„Не так ми жаль червоної китайки,
Як мені жаль дівчини коханки.“

Окрім відмін у самім змісті бачимо тут намагання, хоч не скрізь консеквентно переведене, передати пісню коротшим розміром, певно під впливом іншої мелодії.

XXVIII. Пісня Київській Братській Богородиці (ст. 182—188).

Сю студію я закінчив сподіванням вернути ще до тем, положених у основу сеї пісні. Тепер можу на разі подати книжкову паралелю до одної теми, а власне тої, що ікона з Татарином, що сів на ній як на плоти, аби перевезти ся через Дніпро, поплила до гори водою і зупинила ся біля Києва проти братського монастиря. Паралеля до сеї теми міститься в київо-печерськїм Патериці (ор. cit. ст. 114) в оповіданю п. з. „Пришествіе іконописцевъ изъ Цѣиграда въ Монастырь Печерскій“, де читаємо в оповіданю царгородських малярів про їх подорож до Києва: „Егда при пыхомъ ладію въ Каневъ, се видѣхомъ церковь сію великую на высотѣ. Вопросихомъ же сѣщихъ тамъ, каа се естъ церковь? и ѿвѣщаа: „Печерскаа, аже вы есте оукрасители“. Мы же разгнѣваахъ сѣ, акъ велика, хотѣхомъ бѣжати вспять въ низъ. И въ тѣ ноцъ бысть бѣда велика на рѣцѣ. Заѣтра же воставше ѿбрѣтохомъ сѣ близъ Тріпола, а ладія сама идаше горѣ противъ воды, акъ нѣкаа сила влечаше ю. Мы же нѣждею оудержахомъ [сѣ] тѣ, и стоахомъ весь день размышляюще, что сіе бѣдетъ, акъ толикъ пѣтъ преидохомъ единою ноцію не гребѣще, аже сѣ трѣдомъ едва тремы деньми доходятъ дрѣзѣи“. З огляду на популярність київо-печерського Патерика та його оповідань у всіх кругах письменної людности української землі ще від XIV в. можна допустити, що ся тема власне з сего жерела дорогою усної традиції перейшла також у пісню в другій половини XVII в., зложену церковно-славянською мовою.

XXXII. Пісні про комаря (ст. 200—230).

До багатї збірки пісень про комаря, зведеної та обробленої в моїй студії, додаю тут для бібліографічної повноти тільки те, що десить самостійний варіант сеї пісні був опублікований у „Грамматиці языка русскаго въ Галиціи“ Йосифа Левицького, виданій у Перемишлї 1834 р. на ст. 23—27, і то на переміну кождий рядок кирильськими та латинськими буквами. Вважаю не зайвим подати тут сей варіант у дословній копії.

Von der Mücke.

1.

Грѣмнѣло тѣпнѣло въ лѣсѣ,
Hremnuło topnuło w liésie,
Комаръ съ дѣба повалил сѣ,
Komar s' duba powaliw siä,
Розбѣлъ собѣ головѣще,
Rozbyw sobie hołowyszczе,
На дѣбѣвѣмъ коварѣще,
Na dubowũm konaryszczе.

2.

Вѣлѣтѣла мѣха въ хаты,
Wylietiela mucha z chaty,
Комарѣнька ратувати,
Komarénka ratowaty,
Ой, комарѣжъ мѣй комарѣ!
Oj komaruż mŕj komaru!
Тождъ мѣ тѣ жалѣ непомалѣ,
Toż my tiä žial nepomału.

3.

Чѣмъ же тѣ тепѣръ оулѣчѣ.
Cziem że tiä teper' uliczu.
Вѣрѣ мѣ що тѣ дѣбре жѣчѣ,
Wier my szczo ty dobre žyczu.
Масти пѣйдѣ кѣсловѣти,
Masty pŕjdu kupowaty,
Головѣнькѣ смаговѣти.
Hołowonku smarowaty.

4.

Клѣщи¹⁾ съ дѣба поспадѣли,
Kleszczy s' duba pospadali,
Головѣнькѣ постискѣли;
Hołowonku postykali;
Свѣрки²⁾ зачѣли спѣвѣти,
Swyrki zaczyli spŕiewaty,
Бы бѣль могли розѣрвѣти
By bŕl mohli rozŕrwaty.

5.

Комарѣньки тождъ прибѣли,

Komarenki toż prybyli,
Подшѣчки постелѣли;
Poduszoczki postelili;
Пчѣлы сѣ съ полѣ слѣтали,
Pczioly siä s' polä slietali,
Плѣстры въ мѣдѣ прикладѣли.
Plastry z medu prykladali.

6.

Всѣ комара посѣщѣють,
Wsie komara posieszczajut,
Жѣлѣсть надѣ нимѣ обѣвлѣють.
Žiälŕst' nad nym objawlŕjut.
По щѣждъ сѣ вы тѣждъ собрѣли?
Po szczož siä wy tu sobrali?
Бы мѣ тѣ поховѣли.
By my tiä pochowaly. —

7.

Чѣмъ же мѣ вамѣ надгорѣджу?
Cziem że ja wam nadhorodžu,
Вѣмѣ прѣждъ осолѣждѣ?
Waszu pracu osolodžu?
Надгорѣдитѣ самѣ Бѣгѣ съ нѣба,
Nadhorodyt sam bŕh s' neba,
Оѣмирѣти всѣмѣ намѣ трѣба.
Umyraty wsiem nam treba.

8.

Гдѣ сѣ кѣжешѣ поховѣти?
Hde siä każesz pochowaty?
Стѣрѣсть твоѣ шѣновѣти,
Starŕst' twoju szŕnowaty.
Поховѣйтеждѣ менѣ въ лѣсѣ,
Pochowajtez mene w liésie.
Гдѣ при велѣномѣ орѣсѣ.
Hde pry zelenom oriesie.

9.

И насѣйте на мѣ зѣлѣ,
I nasiŕjte na miä zielä,
Иждѣ прѣйдѣ свѣтѣ недѣлѣ,
Iŕkž prŕjde swŕtŕ nedŕlŕ,

¹⁾ Hausmilben.²⁾ Grillen.

Jak prijde swiäta nediälä,
Bšdšgь людн з'клл рвати,
Budut ludy ziälä rwaty,
Komárenьka спомивати,
Komarenьka sdomynaty.

10.

Гдєсь тшть лежѣть комарѣще?
Dés tu ležyt komaryszcze?
Тотъ великій пѣчѣще,
Tot welikij pijaczyszcze?
Гдєсь тшть лежѣть єго трѣба?
Dés tu ležyt jeho truba?
Котóраа бѣпала съ дѣба.
Kotoraja wpała s' duba.

11.

Гдєсь тшть лежѣть єго тѣло?
Dés tu ležyt jeho tiélo?
Не єдно́го сѧ наѣло,
Ne jednoho siä naiło?
Где тшть лежѣть єго жѣла?
De tu ležyt jeho žyła?

Не єдно́го сѧ напіла,
Ne jednoho siä napyła.

12.

Гдє тшть лежѣть єго кóсти?
De tu ležät jeho kosty?
Що робѣли мно́го злости?
Szczó robyły mnoho zlosty?
Гдє тшть лежѣть єго сáло?
De tu ležyt jeho sało?
Не єдно́го сѧ нассáло.
Ne jednoho siä nassáło.

13.

Где тутъ лежѣть єго зѣбы?
De tu ležät jeho zuby?
Що робѣли мно́го сгѣбы.
Szczó robyli mnoho shuby.
Слѣтáйтесѧ птѣцы съ лѣса,
Sliëtajtesia ptycy s' liesa,
Спомивати тогò бѣса.¹⁾
Spomynaty toho biésa.

Сей варіант гідний уваги тим, що перші 6 строф у нїм майже дословно тотожні з нагуївським варіантом (ст. 209—12) з виїмком остатнього рядка шестої строфи, в отьому варіанті троха попсованого що до розміру. Сема строфа майже дословно сходить ся з варіантом, надрукованим у Головацького (ст. 212). Стр. 8—13 знов майже дословно сходять ся нагуївським варіантом. Се велить нам догадувати ся, що отсей варіант у тій літературній формі, яку має в граматиці Левицького, був безпосереднім жерелом нагуївського варіанта. Се треба розуміти так, що нагуївський учитель Петрика мав у руках граматику Левицького, і покористував ся поміщеною въ ній піснею про комаря о стілько, що до 13 строф тої пісні доложив іще 6 свого власного складання. Ті 6 строф пісні про комаря в нагуївським варіанті можна вважати памяткою духової праці чоловіка, що в першій половині ХІХ в. присвятив своє житє праці над просвітою народа і в Нагуєвичах лишив по собі память доброго вчителя та людяного, товариського чоловіка, що не цурав ся дружити та забавляти ся з простими селянами.

¹⁾ Teufel.

Пропущено в моїй студії також угро-руський варіант, поміщений у граматиці Лучкая з р. 1830, ст. 178, троха схожий з тим лемківським варіантом, що поміщений у моїй студії на ст. 222—3. Сей варіант описує не похорон, але весіле комаря з мухою; у своїй студії я зазначив правдоподібність його походження з Чехії та Моравії. Подаю тут варіант Лучкая (ст. 168—170) з деякими поправками в тексті, зазначаючи хиби тексту в нотках.

1. Косил заяц отаву,
Линка пограбує,
Комар копи накладат,
Муха потлачує.	А за ⁹⁾ сваху сова;
Копнув ю до хвосту,
Не рекла му слова.
2. Комар ся ей залицят:
Хотіл ся женити;
А муха ся повбіцяла
За жену му бити.	8. Ішол пес ¹⁰⁾ чрез овес
В реміннім кабаті,
Мав острожки ¹¹⁾ на ногах:
„Як ся ту маєте?“
3. Видит муха комара,
Младенца дрічного, ¹⁾
Без жадного ²⁾ думаня
Хтіла йти ³⁾ за него.	9. Танцювала свиня з волком,
Гусь ¹²⁾ на гуслех гула,
А ерока ся подпасала,
До танцу ся дала.
4. Так они ся порадили,
Свадбу уділяли, ⁴⁾
На ту славну гостину
Гості закликали.	10. Так і біла гнида
Фартух ¹³⁾ опасала,
Чревики на ножки вділа, ¹⁴⁾
І так танцювала.
5. Бив врабель ⁵⁾ за дружбу;
Мачка за дружичку, ⁶⁾
Блищця ся присунула,
Била за кухарьку.	11. О той то гостині
Блиха ся дознала,
Сіла собі до гинтола,
А там понагляла.
6. А їжака за столника ⁷⁾
Себі виволали,
А тхуря за маршавку ⁸⁾
Себі поставили.	12. Як навновало ¹⁵⁾ сідіти,
Скакати почала;
Волк ей коні стражовал,
Она танцювала.
7. Бив гавран за старосту,	13. Дуже она ¹⁶⁾ красна біла,
На ней ся дивили,

¹⁾ Др. дрѣчнаго, значіне неясне, або до-річного, пор. польське do rzeczu в значіню: вдалий, гожий, відповідний. ²⁾ Др. жадного. ³⁾ Др. ити. ⁴⁾ Др. оудѣлили. ⁵⁾ Др. врабел. ⁶⁾ З дальшого риму виходить, що первісно було мб. „за другарьку“. ⁷⁾ Др. їжа заставника — очевидне непорозуміне записувача. ⁸⁾ Автор граматики подає в скобках латинське пояснене сего слова: distractor; властиво маршалком на весілю можна назвати провідника забав. ⁹⁾ Др. вас. ¹⁰⁾ Др. Ишел песь. ¹¹⁾ Др. острошки. ¹²⁾ Др. Свсь. ¹³⁾ Др. Артѣх. ¹⁴⁾ Др. ножки їдѣла. ¹⁵⁾ Др. навновала. Навпувати в бойківськїм діалекті значить: навкучити, надоїсти. ¹⁶⁾ Др. бо.

А што ктому швидка била,
На танец ю брали.
14. Їли, пили, гайновали,

Добрі їм там¹⁾ било,
Лем то бідна псота била,
Што²⁾ з голоду мліли.

XXXIII. Спаленє Бершади. (До ст. 232).

До сказаного на тій ст. в низу про руйнованє Поляками власних міст для догоди Туркам у першій чверті XVII в. подаю тут оповіданє польського історика Яна Іннокентія Петриція, якого краківська академія в р. 1620 іменувала своїм офіційним історіографом і який того-ж року видав книжечку „*Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX, authore Ioanne Innocentio Petricio. Cracoviae, ex officina typographica Francisci Cesarei, формату малого 4°, карток нenum. 4 і ст. 1—77.* Подавши на ст. 11—15 коротку характеристику козаків, особливо Запорожців, автор зазначає напружене відносин між Туреччиною й Польщею в початку 1620 р. Про се напружене згадує коротко проф. Грушевський у своїй „Історії України-Руси“ т. VII, ст. 438, де сказано: „Всі представлєня польського посла в Царгороді нічого не помагали; його трактовано з найбільшою зневагою. Одинокa річ, що могла би по гадці візира відвернути війну, се — коли б польське правительство зруйнувало пограничні українські міста і до чотирох місяців винищило козаків“. Що відповіли Поляки на таку пропозицію Турків, проф. Гр. не згадує. Фактично одначе се не була пуста пропозиція турецького везира, але майже небувала в історії подія, про яку досить просторо оповідає Петрицій.

„По довгих переговорах, які вели ся зимою, — оповідає Петрицій — наші вже схиляли ся до війни, коли Турки, майстри в маскованю чужих і прибільшуваню своїх шкід, зажадали від наших, аби зробити обопільний дослід про козацькі напади, і тим зунинили многих (від приготовань до війни) надією мира.

„І ось із наших виїхав коронний гетьман Станіслав Жолкевський, а з боку Турків Скіндер-баша, Дальматинець (Александр) з імени, а достойник наслідком зради, і в супроводі оружних дружин зійшли ся в Буші. Тут Турки почали жалувати ся на зухвальство козаків і виставляти давні й нові шкоди; при тім вони вичисляли місточка, хоч належні до нас, але осідки козаків, і домагали ся їх знищення. Оперли ся сему Поляки від-

¹⁾ Др. вас. ²⁾ Др. Что.

мовляючи Туркам права засуджувати на знищенє стілько міст у чужій державі. Тоді Скіндер-баша показав лист свого султана, в яким було сказано, що коли Поляки не згодять ся зруйнувати свого місточка Бершади, положеного над річкою Аксією, прозваною Малим Дніпром, їм велено вірвати переговори. Отак Турки полишивши всі інші точки налягають на сю одну, не тому, немов би надіяли ся бути безпечними на будуще після сеї нашої шкоди, але ворогуючи на місточко задля слави його старшини і власної ганьби. Бо Василь Босий, хоробрий вояк і через свою енергію у всяких ділах здобувши становище старшини в Бершаді, призвичаїв міщан до того, що відси робили часті напади на Турків і Татар. Не довго перед тим він узавши в полон свояка одного з турецьких воєвод держав його в кайданах. Наші міркуючи, що о біду не трудно, чи признають Туркам усе, чи нічого, а про те вважаючи, що легше дійти до мира через шкоду, ніж через війну, без великої трудности пристали на зруйнованє одного місточка. Одно тільки було побоюванє, аби не нарушити чужої власности і аби не спротивили ся сему вчинкови князі Збаражській, до яких належало місточко. Остаточно поручено гетьманови Жолкевському між найпильнішими ділами й се, повідомити про жаданє Турків князя Юрія Збаражського, тоді крайчого королівського. Бо-ж ніхто не мав права нарушувати чужу приватну власність, а щасливим випадком власне тоді князь Юрій із 3.000 своїх вояків був у таборі. Князь побачив відразу, що сим жаданєм Турки виставляють на пробу нашу терпливість, і за сим одним зажадають чогось иншого, але в своїй великодушности він не вважав своїм те, що може причинити ся до публичного добра. „Не дай Боже, — відповів він, — аби через мене був zagrożений супокій ваш і державний. Я готов відступити Бершаду“.

„Після сього вислано Пясковського, який за 24 години, пройшовши 50.000 кроків, дійшов до Бершади. Повідомивши міщан, що їм грозить напад ворогів, наклонив їх до того, аби схоронили ся в безпечнійше місце. Сам не гаючи часу повиносив, що міг, а в ночи, як і слід було, велів кільком зручним і свідомим тайни людям підпалити місточко на кількох місцях. Коли приватні й публичні будинки погоріли до тла, дійшла вість про се також до Турків, які пожежу вважали ділом випадку. Задля того Скіндер-баша вислав розвідчиків, а коли ті донесли йому, що наслідком пожежі з місточка лишив ся тільки попіл та пусте місце, він признав се наслідком простого при-

падку і знов почав торгувати ся за умови мира. Людність ви-страшена з місточка і змушена до втеки дістала від князів Збаражських инше місце, на яким побудувавши на борзї хати за-снувала нову оселю, що від назви ріки одержала назву Боброва. Тим часом Турки, поки ще йшли переговори, вислали Татар, які наглим нападом зруйнували замок і місточко Рашків, положене над Дністром, власність князів Острожських.“

Ся подія у Петриція не має ніякої дати, та що вся кни-жечка спеціально трактує про події 1620 р., то очевидно й сю треба містити в тім році. Се потверджує ся також тим, що пе-ред згадкою про козаків Петрицій досить просторо оповідає про Волощину та про її господаря Граціяна, що був одним із го-ловних чинників, які довели до походу Жолкевского за Дністер на Цецору під кінець літа 1620 р. Волоським воеводою став Граціян з волі султана Ахмета мабуть 1618 р., а вже в почат-ках 1620 р. чув своє становище захитаним і забажав при по-мочи Польщі вибити ся з під зверхности Туреччини¹⁾.

Про руїну Бершади згадує проф. Гр. два рази (ор. cit. ст. 258 і 359), і оба рази під р. 1617. Перша згадка виглядає ось як: „На межирічю Бога й Дніпра осадчий кн. Збаразьких Василь Босий поставив замок на Бершади (із сего виходить, немов би замок поставлений був над рікою, що звала ся Бершадь; у покажчику того тому стоїть назва „Бершада ріка“), і він стає гніздом пограничників, що під проводом Босого ведуть звідси партизанську війну з Татарами й Турками; замок зруйновано на жадане Турків в р. 1617“. До сего твердження не вказано ніякого жерела, натомість на ст. 359 сказано ось що: „Іскандер-баша жадав знищення пограничних замків: Білої Церкви, Ка-нева, Корсуня, Черкас, Чигирина, але на се дано рішучу від-мову, і він мусїв вдоволити ся тим, що спалив Рашків і добив ся знищення Бершади, гнізда звісного пограничника Босого, що

¹⁾ Пор. Petricius, op. cit. ст. 6—11, а також Jacobus Sobieski, Commentariorum Chotinensis belli libri tres. Dantisci MDCXXXVI. ст. 11. Сей Граціян не був Італійцем, як би можна до-гадувати ся з форми Граціяні, в якій подає його назву проф. Гр-ий на ст. 378 і 9 своєї історії, т. VII, але сирійським Греком. Першу згадку про нього в історії Гр-го сирічаємо під р. 1619; тут він виступає ще як вірний вазаль Туреччини і посередник між Жолкевским та Скіндер-ба-шею. Із сего можна догадувати ся, що він недавно перед тим став во-лоським воеводою. З турецького жерела знаємо, що Граціян був госпо-дарем волоським тільки два роки (Sękowski, Collectanea I, 131).

не давав спокою Туркам і Волохам". І сим разом ся подія покладена на осінь 1617 р. В нотці до сего оповідання проф. Гр. покликаєть ся на листи Жолкевського, на справозданє польського парламентарія Петра Ожги про переговори зі Скіндер-башою, на *Collectanea* Сенковського та на кроніку Пясецкого. Найважнійше з тих жерел без сумніву — листи Жолкевського, але в місцях дуже просторих цитованих пр. Гр-им, нема ані згадки про Бершаду, а є тільки коротка згадка про те, що „Скіндер-баша держачи ся інформацій, які мав від Порти, домагав ся скинення замків, і листом султана турецького доказував, що єсть воля турецького цісаря, аби ті замки, які він іменує, і інші, в яких переховують ся козаки, були розкинені“ (*Pisma St. Żółkiewskiego*, wyd. August Bielowski. Lwów, 1861, ст. 282). Так само турецьке жерело, на яке покликаєть ся проф. Гр., нічогоісенько не згадує ані про жаданє Турків, аби Польща руйнувала сама свої твердині, ані тим менше про руїну Бершади. Розумієть ся, домаганє з боку Турків, аби польський уряд позкидав замки, в яких хоронили ся козаки, могло повторяти ся не раз, але факт зруйнованя Бершади лишаєть ся одиноким у своїм роді в історії польсько-русько-турецьких відносин.

До ч. XXXIII. Жарт непотребний.

В своїй рецензії на мою студію п. з. з „Жарт непотребний“ у фелетоні „Діла“ з р. 1912, ч. 264 др. В. Щурат звернув увагу на те, що про т. зв. литовську трагедію, згадану в моїй студії на ст. 19—20 існує польська поема. Хоч згадка про литовські події з р. 1702 мала в моїй студії лиш епізодичне значінє, про те а вважаю не зайвим, одержавши близшу інформацію від д-ра Щурата, подати дещо більше також про той епізод.

У книжці польського історика Александра Пшездзецкого п. з. „*Podole, Wołyń, Ukraina. Tom pierwszy. Wilno 1841*“, ст. 47—55, містить ся збірка відомостей про сей характерний епізод литовсько-польської історії 1701, який прозвано литовською трагедією. Польський історик навязує його до осіб князів Януша та Михайла Вишневецьких, остатніх князів того роду, на яких він і вигас. „Ті князі ввійшли на політичну сцену в р. 1700, коли переможний дім Сапігів обурих проти себе всю литовську шляхту. Недавно вивисшені Яном Собєским проти Паців Сапіги держали ся французької партії, попираючи вибір князя де Конті на польського короля. Казимир Сапєга був воедовою віленським і гетьманом князівства литовського, Бенедикт скарбником литов-

ським, а Михайло, син гетьмана, конюшим князівства литовського. Та коли на польським престолі засів саксонський електор Август II, литовська шляхта, підбурена проти Сапіг іще віленським єпископом Бжостовським, якому гетьман повідбирав церковні добра, аби в них закватирувати військо, з'їхала ся на наради.⁴ Вичисленем учасників тих нарад починаєть ся поема п. в. „Olkinicka potyczka“, яку Пшездзецкий знайшов у бібліотеці пані Олізаровської в Коростишові на Полісся в старім рукописі, і з якої опублікував деякі важнійші уривки. Не вважаю потрібним передруковувати тут усього того, що опублікував із сеї поеми польський історик, а подаю тільки важнійші уступи, вяжучи їх прозовою переповідкою решти, як се з рештою вчинив і польський видавець.

На нараді шляхта згодила ся вислати до Варшави Огінського та Потія, що мали її іменем оскаржити Сапігу перед королем за надужите гетьманської власти. Сапіги вислали погоню за тими делегатами. Потій ледво втік живий, а Огінський смертельно пострілений умер по трьох днях. Роздразнена шляхта завязала конфедерацію під проводом Котла, каштеляна вітебського. Король Август II вислав свого фельдмаршалка Флемінга з кільканадцятьма тисячами війська до Гродна, аби відібрав гетьманство від Сапіги. Замість піддати ся королеви Сапіга почав стягати до себе надворне військо. Противна сторона під проводом Котла почала також стягати свої сили.

Kocień się tam, Witebski kasztelan znajdował,
Któremu dom Sapiehów dawną zemstę chował
Od tego czasu, kiedy przez litewskie stany
Marszałkiem związku został przeciw nim obrany.
Namawiają swych ludzi na taką szkaradę,
Aby wszczęli umyślną zaczepkę i zwadę
Z kawalkatą¹⁾ królewską, i w tej zawirusze
Wydarli nieprzyjazną adwersarza duszę.
Lecz jak ciężka stała się omyłka napaści
Z podobieństwa w karecie tejże cugu maści
U xiążąt Wiśniowieckich, jakie były szerci
Kotłowe! Bo ledwie co umknęli od śmierci
Xiążę Janusz z bratem swym xiążęciem Michałem,
Znacznym oba za Kotła ranieni postrzałem.

¹⁾ Ізда, кінний запряг.

Сей напад на Богу духа винних Вишневецьких, поранених у кареті через помилку тільки тому, що в них були такі самі коні, як у Котла, побільшив роздрознення шляхти тим більше, що Сапіги нападали та вбивали також інших високо поставлених та багатих людей.

Ta akcyą niezmiernie Litwę rozjątrzyła,
Która wnet z Wilna skargi do króla posyła,
A zawziętą otuchą powtórnie się wiąże
Konfederackim węzłem, do którego xiaże
Michał Korybut, ongi zdradno postrzelony,
Półkownikiem najwyższymi Litwy ogłoszony.

Таким способом один із Вишневецьких зробився командантом антисапіжинської конфедерації. Поема не подає п'якої хронології подій, але з записок Отвіновського знаємо, що перша стичка неприязних військ шляхетських відбула ся в осени 1701 р. Табор Сапігів стояв на полях Лейпунських.

Szlachta gminem napelnia miasto Olkiniki,
Skąd do potrzeby miała w porządne iść szyki.
Wilno, będąc pod młotem Sapieżyńskiej wrzawy,
Z konfederacką szlachtą nie poszło do sprawy.
Lecz insze województwa, ziemie i powiaty
Nie ochraniały fortun i życia utraty;
Wszystkie prawie siadają na koń w równej biedzie,
Każdy wódz swoją bracią na plac bitwy wiedzie.

Далі в 52 рядках вичислено головні відділи шляхетського війська та їх провідників. Головним комендантом шляхта вибрала князя Михайла Вишневецького. Даремно віленський єпископ Бжостовський силкував ся погодити противників. Гетьман Сапіга відкинув його посередництво і почала ся битва на лейпунським полі, в якій військо Сапіг швидко розбито, а син гетьмана Сапіги втік перший.

Podskarbi pierwszy, widząc awantaz¹⁾ zwycięzki,
Uszedł z pola i nie chciał świadkiem być tej klęski.
Za nim hetman z drugimi tam konia kieruje,
Gdzie im strach i nadzieja drogę pokazuje.
Jeden tylko w tym razie mężnie sobie tuszy,
Sapieha, syn hetmański, litewski koniuszy,
Obierając w przegranej umierać rycersko,

¹⁾ Перевага.

Niż z placu wydanego wyjść niekawalersko.
Ten, gdy się otoczonym w koło być przeziera,
Rozproszone swe wojska w małe szyki zbiera ;
A im. bardziej nań szlachta nacierają z blizka,
Tym się z rajtaryą¹⁾ swą ściślej w szyku ściska.
Aż na koniec ze wszech stron szlachtą ogarniony,
Gdy żadnego już nie ma sposobu obrony,
Poddaje się z swą garstką na Lejpuńskim polu,
I zwykłego w tym razie uprasza parolu²⁾.

По побіді шляхта відспівала гимн „Te Deum laudamus“,
а потім під проводом князя Вишневецького рушила до Ольки-
нік на нічліг.

Tam w xiążęcej gospodzie dyskurs gdy prowadzi
Szlachta, co po tryumfie tam że się gromadzi,
Zagrzawszy głowy trunkiem żal dawny rozwodzi,
Który z świeżej krwi zemstę gorętszą w nich rodzi ;
Ile gdy każdy z nich tam krewnych albo braci,
Przyjaciela na krwawym bitwy placu traci.
Powstaje rozruch wielki, w którym za autora
Była złość kanonika, xiędza Biallozora,
Brata rozstrzelanego niegdyś od hetmana ;
Tkwiła mu bowiem w sercu głęboko ta rana.
Więc pojąc burzy szlachtę, która się tam zbiera,
Gdzie była półkownika xiążęca kwatera,
Z przedsięwzięciem, że jak się pokaże koniuszy,
Wszystkich wspólnej na siebie zemsty impet wzruszy.
Tej xiążę Wiśniowecki chcąc zabieżeć wrzawie,
Sam naprzód szlachtę błaga w pokornej postawie ;
Też na pomoc biskupa Brzostowskiego wzywa ;
Który gdy nieodwłocznie w ten tumult przybywa,
Zastał rzeczy w tym stanie, że mu nie mógł służyć
Kredyt więcej u szlachty, którego chciał użyć.
Bo ta będąc pijana i na proźby głucha,
Nie tylko pasterskiego głosu już nie słucha,
Ale się też tumultem co raz większym kupią.
Porąbali szablami karetę biskupią,
I z cugu odciętego między siebie konie
Podzieliwszy, ku swojej każdy wiedzie stronie.
Tak dalece, że pieszo po głębokim śniegu

¹⁾ Їзда, з німенького Reiterei.

²⁾ Слово чести.

Musiał biskup uciekać po kolana w biegu.
 Gdy się tedy i zemsta i ambit zajuszy,
 Szlachta wpada do izby tej, gdzie był koniuszy.
 Ten widząc śmierć przed sobą, gdy o księdza prosi,
 Kanonik nań Biallozor pierwszy rękę wznosi,
 I wyciąwszy policzek był szlachcie przykładem.
 Że go z większym poczęli wszyscy rąbać jadem.
 Aż wreszcie na ulicę wpół żywego wleką,
 I nareszcie na drobne kawałki rozsieką.

Як бачимо, отсе віршоване оповідане дає далеко більше подробиць про сей історичний епізод, ніж спомини Отвіновського. Пропущена мною часть поеми про склад шляхетського війська може служити також цінним матеріалом для історії шляхетських родин.

Postscriptum.

1. До ч. I, ст. 17. До трьох перших рядків треба додати ще ось що: В рукоп. стоїть „rowjdala“, форма, яка псує розмір, а по аналогії до попередніх рядків, держаних у теперішнім часі, вимагає форми „rowidaje“ або „rowidat“.

2. До ч. X, ст. 29—36. До того, що сказано в доповненню до студії про сю пісню, додаю тут іще угороруський вірш, зложений церковно-славянською мовою, опублікований в універській часописі „Листокъ“ з р. 1887 ч. 16, ст. 248. Сей вірш коротенький, бо складається тільки з шістьох рядків; се епітафій, надгробний напис буцім-то на могилі чи на гробі угорського короля Владислава Варненчика, що погиб у битві з Турками під Варною 1444 р. Як відомо з опису тої битви, тіло короля Владислава по битві не було знайдене, а його голову завезли Турки до Бруси в Малій Азії, законсервовану в меду. Сю відомість подає Гаммер (ор. cit. I, ст. 464); натомість Бонфіній (ор. cit. ст. 365) подає, що Турки відтявши королеви голову настромили її на спис і поставили на валу, аби Угри могли бачити смерть свого короля, а султан Амурат по уступленню угорського війська велів поховати королівське тіло на місці битви, а над головою виставити стовп, на яким „honestissima mortis excisa est inscriptio“. Обом польським історикам, сучасним королеви Владиславови, що писали про його смерть, не були відомі докладно її подробиці. Длугош пише, що король Владислав „postquam bellum nocte diremtum est, nusquam apparuit, nec tamen est repertus, qui eum aut capi aut interimi viderit“ (Historia Poloniae,

ст. 731). Каллімах у своїй праці, спеціально присвяченій панованню та смерті короля Владислава, оповідає, що короля вбили яничари множеством спис після того, як його кінь упав одержавши величезну рану в бік. (Monumenta Poloniae historica, т. VI, ст. 158). Сей автор одинокий подає відомість про те, що Турки по битві „regio corpore invento modicae altitudinis columnam, quae hodie quoque visitur, cum inscriptione rei gestae in eodem loco statuerunt“ (op. cit. ст. 160). Самого тексту напису Каллімах не подає, а з його слів нема підстави догадувати ся, як се чинить польський видавець, що він сам бачив ту колумну. Але по аналогії до многих інших уступів його оповідання, де він замість дійсних історичних фактів подає свої комбінації, взоровані на римських істориках, і тут треба допустити, що він сам видумав ту відомість, суперечну зі звичаями Турків. Правдоподібно напис скомпонований був котримось із мадярських істориків. У латинській мові він починав ся словами: „Romulidae Cannas“, а в церковно-славянському перекладі він виглядає ось як:

Гикелію Канны Римляне своєю,
Язъ назнаменахъ Варнѣ подобенъ моею.
Оучите сѧ, смертнѣи, вѣры не рѣшити!
Яще іерарси не бы мнѣ велѣли
Престѣпати клятвы данныя предѣлы,
Панноніѧ не бы стѣнала подѣ Скиты.

Отсей вірш був опублікований в унітарському часописі п. з. „Урывокъ изъ старославянскої поезіи“ (1821 года), з допискою редакції під титулом, що се переклад відомого надгробного стиха Владислава I, короля угорського, що погіб при Варні 1444 р. На жаль редакція не подала повного тексту латинського стиха, з якого був доконаний церковно-славянський переклад, ані не вказала книжки, в якій містять ся той латинський епітафій. Так само не зазначила редакція, відки взято церковно-славянський текст, і на якій основі біля нього покладено дату 1821 р. Сам епітафій написаний був правдоподібно незабаром по смерті короля Владислава, але переклад на церковно-славянську мову міг бути доконаний значно пізніше. У всякім разі сей віршик свідчить про те, що хтось із інтелігентних угорських Русинів зацікавив ся долею нещасливого угорського короля, що з повним правом міг приписувати своє нещасте намаганням римської курії.

Голоси деяких пісень, поміщених у отсих „Студіях“.

Із голосу автора списав проф. Філярет Колесса.

II.

*Andantino.**ten.*

Та не мав І- ван що ро- би- ти,

Та не мав І- ван що ро- би- ти,

Та му- сів ся й о- же- ни- ти,

Та му- сів ся й о- же- ни- ти.

V.

Andante.

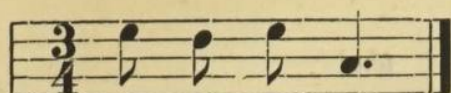
Хо-дить Турчин по ри-ноч- ку, Гей, мо- ре бре,

ку- пу- в си Вір- ме- ноч- ку, сер- це мо- в.

X.

Andantino.

Від-ки, Йва- сю? З за Ду- на- ю.

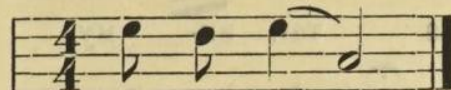

З за Ду- на- ю.

Var.

Від- ки Йва-сю? З за Ду- на- ю. Від-ки, Йва-сю?

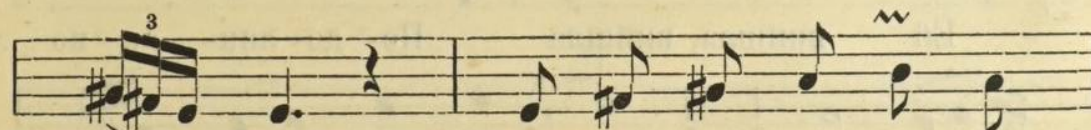
З за Ду- на- ю.

XXIII.

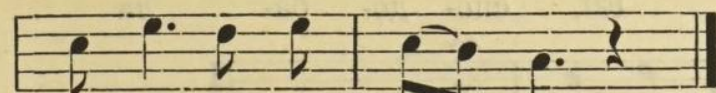
Andante.

Ой, там при до- ли- ні, Ой там при по-

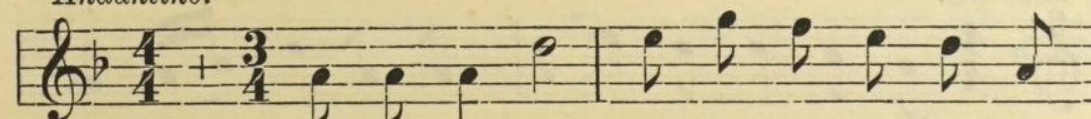
то- ці, Ой, там при до- ли- ні,

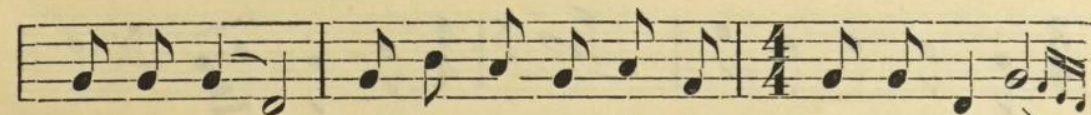
Ой там при по- то- ці.

XXV. a.

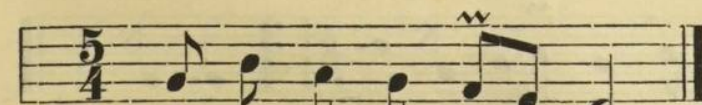
Andantino.

Ой, ї- ха- ли ко- за- ки з о- бо- зу,

Ой ї- ха- ли ко- за- ки з о- бо- зу, Ста-ли со- бі

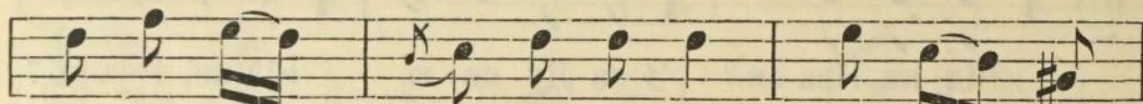

близько пе- ре- во- зу.

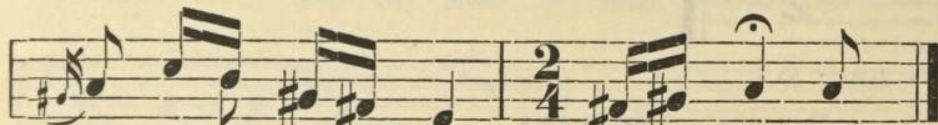
XXV. б.

*Andantino.**ten.*

Ой слу-жив я у Ри-му, Ой слу-жив я

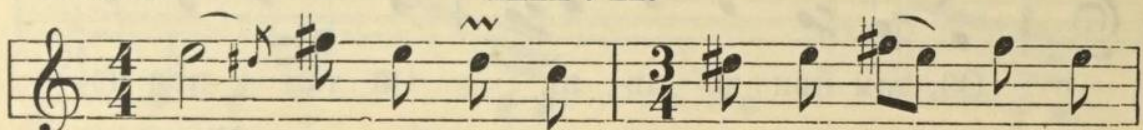
у Ри-му Три лі-тонь-ка тай зи-му,

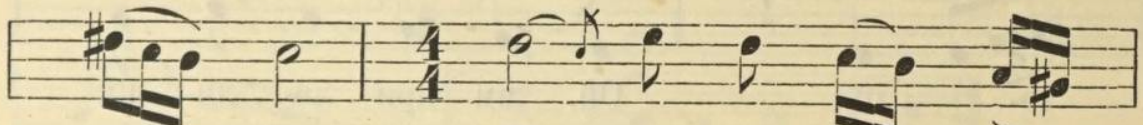
Три лі-тонь-ка, тай зи-му.

Andante.

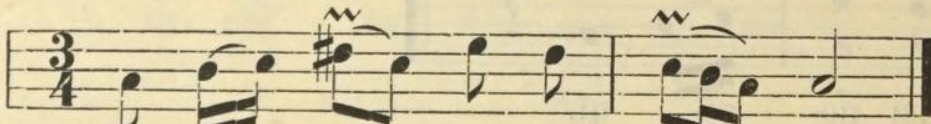
XXVII.

Ей вийшла, вийшла По-до-лян-ка по

во-ду, Ей, спо-до-ба-ла

ко-за-чень-ка на вро-ду.

Andante.

За-жу-ри-ла ся, за-жу-ри-ла ся

мо-ло-да у-до-вонь-ка, Що не ко-ше-на,

що не ко-ше-на Зе-ле-на ду-бро-вонь-ка.

30-
Книжно-бумажно-технический
Магистрат ЛОУ О
Львов, Академическая 14
ТОМОС 128
Цена 1 р. 00 коп.

